

Т.А.Строкач

НАШ
ПОЗИВНИЙ-
СВОБОДА

Т. А. Утрожаң

НАШ ПОЗНАЙ-СВОБОДА

Т.А.Строкош

**НАШ
ПОЗИВНИЙ-
СВОБОДА**

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ
УКРАЇНИ
1979

Бывший начальник УШПД Т. А. Строкач создал величественную, документально точную панораму всенародной борьбы в тылу гитлеровских захватчиков во время Великой Отечественной войны. Многими примерами из деятельности партизанских формирований и подпольных организаций ярко показана организующая и руководящая роль Коммунистической партии в борьбе с фашизмом.

Літературний запис Павла Автомонова.

Строкач Т. А.

С80 Наш позивний — свобода. — К.: Політвидав України, 1979.—464 с.

Колишній начальник Українського штабу партизанського руху Тимофій Амвросійович Строкач створив величну, документально точну панораму всенародної боротьби в тылу гітлерівських загартників під час Великої Вітчизняної війни. Вже самою назвою твору автор наголосив, що свобода і незалежність Батьківщини стали кличем наших співвітчизників на бій в фашизмом. На багатьох прикладах з діяльності партизанських формувань і підпільних організацій яскраво показана організуюча й керівна роль Комуністичної партії в цій боротьбі.

С $\frac{10604-019}{M201(04)-79}$ 138-79 0505030202

9(С)277

© Політвидав України, 1975

© Політвидав України, 1979, із змінами

Велику організаторську роботу по розгортанню всенародної боротьби на окупованій ворогом території провів ЦК КП(б)У. Український штаб партизанського руху на чолі з Тимофієм Амвросійовичем Строкачем систематично посилав за лінію фронту своїх представників, встановлював дійовий зв'язок з народними месниками, займався підготовкою кадрів для партизанських загонів, направляв їм зброю, боєприпаси, координував бойову діяльність партизанів з частинами Радянської Армії.

*З виступу члена Політбюро ЦК КПРС,
першого секретаря ЦК Компартії України
В. В. ЩЕРБИЦЬКОГО*

*на урочистих зборах у м. Києві, присвячених
30-річчю визволення Радянської України
від німецько-фашистських загарбників,
18 жовтня 1974 року.*

КИЇВСЬКІ КОМУНІСТИЧНІ ПОЛКИ

1

Свіжий весняний вітер шарпав стебла й сухі султани торішніх очеретів. За ними плескався повноводий Прут. Був туман, і лейтенант Тужлов, звертаючись до мене під час перевірки постів очолюваної ним застави, сказав:

— Важко стояти в секреті за такої негоди.

Не встиг я обізватися — вигук:

— Стій! Хто йде?!

Лейтенант назвав пароль: «Мир».

— Свобода, — донеслося у відповідь. — Єфрейтор Макаров і боєць Тельонков перебувають на охороні державного кордону Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

— Гаразд, — вислухавши рапорт, сказав Тужлов. — Зі мною полковник Строкач.

— Як самопочуття в наряді? — запитав я у червоноармійця.

— Як і належить, товаришу полковник. Слухаю обома. Дивлюсь обома. Зброю...

— Теж обома міцно тримаєте, — докінчив я.

— Другого січня я з цієї гвинтівки, а Тельонков з ручного кулемета поклали дюжину провокаторів, які переправилися через Прут. Вірю в свою зброю, товаришу полковник.

— Добре.

Ми з лейтенантом пішли далі. Тужлов розповідав:

— Макаров у нас на заставі ще й куховарить. Тепер і

кашовари мусять бути розвідниками та снайперами... Кулеметів у нас до норми не вистачає. І мінометів нема. А обстановочка, я б сказав, із перчиком.

Ми помовчали. Потім лейтенант Тужлов продовжив заклопотано:

— Люди в нас хороші. Дати їм техніку, зовсім жарко стало б порушникам кордону!

— Єфрейтор Макаров і з гвинтівки б'є влучно, — зауважив я.

— Ніхто не гудить наш «гвинтар». Але з трьохлінійкою ще діди, батьки наші воювали... Ви задоволені перевіркою, товаришу полковник? — раптом змінив тему розмови Тужлов.

— А ви?

— Я вірю своїм бійцям, як і вони мені. Вважаю, це — головне в усякому ділі...

Завивав вітер над берегом.

— Хто визначав пароль на сьогодні?

— Я. Набридло «патрон — приклад». Захотілося більш людських слів.

У темряві я не розгледів обличчя лейтенанта, але відчув його усмішку.

— Пароль і відгук — бойові, — відповів я задумливо. — А як у вас із будівництвом оборонних споруд?

— На ділянці застави вже зведено шість восьмибразурних блокгаузів, кожен — з крутовим обстрілом. Блокгаузи з'єднано ходами сполучень, телефонізовано, — доповів Тужлов.

— Перекриття і стіни міцні?

— Є гарантія, що витримають пряме влучення тридюймового снаряда або п'ятдесятикілограмової бомби. Скрутно в Молдавії з лісоматеріалами...

— Надійніші укріплення — певніше почуватимуться бійці. Будуйтеся і далі, закопуйтеся в землю, щоб у разі нападу ворога кожна ділянка застави стала опорним пунктом, здатним тримати оборону до підходу головних сил Червоної Армії. І ще одне. Треба, щоб кожен командир і боєць пройнявся почуттям особистої відповідальності за безпеку Вітчизни і постійно виявляв ініціативу, підвищував бойову виучку. Радіозв'язок, на жаль, у нас відсутній, а телефонний у перші ж хвилини війни пошматує ворожа артилерія. Отже, маємо бути готовими до са-

мостійних дій, нищити агресора всіма можливими засобами.

— Єсть нищити ворога всіма засобами! — відчеканив лейтенант Тужлов.

Наступного дня я виїхав із 25-го загону, в якому, між іншим, раніше, коли кордон пролягав по Дністру, був командиром.

...В червні 1940-го уряд СРСР зажадав од королівської Румунії вивести війська з Бессарабії та Північної Буковини, незаконно відторгнутих од Країни Рад румунськими боярами в 1918 році.

Як депутат Верховної Ради СРСР першого скликання (обирався від Могилів-Подільського виборчого округу на Вінниччині) я був уповноважений нашим урядом на ділянці 25-го загону, начальником якого тоді вже служив, підписати угоду з румунським представником про передачу території Бессарабії Радянському Союзові.

У жовтні 1940-го мене призначили заступником наркома внутрішніх справ УРСР по управлінню прикордонних військ, а ще в травні того ж року на XV з'їзді Комуністичної партії (більшовиків) України я був обраний членом ЦК КП(б)У.

Відтоді, як прикордонники передислокувалися на Прут, Дунай, у Карпати, а ще раніше — у вересні 1939-го — на Сан і Західний Буг, роботи їм додалося. Держава не могла негайно звести впововж усього західного рубежу надійні оборонні споруди. На це потрібні були і кошти і час. Новий кордон поки що зміцнювали самі прикордонники з допомогою місцевого населення.

Таким чином, тільки на ділянці 25-го загону до середини червня передвоєнного року ми збудували 70 блокгаузів, вирили десятки кілометрів ходів сполучень, звели 50 кілометрів дратяної огорожі, розкидали на 20 кілометрах малопримітний дріт, у спіралях якого міг заплутатись порушник, обладнали багато схованих од ворожого ока спостережних і командних пунктів. Але тогочасна обстановка вимагала терміново виконати ще цілий ряд важливих робіт.

З бійцями і командирами рідного загону, куди я оце приїжджав, розпрощався з болем, ніби лишив там частку серця.

У Кишиневі на поїзд мене проводжали товариші по службі. Поїзд рушив, почав набирати швидкість. От уже

не можна розпізнати облич проводяючих. Колеса вистукують якоїсь сумної мелодії. Що не кажи, а розлука з бойовими друзями завжди навіває смуток.

Мелькали телеграфні стовпи. Одні танули вдалині, інші набігали, рівнялися з вагоном, щоб і собі за мить зникнути десь позаду. Ці стовпи здались мені віхами прожитого. Думи перенеслися за тисячі кілометрів, на Далекий Схід. Там минули дитинство і юність мої.

Наша сім'я до 1899 року жила на Україні, а потім через Одесу відпливла пароплавом до Владивостока. Звідти до Нікольська маршрут пролягав залізницею. Далі добиралися пішки, несучи плут.

Село Астраханка, де зупинився батько з трьома старшими братами і матір'ю, не дуже привітно прийняло переселенців. Старожили були там багаті, але — жмикути. Сім'я жила по людях — у сінях і хлівах. До зими сяк-так збудували хатину. Від голоду рятувала риба, якою кишіло озеро.

Астраханка знаходиться поблизу станції Погранична. Батько і брати працювали на спорудженні Китайсько-Східної залізниці. На цій станції 1903 року я і народився. Так що — уроджений прикордонник. Може, тому й люблю краї прикордонні і людей, які служать, живуть у них.

1906 року ми переїхали в село Білу Церкву. Батько й старші брати працювали хто на залізниці, хто на лісопильному заводі. Я, підрісши, влітку пас чужих коней, а восени і взимку ходив до школи. Брав у вчителя книги для читання. А ще освоював непролазні хащі тайги.

Вона ставала рідною мені. Я любив полювати. Не сиділося вдома й тому, що поблизу села на лісорозробках працювали люди в кайданах, в арештантському одязі. То були політкаторжани, вислані сюди царизмом. Годинами я слухав їхні розповіді.

З тріском падали спіяні кедрі та ялиці, а мені вчувалися пальба в Петербурзі перед Зимовим палацом 9 січня 1905-го і залпи царських солдатів на Ленських копальнях у 1912 році. Я багато читав, але очі на світ відкрили мені заслані в тайгу більшовики.

Якось приїхав з німецького фронту брат Андрій. Він запитав:

— Тимку! Що читаєш?

— Достоевського. «Преступление и наказание».

— Достоевського? Що ж, можна... Тільки зараз важливіші для тебе і для всіх нас книги з написом над заголовком: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

Брат Андрій служив у залізничному батальйоні на Західному фронті, в Білорусії. Там вступив у більшовицьку партію. Додому повернувся в 1918-му після демобілізації.

В тому ж році батько разом з моїми старшими братами Андрієм, Пилипом, Микитою і Василем пішли під Спаськ із Червоною гвардією. Мене з собою не взяли, лишили з меншою сестричкою при матері.

Невдовзі всі вони повернулися в Білу Церкву. Андрій став організовувати партизанський загін на боротьбу проти Колчака. В ті дні я став розвідником і зв'язковим загону, де бились мої старші брати і батько.

Біла Церква довгий час була центром повстанців опіваного в піснях Спаського району. В нашій хаті знаходився їхній штаб.

Ще юнаком я зустрічався з хоробрими партизанами-більшовиками, котрі згодом стали визначними людьми, гордістю нашого народу, а саме: з Павлом Петровичем Постишевим, майбутнім видатним письменником Олександром Олександровичем Фадєєвим... Я ходив у розвідку, постачав зброю, боєприпаси і продовольство в загін.

Війна на Далекому Сході закінчилась восени 1922 року. Тоді ж тимчасове державне утворення — Далекосхідна республіка, створена у двадцятому році за рішенням ЦК РКП(б) для того, щоб запобігти прямому нападові Японії на РРФСР, за волею робітничого класу і трудового селянства самоліквідувалась і увійшла до складу Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки.

Війни вже не було, але в тайзі нищипорили банди уссурійських куркулів-козаків.

У цей час я вступив до комсомолу. Згодом обрали мене секретарем осередку в селі Білій Церкві. Майже всі наші кімовці стали бійцями загону особливого призначення. Вдень ми ремонтували залізничну колію, а вночі підіймалися по тривозі на бій з бандитами, які раз по раз проривалися з Маньчжурії на нашу радянську землю.

Центральний Комітет партії більшовиків звернувся до всіх комсомольців із закликом добровільно вступати на службу в прикордонні війська. Кордон мав бути надійно

закритий не лише для великих бандитських загонів, а й для окремих ворожих лазутчиків.

Я пішов добровольцем у кавалерію. В травні 1924 року наш взвод знищив велику групу бандитів у горах і лісах Ракитненської долини, в тому числі й отамана, колишнього царського офіцера Даренського — хитрого й жорстокого ворога, на рахунок якого були десятки розстріляних.

Я досі пам'ятаю той бій. Мій друг і товариш по службі Петро Первушин сказав на мітингу після розгрому банди:

— От бачиш, ми з тобою таки не дарма носимо прикордонну форму...

Тим часом у Білій Церкві батько з братами організував комуну. Та без крові й там не обійшлося. У двадцять п'ятому році комунари привезли тата мого з простріленою головою. Від куркульської кулі він загинув на новій, комунівській землі. На місце Амвросія Феодосійовича Строкача головою комуну, а потім колгоспу був обраний син його, а мій брат — Андрій.

Немало років минуло відтоді, а я і тепер чую голос батька, бачу його добрі, лагідні очі. Мені й зараз увижається скиба свіжої далекосхідної землі, піднята плугом з далекого українського села на Київщині, і батькова кров на ріллі та на плугіві...

Миготять телеграфні стовпи, відлічуючи роки. Пострілами виляскують колеса.

Постріли. Вони весь час супроводжували молодість мою.

З Благовещенська в село Нововоскресеновку, де знаходилась наша застава, 1929 року я плив пароплавом по Амури зі своєю сім'єю: дружиною Поліною — вчителькою з того села — і донею Люсею. Йй було тільки місяць із дня народження. І раптом наш пароплав потрапив під кулеметно-гвинтівочний обстріл білокитайських військ з протилежного берега ріки.

Бідна Поля! Скільки довелося пережити їй, завжди чуючи постріли біля кордону, після яких хтось не повертався на заставу! Бідне дитя Лялечка! Вона ще не з'явилась на світ, а вже здригалася з матір'ю від тих моторошних звуків. Чого б я тільки не віддав у ті дні, аби діти наші не чули кулеметної тріскотняви, не бачили, як німіють од страху за них, малих, матері, ладні прикрити

собою живу плоть свою од смерті! Я готовий віддати всі здібності, професіональне вміння, всю кров і навіть життя, щоб малята не чули гуркоту гармат, не знали лихоліття війни!

«Освіту» прикордонника я здобув — спершу практично — на далекосхідних заставах. А 1927 року закінчив Мінську школу прикордонників і служив начальником застави Благовещенського загону. У 1930—1932 роках в Даурії був помічником коменданта прикордонної дільниці, начальником школи молодшого командного складу загону. Потім мене відрядили в Москву, до Вищої школи прикордонників НКВС, яку закінчив наприкінці 1935-го. Після цього доля визначила мені дорогу на захід: служив командиром маневреної групи в Славуті, на Дністрі — в Могилеві-Подільському, а після возз'єднання Бессарабії з Радянською Молдавією — на Пруті.

Миготять стовпи за вікном вагона. Татакають колеса на стиках рейок, ніби часті постріли на цій річці. Все нахабніше поводяться королівські вояки. Безперечно, за спиною вони відчують силу гітлерівських дивізій, що вже загарбали багато країн Європи.

За вікном вагона зеленіє на полях озимина. Колгоспники сіють ярові. То там, то там видніють трактори.

Від недавнього дощу над степом постали задушні випари. Хтось із сусідів по купе зауважив, що пройшов «золотий дощ».

— Правда. Такий дощ для хліборобів — справжній скарб! — ствердив інший чоловік. — Гарний буде врожай. «Гарний буде врожай».

Я зітхнув. Пам'ять відновила вчорашню піч на 5-й заставі і перегук прикордонників: «Пароль?» — «Мир». «Відгук?» — «Свобода».

Мир і свобода! Вони, як і рясний дощ урожаєві, конче потрібні нашій Батьківщині для втілення в життя величних накреслень лєнінської партії.

2

Минали дні, тижні, місяці.

Час ніби поспішає, коли треба багато встигнути. У прикордонників же роботи, як кажуть, непочатий край. Необхідно споруджувати на новому рубежі блокгаузи,

доти, дзоти, рити ходи сполучень, траншеї — створювати оборончу смугу. А часу мало, якщо зважити на те, що діється по той бік демаркаційної лінії — за Бугом, у «сфері державних інтересів Німеччини», і за Прутом, в Румунії.

На оперативній карті, що висить у моєму кабінеті, щодня відмічаю нові й нові номери полків, дивізій вермахту, які підтягуються до нашого кордону. За вісімнадцять років служби у прикордонних військах не пам'ятаю ще такого напруженого становища. За останні шість місяців виловлено сотні німецько-фашистських агентів, закинутих на нашу територію. Шпигуни мали радіостанції, шифри, засоби тайнопису, вибухівку.

У західних областях України, не так давно визволених з-під гніту польських поміщиків і капіталістів, активізувалися банди й агентура українських буржуазних націоналістів. Німецькі фашисти забезпечують своїх найманців усім необхідним для ведення підривної діяльності і вчинення диверсійних актів.

Гітлерівські авіатори раз по раз уторгалися в повітряний простір Радянського Союзу. Нам дозволялося лише стежити за порушниками й доповідати про їхні нальоти по інстанції.

Повітряні пірати, почувавши себе в нашій прикордонній смузі безкарними, розперезалися. 20 червня три німецьких розвідувальних літаки «фокке-фульф» серед дня приземлились на полі коло Бродів Львівської області. Пілоти вийшли з машин і стали затівати розмову з селянами, сподіваючись витягти з них відомості військового характеру.

Сюди прискочили прикордонники і бійці військової частини. Вони затримали й обеззброїли нахаб-зальотників.

Я дав розпорядження везти пілотів-чужинців до Києва, але пролунав дзвінок:

— Самоправством займаєтесь! Панікери! Так, ви там усі панікери! Негайно звільніть льотчиків і передайте їх німецькому командуванню. Ніяких обшуків! Яка ще там фотоплівка! Збилися з курсу і все. Не чіпати. Хай летять назад. Не давати ніякої підстави для образ і скарг! — наказали зверху.

Дані наших розвідників, допити спійманих шпигунів і провокаторів, розповіді людей, котрі втікали від фашистського окупаційного режиму з Польщі і від свавілля

румунських бояр, свідчили, що на кордонах з Радянським Союзом скупчено величезні сили гітлерівської армії, на озброєнні якої багато танків, артилерії, авіації. Готувався напад, кидок вермахту через наш кордон.

У відповідь на ворожі провокації ми дали вказівку прискорити будівництво укріплень на новій смузі західного кордону й посилити пильність. Буваючи на заставах, я говорив прикордонникам: «Народ вірить у вас. Виправдовуйте це довір'я в будь-якій обстановці, до останньої можливості. Пам'ятайте: ніхто за мене, за кожного з нас воювати не буде. Відчуйте це серцем, помислами, і тоді ніякий ворог не буде страшний. Пильної і доблесної служби вам на охороні кордону!..»

3

На світанку 22 червня 1941 року гітлерівська Німеччина підступно кинула на нашу країну 190 повністю укомплектованих і технічно оснащених дивізій.

Війна!

У перші хвилини, коли в Київ надійшла з прикордонних військ звістка про напад, усе ще не вірилося, що новий день є початком тяжкого лихоліття в житті нашого народу, що того недільного ранку на західних рубежах уже шугало полум'я найбільш страхітливої з воєн, які знала історія.

Того ж дня горе ввірвалося і в Київ. О четвертій ранку ворожі літаки скинули бомби на станцію Пост-Волинський, на аеродром. А через кілька годин вони бомбардували житлові квартали й заводи Жовтневого району.

Київ став прифронтовим містом. Бійці загонів Місцевої протиповітряної оборони (МППО) зайняли бойові пости.

Чуючи виття і вибухи бомб, лункі постріли зенітних батарей, які розколювали на друзки тихе передсвітання, я згадав квітневу ніч, лейтенанта Тужлова, з котрим перевіряв секрети. Згадав і пасажирів поїзда, їхню розмову про благодатний дощ. Як там зараз прикордонники? Як мої колишні супутники по купе?

Викликав телефоном 25-й Молдавський прикордонний загін, зв'язався з 5-ю заставою. Мені доповіли: «Знищує-

мо човни, солдатів. Уже перебили по десятку на брата. Тяжко, але стоїмо, товаришу полковник».

«Тяжко, але стоїмо...»

О 4-й годині ранку німецько-фашистські бандити зненацька вдарили по заставі з кулеметів і мінометів, а потім кинулися човнами на лівий берег. Лейтенант Кузьма Ветчинкін, черговий по заставі, зайняв з бійцями окопи. Прикордонники вдарили з ручних кулеметів і гвинтівок по гітлерівцях, які встигли прослизнути через міст.

Поки ворог перегруповувався, маневрували й прикордонники. Їх було мало, і доводилося створювати видимість численних сил. Якби вдосталь кулеметів, якби автомати і міномети... Проте й трюхлініями та кількома ручними кулеметами Дегтярьова і гранатами воювати можна.

«Тяжко, але стоїмо...»

На лівому фланзі застави в секреті знаходились ефрейтор Макаров і рядовий Тельонков. Вони завжди разом. У бій вступили першими, ще за десять хвилин до загального нападу гітлерівців. Три човни з ворожими солдатами, які наблизились до очеретів, прикордонники закидали гранатами. За першими пливло ще кілька. На одному був міномет. Осколок з міни вп'явся в ногу Макарову. Але боєць не покинув рубежу.

Друзі знищили ще два човни. Два інші повернули назад.

Бій тривав. Противник знову на лівому березі. Двадцять солдатів і два офіцери проти двох прикордонників. Сили аж надто нерівні. Та поранені знищили майже всіх, хто йшов на них. Макаров одинадцять разів одбивав атаки, поки куля не звалила його мертвим на землю...

Я особисто знав старшого політрука Бойка. Він добре виступав з лекціями; ми завжди, затамувавши подих, слухали його. В ту ніч Бойко сидів над конспектом доповіді. А вранці повів групу бійців на ворога, що захопив деякі будівлі застави.

Інші два прикордонники, Ісаєв і Хомов, чинили опір доти, доки руки тримали зброю. Червоноармієць Лісний, виконуючи наказ лейтенанта Тужлова, закидав противника, що вдерся в блокгауз, гранатами.

Група старшого лейтенанта Константинова і командир відділення Михальков тричі пробивалися крізь бойові порядки противника, щоб знищити міст. Тричі запалю-

вали бікфордів шнур, і тричі гітлерівці перебивали його. І все ж на четвертий раз вибух стався. Залізничний міст через Прут звалився у воду...

Так воювали прикордонники мого колишнього загону, бійці лейтенанта Тужлова, котрий квітневої ночі сорок першого року визначив постам і секретам пароль «Мир» і відгук «Свобода». Цей нерівний бій тривав дев'ять діб. Дев'ять днів і ночей агресор не міг пройти через державний рубіж на тій ділянці.

За мужність і героїзм, виявлені в перших боях з ворогом, велика група бійців і командирів 25-го прикордонного загону Указом Президії Верховної Ради СРСР була нагороджена орденами й медалями. Старшому лейтенантові Олександру Костянтиновичу Константинову, лейтенантові Кузьмі Федоровичу Ветчинкіну, сержантові Василю Федоровичу Михалькову було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Кухаря застави сфрейтора Макарова посмертно удостоїли ордена Леніна. Цією високою нагородою були відзначені також сфрейтор Ворона, лейтенант Луценко, старший політрук Яценко. Начальник 5-ї застави лейтенант Тужлов став кавалером ордена Червоного Прапора, а старший політрук Бойко — ордена Червоної Зірки.

«Тяжко, але стоїмо...» Так, люди, котрі обрали девізом свободу, стоятимуть за Вітчизну на смерть. Вони переможуть, хоч як тяжко буде в цій битві.

4

30 червня групу відповідальних працівників апарату ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР запросили в зал засідань ЦК Компартії (більшовиків) України.

На цьому засіданні присутніх ознайомили з директивою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 року «Партійним і радянським організаціям прифронтових областей» про мобілізацію всіх сил і засобів для боротьби проти німецько-фашистських загарбників.

Серед багатьох практичних заходів, спрямованих на активні дії проти агресора в захоплених ним районах, директива вимагала створення партизанських загонів, диверсійних груп, партійного і комсомольського підпілля.

Я слухав секретаря ЦК і гадки не мав про те, що з часом моє місце якраз і буде на партизанських рубежах, що багатьом з нас доведеться займатися саме партизанським рухом на Україні.

Для практичного здійснення заходів по розгортанню партизанської і підпільної боротьби була затверджена оперативна група ЦК КП(б)У на чолі з Мусієм Семеновичем Співаком. Відповідні групи Центральний Комітет затвердив також при обкомах партії. Згодом було створене Республіканське управління по керівництву партизанськими загонами. В серпні 1941 року при Військових радах усіх фронтів і армій почали діяти відділи, які мали організовувати партизанські загони в смузі своїх фронтів та армій.

Військові кореспонденти в матеріалах з фронту все частіше писали про єдиnobорство червоноармійців з ворожими танками за допомогою гранат і пляшок із запальною сумішшю. Оперативна група ЦК КП(б)У вирішила організувати спеціальні курси для вивчення гранатометної справи. Секретар ЦК Бурмистенко підтримав цю ініціативу, зауваживши, що курсами тут не обійдеться. Життя вимагало відкриття школи з широкою програмою підготовки організаторів партизанських загонів.

4 липня відповідну програму було складено. До неї включили такі предмети, як тактика боротьби партизанських загонів і диверсійних груп у тилу ворога, стрілецька справа, ознайомлення народних месників з трофейною зброєю, знищення бойової техніки ворога сучасними міннопідривними засобами.

Спецшкола почала діяти в середині липня 1941-го в Пуці-Водиці. Викладачами стали в ній працівники апарату ЦК, військові спеціалісти.

Секретарі ЦК КП(б)У щодня знаходили час займатися партизанськими справами: цікавилися роботою обкомів партії по формуванню партизанських загонів, особисто розмовляли з їх командирами.

ЦК КП(б)У передбачав загрозу вторгнення німецько-фашистських армій на Лівобережну Україну і дав директиву обкомам партії про завчасне створення партизанських загонів. Школи, подібні до київської, незабаром почали діяти також у Чернігові, Полтаві, Харкові, Сумах, Сталіно * і Ворошиловграді.

* З 1961 р.— місто Донецьк.

10 липня бойові дії розгорнулися на лінії Сарни — Житомир — Бердичів — Любар, на схід од Старокостянтинова і Проскурова *. Вороже угруповання армій «Південь» переважало силами війська Південно-Західного і Південного фронтів Червоної Армії майже вдвоє.

В липні і на початку серпня основні події на Правобережній Україні розгорнулися на київському та уманському напрямках. Незважаючи на величезні втрати, ворог нарощував сили, кидав у бій все нові резерви, рвався до дніпровських переправ. На підступах до столиці Радянської України розгорнулися жорстокі, кровопролитні бої.

Враховуючи обстановку на фронті й необхідність подання допомоги частинам Червоної Армії, ЦК КП(б) України прийняв рішення сформувати кілька партизанських загонів і диверсійних груп і направити їх для удару по комунікаціях, базах противника, що вів наступ на уманському і київському напрямках. Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України доручив мені як заступникові наркома внутрішніх справ УРСР і генералові Петрову зайнятися створенням двох партизанських полків.

Командирами цих частин, вважав я, повинні бути прикордонники. Вони вже мали досвід боротьби проти фашистів, добре знали військову справу. У віддапості цих людей Батьківщині я не сумнівався.

Перше я розмовляв з командиром-прикордонником Омеляном Карповичем Чеховим — кандидатом на пост начальника штабу полку, який у серпні 1941-го очолював цю частину.

— І чого ви запитуєте! — здивувався Чехов. — Підутуди, куди накажуть ЦК і народ.

— Ми знаємо вас, Омеляне Карповичу, по боях на кордоні. Висока посада? Та ж відомо, не святі горшки ліплять.

Подібна розмова відбулась і з кандидатом у командири 2-го партизанського полку Віктором Івановичем Щедріним.

— Дамо вам полк. Не звичайний армійський, а партизанський. Він піде в тил ворога. Там не буде у вас

* Тепер — місто Хмельницький.

вищого командування, не буде сусідів зліва й справа. Будуть окупанти, яких потрібно бити, знищувати.

— Наказ є наказ. І його треба виконувати, що б там не сталося, — відповів капітан Щедрін. Трохи подумавши, він поцікавився:

— Ви, товаришу Строкач, у всіх запитуйте, чи згодні вони йти в партизани, чи тільки в майбутніх командирів, комісарів і начальників штабів?

— Ми вирішили запитувати кожного. В партизанські полки йтимуть лише добровольці.

— З добровольцями можна йти у тил, — обізвався Чехов. — Дякую за довір'я...

— Я теж! — заявив Щедрін і додав напівжартома: — Не посоромимо, товаришу Строкач, своїх прізвищ, адже вони не тільки наші, а й великих письменників Чехова і Щедріна.

...Наприкінці робочого дня генерал Петров, я, Чехов і Щедрін зайшли в зал засідань наркомату. В ньому зібралось чимало працівників.

Виступи генерала Петрова і мій були недовгими: «В партизанські полки треба добровольців. Охочі нехай піднімуть руки і запишуться».

— Туди потрібні люди здорові. Щоб санчастини не шукали і госпіталю теж, — кинув хтось репліку.

— Неодмінно треба мати міцне здоров'я, — підтвердив я.

— А ще міцніший дух, — додав Щедрін.

Люди є люди. Були тут і кволі тілом, і кволі духом. Були й такі, котрі вважали, що за сімейних обставин їм не випадає йти в німецький тил, та й не обов'язково в тил, коли є фронт.

Зал спершу гудів, ніби розтривожений вулик, а тоді стало тихо-тихо, начебто всім перехопило подих.

Та ось піднялася перша рука:

— Комісар центрального сектора оборони Києва Іван Григорович Євминов. Іду в партизанський полк.

— Ми так і вважали, що підете, товаришу Євминов, — відповів я. — Пропонуємо вам стати комісаром Першого Київського партизанського полку. Як себе почуваете?

— Добре.

— Кулик, працівник МППО, — піднявся у залі військовий.

— Ілляшевич і Гребченко. Теж з МППО.

— Марія Сапотинська.

— Василь Бегляков...

З числа присутніх понад 50 чоловік виявили бажання йти воювати в тил ворога. Побачивши, як вони юрмляться біля товарища, котрий провадив запис, генерал Петров вигукнув:

— Справжні герої! З такими можна подолати найсильнішого ворога!

Наступного дня лави партизанських полків зросли за рахунок київських робітників, студентів, працівників міліції і МППО. В ці формування записувалися й товариші, евакуйовані до Києва з Житомирщини і західних областей України. Більшість бійців і командирів була комуністами й комсомольцями, тому полки стали називатися партизанськими комуністичними.

Формування партизанських полків, загонів і диверсійних груп відбувалося на стадіоні «Динамо», в будинку № 3 на Хрещатику, в гуртожитку Інституту харчової промисловості на Тарасівській вулиці, в середній школі № 47 на Печерську та в інших місцях.

Бійцями невеликих загонів і груп стали переважно комсомольці і позаспількова молодь Донбасу, Харківщини і Полтавщини, які прибули на заклик ЦК ЛКСМУ брати участь у боях за Київ. Кожен такий загін налічував по 150—200 бійців.

Надалі, щоб ворожі лазутчики не засікли дислокацію партизанських частин, їх формування розгорталося в лісових масивах Броварського району і Пущі-Водиці.

Над лісами подовгу кружляли фашистські літаки. Та нічого не помітивши, гітлерівські авіатори набирали висоту і, супроводжувані спалахами од вибухів зенітних снарядів, прямували на захід.

Коли ж гарматний гуркіт стихав і в небі танули снарядні султани, ліс оживав, сповнювався гулом ділової сусти. На галявинах з'являлися групи бійців, у яких на головних уборах поряд із зірочкою пламеніли на пілотках червоні стрічки. То бійці київських партизанських полків продовжували бойове навчання.

Ранком 24 липня ми, представники ЦК, прибули в розташування полків. Разом з їх командуванням нам належало вирішити низку невідкладних питань.

Серед партизанів були літні, сивоголові бійці, які здобули перемогу у вогні революції і громадянської війни.

Були тут і бійці, котрим того літа минуло всього вісімнадцять років.

Як і всюди, так і в цих полках люди різні зовнішністю, покликанням, характерами. Одне спільне в них — готовність іти в бій за свободу й незалежність Радянської Батьківщини.

Хтось тихо наспівував «По долинам и по взгорьям». Ця пісня народилася в моєму рідному краю, коли мені було стільки ж літ, скільки зараз наймолодшим бійцям партизанських полків:

...И останутся, как в сказке,
Как маячные огни,
Штурмовые ночи Спасска,
Волочаевские дни...

Як по-сучасному лунають ці слова через двадцять років після боїв під Волочаївкою і Спаськом-Дальнім! У пам'яті зринають образи Постишева, Лазо, Борисова, Баранова, мрійного і відчайдушно сміливого Фадєєва.

Наші походи. Наші бої. Убитий куркулями батько.

«Как маячные огни...» Так, було б добре, якби вогні боїв громадянської війни ясною зорею світили і старим, і молодим партизанам Великої Вітчизняної, щоб подвиги героїв громадянської, їхня воля, їхня відданість народові стали взірцем для кожного бійця і командира нових полків — одних з перших партизанських формувань у цій війні.

Київ спав тривожним сном прифронтового міста, коли з вулиці Кірова на Хрещатик вийшла довга колона автомашин. У кузовах сиділи бійці. Ледь поблискували сталеві грані примкнутих до гвинтівок штиків. Колона звернула на бульвар Шевченка.

Я їхав у кузові машини разом з командиром і комісаром полку. Говорили впівголоса і мало, ніби знаходились не в Києві, а вже по той бік фронту. Ця тиша зумовлювалася не тим, що все було переговорено, а тим, що кожен думав про своє.

Силуети гінких тополь раптом розступилися, в прогалині між кленами й каштанами виринула на зоряному небі бронзова постать. Не лише екіпаж нашої машини, я певен, усі тисяча сто вісімдесят бійців Першого Київського партизанського комуністичного полку повернули голови наліво, немов була подана команда: «Рівняйся!»

— Ідемо на захід, — сказав хтось задумливо. — Бити люджерів лихих. — І тихо^є продекламував: «Борітеся — поборете!..»

...Переселяючись в уссурійську тайгу, батько захопив з України і Шевченкового «Кобзаря». Зимовими вечорами мати просила брата Андрія, а згодом і мене, читати вголос «Катерину», «Наймичку» або «Причинну». А коли батько, тужачи за рідним краєм, одного разу почав співати «Думи мої, думи мої...», мені здалося, що Тарас Григорович склав цю пісню спеціально для переселенців, для нашого роду Строкачів. Бо наче знав Кобзар мрії мого батька, його горе, його турботи.

І ось тепер я серцем відчуваю, що великий співець звертався не лише до гірських народів Кавказу, а й до нас, правнуків своїх. Тарас Григорович ніби знав, що настане грізний час випробувань, нечуваної битви між його волелюбними нащадками та душителями свободи — німецькими фашистами.

І, згадуючи свою засмучену неньку, що слухала «Катерину», «Кавказ», тужливі «Думи», які співав батько, я поглянув на бійців у кузові машини й подумав: «Тупоголові, задавакуваті фашисти! Хіба ви зможете побороти, уярмити український народ, який став рівним серед рівних у сім'ї вольній, новій?! Народ, який назвав свої партизанські полки комуністичними?!»

На другій лаві, біля лівого борту, сиділа молода жінка — Марія Сапотинська. Я запитав у неї про самотність.

— Як в усіх... Буду з товаришами Гончаром, Мелешком, Міщенком у розвідці. Вже плани дій обмізковуємо.

Досвіду в більшості бійців, крім прикордонників, бракує. Та хочеться вірити, що Сапотинська, Гончар, Москаленко, Мелешко, Міщенко... стануть кмітливими, відважними розвідниками. У них є бажання стати ними. Нехай же щастить їм!..

Біля заводу «Більшовик» автоколону зупинилась. Прощаюся з Чеховим, Євминовим, командирами батальйонів...

На заході темно. На сході небо світліше, украплене зорями.

— До побачення! — тисну руку командирові полку. — Не бійтеся тримати радіозв'язок. Без нього ви — сліпі. А частини Червоної Армії без ваших повідомлень, як без

вух і очей. Пам'ятайте, що йдете не просто громити ворожі сили, а взаємодіяти з нашими регулярними військами, і тому радіо мусить бути у вас на висоті.

— Єсть, товаришу Строкач!

От уже останній грузовик з партизанами зник у нічній імлі. Гуркіт моторів на Брест-Литовському шосе вщух. Настала тиша. Неначе й немає війни. Лише темні будівлі, вулиці і протитанкові їжаки на тротуарах нагадують, що місто живе напруженим бойовим життям.

«Борітеся — поборете...» Тільки в запеклій, самовідданої боротьбі можна зламати хребет фашистській гадині. В цьому зараз увесь смисл життя кожного з нас. Тільки йдучи у смертний бій за свободу, можна вигнати такого хижого, такого сильного ворога з рідної землі і розбити його. Це усвідомлював кожен командир, кожен боєць партизанських полків.

6

Перший Київський комуністичний полк перетнув лінію фронту в районі Овруча. 25 і 26 липня в батальйонах відбулися збори. Кожен партизан прийняв присягу.

Командування полку велику увагу приділяло розвідці — для себе і для потреб Червоної Армії. Штаб цієї частини створив групи, які діяли в районах Олевська, Городниці, Новограда-Волинського. Розвідників посилали також у Житомир і Коростень. Здобуті відомості передавалися по радіо в Київ.

У напрямку Ємільчине — Новоград-Волинський діяла група розвідників, серед яких була і Марія Сапотинська. Переодягнені у звичайний селянський одяг розвідники Гончар, Мелешко, Москаленко і Сапотинська підійшли до розташування німецької військової частини, вдаючи з себе збирачів ягід.

— Чого тут вештаєтесь? — затримали їх гітлерівці.

— Немає де жити. Втекли з чернігівської тюрми і бродимо від села до села, — сказала Марія.

— Напиляйте нам дров, — звернувся інтендант до чоловіків. — А ти, — до жінки, — марш на кухню. Мити казани, чистити картоплю!

І розвідники «найнялися» на роботу до німців-господарників. А через кілька днів вони викрали з штабу

частини оперативні документи. Незабаром ці документи були передані зв'язковим за лінію фронту, командуванню Червоної Армії.

В перші дні діяльності Київського комуністичного полку фашисти не підозрювали, що в їхньому тилу перебував велике партизанське формування. Сутички ж на ґрунтових і шосейних шляхах ворог відносив спершу на рахунок дрібних груп місцевих патріотів. Але засади на автоколони, обози з продовольством і фуражем, на техніку, що рухалась на схід, відбувалися все частіше, їх географія поширювалася.

29 липня батальйон у складі ста чоловік на світанку безшумно наблизився до німецької механізованої частини. Партизанські розвідники ножами прикінчили вартових. Ворожий табір спав.

Кожен взвод, кожне відділення бійців знали, що їм треба робити і біля танків, і біля автомашин. Та ось команда:

— Вогонь!

Перелякані танкісти, шофери, мотоциклісти заметушилися по галявині, немов очманілі. А партизани косили їх із кулеметів. Під одними танками вибухали зв'язки гранат, на інших спалахувала запалювальна суміш з розбитих пляшок.

Тут партизани підірвали і спалили 8 танків, 2 бронетранспортери, багато мотоциклів і знищили понад 100 фашистських вояків. Розгромивши ворожий підрозділ, загін зник.

У цьому бою командир застосовував чисто партизанську тактику: після ретельної розвідки всіх підступів до табору противника — таємне зосередження сил і раптової, навалний удар.

Незабаром цей партизанський батальйон на чолі з недавнім прикордонником Миколою Петровичем Семеновим і комісаром Василем Прокоповичем Бегляковим, що діяв поблизу населених пунктів Лугини і Путиловичі, знищив ще 20 ворожих танків. Багато автомашин з боеприпасами залякло на дорогах і згоріло від вибухів гранат.

Згодом загін висадив у повітря два залізничних мости, пошкодив телеграфний і телефонний зв'язок на десятках кілометрів, а біля села Купище спалив три танки і 20 автомашин з боеприпасами.

Кілометрів двадцять п'ять на захід від Коростеня знаходилась оточена фашистами червоноармійська частина. Про це партизанів сповістили двоє селян, які прийшли до командира Семенова і комісара Беглякова:

— Другий день точиться бій. Сили нерівні. Фашисти можуть перебити всіх червоноармійців. Ми сказали їм, що поблизу є партизани. І тепер наші воїни живуть надією, що ви прийдете на поміч, — розповідали вони.

— Спробуємо допомогти, — пообіцяв комісар Бегляков.

— От тільки... вам додому йти не доведеться. Підете після бою. Ви повинні зрозуміти нас, — додав командир Семенов.

— Ще б пак. Війна є війна, — сказав один. — Ми подумали і про це... — Він обернувся і свиснув.

На сигнал з кущів стали виходити люди. Їх було чоловік п'ятнадцять.

— Оце, товариші командири, приймайте поповнення. Правда, не в усіх наших є зброя, та й більшість із нас позапартійні, але всі воліємо бути у вашому загоні.

Семенов перезирнувся з Бегляковим: «Як бути? Прийняти? Чи відмовити, бо не було розпорядження з Києва про набір поповнення?»

— Не вірите нам?

— Віримо. Але ж наша робота, самі бачите...

— Знаємо. Зараз нема потрібнішої роботи, ніж бити фашистів. Прийміть.

То було найперше поповнення 1-го Київського партизанського полку.

Допомога червоноармійцям надійшла, коли вони переживали найкритичніші хвилини. В цій складній ситуації дії партизанів та армійської частини скоординували місцеві розвідники. Удар по ворожому кільцю стався водночас із обох напрямків. Червоноармійці й партизани знищили в бою майже 400 фашистських солдатів і офіцерів.

Чотири рази був поранений комісар Бегляков. Навіть неспроможний тримати зброю, він водив бійців у атаку. Коли ж його поранило в п'яте, комісар поповз, закликаючи партизанів уперед — на з'єднання з червоноармійцями...

На початку серпня фашисти стали «освоювати» глибинні райони Житомирщини. А партизани 1-го Київсько-

го комуністичного полку освоювали шляхи. Протягом кількох днів на шосе Олевськ — Ємільчине вони знищили 20 грузовиків із солдатами і технікою, розгромили кілька продовольчих обозів. В населених пунктах Підлуби, Зольня, Мала Глумча партизани перебили групи гітлерівських солдатів, що «заготовляли» продукти й худобу. Залізниця між станціями Білокорівичі — Олевськ була зруйнована, всі мости, що мали якийсь воєнне значення, на близьких шляхах — пошкоджені.

Полк певний час був невовимий для ворога. В цьому велика заслуга командирів, які мали бойовий досвід і множили його в нових операціях.

Вище говорилося про те, що полк складався виключно з дібраних добровольців. Ця обставина змушувала командування не захоплюватися кількісним зростанням частини. І все ж командир з комісаром не відмовили ні тій групі, яка приєдналася до батальйону Семенова і Беглякова під Коростенем, ні другій із сорока чоловік, ні третій у складі вісімдесяти народних месників.

Фашистське командування вирішило кинути проти 1-го Київського партизанського полку військові частини. Спалахнув запеклий бій. На патріотів, які мали тільки гвинтівки й ручні кулемети, ворог обрушив вогонь танків, артилерії та мінометів.

У тій жорстокій битві кожен боець був героєм, бо стояв проти десяти, проти могутньої техніки. Партизани кидалися назустріч танкам із зв'язками гранат, підривали, палили їх і самі гинули під гусеницями. А в місцях, де крізь позиції полку проривалися ворожі піхотинці, партизани йшли врукопашну.

Втрати ворога були великі. Але з години на годину танули й лави партизанів. Загинув командир полку Омелян Карпович Чехов.

У ці дні з Києва в штаб 1-го партизанського полку надійшла радіограма: залишити в районі Полісся окремі партизанські групи для подальших дій, а решті бійців і командирів з пораненими й фізично слабкими йти на зв'єднання з Червоною Армією під Чернігів.

Такі групи були залишені поблизу населених пунктів Середня Рудня, Усове, Словечне... А штаб полку з пораненими партизанами, яких налічувалося близько ста чоловік, у перші дні вересня біля Михайло-Коцюбинського перетнув лінію фронту.

2-й Київський комуністичний партизанський полк під командуванням капітана Віктора Івановича Щедріна діяв у районах Корсуня*, Городища і Цвіткового.

Батальйони завдавали відчутних ударів по німецько-фашистських комунікаціях. Противник настував на Черкаси, а в його тилу палали склади з боєприпасами, інтендантським та інженерним майном. Звалились у воду два залізничних мости. Партизанські диверсійні групи на дільниці Сердюківка — Капітонівка пустили під укіс два військових ешелони ворога. На цьому ж перегоні через два дні було підірвано два паровози. В Ротмістрівському районі біля села Ташлик партизани знищили два локомотиви, дві молотарки й спалили скирти. Ще рейдуючи у південних районах Київської області, загони 2-го партизанського полку розгромили кілька ворожих гарнізонів і поліцейських станів.

Відважно билися партизани батальйону комбата Шведова. Сміливими розвідниками виявили себе Ганна Собко, Поліна Суходольська, Броніслава Айзенберг, Валентина Куліш, Тамара Лебедева.

Біля села Сердюківка начальник штабу полку Балашов наказав Тамарі Лебедевій розвідати підходи до залізничного моста і знайти на колії місце, де найзручніше пустити ешелон під укіс.

— Григорію Володимировичу, — звернулася розвідниця до Балашова. — Коли затримають, скажу, що я — дружина поліцая, іду до свекрухи.

— А якщо запитають, де зараз перебуває чоловік?

— Та ні. Скажу, що вдова поліцая.

І Лебедева пішла на завдання.

Фашисти пропустили її через міст, повіривши, що вона дружина знищеного поліцая. Розвідниця до війни була художником. Тож вона вправно зробила кілька точних замальовок місцевості й моста.

Пройти назад не так легко. На зворотному шляху фашистський патруль неодмінно зацікавиться «вдовою» та ще з малюнками. І Тамара майже п'ять кілометрів повзла до своїх — пообдирала коліна, позбивала лікті. Наступного

* Тепер — місто Корсунь-Шевченківський.

дня підривники висадили в повітря міст і состав з живою силою і технікою окупантів.

До речі, варто згадати, що в той час біля Сміли, на Черкащині, діяли й інші партизанські загони: братів Феодосія та Івана Савченків, Дмитра Коновалова...

Партизани 2-го Київського комуністичного полку були змушені перейти до оборони. З тилу на них насадили охоронні підрозділи, з фронту їх брали в кліщі частини, що знаходилися в оперативному резерві гітлерівського командування.

Після відходу наших військ на лівий берег Дніпра 2-й Київський партизанський полк зіткнувся сам на сам з грізними силами ворога. Не одну атаку, не один приступ фашистів довелося відбити партизанам. Командування полку вирішило переправлятися на лівий берег. Але зробити це було неймовірно важко. Противник висів на плечах.

Фашистські генерали зняли з фронту мотострілецьку бригаду, кинули на партизанів два полки резерву і кілька охоронних батальйонів. То була чи не найперша велика каральна операція гітлерівців, до якої вони готувалися наче до бою з регулярними частинами Червоної Армії.

На жаль, не всі наші вищі командири спершу виявляли повне розуміння тактики партизанської боротьби. Дехто з них, замість того щоб направляти партизанів у глибокий тил противника, де вони, маневруючи, руйнували б комунікації і знищували техніку та живу силу ворога, наказував їм діяти в ближньому, оперативному тилу гітлерівців, безпосередньо допомагаючи частинам Червоної Армії, які відступали. А це ускладнювало і без того складну й не зовсім визначену тактику партизанської боротьби.

Одна група 2-го Київського партизанського полку відходила до Мліївської сільськогосподарської дослідної станції з урочища Вовча Гать. Партизани були виснажені безперервними боями, голодні, в подертому взутті і благенькому одязі. А зима того року випала рання і холодна.

Завивала віхола. Але й хуртовина не могла замести партизанських слідів, по яких ішли карателі.

Наші люди знали, що порятунку їм не буде. Спроба пробитись на лівий берег Дніпра не вдалася. Туди

просочились тільки окремі невеличкі групи партизанів. Решту бійців невідступно переслідували фашисти.

Голод. Холод. Нестача боєприпасів... Партизани гинули в сутичках. Багатьох карателі захопили в полон.

Тамара Лебедева з одним пораненим сховалася в селянському хліві, чекаючи, доки із Свидівка вийдуть карателі. Сім днів просиділи в соломі, нічого не ївши, крім снігу, який крадькома добували вночі. А карателі все нищпорили по селу, виловлюючи партизанів. Знайшли вони й знесилену Тамару та її пораненого друга.

Полонених кинули до черкаської тюрми.

Кати згодом розстріляли партизанів Ганну Собко, Броніславу Айзенберг, Поліну Суходольську, Валентину Куліш. Настала черга Тамари Лебедевої.

Жінка не могла встати: почалися роди.

— Не вбивайте її! Не вбивайте дитя, іроди! — закричали, затужили жінки-невільниці. — Не дамо! — Кілька їх затулило собою Тамару від націлених автоматів.

Лебедева народила дочку. Жінки нарекли дівчинку ім'ям, незвичним для війни і страхітливого життя у фашистській катівні, — Людмилою. Люди віддавали все, що могли, молодій матері:

— Щоб молоко було. Щоб росла твоя донечка, Тамаро, милою людям і ненавиділа фашизм, як ми ненавидимо його, — говорили в'язні відважній партизанці.

У Черкасах був розстріляний і командир полку Щедрін. Частина партизанів, у тому числі начальник штабу Балашов, пробилася за лінію фронту, частина продовжувала боротьбу в підпіллі.

Така коротка, але героїчна історія 2-го Київського партизанського полку.

8

Під час оборони Києва слідом за першими двома Київськими партизанськими полками готувались до переходу через лінію фронту нові загони, створені як у Києві, так і у Ворошиловграді, Харкові, Полтаві. Всі вони мали завдання діяти на Правобережній Україні.

З Донбасу прибув до Києва загін шахтарів-комсомольців.

Член оперативної групи ЦК Леонід Петрович Дрожжин, який до війни працював у відділі кадрів Центрального Комітету КП(б)У і добре знав людей Донбасу, де трудився з юних років, став підшукувати для Сталінського комсомольського партизанського загону керівні кадри. Його командиром був призначений Іван Федорович Боровик — комуніст, учасник громадянської війни, кадровий командир Червоної Армії. Комісаром до нього затвердили старшого політрука Василя Григоровича Волкова і начальником штабу — курсанта Харківського піхотного училища Василя Сільвестровича Ушакова. Дрожжин не помилився, рекомендуючи цих людей на відповідальні посади. Вони виявилися сміливими і здібними ватажками молодіжного загону.

На початку серпня до Києва прибуло два партизанські загони з Харкова та один — з Полтави. Перший з Харкова очолювали командир Петро Ілліч Пашков та комісар Аркадій Іванович Брауде, другий — Ковальов і комісар Кубанець. Полтавським партизанським загonom командував Корній Нікифорович Дзюба.

Наступного дня командири, комісари і начальники штабів цих загонів прибули на нараду в ЦК КП(б) України.

Михайло Олексійович Бурмистенко охарактеризував становище на фронті і в районах, окупованих ворогом. Потім командири й комісари доповіли про готовність партизанських загонів до бойових походів. Секретарі ЦК цікавилися, як загони озброєні, забезпечені боєприпасами, продовольством, засобами медичної допомоги і зв'язку, топографічними картами.

Бурмистенко зачекав, поки скінчать розмову командири з членами оперативної групи ЦК, а потім сказав:

— Вам, товариші, доведеться боротися в тяжких обставинах. Війська Південно-Західного фронту виявляють мужність, стримують шалений натиск ворожих полчищ, ведуть кровопролитні бої на підступах до Києва і дніпровських переправ. Тепер конче важлива й необхідна допомога армії з боку партизанів. Ось чому переправлятися через лінію фронту ви повинні негайно. Розпочинайте війну на комунікаціях і базах, проти установ противника. Важке це завдання. Вам випаде зустрічатись не лише з частинами противника, які ведуть наступ на передовій, а й з його резервами. Треба мати на увазі, що

командування фашистських військ у відповідь на ваші дії вживатиме контрзаходів. У таких умовах ви повинні виявляти виняткову гнучкість. Прагніть не лише раптово нападати на ворога, а й, уміло маневруючи, уникати його ударів. Звичайно, наперед нелегко визначити характер ваших дій. Але досвід громадянської війни вчить, що рухливість загонів і удари, заподіяні противнику звідти, звідки він найменше чекав їх, неодмінно забезпечували успіх партизанам. Не забувайте ще одне. Хоча б якими військовими частинами не оперував ворог, ви завжди будете сильніші від нього, коли спиратиметесь на народ. В ньому клекоче незбсрима сила, в ньому — ваш невичерпний резерв. Згадайте громадянську війну. На захист Радянської влади народ наш розгорнув могутній партизанський рух. У безсилій люті й ненависті білогвардійці, інтервенти вдавалися до найжорстокіших заходів, намагаючись погасити полум'я повстанської боротьби. Та воно розгорялося все дужче й дужче. Так буде й тепер.

Звертаючись до комісарів загонів, Бурмистенко нагадав їм, що вони є в загонах представниками Комуністичної партії і на них покладено величезну відповідальність за моральну чистоту партизанського руху.

— Ви — комуністи й комісари партизанських загонів, — говорив Бурмистенко, — солдати великої партії Леніна. Всю пристрасть більшовицького слова ви повинні спрямовувати на роз'яснення радянським людям окупованої місцевості, яку страшну загрозу нашій країні, її народам несе фашизм. Тому боротьба в тилу ворога в усіх її формах і виявах повинна стати кровною справою кожного нашого співвітчизника. І на чолі цієї боротьби мусите стояти ви — комуністи...

На нараді були висвітлені питання партизанської тактики в умовах оборонних боїв Червоної Армії, взаємодії партизанів з армією, їх взаємовідносин з місцевим населенням, ролі й місця радянських партизанів у нинішній війні.

Настанови ЦК КП(б)У з цих питань згодом були взяті на озброєння Українським штабом партизанського руху по керівництву партизанською боротьбою і на Україні, і за межами Радянської держави, де в 1944—1945 роках діяли десятки й десятки українських партизанських формувань.

Загін комсомольців-гірників з допомогою розвідників 5-ї армії перетнув лінію фронту й зосередився в лісах Малинського району Житомирської області.

9 серпня юні донеччани здійснили біля Янівки * першу операцію: розгромили автоколону, яка заночувала тут. Загін захопив трофеї і відійшов без втрат. Через два дні він знищив чотириох офіцерів, десять солдатів і захопив польову радіостанцію. Ще через два дні в селі Макалевичі партизани розбили штаб німецького полку, відправивши на той світ півсотні гітлерівців.

Іван Федорович Боровик погоджував дії загону з діями частин Червоної Армії.

Тяжкі часи настали для Сталінського партизанського загону. Безпосередній зв'язок з Червоною Армією перервався. Боєприпаси вичерпалися. Запасів продовольства не було. Прийшла осінь. Бійці не мали теплої одягу.

В цих умовах командування вирішило залишити Малинські ліси і перебазуватися в інші райони, де можна було зіпертись на підтримку іншого загону.

Так у середині жовтня 1941 року почався перший рейд в історії партизанського руху на Україні. За два місяці шахтарський комсомольський загін з боями пройшов 700 кілометрів по території Житомирської, Київської, Чернігівської і Гомельської областей. На своєму шляху партизани захоплювали й самі наводили переправи через Прип'ять, Дніпро, Десну. Вони часто вступали в сутички з фашистськими військовими частинами-переслідувачами.

Молоді партизани, вірні традиціям своїх дідів і батьків, долаючи труднощі, голод, холод, руйнували тиллові бази ворога, поповнювали лави за рахунок молоді міст і сіл, через які вони проходили.

В середині грудня Сталінський загін увійшов до Брянських лісів.

9

У серпні 1941 року в район Макарів — Кодра на Київщині вступили партизанські загони Костянтина Івановича Кузьмицинського і Корнія Никифоровича Дзюби. Їм

* Тепер — с. Іванівка Радомишльського району на Житомирщині.

довелося перебороти немало труднощів, поки дісталися сюди.

Одразу ж розпочали бойові операції. Ось тогочасне донесення Кузьмищинського в політвідділ 5-ї армії:

9 серпня колона з 12 німецьких середніх танків зупинилася в селі Королівка, по дорозі між Макаровом і Кодрою. Екіпажі, повисовувались із люків, награвали марш на губних гармошках.

Раптом з однієї хати вискочив старий колгоспник.

— Смерть фашистам! — вигукнув він і кинув під гусеницю головного танка гранату.

Це був непередбачений нами, партизанами, сигнал до бою. З-за тинів, із дворів полетіли зв'язки гранат під гусениці, пляшки із запалювальною сумішшю — на моторну частину. Танкістів, які виглядали з одкритих люків, в упор розстрілювали партизани.

Три танки було підбито і два спалено. Решта дала «газу» й помчала геть із села...

Загін Кузьмищинського звершив немало операцій, діючи на Житомирщині. Наприкінці 1942 року він влився в партизанське з'єднання Сидора Артемовича Ковпака, яке на той час прийшло туди з Сумщини.

Інший загін гірників під командуванням Ковальова й комісара Кубанця розгорнув дії в районі Тетерева. Партизани вивели з оточення до Окунінівської переправи на Дніпрі підрозділи 28-ї гірськострілецької дивізії, здійснювали диверсійні операції. В запеклих і нерівних боях загін Ковальова і Кубанця втратив більшу частину бійців, а потім влився до складу 5-ї армії.

Харківський партизанський загін Папкова і Брауде діяв у Макарівському та Бородянському районах. В селі Козинці він потрапив під удар гітлерівських військових частин. Бій тривав чотири години. Група партизанів на чолі з комісаром Брауде пішла в контратаку і загинула смертю хоробрих.

Решта харків'ян переправилась на лівий берег і відійшла на схід разом з частинами Червоної Армії.

Комуніст Сергій -Петрович Осечкін мав досвід партизана громадянської війни, був нагороджений орденом Червоного Прапора. Перед війною Осечкін очолював Укрмаслопром. Київський міськком партії рекомендував його на посаду командира загону «Перемога або смерть».

Григорій Петрович Карнаух — родом з Вінниччини, з бідняцької сім'ї. До призначення комісаром був секретарем Уманського міськкому партії.

Цей загін створювався так само, як інші. Але на відміну, скажімо, від загону гірників, котрим командував Боровик, де бійці були народження 1917—1923 років, у новому формуванні три чверті людей становили ветерани громадянської війни, учасники героїчного повстання на київському «Арсеналі». До загону входило чимало партійних, комсомольських і господарських працівників, а також працівників науки, культури й мистецтва.

І от 375 партизанів пішли у ворожий тил.

Противник намагався перетнути залізницю Коростень — Київ, одрізати деякі підрозділи 5-ї армії від Дніпра. Загін Осечкіна — Карнауха мав зірвати цей задум ворога.

...На шосе з'явилися взводи гітлерівців. Їхні багнети виблискували в променях ранкового сонця. От перші шеренги противника наблизилися до партизанської засади на півтораста метрів.

Осечкін вистрілив з ракетниці. Гвинтівочний залп і довгі кулеметні черги звалили на землю десятки фашистів. Але вцілілі розсипалися в цеп. Розпочався запеклий бій.

Ветерани арсенальського повстання і тут довели, як треба стояти за владу Рад. Кілька разів ворог ішов приступом на партизанів, але щоразу був змушений відступати. Комсомолка Галя Зуєва знищила з гвинтівки 18 гітлерівців. Олександр Пащенко вбив 14 фашистів, які намагалися взяти його в полон.

Бій точився шість годин. Ворожі солдати змушені були відійти, залишивши на шосе і в придорожних кюветах багато трупів.

Загинуло немало й партизанів. Не стало Галі Зуєвої, медсестри Лесі Тищенко, котра під вогнем противника перев'язувала поранених.

Наступного дня фашисти стали переслідувати загін «Перемога або смерть». Коли німецькі бронемашини наздогнали його, партизани-гранатометники підбили дві з них. А кавалеристів противника арсенальці зустріли шквальним вогнем з кулеметів і гвинтівок. Ворог втратив ще 50 солдатів і відступив.

Бійці і командири виявилися гідними недвозначної назви свого загону — «Перемога або смерть». Так, для Радянської держави, для її синів у час навали іноземних зайд третього бути не могло. В цьому нерівному бою партизани перемогли, тому що кожен з них стояв на смерті, бо кожен був готовий віддати життя за перемогу. Дух революції, дух подвигу народу в громадянській війні витав над партизанами. А це — велика сила в бою. Такої сили не мала фашистська армія, яка вдерлася на чужу землю, щоб уярмити волелюбний народ.

Здійснюючи бойові операції в лісах правобережжя Дніпра, партизанський загін «Перемога або смерть» проводив політичну роботу серед населення окупованих районів. Для цього тут випускалась одна з найперших партизанських газет періоду Великої Вітчизняної війни — «Перемога — за нами!».

В середині серпня загін вийшов у район шляхів Чорнобиль — Київ, Чорнобиль — Остер — Чернігів. Командування Червоної Армії наказало партизанам осідлати ці дороги і всіма засобами перешкоджати противникові в постачанні військ усім необхідним для ведення наступальних дій.

Командир і комісар старанно вивчили обстановку, визначили місця для засідок, спостережних пунктів, домовились про шляхи відходу і місця збору груп після бою.

Незабаром розвідники загону підтвердили передбачення командування Червоної Армії про те, що противник збирається форсувати Дніпро біля Димера, а Десну — коло Остра. Ворог мав намір обійти Київ і стягував техніку та військові частини у вказані райони.

Партизани загону «Перемога або смерть» за станом на 10 вересня провели майже 20 бойових операцій по знищенню ворожих транспортів і охоронних груп. Вони розгромили 16 автоколон, знищивши при цьому понад 800 гітлерівських вояків. У тих боях відзначилися хоробрістю і винахідливістю групи командирів Чижевського,

Коваленка, Харченко і політруків Поліщука та Цимбалюка.

Перед загоном постало важливе завдання — знищити гужовий наплавний міст через Дніпро біля Ошиток, що мав велике значення для ворожих військ.

Цей міст свого часу був пошкоджений нашою авіацією, але німці швидко відбудували його і тепер охоронили посиленими нарядами піхотинців і танками. Постійно спостереження за системою охорони моста дало командуванню загону цінний матеріал для розробки плану операції.

Розвідники встановили час зміни варти, помітили, що патрулі вночі, надіючись на танки, які стояли на обох берегах річки, по мосту не ходять, а лише час від часу освітлюють його ракетами.

Настала вирішальна ніч. Група мінерів-підривників тихо відчалила на човнах і попливла за течією. Загін, розділений на дві групи, утворив нижче моста на обох берегах засаду.

Хвилини чекання. До краю напружені нерви. Та ось і сигнал. Штурмові групи партизанів зненацька опинилися біля танків і закидали їх гранатами. Решта бійців відкрила вогонь по охороні. В цей час мінери досягли човнами моста і заклали під нього вибухівку. Через кілька хвилин гримнув величезної сили вибух...

Загін прикривав вихід підривників-мінерів до межиріччя Дніпра і Десни. В селі Сувид партизани вдосвіта здійснили напад на резервний мотострілецький батальйон противника. Гітлерівці, зачувши стрілянину, стали розбігатись. Та втекти вдалося не всім.

Багато зброї здобули партизани в цій операції. У бою особливо відзначилися бійці Кіт, Бобко, Чугаєв і ще один, прізвища якого майже ніхто з нас не знав, а всі звали Ванею.

Після півторамісячного рейдування в північно-західних районах Київщини і на заході Чернігівщини партизанський загін «Перемога або смерть» 13 вересня 1941 року з'єднався з частинами 27-го корпусу генерала П. Д. Артеменка.

За мужність, самовіддану допомогу армії командування дивізії і корпусу оголосило подяку командирові партизанського загону Осечкіну, комісарові Карнауху, начальникові штабу Вапнову, командирам груп Чижевсько-

му, Поліщукові, Цимбалюкові, Коваленку, партизанам Гончару, Коту, Бобку, Тищенку, Шапіро, Білишу, Чугаєву, Филимонову, Єльсену...

Цього ж дня партизанський загін разом з підрозділами 41-ї дивізії взяв участь у бою з великим десантом ворога на лівому березі Десни. Після знищення десанту він одержав завдання осідлати дороги до Києва зі сходу.

Біля Остра загін «Перемога або смерть» зустрівся з групою партизанів, якою командував секретар Остерського райкому партії Василь Йосипович Глушко. Командири обмінялись «адресами» баз озброєння і продовольства.

Загін «Перемога або смерть» рушив до Басанських лісів. Виконуючи наказ штабу оборони Києва і командування 5-ї армії, він рухався по тилах ворога вздовж залізниці Київ — Брянськ, знищуючи лінії зв'язку, автотранспорт і невеликі гарнізони ворога. Партизани висадили в повітря також залізничний міст на річці Трубій.

25 вересня на станції Березань загін неждано вступив у бій. Партизани підбили два танки, дві бронемашини і визволили 150 селян-закладників. Після цього партизани зосередились у Березанському лісі.

В ніч на 27 вересня загін «Перемога або смерть» удруге розпочав штурм Березані. Бій був упертий. Часто виникали рукопашні сутички. На ранок партизани ввірвалися на станцію і визволили полонених, які, взявши трофейну зброю, теж стали переслідувати ворога.

Проте приєднання до загону великої кількості визволених червоноармійців і матросів Дніпровської флотилії порушило керування загоном. Не зваживши на команду Осечкіна і Карнауха про відхід до лісу, нові бійці, а за ними й партизани захопилися переслідуванням противника і на світанку опинилися серед степу — відрізаними з трьох напрямків кулеметним і мінометним вогнем фашистів. Німецьке командування спішно перекинуло до місця бою великі підрозділи з Яготина і Переяслава.

Партизани залягли на полі, між скиртами соломни. Фашистам удалося підпалити ці скирти.

Вистрілявши останні патрони, партизани кинулися на ворога. Тепер вони діяли гранатами, багнетами, саперними лопатками — всім, чим можна було бити, колоти ворога.

Голодні, змучені спрагою, зранені кулями й осколками, партизани трималися вже четверту годину. А фашисти все підкидали свіжі сили, вели вогонь з мінометів, гармат і великокаліберних кулеметів.

Од кіптяви й диму небо стало чорним. Горіли не тільки скирти, а й стерня. Здавалося, палала вся земля.

28 вересня 1941 року стало трагічним днем для загону «Перемога або смерть». Хоробро загинуло понад 400 партизанів, червоноармійців і матросів. Убило командира загону Осечкіна. В рукопашній сутичці полягли командири груп Величко, Поліщук, партизани Пархоменко, Тищенко, Андрєєв, Шапіро... Тяжко поранило комісара Карнауха, начальника штабу Вапнова, командирів груп Коваленка, Бойка, Білиша.

Наприкінці п'ятої години бою з усього загону лишилося 25 чоловік, з них — 12 поранених. І тринадцятеро, які самі ледве трималися на ногах, винесли крізь гітлерівські заслони дванадцятьох!

Поранених залишили в селян, у лісників — підлікуватися. А тринадцять пішли на північний схід — до Сумських лісів. Згодом вони вступили до місцевих підпільних груп і там продовжували боротьбу з ненависним ворогом. Тринадцять мстили за полеглих побратимів.

Партизанський загін «Перемога або смерть» в окремі періоди налічував до 600 чоловік. Вірний своєму девізові, він з честю виконав обов'язок перед Батьківщиною, подав неоціненну допомогу Червоній Армії під час оборони Києва.

Подвиг партизанів і партизанок Київського загону «Перемога або смерть» величний, а той, хто мужньо загинув в ім'я свободи і щастя народу, — безсмертний.

11

Більше двох місяців тривали на Правобережній Україні запеклі оборонні бої наших військ. Тільки на кінець серпня противник ціною величезних втрат захопив плацдарм за Окунинівською переправою на Дніпрі. А 9 вересня ворог форсував цю ріку на південний схід від Кременчука. Далі угруповання німецько-фашистських армій «Південь» знов наштовхнулося на мужній опір частин і з'єднань Червоної Армії.

Наступ полчищ противника поставив у тяжке становище війська Південно-Західного і Південного фронтів. У межиріччі Дніпра й Десни тим часом розгорнулася битва, яка тривала до 10 вересня.

Рішучі контрдії Західного і Брянського фронтів хоча й послабили удари ворога, та все ж не зупинили його руху на схід. Наприкінці серпня гітлерівські війська форсували Десну в її нижній течії, а в середині вересня великі сили 2-ї танкової групи вийшли в район Прилук і Ромен, утворивши серйозну загрозу військам правого крила Південно-Західного фронту.

В цей же час активізувала дії 6-а армія ворога, завдавши удару в напрямку Чернігова. А 17-а армія і деякі з'єднання 1-ї танкової групи гітлерівців розпочали наступ з району Кременчука на Полтаву; інші частини 1-ї танкової групи рушили на Ромни — назустріч 2-й танковій групі.

Одночасно з наступом проти військ Південно-Західного фронту противник з району Каховки спрямував удар по військах Південного фронту і вийшов на рубіж Запоріжжя — Мелітополь.

Спалахнули вперті бої на підступах до Криму.

Оцінюючи бої перших шести тижнів, гітлерівський генерал Герман Гот у книзі «Танкові операції» висловлюється:

Тяжче від усіх довелося групі «Південь». Війська противника... скоро отямилися від раптового удару і контратаками своїх резервів і танкових частин, які знаходилися в глибині оборони, зупинили просування німецьких військ. Оперативний прорив 1-ї танкової групи до 28 червня не був здійснений. Контратаки з району на південь від ріки Прип'ять примусили замість руху на Київ повернути на північ і втратити в бій місцевого значення.

Фашисти просувалися вперед ціною великих і аж ніяк не передбачених гітлерівським командуванням втрат.

Сумнозвісні нащадки тевтонців-рицарів виробили детальний план «блискавичного походу на Схід», розрахований на 8—10 тижнів, але в його здійсненні зазнали невдачі.

Широко відомо, що гітлерівські генерали відверто визнали провал плану «бліцкригу». Проте з нашого боку було допущено чимало помилок, які позбавили нас можливості дати рішучу відсіч фашистським авантюристам ще на початку війни.

У першій половині 1941 року важливим для нашої країни було: по-перше, дотримання умов Пакту про не-напад, укладеного з Німеччиною 23 серпня 1939 року; по-друге, — рішучими, оперативними заходами зміцнювати бойову готовність армії і держави до можливої війни з нею. Такого сполучення, на жаль, у нас не виявилось. Наш Генштаб своєчасно не надав серйозного значення повідомленням про підготовку гітлерівських армій до бойових дій проти СРСР. Деякі військові керівники на місцях не вживали застережних заходів, що витікали з усе більшої концентрації німецько-фашистських військ па всьому рубежі з Радянським Союзом.

Наші дивізії біля кордону не були укомплектовані, не вистачало транспорту. Засоби ведення протиповітряної оборони виявилися застарілими в порівнянні з новою технікою ворога.

Дуже негативно вплинула на розвиток оборонних дій на початку війни і раптовість нападу гітлерівських орд. Але головна причина дозволеної ворогові раптовості нападу полягала у відсутності справжньої пильності.

Ми вже говорили про героїв-прикордонників. Доблесно билися з ворогом десятки застав на Бузі, на Пруті... Мужньо й уміло боролися проти агресора поблизу кордону десятки полків, дивізій і окремі корпуси.

Та вже у перший день війни наші війська втратили багато літаків і танків. При відході під натиском великих сил противника порушилось управління військами.

І все ж самовідданість наших воїнів пункт за пунктом зривала плани німецького командування.

ЦК ВКП(б) у цей грізний час звернувся до народу з кличем піднятих на захист завоювань революції. Комуністична партія направляла своїх синів на фронт, у партизани, туди, де було найтяжче, де вирішувалася доля соціалізму, доля держави, майбутнє наших дітей і нащадків.

Грудьми стали кияни на захист рідного міста. Вони послали на фронт у перші ж місяці війни понад 200 тисяч своїх синів і дочок, створили 19 загонів народного ополчення, в які влилися 30 тисяч робітників, службов-

ців, студентів. За короткий строк навколо міста було споруджено три півкільця оборони, збудовано майже півтори тисячі дзотів, викопано близько ста кілометрів протитанкових ровів, ескарпів і траншей.

28 червня я виїхав на фронт. У цей час противник знаходився на підступах до Бердичева, Шепетівки, Проскурова, Кам'янця-Подільського. Скрізь патріоти демонтували, вивозили на схід устаткування заводів, фабрик.

5 липня я повернувся до Києва. Дізнався, що дружина Поліна з дочкою Лялею евакуйовані в Харків.

І почалося для мене цілодобове воєнне життя. Займався формуванням винищувальних батальйонів, партизанських полків, загонів і диверсійних груп.

Час летів непомітно. Прийдеш, бувало, на квартиру — пустинно, сумно. Лють оволодіває тобою, і знову берешся за роботу.

Такий настрій був тоді в тисяч киян. Кожна чесна людина прагнула зробити все, аби швидше розбити, знищити ворога. Кого не брали до армії, просився в партизанські загони, винищувальні батальйони.

10 липня німецько-фашистські загарбники вийшли до річки Ірпінь. Військові частини Червоної Армії протягом трьох днів відбивали атаки ворожих дивізій і втримали оборонний рубіж. У цей час наша 5-а армія в районі Коростеня і 6-а в районі Бердичева завдали удару по флангах противника, який рвався до Києва.

Впертий опір наших військ і контрудари 5-ї та 6-ї армій змусили гітлерівське командування тимчасово припинити наступ на Київ.

Це був перший великий успіх оборонців Києва. Час, поки ворог перегруповував сили й очікував резервів, кияни, бійці армії та ополченці використали для посилення оборонних рубежів. Вулиці і площі міста перетяли сталеві іжаки, завали, стоси мішків з піском. У барикадах, будинках на Брест-Литовському шосе, Червоноармійській та інших вулицях з'явилися бійниці для кулеметів.

30 липня противник силою двох армійських корпусів (п'яти піхотних дивізій) підійшов з півдня до переднього краю оборони Києва. Але наші війська на рубежі Ходосівка — Білогородка відбили наступ цих дивізій. Однак бої на південь од Києва не припинилися. Населені пункти Хотів, Лісники по кілька разів переходили з рук у руки. Стійко боровся 3-й повітрянодесантний корпус ге-

перал-лейтенанта В. О. Глазунова. Активно діяла наша авіація.

Ворог кинув у район Телички нову дивізію, намагаючись прорватися до мостів через Дніпро. Наше командування підняло в контратаку 206-у стрілецьку дивізію і 6-у десантну бригаду. Вони зупинили противника.

Проте становище залишалося напруженим. Гітлерівці захопили село Пирогів і Голосіївський ліс. На деяких ділянках противник прорвав другу смугу оборони міста. В цих боях небачену хоробрість виявили бійці загонів народного ополчення і 5-ї повітрянодесантної бригади. Вони вибили гітлерівців з Голосіївського лісу. То була велика перемога захисників Києва.

Наступного дня в бій рушила 212-а бригада червоних десантників. Разом з матросами Дніпровської флотилії та командою бронепоезда, збудованого київськими робітниками, вона зупинила просування фашистів.

Головнокомандування Південно-Західного напрямку уважно стежило за ходом боїв під Києвом. 10 серпня воно доповіло Верховному Головнокомандуванню про необхідність посилення оборони міста за рахунок резерву Ставки. В район Києва було послано дві дивізії. З їх допомогою ворог був зупинений на рубежі Мишоловка — Совки — Жуляни.

Фашистські верховоди біснувалися. Такий «горіх» їм довелося «розгризати» вперше за час другої світової війни. Генерал артилерії Брандт, шаленіючи з люті, просив своє вище командування дати йому 16 ешелонів снарядів на зруйнування Києва.

В ці тяжкі дні тисячі червоноармійців і ополченців подали заяви в більшовицьку партію. Захисники Києва бажали йти в бій комуністами.

Наприкінці серпня становище в обороні столиці України погіршало. Противникові вдалося вийти до Дніпра південніше Києва.

Стало відомо, що гітлерівці захопили Смоленськ. Створилася загроза удару по наших військах з півночі.

Гітлерівське командування вирішило тимчасово зупинити наступ у напрямку Москви і допомогти групі своїх армій «Південь», які захресли під Києвом. Тепер фашисти вже не могли вести наступ повсюдно. За рахунок групи «Центр» було утворено 2-у армію і 2-у танкову групу в складі 25 дивізій. Цьому угрупованню було

наказано завдати поразки радянським військам Південно-Західного фронту в районі Києва.

І ось у серпні 1-а армія і 2-а танкова група противника з району Могильова, Рославля пішли в наступ на Україну. Головнокомандування Південно-Західного напрямку своєчасно розгадало намір ворога і 16 серпня поставило перед Ставкою питання про передислокацію 5-ї армії і 27-го корпусу на рубіж рік Дніпро і Десна з тим, щоб посилити наше угруповання в Києві.

9 вересня противник прорвав фронт наших частин на Десні і спрямував удар у тил нашого київського угруповання. Резервів у тому районі ми не мали. Зупинити великі сили гітлерівців було нічим.

15 вересня біля міста Лохвиці північна і південна групи фашистських військ з'єдналися, відрізавши шлях на схід чималим силам Південно-Західного фронту.

Радянські війська і загони народного ополчення продовжували захищати славне місто над Дніпром. 17 вересня ми в Києві ще не знали про трагедію біля Лохвиці.

О 23 годині 40 хвилин 17 вересня начальник Генерального штабу Маршал Радянського Союзу Борис Михайлович Шапошников від імені Ставки наказав залишити місто Київ, його укріпрайон і переправити війська на лівий берег Дніпра.

18—20 вересня частини Червоної Армії, виконуючи наказ Ставки, залишали місто. І тільки після цього загарбники вступили до нього. Війська Південно-Західного фронту опинилися в оточенні і з важкими боями стали пробиватися на схід і північний схід...

Два з половиною місяці точилися жорстокі бої на київській ділянці фронту. Оборона столиці України стала однією з славних сторінок історії боротьби радянського народу проти гітлерівських загарбників. Вона відіграла надзвичайно важливу роль у зриві плану блискавичної війни фашистських орд проти Радянського Союзу. Вплив оборони Києва на провал наступу німецько-фашистських армій на Москву визнавали і сам Гітлер, і його генерали. Начальник генштабу німецької армії генерал-полковник Гальдер назвав битву під Києвом «величезною стратегічною помилкою у східному поході». Інший генерал, Бутлер, писав: «Через неї (київську операцію.— Т. С.) німці втратили кілька тижнів для підготовки й проведення

наступу на Москву, що дуже сприяло провалові цього наступу».

Говорячи про значення київської оборони, треба також мати на увазі той факт, що утримання мостів через Дніпро дало змогу нам евакуювати з західних районів республіки чимало людей і майже все промислове устаткування.

Тут, під стінами Києва, сотнями і тисячами прикладів підтвердилась непорушна дружба народів нашої соціалістичної Батьківщини. Захисниками столиці України були українці, росіяни, білоруси, грузини, вірмени, кабардинці, латиші, представники багатьох інших національностей.

Під час оборони Києва велику організаторську, політичну й військову роботу проводив Центральний Комітет КП(б) України.

Під стінами стародавнього славного Києва, що є гордістю нашої історії, знайшли собі могилу 100 тисяч гітлерівських солдатів і офіцерів, були знищені сотні ворожих літаків, танків, гармат...

І я пишаюся тим, що був одним із багатьох тисяч захисників нашого Києва в тяжку пору літа і ранньої осені 1941 року.

13

З Києва група керівників Наркомату внутрішніх справ УРСР відходила разом із збірним полком НКВС. Надвечір 19 вересня біля села Вовчків Переяславського району* Київської області наш полк з'єднався з частинами 26-ї армії. У селі скупцилось багато автогужового транспорту. Німецька авіація раз у раз бомбила село.

У Вовчків прибували й прибували дрібні групи наших воїнів. Командири утворили «військову раду», яка мала керувати виходом підрозділів з оточення, бо зв'язку з штабом фронту вже не було. Від полку НКВС в цю раду ввели і мене.

Вирішили прориватися на Гребінки — Пирятин — Лубни. Під селом Гайшин розгорівся бій з німецькими

* 3 жовтня 1943 р. — Переяслав-Хмельницький район.

частинами. Він тривав 12 годин, але безуспішно для нас. Полк НКВС біля Харківців був оточений фашистами.

Весь день 20 вересня ми намагалися відкинути противника, і тільки коли смеркло, змогли дорогою ціною вирватися з оточення.

Ворог великими силами перекрив нам шлях на північний схід. Тоді ми вирішили йти на північ, до Барисівки, форсувати річку Трубіж і прямувати далі на схід.

Кожен населений пункт чекісти разом з воїнами 301-ї дивізії брали з боєм. 21 вересня ми чотири рази ходили в атаки.

Тут я сказав своїм бійцям:

— Нам усім треба зараз усвідомити одне: тільки сила духу та нервів вирішує: жити нам чи полягти на полі бою.

— Ми це розуміємо, товаришу полковник, — промовив червоноармієць з простріленою рукою. — Відколи почалась війна, десятки разів ходив в атаку. Ось і з вами вже тричі сьогодні...

Складність обстановки усвідомлювалася всім єством, кожною клітинкою мозку. Фашисти знали, що мають справу з полком НКВС, і ще тугіше затягували зашморг. Перед кожною атакою я вдивлявся в обличчя товаришів і думав: «Багатьом з нас залишилося жити останні дні, останні години, бо кожна сутичка немислима без жертв. А скільки ще попереду таких нерівних боїв!»

Так і було. Багато моїх товаришів, бойових чекістів і прикордонників загинуло під Барисівкою — у битві за міст через річку Трубіж. Але всі трималися гідно, як і личить справжнім чекістам. Не було в тих нерівних жорстоких боях жодного випадку боягузтва серед особового складу нашого полку.

Ніна Іванівна Якубовська, опинившись у безвихідному становищі, стріляла по фашистах, доки були патрони. Останньою кулею вбила себе. Мужньо, не поступаючись чоловікам, стояли в боях під Харківцями, Борщами, під Барисівкою також інші жінки нашого полку.

Виходячи з оточення, бійці завжди забирали з собою поранених.

Через захоплений нами міст на річці Трубіж командування 301-ї стрілецької дивізії перекинуло чимало техніки. Але безперервні нальоти німецьких «юнкерсів» і

«мессершміттів», артилерійсько-мінометний обстріл ворога зводили нанівець наші прагнення зберегти цю техніку.

Далі рухатись великою колоною було неможливо. Ворожа авіація ходила по наших головах. Вирішили пробиватися з оточення підрозділами. Наш полк пішов окремим загonom. 23 вересня провели кілька боїв з противником. А до лінії фронту ще було понад 200 кілометрів. І полк розчленився на групи по 20—30 чоловік. Кожна мала йти самостійно на схід.

Удосвіта наступного дня оперативна група наркомату продовжувала вихід маленьким загonom. В селі Рокитне Новобасанського району на Чернігівщині група, в якій перебував і я, встановила зв'язок з секретарем підпільного райкому КП(б)У Миколою Івановичем Шинкаренком і головою місцевої сільради Дмитром Павловичем Ревиським.

— Ці люди — члени Радянського уряду, — сказав Шинкаренко, звертаючись до голови сільради і вказуючи на мене і мого супутника — наркома В. Т. Сергієнка. — До лінії фронту їм, на жаль, не пробитись. І тобі, Ревиський, як комуністові, ми доручаємо охороняти цих людей, доки вони будуть у наших місцях. І щоб про те, хто вони, не знала жодна душа. Вони ж тим часом допоможуть нам у створенні підпілля і партизанського загону.

— Я виконаю завдання, — промовив Ревиський.

Він роздобув для всіх нас цивільний одяг. Ми дали підпільникам два автомати, пістолет, два маузери. Проінструктували групу партизанів, як вони повинні діяти, організовуючи загін. Відверто кажучи, мені хотілося залишитися тут і зайнятися боротьбою в тилу ворога.

Одного ранку разом з Шинкаренком ми зайшли до Гаврила Ілліча Стригуна обігрітися. Дружина Стригуна — Євдокія Панасівна — поставила самовар. Випили по чашці чаю, розговорилися, не знаючи, що кілька гітлерівців, розквартированих у сусідньому так званому громоспі, ходили по хатах.

Помітивши ворожих солдатів, які входили на подвір'я Стригуна, ми вирішили вдатися до зброї у крайньому випадку. От до хати увійшли два німці. Кмітливості господарки, Євдокії Панасівни, міг би позаздрити і найдосвідченіший підпільник: раптом здійняла такий крик, що

ми аж очима закліпали. Вона штурхала одного в спину, іншого попід боки, на мене теж налетіла з кулаками.

— Бачите, які робітнички! Ледацюги! Скільки можна чаювати?! Робота стоїть! Погріб сам не копається!

Зайди-окупанти постояли, не без здивування позираючи на розгнівану жінку, й пішли геть.

Згодом гітлерівці пронюхали, що ми перебуваємо в цьому районі: обіцяли за голову кожного з нас по 50 тисяч карбованців і наділ землі. Оголошення про це були зірвані в той же вечір підпільниками села Рокитне. Замість німецьких вони наклеїли аркуші з таким текстом: «Не знайти вам і не бачити їх, як своїх вух».

Місцеві партизани дали нам провідника — дідуса Архипа Антоновича Вишару, котрий мав вивести групу до Макарівського переїзду біля станції Бобровиця і показати нам дорогу до Кобищанських лісів.

Так ми, група чекістів у цивільному вбранні, знову рушили в похід — усе далі на північний схід. Шлях перед нами лежав далекий і небезпечний. Здається, найбільшою нашою бідою було те, що ми не знали пароля жодної групи підпільників у будь-якому з районів, де побували. Парадокс. Я, поставлений Центральним Комітетом Компартії республіки організовувати партизанські загони, не знав пароля для зв'язку хоча б з однією районною організацією підпільників Сумщини. Правда, мало хто з учасників оборони Києва думав ще 17 вересня про те, що доведеться групами й поодинокі відміряти сотні кілометрів, аби дістатися лінії фронту і перейти її.

Писати про вихід з оточення можна багато. Від місця боїв полку НКВС шлях наш пролягав через Харківці, Борщі, Баришівку — на Київщині, Нову Басань, Рокитне, Мокляки, Вертіївку, Прохори, Городище — на Чернігівщині, Кролевець, Ямпіль, Хутір-Михайлівський* — Сумської області. Потім були населені пункти Росії — Севськ, Остапове, Воронеж і, нарешті, — місто Малоархангельськ: наш фініш, тил радянських військ.

Аж п'ять тижнів ішли ми спершу з боями, а потім з такими супутниками, як голод, холод, загроза потрапити в катівню фашистів, і цілковита невідомість, де наші. Але одне було відоме кожному з нас у ті тижні: скільки б не довелося йти, неодмінно вийдемо до своїх. Вийдемо,

* Тепер — місто Дружба.

щоб згодом вертатися зі своєю армією назад, вимітаючи геть фашистську погань. Знали ми і те, що в тилу окупантів назріває партизанська війна. А це означало, що народ наш непереможений, хоч його землю і топтали ворожі полчища.

То ж за роботу, яку доручив Центральний Комітет КП(б) України, роботу, перервану в зв'язку з непередбаченими обставинами! Треба спрямувати боротьбу партизанських загонів і диверсійних груп в організоване русло, щоб стали вони надійними помічниками Червоної Армії в битві проти гітлерівських військ. Треба розгорнути допомогу партизанським формуванням у їхній тяжкій, але благородній борні...

ПАРТИЗАНИ СОРОК ПЕРШОГО РОКУ

1

Восени ліс шумить тихо і тоскно. Взимку, закутий глибокими снігами, стодзвонно потріскує на морозі, а напровесні, розбурханий життєдайним сонячним промінням, свіжими вітрами і пташиними співами, гуде мрійно, мовби пісню юначу виводить під високим небом і білими хмарами.

Є багато схожого в лісовому шумі та відлунні партизанського гомону, що дедалі сильніше й ширше котиться пад просторами України, Білорусії, Курщини й Орловщини, по яких поки що човгає кований чоботище загарбника.

22 вересня Сидір Артемович Ковпак видав у Спадщанському лісі, під старовинним Путивлем, свій наказ № 1. Тим наказом загін був поділений на дві бойові групи, до яких увійшли колгоспні активісти, партійні і радянські працівники, а також червоноармійці, котрі, потрапивши в оточення, вирішили продовжувати боротьбу проти окупантів на загарбаній ними території.

Штаб розмістився в будинку лісника, і партизани приступили до бойової роботи. Насамперед взялися знімати міни, встановлені воїнами Червоної Армії. Не пропадати ж такому добру, коли вибухівки в молодому загоні немає! Робота — ризикова й копітка — вимагала витримки, кмітливості й великої мужності, бо люди у підіривній справі знали ледь-ледь.

Та ось пролунали перші вибухи на шляхах, од них почали перекидатись і спалахувати ворожі машини. Заявку на справжню війну з окупантами зроблено. Тепер чекай удару-відповіді гітлерівців. І Ковпак звернувся до бійців з такою промовою:

— Я скликав загін, аби сказати вам таке. Якщо хтось прийшов у ліс пересидіти в ньому до кращих часів, у кого нерви не витримують шуму, хто хоче жити тихомирно, бджоли розводити чи, може, ще й гриби та горіхи збирати, то хай зараз же зарубає собі на посі: не в той ліс він потрапив. У нас йому робити нічого, і нехай скоріше геть іде. Наш ліс шумітиме партизанами...

За кілька днів група сміливців пішла в село Сафоновку, куди примчали німецькі «заготівельники». В операції брали участь і ті партизани, які не мали зброї. Двох солдатів противника було поранено. Решта втекла.

Згодом на шляхах з Путивля до Глухова і Рильська полетіли шкереберть вантажні машини ворога. А через місяць партизанські міни висадили в повітря легкові автомашини з двома гітлерівськими генералами.

Бійці Сидора Артемовича Ковпака налагодили зв'язок з Конотопським, Шалигинським і Глухівським загонами. Командири стали замислюватися над тим, чи не варто об'єднатись, аби не тільки встановлювати міни на дорогах, спалювати мости, а й громити чималі німецькі гарнізони.

Незабаром у Ковпака відбулася зустріч з «вусанями». Так звали партизанів Семена Васильовича Руднева і Григорія Яковича Базими. Командиром об'єднаного Путивльського загону став С. А. Ковпак, комісаром — С. В. Руднев, начальником штабу — Г. Я. Базима, помічником начштабу — директор однієї з білоруських шкіл Микола Михайлович Курс.

Тепер загін налічував 120 бійців, на його озброєнні було 107 різносистемних гвинтівок, 10 автоматів і 3 ручних кулемети.

Невдовзі Путивльському об'єднаному загону довелося витримати суворий іспит. В розташування табору ввірвалися два танки — важкий і середній. Меншого патріоти тут же підбили, а великий, тікаючи, натрапив на партизанську міну — і згорів разом з екіпажем та зрадником, що привів фашистів у ліс.

Наступного дня з Путивля на партизанів Ковпака і Руднева рушили шість німецьких танків і чотирнадцять

автомашин з піхотою. І в цій операції хитрість та розсудливість підричників узяли верх. Міни були «повтикані» якраз у тих місцях, куди цього разу прямували карателі. Підірвався один танк. На іншому фланзі сталося те саме. Підбиту машину ворог змушений був одбуксирувати назад. Карателі відійшли подалі й почали гатити з усіх видів зброї. Загримів ліс. Здавалося, в ньому проходить передова лінія фронту, точаться запеклі бої.

Так тривало з ранку до полудня. Нарешті канонада стихла. Гітлерівці повернулися до Путивля.

Чим це не славний бій для партизанів осені 1941-го?

У грудні того ж року Путивльський загін під командуванням Сидора Артемовича Ковпака здійснив рейд із Снадщанського лісу до Хінельського. Цей похід сприяв відродженню партизанських груп і загонів, які через тяжкі обставини припинили бойові дії. Ковпаківці допомогли «стати на ноги» Севському загонові під командуванням Віктора Гнатовича Хохлова. Активніше почав діяти загін імені Ворошилова під командою Іларіона Антоновича Гудзенка і комісара Олександра Івановича Олійника. Пожвавив бойову роботу Ямпільський загін Сергія Михайловича Гнибиди і Данила Дмитровича Красняка. Командування Путивльського допомогло Хомутовському партизанському загонові, очолюваному командиром Панковим і комісаром Зайцевим, налагодити зв'язок з партизанами Червоного загону. Путивляни разом з цими загонами вчинили наліт на районний центр Есмань (Червоне), знищили комендатуру, приміщення поліції, вузол зв'язку.

В ті дні перед Ковпаком і Руднєвим усе ясніше вимальовувалася тактика партизанської боротьби. Сидір Артемович і Семен Васильович вважали, що вона має ґрунтуватися на взаємодії самостійних груп і загонів, які оперативно повинні підлягати одному штабові. Таким чином Путивльський, залишаючись порівняно невеликим маневреним загonom, водночас об'єднував навколо себе інші загони і міг провадити великі операції. Це було нове в партизанській тактиці.

Так створювався Путивльський об'єднаний загін, що згодом зріс до з'єднання, якому судилося вписати в історію партизанської боротьби немало славних сторінок на бойовому шляху від стародавнього Путивля до синіх Карпат.

Бійців того з'єднання характеризую словами комісара Семена Васильовича Руднева: «Чудові в нас люди. Це — не народ, а золото».

Першого секретаря Чернігівського підпільного обкому партії Олексія Федоровича Федорова радянські люди називали «генералом Орленком». Це символічне ім'я характеризувало Федорова як героя-ватажка хоробрих партизанів.

Ще в листопаді 1941-го, щоб нагнати страху на німецьких «заготівельників», які забирали в селах хліб, картоплю й худобу, підпільний обком партії видав «Наказ командуючого партизанським рухом на Чернігівщині генерал-лейтенанта Орленка», в якому населення закликалося до саботажу гітлерівських заходів. Після цього наказу, розповсюдженого в багатьох населених пунктах, фашистські інтенданти дременули геть, побоюючись нападу «генерала Орленка». Замість них стали прибувати каральні загони, розшукуючи невловимого партизанського ватажка.

Олексій Федорович Федоров разом з третім секретарем обкому, а в тилу ворога — своїм найближчим соратником Миколою Микитовичем Попудренком і членами обкому Василем Омеляновичем Яременком та Михайлом Семеновичем Новиковим розгорнули роботу по створенню партизанських груп і загонів.

Попудренко очолює нелегку Понорницьку операцію. Нелегку вже тому, що більшість партизанів брала участь у бою вперше. Але понорницький гарнізон було розгромлено.

2 грудня чернігівські партизани знищили в Погорільцях майже півтори сотні солдатів ворога, дві автомашини, склад пального. В цьому селі партизанам довелося вступити в сутичку з німецько-мадярським загonom. Сутичка переросла в шестиденну нерівну битву, в якій було відправлено на той світ понад сто карателів.

Загін чернігівських партизанів поповнювався скрізь: у районах Чернігівщини, Орловщини, Гомельщини. Люди на хуторах, у селах зустрічали партизанів Федорова як рідних братів, котрі захищають населення від свавілля німецько-фашистських окупаційних властей та їх запроданців.

9 січня 1942 року командир об'єднаного загону чернігівських партизанів Олексій Федорович Федоров в одній з перших радіограм на Велику землю повідомляв у Центральний Комітет КП(б)У: «Обком діє. При обкомі — загін з 450 чоловік».

У листопаді 1941-го секретар Чернігівського підпільного обкому партії Олексій Федорович Федоров, підписуючись у наказах генералом Орленком, звичайно, не думав, що через півтора року постановою Ради Народних Комісарів СРСР від 9 березня 1943 року за великі заслуги в розвитку партизанського руху йому буде присвоєно звання генерал-майора. Тією ж постановою звання генерал-майора буде присвоєне Сидору Артемовичу Ковпаку, Семену Васильовичу Рудневу, Олександру Миколайовичу Сабурову, Василеві Андрійовичу Бегмі.

Президія Верховної Ради СРСР присвоїла високе звання Героя Радянського Союзу командирам українських партизанських формувань С. А. Ковпакові, І. Й. Копьонкіну, О. М. Сабурову, О. Ф. Федорову.

...Після Великої Вітчизняної війни в нашій літературі з'явилося багато художніх мемуарних творів про партизанів України. Це книги С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, О. М. Сабурова, М. І. Наумова, В. А. Бегми і Л. Є. Кизи, Д. М. Медведєва, П. П. Вершигори, З. А. Богатиря, Г. Я. Базими, А. П. Бринського та ще багатьох-багатьох партизанських командирів і політпрацівників.

Ці книги вже добре відомі широкому колу читачів, як відомі всьому нашому народові самі автори названих творів. Тож мені в своїх спогадах немає потреби докладно розповідати про ті партизанські з'єднання і великі загони, діяльність яких висвітлена у видахих мемуарах. Безперечно, автори книг, які вже побачили світ, краще знають своїх людей. Вони могли достовірніше і ґрунтовніше описати бойові діла, труднощі і тривоги своїх загонів, аніж скаже про це колишній начальник УШПР, або навіть група працівників цього штабу.

Хочеться якнайменше повторювати згаданих авторів ще й ось чому: донині про деякі сторони боротьби на тимчасово окупованій території України говорилося скоромовкою, тоді як чимало звияжних операцій українських партизанів ще ждуть свого висвітлення.

Партизанська боротьба на тимчасово окупованій ворогом території нашої країни була виявом ненависті народу до фашистських загарбників, виявом відданості радянських людей своїй соціалістичній Батьківщині.

Ще наприкінці червня 1941 року Радянське Інформаційне Бюро сповіщало про дії патріотів у західних областях України.

Проти німецько-фашистських загарбників діяли тут червоноармійці, які потрапили в оточення. До червоноармійців приєдналися місцеві жителі. Загін з 200 бійців, що діяв на шосе Броди — Дубно, в районі Золочева на Львівщині розбився на маленькі групи й розпочав боротьбу вже на третій день після приходу німецьких окупантів.

У цей же час став діяти партизанський загін з військовослужбовців під командуванням бригадного комісара Миколи Кириловича Попеля. Героїчні діла цього загону добре висвітлені в нашій мемуарній літературі.

В ряді районів Ровенщини, Волинської і Чернівецької областей теж спалахували вогні партизанської боротьби.

Закарпатська Україна тоді ще не входила до складу СРСР, але її населення з перших же днів війни стало на бік Червоної Армії. 14 липня закарпатці писали у Зверненні до радянського народу:

Починаючи з того ганебного вступу Угорщини у війну проти СРСР, нашими партизанами знищено на аеродромах Закарпатської України 27 німецьких літаків, спалено 9 бензоскладів, знищено кілька поїздів з боєприпасами і військом. Ми створимо фашистам тут нестерпні умови, примусимо їх забратися геть з нашої країни.

Відомо, що не всі обкоми партії західних областей України встигли подбати на початку війни про створення організованого підпілля і партизанських загонів. Це була одна з причин труднощів розгортання цієї боротьби. В західних областях швидко підняли голову поплічники німецького фашизму — українські буржуазні націоналісти. Вони зразу ж після навали гітлерівців удалися до знищення радянського активу і партизанських груп. І все-

таки, незважаючи на особливі умови та утруднюючі обставини, тут партизанська боротьба точилася весь час.

Радянський лад існував на землях західних областей усього неповних два роки. Але й цього часу вистачило, щоб місцеве населення стало вважати Радянську владу своєю рідною, народною владою.

Ще в першій половині липня Львівський, Ровенський, Волинський, Чернівецький, Станіславський *, Дрогобицький і Тернопільський обкоми КП(б) України сформували і спорядили за лінію фронту багато організаторських груп. Вони стали пізніше ядром партизанських загонів, диверсійних груп, підпільних організацій, які вели в надто тяжких умовах самовіддану боротьбу проти фашистських загарбників, спираючись на допомогу й підтримку місцевого населення.

Велику роботу по здійсненню директив ЦК КП(б) України про розгортання партизанської війни і діяльності підпілля в тих районах провели перший секретар Ровенського обкому партії Василь Андрійович Бегма, відкликаний з фронту і посланий у Ровенську область секретарем підпільного обкому партії і командиром з'єднання партизанських загонів, секретар Чернівецького обкому КП(б)У Іван Самійлович Грушецький і секретар Дрогобицького обкому Георгій Андрійович Хижняк.

Влітку й восени 1941 року в південних, південно-західних і східних областях України боролися сотні партизанських загонів. У степовій частині України, де, здавалося, майже неможливо було розгорнути бойові дії, теж оперували загони. В Запорізькій області їх налічувалося 60, стільки ж — у Кіровоградській, в Сталінській ** — 150.

На Херсонщині організувалися партизанські загони під керівництвом Омеляна Юхимовича Гірського, Михайла Івановича Павловського...

Омелян Юхимович Гірський мав заслужений авторитет у Херсоні і районах області, де йому доводилось працювати. Гірський народився у Таврії, в бідняцькій сім'ї. В роки громадянської війни був червоним партизаном, у мирні дні очолював партосередок першої на Херсонщині комуни. Перед початком Великої Вітчизняної війни

* Тепер — Івано-Франківський обком Компартії України.

** З 1961 р. — Донецька область.

він — заступник голови виконкому Херсонської міської Ради депутатів трудящих.

Начальником штабу цього загону став голова Херсонського міськвиконкому Олександр Карпович Ладичук.

Для партизанів Гірського — Ладичука партійна організація міста Цюрупинська заклала бази.

Початок діяльності загону припав на ті дні, коли німецькі війська форсували Дніпро й повели наступ у напрямку Мелітополя та Сиваського. 11 вересня біля села Костогризове загін вступив у бій з гітлерівським підрозділом і завдав йому втрат. Через кілька днів партизани Гірського і Ладичука пошкодили телеграфну й телефонну лінії Костогризове — Малі Копані — Раденськ. Патріоти-розвідники захопили машину з фашистським офіцером, влаштували успішну засідку на кілька грузовиків противника.

На околиці Херсона бійці Гірського вчинили напад на склад з паливом, перебили його охорону й підпалили дев'ять цистерн. Про цю операцію 19 вересня 1941 року повідомляло Радінформбюро. Інша група загону Гірського проникла в ресторан, де обідали гітлерівські офіцери. Вибухом гранати п'ятьох з них було вбито і шість поранено.

Іншого дня партизани розстріляли шістьох гітлерівців, які знущалися над жінкою.

А фронт усе ще відходив на схід. Втратився регулярний зв'язок з керівними партійними, радянськими органами. Ускладнилось постачання народних месників боеприпасами та продовольством. Перед партизанами-степовиками постала проблема евакуації з поля бою і лікування поранених. Партизани Гірського вдалися до нової тактики боротьби: почали створювати невеликі диверсійні групи. Та в боях, навіязаних чисельно переважаючим противником, загін втрачав людей.

У жовтні 1941-го військові частини гітлерівців оточили партизанів біля села Мала Андронівка Скадовського району. В бою загинули командир Гірський, начальник штабу Ладичук. Група, яка вирвалася з оточення, продовжувала бойові дії аж до січня 1942 року, але теж була розбита фашистами.

Одночасно із загonom Омеляна Юхимовича Гірського розгорнув бойові дії і партизанський загін Михайла Івановича Павловського — учасника громадянської війни,

директора Бериславського зернорадгоспу. До загону входило 30 комуністів. Партизани знищували німецькі склади, взаємодіяли з частинами нашої 9-ї армії. Бойові групи загону дислокувались у дніпровських плавнях. Фашисти виявили місцеперебування патріотів і нав'язали їм бій. Партизани знищили багато гітлерівців, захопили дві радіостанції, кулемет, кілька тисяч патронів. Незважаючи на одержане карателями підкріплення, партизанам вдалося вирватись із лещат.

Після цього бою Павловський рушив у Сумські ліси. Там, біля Путивля, пізньої осені 1941 року його загін злився з ковпаківським.

Ще довше, аж до літа 1942 року, протримався в Таврії загін секретаря Нижньосірогозького райкому партії Височина.

Можна уявити, якими мужніми були бійці Гірського, Павловського і Височина, щоб воювати на безлісній території в таку війну. Але не меншу мужність виявляло й населення цих місць, що всіляко підтримувало месників, допомагало їм чим тільки могло.

Є підозріння, що особи, які мають зв'язок з червоними партизанами, подають замасковані телеграфні знаки та світлову азбуку Морзе. Оголошується, що передача будь-яких телеграфних знаків, особливо в районі берега, і світлових — з настанням темряви — негайно викличе вогонь німецьких гармат. Особи, запідозрені в зносинах з радянськими військами або партизанами, будуть розстріляні.

Такі оголошення видавало гітлерівське командування під час окупації Херсона. Вони — яскраве свідчення непокори нашого народу німецько-фашистським загарбникам.

На жаль, партизани — вчорашні робітники, колгоспники, вчителі й учні-старшокласники — не мали досвіду боротьби проти ворога в степу. Навіть ті, хто партизанів тут під час громадянської війни, не могли відразу виробити нову тактику. Загони патріотів-степовиків зіткнулися з ворогом, який володів сучасними засобами ведення маневреної війни. Противник мав багато автотранспорту, що дозволяв йому швидко перекидати карателів з району в район. У противника був добре налагоджений радіозв'язок між штабами, польовими частинами та комендатурами. Нарешті, ворог мав на озброєнні гармати, міномети,

велику кількість автоматів і кулеметів, що створювали надзвичайну вогневу спроможність каральних загонів.

Усе це дуже утруднювало боротьбу партизанських формувань на півдні і в середній смузі України. Крім того, далекий відхід радянських військ на тривалий час дав фашистам новий козир у боротьбі проти партизанських загонів; вони залишилися серед степу віч-на-віч із сильним, підступним ворогом. Багато загонів було розсіяно в нерівних боях осені 1941 року. Багато бійців-партизанів полягло в жорстоких боях. Але боротьба не припинялася. З розбитих загонів патріоти йшли в інші, ставали підпільниками.

Мужчили, загартовувалися народні месники і рушали в нові битви з ненависним фашизмом.

3

Час, коли два ворожих угруповання з'єдналися в районі Лохвиці, був тяжким для багатьох частин Червоної Армії. В ті вересневі й жовтневі дні 1941 року недавно створені партизанські загони Київщини, Полтавщини й Сумщини подавали посильну допомогу нашим регулярним військам, які опинилися на захід од лінії фронту.

В Комишнисянському районі Полтавщини об'єднаний загін Безпалька і Сушенка зустрівся з групою радянських воїнів, яка знаходилася в тилу ворожих військ. У цій групі був генерал-майор Ковальов з трьомастами червоноармійців, полковник Навроцький із штабом та інші старші офіцери.

Командир загону Безпалько дістав завдання виявити місцезнаходження наших військових частин, які ще перебували в тилу ворога разом із секретарем ЦК КП(б)У Михайлом Олексійовичем Бурмистенком та генерал-полковником Михайлом Петровичем Кирпоносом.

На жаль, партизанам не пощастило розшукати Бурмистенка і Кирпоноса. Але ще близько трьохсот червоноармійців патріоти вивели з ворожого тилу.

Миргородський загін діяв у складі чотирьох груп по 30 бійців. У вересні народні месники разом з частинами 54-го кавалерійського корпусу брали участь у запеклому триденному бою. 27-го числа командування корпусу наказало партизанам знищити у Великих Сорочинцях

міст через річку Псел і тим самим затримати просування німецьких танків. Це завдання виконали підричники. Коли ж противник рушив у наступ через хутір Кошовий, патріоти висадили в повітря і другий міст.

У запасному таборі загону щодня готували їжу на 100—150 чоловік, бо щодня партизани приводили групи червоноармійців, яких треба було перевести через лінію фронту.

Партизани постачали підрозділи наших воїнів харчами, організували переправу через Хорол і маловідомими стежками вивели у Гадяцькі ліси, до лінії фронту, 3000 червоноармійців.

Такі ж завдання виконували загін Івана Йосиповича Копьонкіна, згодом Героя Радянського Союзу, Харківський партизанський загін Кирила Івановича Погорєлова. А Лебединський загін Сумської області, допомагаючи військовослужбовцям 100-ї дивізії вийти за лінію фронту, взяв участь у розгромі ворожої автоколони з шістдесяти машин.

Війна точиться на сотні кілометрів углиб і на тисячі в ширину. В ній беруть участь великі танкові, моторизовані частини й повітряні десанти. Враховуючи те, що окремі частини і навіть з'єднання можуть бути відрізними від основних сил, допомога народних месників армійським частинам і стала однією з форм боротьби партизанських загонів проти ворожих військ.

4

У північних і північно-західних районах Сумщини після окупації області гітлерівськими військами утворювалися все нові партизанські групи і загони з місцевих комуністів, безпартійних громадян — недавніх бійців, командирів і комісарів армійських частин, які опинились у ворожому тилу, а також із воїнів, що втекли з фашистського полону. Такі загони були створені в Конотопському, Кролевецькому, Путивльському, Глухівському, Червоному, Ямпільському, Шосткинському і Середино-Будському районах.

Члени Червоного підпільного райкому партії Ф. П. Бондаренко, В. Ф. Копа і П. Х. Куманьок організували досить сильний і впливовий на території сусідніх

районів загін. У Ямпільському районі заснувалася група командира Данила Дмитровича Красняка і комісара Сергія Михайловича Гнибіді. У Середині-Буді невеликий загін народних месників організували Іван Пилипович Федоров і директор Середино-Будської школи Йосип Дмитрович Сень.

У Сєвському і Хомутовському районах Курщини існували партизанські загони під командуванням капітана Іларіона Антоновича Гудзенка і старшого лейтенанта Георгія Федоровича Покровського. У Суземському районі Орловської області (тепер Брянської) в листопаді діяла група Олександра Миколайовича Сабурова. В Брянських лісах були й інші партизанські групи.

В Остерському районі Чернігівщини терміново створювався беззатний партизанський загін. Досить міцне підпілля Носівського району цієї ж області, яким керував секретар райкому Михайло Іванович Стратилат, теж народжувало партизанський загін. Після невдалого походу до лінії фронту об'єднувалися в загін імені Щорса патріоти Новобасанського району. Серед бійців цього загону був і голова Рокитнянської сільради Дмитро Павлович Ревіцький, про неоціненну допомогу якого групі чекістів і мені особисто говорилося вище. Командиром цього загону став Олександр Єлисейович Кривець, сміливість і винахідливість якого не раз наводили жах на окупантів.

Я б узявся за непосильний труд (та й навряд чи він потрібен у такій книзі), коли б вирішив назвати всіх командирів і комісарів найперших партизанських груп і загонів, які діяли в загарбаних фашистами районах України. Але не можу не наголосити на тому важливому факторі, що населення всіх окупованих районів, не лякаючись жорстоких репресій ворога, зразу ж стало на бік партизанів.

Патріоти з сіл і містечок розвідували ворожі сили, постачали народних месників продовольством, добували для них зброю...

Однією з форм боротьби радянських людей проти гітлерівців були групи самооборони. Вони охороняли свої населені пункти від розграбування окупантами, допомагали партизанам знешкоджувати шпигунів. Мережа таких груп у взаємодії з партизанськими загонами нерідко контролювала чималу територію, яку згодом називали

партизанським краєм. Така територія охоплювала й північні райони Сумської та прилеглі до них райони Орловської областей.

Групи самооборони часто-густо давали партизанам провідників, котрі добре знали навколишню місцевість і дислокацію військових частин противника.

Колишній голова колгоспу селища Челюскін на Сумщині Григорій Іванович Кривенков і його дванадцятилітній онук Ваня не лише вказували партизанам, де сховано гвинтівки, затоплено міномети, кулемети, а й лагодили знайдену зброю і самі випробовували її. Тільки після їхнього «технічного контролю» все те передавалося в загоны.

Так, сила партизанського руху була силою народу.

«Саме тому німецька вояччина і не може задушити партизанський рух, як не можна задушити народ, підтримкою і любов'ю якого оточені партизани», — говорив перший секретар ВЦРПС Микола Михайлович Шверник на масовому мітингу в Лондоні на початку 1942 року.

Шумів ліс народними месниками й на Ровенщині. Біля Висоцька в листопаді 1941-го тамтешній житель, недавній дільничний міліціонер Максим Йосипович Місюра організував групу патріотів. До неї приєдналися підпільники сіл Сварицевичі і Серники. Так склалося ядро майбутнього партизанського загону, який став незабаром відомим у всьому краї.

У Морочнівському районі (тепер — Зарічненський район Ровенщини) з'явився бойовий невловимий загін старшого сержанта Червоної Армії Дмитра Степановича Попова — палив поміщицькі фільварки; висаджував у повітря мости через Дніпровсько-Бузький канал; розбив поліцейські стани в селі Невель і на Дольських хуторах; спалив спиртозавод; знищив 20 карателів; допоміг населенню розібрати награбоване фашистами продовольство; розшивши рейки; перекинув паровоз... А бійців у Попова було на той час... аж вісім.

У межиріччі Стиру й Стоходу розпочала дії проти німецьких загарбників група Макса — Йосипа Максимовича Собесяка, директора Ковельської МТС. Група поступово переросла в загін, а ще згодом — у з'єднання польських партизанів. У цих же місцях давала знати про себе гітлерівцям група політрука Михайла Сергійовича Корчева, що входила в загін батальйонного комісара

Антон Петрович Бринського. А в південному, Межиріцькому, районі діяла група, утворена з однієї сім'ї. Керував нею Микола Володимирович Струтинський. Ця група згодом влилася в загін спеціального призначення полковника Дмитра Миколайовича Медведєва.

5

В цю саму пору 1941 року билися з ворогом у степах України партизанські загони Кіровоградської, Запорізької, Дніпропетровської, Харківської і Сталінської областей.

Партизанською боротьбою на Кіровоградщині керував підпільний обком партії на чолі з секретарем обкому Михайлом Михайловичем Скирдою. В серпні були створені загони під командуванням учасника громадянської війни Івана Івановича Нечаєва, Семена Івановича Долженка, Івана Васильовича Щученка, Андрія Степановича Куценка.

Під Знам'янкою партизани висадили в повітря нафтосклад, знищили підрозділ фашистських розвідників. У селі Кам'янка месники розгромили штаб військової частини ворога. Захоплені в бою документи противника партизани передали командуванню Червоної Армії на лівий берег Дніпра.

Разом з партизанами Смілянського району загін імені Ворошилова у вересні 1941-го розгромив гарнізон противника в селі Мельники. В цьому бою ворог втратив понад 100 солдатів і офіцерів.

Німецьке командування послало партизанам ультиматум. Гітлерівці обіцяли партизанам життя, а командирів і комісарів загону — навіть грошові винагороди. У відповідь народні месники розгромили в селі Мотрошівка ворожий гарнізон. Тоді фашисти відкликали з фронту полк есесівців і кинули його на Грушівський ліс. Але партизани вчасно перейшли у Смілянський та Білозерський ліси. За півтора місяця загін імені Ворошилова під командуванням Андрія Степановича Куценка здійснив 50 операцій проти гітлерівців.

Кіровоградським партизанам доводилося базуватись у невеликих лісових масивах. Карателі мали змогу часто нав'язувати нерівні бої. Один з них спалахнув у Чутів-

ському лісі. Загін Івана Івановича Нечаєва відстрілювався до останнього патрона. Всі партизани і їхній командир загинули смертю героїв.

Ще восени 1941 року гестапівці стали полювати на секретаря обкому партії Скирду. Фашисти обіцяли за його голову велику суму грошей, земельні наділи. Гітлерівці малювали на плакатах і листівках цього середнього на зріст чоловіка велетнем. Михайло Михайлович Скирда в очах окупантів справді був невлотним велетнем, котрий нищив окупантів.

Скирда народився у Знам'янському районі, там і трудився залізничником, а згодом, коли став партійним працівником, добре познайомився з людьми області. Саме тому в дні окупації і в Кіровограді, і в Кам'янці, і в Новоархангельську, і в Чигирині, і в Малій Висці він мав вірних людей. Майже в кожному селі навколо Чорного лісу в Скирди була конспіративна квартира. Кіровоградці ще до війни знали Скирду як скромну і чуйну людину, а в роки окупації він постав перед ними сміливим партизанським командиром, організатором підпілля, людиною великої мужності. Свою патріотичну діяльність Скирда закінчив командиром об'єднаних партизанських загонів, які разом з частинами Червоної Армії оволоділи в грудні 1943 року містом Знам'янка.

Господар конспіративної квартири в селі Топило Григорій Гаркуша писав про ті незабутні дні:

Танки й гармати. Ідуть окупанти.
Суне фашистська орда.
Хтось потихеньку постукав у двері —
Входить до мене Михайло Скирда.

«Здрастуй, товаришу! — він промовля,
Братом мене назива.
— Я ненадовго, прийшов відпочити,
Діб лиш на трое зайшов».

Жінка у сльози. Звичайно, як мати,
Думала, син наш з походу вернувся.

Тихо у хаті промовив Михайло:
«Лампу не треба світити.
Скоро година настане: ворога будемо бити».

Од Чорного лісу до річки до Росі
Состав за составом летять під укуси,
І гине фашистська орда,
То нищить їх мужній Михайло Скирда.

Цей нехитрий вірш, складений сімдесятилітнім Гаркушею, одним з тих підпільників, з котрими Михайло Михайлович ділив і горе й останній шматок хліба, здається мені, краще від офіційного звіту характеризує секретаря Кіровоградського підпільного обкому партії як героя і справжнього організатора народної боротьби в тилу ворога.

Форми і методи бойової діяльності партизанів у промислових степових районах диктувалися близькістю їх дислокації до лінії фронту. Нерідко базою цих партизанських загонів був радянський тил. Вони взаємодіяли з частинами Червоної Армії, допомагали армійським штабам провадити розвідку, організовували диверсії на прифронтових комунікаціях противника, разом з червоними воїнами утримували ділянки фронту, брали участь у боях за визволення населених пунктів від німецько-фашистських загарбників.

Партизанський загін Кіровського району міста Дніпропетровська під командуванням Степана Дмитровича Масалигіна, а також партизанські групи Володимира Васильовича Жеченка і Веніаміна Олександровича Шахновича у жовтні 1941-го здійснили диверсійні операції на шосе Новомосковськ — Павлоград, знищили два залізничних мости між Дніпропетровськом і Красноградом.

Загін з міста Марганець обстріляв на Дніпрі німецький катер і захопив кількох гітлерівців, яких незабаром передали штабові 296-ї стрілецької дивізії. Група партизанів загону, очолювана командиром відділення Олександром Люлькою, виконуючи завдання армійського штабу, пішла в тил окупантів, знищила взвод солдатів і відбила в них 2000 голів великої рогатої худоби.

У Ворошиловграді цей загін був реорганізований і знову посланий у ворожий тил, під Марганець.

Партизанам належало пройти довгий шлях між містами й селами, в яких осіли німецькі гарнізони, подолати чимало водних перешкод. Загін із сорока чоловік раз по раз вів бої.

Запекла сутичка сталася біля села Благовіщенка Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області. Загинула третина бійців загону. Тяжко поранений командир застрілвся, щоб не бути тягарем для товаришів. Загін очолив командир відділення Олександр Люлька.

Наприкінці грудня Марганецький загін з допомогою селян-рибалок переправився через Дніпро. На правому березі ріки партизани зіткнулися з карателями. Знову втрати. Але мужні бійці все ще пробивалися туди, куди їх послало командування 18-ї армії.

Недалеко від Марганця гітлерівці нав'язали партизанам ще один бій. Тяжко пораненого командира Люльку ворог полонив. Фашисти вимагали, щоб він виказав товаришів і мету приходу сюди партизанського загону. Відповідь Олександра була короткою: «Ніколи й нізащо не скажу!» Тоді на партизана спустили голодних вівчарок. Вони роздерли його тіло на шматки.

На місце героїчно полеглих марганецьких партизанів стали члени підпільного комітету — М. І. Іванов, П. Ф. Жебет, Я. І. Клиценко, В. П. Осадчий, Г. А. Штояда, які продовжили справу загиблих земляків.

Глибокий рейд Марганецького партизанського загону в тил противника, як і вже відомий читачеві рейд донецьких патріотів із загону Боровика, є одним з перших у партизанському русі на Україні.

Нікопольський загін довгий час здійснював розвідку правого берега Дніпра для частин і з'єднань Червоної Армії.

Загін Солонянського району у вересні 1941 року разом з регулярними частинами брав участь у ліквідації одного з плацдармів німецько-фашистських загарбників на лівому березі Дніпра.

П'ятихатський загін вів розвідку на островах цієї ріки, захоплених гітлерівцями. На одному з них партизани знищили 20 солдатів і дві гармати. Коли ж ворог форсував Дніпро, загін одійшов з ротою червоноармійців і зайняв оборону на північний захід від Старого Орлика.

Якимівський партизанський загін Запорізької області забезпечив провідниками полки 218-ї, 196-ї стрілецьких дивізій і 25-го Молдавського прикордонного загону.

24 вересня диверсійні групи Якимівського партизанського загону після відходу наших військ висадили в повітря міст між селищем і станцією Якимівка.

Запорізький партизанський загін у ніч на 3 жовтня біля станції Мокра знищив залізничний міст.

Загін Кам'янського району затопив пором, чим затримав переправу противника, який збирався вдарити у фланг наших частин.

Червона Армія відходила, а партизани Придніпров'я продовжували бої з німецько-фашистськими гарнізонами і посиленими патрулями на залізницях, шосейних шляхах. Боротьба точилася в районах Павлограда, Котовська, Новомосковська...

Складні були умови для діяльності партизанів. Труднощі поглибила рання дуже холодна зима. Цю обставину вирішило використати гітлерівське командування, щоб знищити партизанські загони Придніпров'я.

24 грудня два полки СС і кілька сотень найманців заблокували Новомосковський ліс. Десять днів точилася битва патріотів з карателями. В бою героїчно загинули командир Жовтневого партизанського загону міста Дніпропетровська В. О. Шахнович і комісар П. С. Вишняцький, полягло багато бійців.

5 січня партизани дрібними групами стали виходити з лісу. Згодом частина з них влилася в підпільні організації Дніпропетровщини, а решта пробилася на схід.

Під час деякої стабілізації фронту пізньої осені 1941 року тактика боротьби невеликих партизанських загонів Харківщини, Дніпропетровщини і Донбасу майже повсюдно відзначалась їх взаємодією з нашими військами.

Розвідгрупа Старосалтівського загону разом з червоноармійцями розгромила штаб гітлерівців у селі Плєскачівка, знищила ворожий штаб у селі Мартове. Цей партизанський загін під командуванням І. Р. Яковлєва чимало разів виводив військові підрозділи з тилу фашистів. В наступі на Ново-Донівку противник втратив понад 200 солдатів та офіцерів.

Подібні бойові операції здійснювали партизанські загони Савинського, Липецького, Балакліївського, Сахновчанського, Старовірівського та Зміївського районів.

Ізюмський загін 18 разів атакував ближні тили ворога, а Олексіївський, розвідуючи ворожий тил, вчинив аварію військового ешелону й організував наліт на переправу через Сіверський Донець.

Про ефективність дій партизанів Харківщини свідчать подяки командирів радянських військових частин. В одній з таких подяк барвінківцям говорилося:

Партизанський загін подавав нашому полкові велику допомогу: брав участь у розвідці, здобував

цінні дані про ворога, разом з червоноармійцями завдавав дошкульних ударів німецько-фашистським загарбникам. Особовий склад загону виявляв хоробрість, рішучість і сміливість у боях.

Взагалі, добра боєздатність багатьох загонів Харківщини й Донбасу обумовлювалася тим, що партійні організації, які займалися їх формуванням, мали на це більше часу, ніж парторганізації західних областей України. Діяльність загонів Донбасу й Харківщини не схожа на боротьбу тих загонів, котрі знаходились у глибокому тилу ворога. Харків'яни й донбасівці взаємодіяли з частинами Червоної Армії, були їхніми розвідниками, їхнім бойовим резервом.

Власне, доля війни вирішувалась на фронті, а партизанські формування для того й створювалися, щоб якнайефективніше допомагати Червоній Армії.

Ці сторінки з історії партизанської війни ще чекають свого висвітлення.

6

Служба оперативного уповноваженого міліції Івана Йосиповича Копьонкіна проходила в місті Татарбунари. Вночі 22 червня він спільно з пікетом прикордонників зловив німецького лазутчика з ракетницею. Допитати затриманого не змоглися. О четвертій ранку кордон перетнули німецько-фашистські війська. Працівники міліції і прикордонники з боями почали відходити на схід, брали участь в оборонній битві під Києвом, потім прибули до Харкова, куди на той час переїхав Наркомат внутрішніх справ УРСР.

Копьонкін написав заяву з проханням послати його у ворожий тил партизаном. Заява була розглянута й задоволена. Саме таких, обпалених боями товаришів, як Копьонкін, ми й посилали на бій з гітлерівцями в їхньому тилу.

Копьонкіна призначили командиром загону. Комісаром у ньому став Дмитро Іванович Колокольцев. Вони встигали бувати скрізь, де проводилися заняття.

Майбутні партизани навчалися за ущільненим розкладом: ознайомлювалися з підривною справою, вивчали свою і трофейну зброю.

Молодший політрук застави Микола Подкоритов, з яким ми ще зустрінємось на сторінках книги, готувався в розвідку й тому детально вивчав топографічні карти Харківщини й Полтавщини. Машиніст паровоза Ткаченко і спав біля свого «максима»...

Іван Копьонкін сидів над паперами, обуливши малопьку настільну лампу газетою, щоб світло не било в очі товаришам, які спочивали. До нього підійшов Подкоритов.

— Завтра виходимо, Миколо. Тяжка штукавина війна. Німець-лазутчик, якого ми схопили за годину до нападу гітлерівської Німеччини, сміявся неспроста. Він знав, що їхня армія сильніша, ніж ми про неї думали ще Першого травня, коли слухали по радіо репортаж про парад у Москві. Та нічого. Сміється той, хто сміється останнім, каже народна мудрість, — підсумував Копьонкін, виправно складаючи трикутником листи.

— Матері написав? — поцікавився Подкоритов.

— Можеш прочитати, — відповів Іван.

Молодший політрук уголос прочитав:

Дорога мамо!

Міцно цілую тебе і передаю свій синівський привіт. Живу, як і раніше, на колесах. Турбот вистачає. Зараз готуємось в дорогу. Там роботи матимемо до кінця війни. За мене не турбуйся. Все буде в порядку. Якщо до тебе приїде Стеша з дітьми, поцілуй їх за мене, приголуб. Вони евакуювалися, а куди занесла їх доля, ще не знаю...

Бачиш, матусю, війна — справ багато. Постаюся не завдати прикрощів тобі, бути гідним сином. Якщо довго не отримуватимеш листів, то знай, що я поїхав у тривале відрадження. Стежте за газетами. Можливо, про нас щось та й напишуть. Ось тоді й будете знати, де і чим я займаюся.

Міцно цілую тебе, дорога мамо.

Твій син Іван.

— Я і прикордонник Сашко Юдін теж написали вчора додому, в Свердловську область, — промовив Подкоритов. — А от нашим Середі, Ткаченку, Панченку, Опасенку, Петренку вже нема куди писати. Їхні рідні місця окуповані фашистами.

— Боляче й думати про це. Я — рязанський, проте Україну люблю, як свій край. Вірю, Миколо, що народ Тараса Шевченка, Богдана Хмельницького, Миколи Щорса, Василя Боженка і цього разу відрубає лапи іноземцям-завойовникам. Відрубаємо! І отой німецький лазутчик, якого ми спіймали з ракетницею, ще побачить день, коли сконає фашизм. Не всі ми, звичайно, доживемо до того дня, бо ворог підходить уже до Харкова, до Ростова й не зупинений ще...

Лінію фронту партизанський загін імені Будьонного під командуванням Копьонкіна і комісара Колокольцева перейшов за допомогою армійських розвідників.

Крізь ліси, переліски, зодягнені в золоті шати осені, партизани йшли на захід, у тил фашистських військ. Дедалі рідше і тихіше стукотіли за спинами кулеметні черги. А скоро не стало чути й артилерійської стрілянини.

Незабаром у районах Харківщини й Полтавщини почав діяти партизанський загін Івана Копьонкіна. В перші дні партизани були змушені не лише влаштовувати засідки на брукованих шляхах, якими противник підкидав війська до фронту, а й допомагати більшим і меншим групам радянських воїнів пробиватися за лінію фронту. З 2 жовтня до 1 листопада 1941 року загін Копьонкіна разом з партизанами Миргородського, Комишненьського і Зіньківського районів вивів з оточення понад 3000 бійців і командирів армійських частин. Це, як ми вже говорили, була одна з форм взаємодії партизанів з регулярними військами.

Загін Копьонкіна весь час рейдував, завдаючи ударів по ворожих комунікаціях, нападав на склади, дрібні гарнізони сіл і районних центрів. На той час, мабуть, ще ні за яким партизанським командиром так не ганялися фашисти, як за Іваном Йосиповичем Копьонкіним.

Коли зважити на те, що ліси Полтавщини невеликі, перетяті степами, що загін знаходився в тилу другого ешелону військ противника, стане зрозумілою складність обстановки, в якій він героїчно діяв.

Копьонкін був улюбленцем, душею всіх бійців. Сміливість, чуйне ставлення до кожного підлеглого, вимогливість до себе й до інших — основні його риси як командира. Одного разу до Івана Йосиповича прибіг розвідник Денисенко і доповів:

— Карателі прямо на носі!..

Копьонкін усміхнувся і розповів бійцям епізод з часів Вітчизняної війни 1812 року. Один солдат прибіг до князя Багратіона і вигукнув: «Головнокомандуючий наказав доповісти вашій ясновельможності, що неприятель у нас на носі і просив негайно відступити». Тоді Багратіон, у якого був довгий ніс, відповів: «На чієму носі противник? Якщо на твоєму, тоді він справді близько. Нікщо на моєму, то ми ще встигнемо перекусити». Копьонкін звернувся до розвідника Денисенка:

— Ось так, Дмитре, і в нас. Якщо карателі на комісаровому носі, то ми ще з'їмо пшоняної каші перед боєм.

Проте командир тут же наказав групам готуватися до оборони.

Жарт перед боєм підняв настрій бійців. Вони зустріли гітлерівців таким дружним вогнем, виявили таку організованість, що ворог змушений був одійти, залишивши на галявині десятки вбитих.

Перемога над карателями ще більше зміцнила авторитет Копьонкіна в інших партизанських загонах.

У грудні 1941 року за ініціативою Полтавського підпільного обкому партії, очолюваного С. Ф. Кондратенком, відбулася нарада секретарів підпільних райкомів партії, командирів і комісарів партизанських загонів. Нарада підбила підсумки боротьби проти ворога, обмінялася досвідом діяльності загонів.

Розраховувати на швидкий прихід Червоної Армії не доводилося. Загони народних месників перебували в тяжких умовах. Настала зима. Фашисти посилили концентрацію військ проти партизанів. Розрізнені групи були неспроможні вистояти перед озброєними до зубів карателями. Деякі командири висловили думку про тимчасовий розпуск загонів. Секретар Миргородського підпільного райкому партії Григорій Оксентійович Іващенко виступив проти такої пропозиції.

— Нам необхідно об'єднатись і продовжувати боротьбу. Якщо треба, помру тут, але не відступлю!

Пристрасний виступ схвилював Копьонкіна, і він сказав:

— Я підтримую товариша Іващенко. Боротись є можливості. Організуємо об'єднаний загін, зробимо все, щоб створити кругову оборону в труднопрохідних місцях. Така наша тактика на випадок, якщо нас оточать кара-

телі. А до того будемо посилати невеликі групи партизанів на диверсії, в засади...

Ще до цього Копьонкін виявив себе гнучким партизанським тактиком. Восени загін імені Будьонного здійснював стрімкі рейдові операції. Коли ж настала зима і фашисти посилили концентрацію військ на захід од Харкова, Іван Йосипович запровадив тактику дій дрібних диверсійних груп з продуманою системою оборони партизанського табору.

Нарада одноголосно обрала Копьонкіна командиром об'єднаного загону полтавських партизанів, а комісаром — секретаря Миргородського підпільного райкому партії Іващенко.

Об'єднаний загін протягом місяця з грудня 1941-го до середини січня 1942 року провів 10 значних операцій проти фашистських військ на території Миргородського, Комишнянського, Гадяцького і Зіньківського районів. Гітлерівці були дуже розлючені діями полтавських партизанів і стали вживати ще крутіших заходів щодо їх знищення.

Одного зимового дня розвідник Сергій Хуринов доповів Копьонкіну, що наступного ранку ворог має рушити великою каральною експедицією в село Мала Обухівка. Командир загону вирішив нав'язати фашистам бій із засідки й сплутати їхні карти. Він особисто розставив сили, проінструктував усіх бійців, озброєних німецькими кулеметами «шмайсер» і нашими ППД. Кулеметників Ткаченко і Терещенка розташував на пагорбах під вітряками. А кулеметники Вовк, Андрєєв, Петренко і велика група бійців на чолі з комісаром Іващенко ще до світанку зайняли позиції зі сходу. Сам Копьонкін перебував у центрі оборони.

Ранком ворог не заставив довго чекати на себе. Величезна колона карателів з'явилася на шляху з Миргорода до Малої Обухівки. Треба було підпустити противника на відстань нищівного вогню.

Розвідники противника пройшли повз вітряки, прямуючи в село. За ними сунули взводи, обоз. Коли ж відрізок дороги, на який були націлені партизанські кулемети, автомати і гвинтівки, весь заповнили фашисти, Копьонкін скомандував:

— Огонь!

Карателі потрапили під кинджальні черги і залпи. Партизани били по ворогові з усіх видів зброї, і вже через кілька хвилин сніг почорнів од трупів фашистських нояків. Рештки великої колони тікали врізнобіч, кидаючи коней і зброю. Партизани не забарилися з підбиранням трофеїв. Їм дуже потрібні були коні в цю люту зиму: не стільки як тяглова сила, скільки на м'ясо. Але найбільше бракувало зброї.

Копьонкін, що лежав поряд з Подкоритовим, сказав: — Лазутчикові, якого ми зловили з ракетницею в ніч перед війною, я сказав, коли він зареготав, почувши постріли німецьких гармат з того боку кордону: «Рано смішся. Не забувай, що, йдучи по чужу голову, несеш і свою!» Сьогодні фашисти-карателі теж ішли по наші голови...

Невдовзі партизанські розвідники повідомили, що обстановка ускладнюється. За першою колоною йшло до полку піхоти. Вона хутко розгорнулася в цепі. На партизанів полетіли десятки мін. Бій став затяжним. Але патріоти вистояли до вечора. Коли смеркло, Копьонкін непомітно для противника вивів загін з небезпечної зони.

Про цю партизанську операцію писала в ті дні газета «Правда»: «Партизанський загін під командуванням «К» провів велику операцію на Полтавщині, під селом Мала Обухівка...»

Іван Йосипович не похвалявся, пишучи листа матері, щоб вона стежила за газетами. Як бачимо, Копьонкін слова дотримав: виявився гідним її сином.

Умови боротьби дедалі ускладнювалися. В бійців не вистачало боєприпасів, не було хліба, м'яса. Всі населені пункти захопили німецько-фашистські війська. Копьонкінці не мали навіть змоги розвести вогнище й обігрітися. Голод і холод стали такими ж запеклими ворогами патріотів, як і карателі.

Все те змусило командування об'єднаного загону покинути табір під Соколівкою і вдатися до тактики маневрування.

Загін імені Будьонного знову рушив у тяжкий рейд засніженими степами і перелісками.

З такого снігу тільки б радити хліборобові. Але тепер цей сніг теж став ворогом, бо на ньому залишалися сліди, по яких невідступно йшли фашисти.

Яку витримку, силу волі виявили в цьому рейді партизани та їхній командир Копьонкін! Ось перелік боїв тільки у січневі-лютневі дні 1942-го: коло станції Ков'яги, біля Водолаги, під Старовірівкою, на хуторі Михайлівка Зміївського району Харківської області. В цих боях партизани Копьонкіна знищили до 500 гітлерівців.

У лютому того ж року загін імені Будьонного перетнув лінію фронту. Партизани зупинилися на відпочинок у Ворошиловграді. На моє запитання про подальші плани Копьонкін відповів:

— Трохи відіспимось — і знов у ворожий тил, товаришу Строчак.

— Тільки дасте нам побільше патронів, — додав Микола Подкоритов, колишній молодший політрук застави. — І цілий пуд понесу.

Подкоритов був невисокого зросту, і я, усміхнувшись, сказав:

— Чи не забагато?

— Патрони для нас хліб і сало, — відповів він.

— Іване Йосиповичу, — звернувся я до Копьонкіна. — Тепер дамо вам радіостанцію: триматимете з нами постійний зв'язок. Товариші з оперативної групи назвуть явки підпільників, що допомагатимуть загоніві у районах, по яких він ітиме. Через нашого представника Івана Григоровича Крюченка будете підтримувати зв'язок з місцевими партизанськими загонами. Начальником штабу загону піде з вами Володимир Іванович Бурхач, а його заступником — лейтенант Михайло Феодосійович Кузь. Отже, ваш командний склад поповнився. Зима кінчається. Весною буде легше. А там, можливо, командування Південно-Західного фронту порадує нас.

— Воювати в тилу ворога треба і тоді, коли справи на фронті радують, і коли печалять, — відповів Копьонкін.

— Це правда, — сказав я. — Та хочеться всім нам, щоб відступ не повторився.

Перед виходом загону в тил противника ми привітали Івана Йосиповича Копьонкіна з присвоєнням йому високого звання Героя Радянського Союзу. Тоді ж орденів СРСР були удостоєні й бойові побратими командира — Дмитро Колокольцев, Микола Подкоритов, Василь Коминяр, Іван Скрипка, Дмитро Денисенко, Яків Макогон.

Другий похід партизанського загону імені Будьонного в німецький тил припадав якраз на дні, коли фактично створювався Український штаб партизанського руху, — на червень 1942 року.

Перші два тижні боротьби копьонкінців за лінією фронту були успішними. Наша армія на схід від Харкова ішла активні дії. У тилу ворога партизанам загону імені Будьонного допомагали групи місцевих патріотів, які були розвідниками, провідниками. Радист копьонкінців тримав з нами регулярний зв'язок.

Та ось просування радянських частин припинилося. Німецьке командування розпочало контрнаступ. Величезні сили, які Гітлер стягнув сюди, користуючись з відсутності другого фронту в Європі, вдарили по нашому угрупованню в районі Харкова, Барвінкового, Ізюма. Червона Армія стала відступати. Багато бійців потрапило в полон. Табори полонених фашисти будували тут же, сподіваючись пройти далеко на схід. На один з таких таборів і вчинив напад загін Івана Копьонкіна. Охорону було перебито і всіх полонених визволено. Після цього загін Копьонкіна почала переслідувати велика військова частина противника, яка мала йти до Волги. В бою був убитий радист. Партизани втратили зв'язок з Великою землею.

Раннім липневим ранком у Синициному Яру Копьонкін зібрав партизанську раду.

— Бою нам не уникнути, — сказав він. — Допомоги чекати нема звідки. Я організовую оборону на правому фланзі, комісар Петренко керуватиме обороною в центрі, а Володимир Іванович Бурхач з Олександром Юдіним візьмуть лівий фланг. Якщо ми витримаємо бій, то вночі відірвемось од ворога.

Проти партизанів виступила піхота під прикриттям броньовиків. Одну машину підбито з ПТР. Зупинено і другу. Але на ділянку комісара Петренка фашисти підтягли артилерійську батарею і почали бити прямою наводкою. Становище там склалося загрозливе. Тоді на допомогу комісарові підняв свою групу Копьонкін.

— В атаку! На батарею!

Копьонкіна поранило в ліву руку. Але його клич витав над бійцями:

— Вперед!

Удар був несподіваний, сміливий. Фашистські артилеристи втекли з позицій.

— Гармати, розвернути на сто вісімдесят градусів! — подав команду Іван Йосипович. — Шрапнеллю!.. Вогонь!

Батарея і кулемети двох захоплених броньовиків стали бити по довжелезному ґневу солдатів противника.

Незабаром вороже командування перегрупувало сили й кинуло проти патріотів чотири танки й загін піхоти. В цьому бою загинули 30 партизанів. Боеприпаси кінчалися. Багато було пораних. І все ж копьонкінці протримались до вечора.

Знову зібралася рада. Обстановка надзвичайно тяжка. Зв'язку з Великою землею немає. Провитися з оточення всім загonom неможливо. Доведеться виходити групами. Старшими призначено Копьонкіна, Петренка, Подкоритова, Бурхача.

Трагічно склалася доля партизанів групи Івана Йосиповича Копьонкіна. Змучені, поранені патріоти зупинилися переднювати недалеко від Ізюма. Розташувалися в садку на околиці хутора.

Незабаром до них підійшли люди в червоноармійській формі. Переговорити з ними вийшли Михайло Кузь і Дмитро Денисенко.

— Ви хто такі?

— Партизани.

— З якого загону?

Ті відповіли.

— Щось не чули про такий...

— Ми шукаємо партизанів. Командира вашого. Йдемо з оточення, — сказали прибулі.

Та були це не партизани і не червоноармійці, а розвідники великого карального загону, який на той час оточив уже хутір. Фашисти розгадали маневр партизанів і створили з солдатів та поліцейських шукачів. Такі команди діяли попереду основних сил карателів: «прочісували» ліси, хутори, видаючи себе перед населенням за оточенців. Ця хитрість противника вчасно розгадувалася не завжди.

Кузь, Денисенко, Хуринов і сам Копьонкін запізно переконалися в тому, що до них підійшли вороги в червоноармійському одязі. Спалахнув перівний, короткий бій. Патронів у партизанів було мало, а сили противника

переважали разів у двадцять. Так поранений командир потрапив з товаришами в полон.

У барвінківському таборі Копьонкін і його бійці називали себе червоноармійцями, а не партизанами. Але начальство табору не вірило, що Копьонкін — армійський старшина, а його товариші — військовослужбовці. Цю групу тримали під особливим наглядом. Командир попереджав своїх, щоб побоювалися зрадників, яких підсиляли до них. Все ж знайшовся покидьок, який виказав Копьонкіна — командира партизанського загону та ще й Героя Радянського Союзу. Цей донос гітлерівці одержали якраз тоді, коли копьонкінці майже підготувалися до втечі...

Їх по одному викликали на допит у приміщення вахти. Коли Хуринова привели до слідчих, Копьонкін лежав на підлозі в калюжі крові. Та командир навіть не стогнав. Його очі з сумом дивилися на чисте липнeve небо, що зазірало в вікно. Можливо, в ці хвилини Іван Йосипович думав не лише про матір, дружину, сина, а й про того ворожого солдата, якого взяв у полон 22 червня 1941 року. Тоді з лазутчиком наші поводитись, як з людиною. А ось із ним, Копьонкіним, поведися, як звірі. Його очі були виповнені жалем: так мало зміг він повоювати проти фашизму, а час же тільки воювати, бо ворожі орди вдерлися в Приволзькі степи, на Кубань...

Гестапівець закричав до Хуринова:

— Це Копьонкін?! Герой Союзу?! Він ще взимку вбив командира каральної експедиції під хутором Новий Миргород? А що Копьонкін вчинив біля Малої Обухівки? А недавно ваш Копьонкін з наших гармат убив сотні солдатів фюрера. Нам усе відомо, — шаленів офіцер, тикаючи пальцем у карту по місцях боїв, що затилися гітлерівцям.

Сергій Хуринов мовчки дивився на закривавленого командира, в його очі. В них були спокій, упевненість. Та ось очі його стали згасати, мов зорі перед ранком.

А фашист усе виливав лютя на полтавських і харківських партизанів. Він кричав:

— Це важливо для нас! Копьонкін він чи ні?

— Тепер це не важливо, — відповів Сергій Хуринов. — Людина, яку ви вважаєте Героєм Радянського Союзу Копьонкіним, померла...

Іван Йосипович лежав з одкритими очима. В тих очах Сергій Хуринов бачив усі свої партизанські походи в славному загоні імені Будьонного, всі бої, перемоги, все, що зв'язувало його з цією винятковою людиною.

Не стало Івана Йосиповича Копьонкіна — Героя Радянського Союзу, одного з найперших партизанів Великої Вітчизняної війни, безстрашного командира, талановитого організатора, легендарної людини, яка до останнього подиху гордо тримала звання сина матері-росіянки, сина рідної радянської землі.

Через кілька днів кати з барвінківського табору військовополонених стратили Сергія Хуринова, Михайла Кузя, Дмитра Денисенка.

Частина бійців і командирів загону імені Будьонного вийшла з оточення, з'єдналася з нашими військами. Партизани Копьонкіна продовжували битися на фронті й у ворожому тилу. Микола Михайлович Подкоритов незабаром став комісаром нового партизанського загону, яким командував прикордонник Андрій Михайлович Грабчак. З ними читач ще зустрінеться на сторінках цієї книги.

Володимир Іванович Бурхач вилетів у ворожий тил, в загін одного з кращих партизанських командирів Якова Івановича Сиворонова, який діяв у степах Донбасу, в серпні — грудні тяжкого 1942 року.

Де б не знаходились бойові побратими славного Копьонкіна, всюди він лишався для них символом мужності, стійкості і відданості радянському народові.

7

Листопад 1941 року.

Німецько-фашистська орда рвалася до серця батьківщини соціалізму — Москви. Крім того, гітлерівське командування намагалось повсюдно сковувати дії Червоної Армії. Перед радянськими Південно-Західними і Південним фронтами стояло завдання давати відсіч німецьким військовим частинам генерала Клейста. Протягом двох місяців вони продовжували наступ з меж Запорізької і Дніпропетровської областей на схід і південний схід, але на початку листопада були все-таки зупинені.

10 партизанських загонів дислокувалися вздовж залізниці Красний Лиман — Святогорськ — Ізюм. 7 загонів

вели операції навколо Дебальцевського залізничного вузла. 5 загонів діяли в Лисичанському, Кременському, Імському районах. У смузі дій Південно-Західного й Південного фронтів бойові позиції займали більше 20 партизанських загонів.

Командиром Слов'янського партизанського загону був Михайло Іванович Карнаухов — ушавлений партизан громадянської війни, командир червоного бронепотяга — шахтар, людина мужня й рішуча. Загин Карнаухова наводив жах на прифронтові ворожі частини.

3 листопада гітлерівське командування кинуло проти Слов'янського загону велику експедицію карателів. Фашистів вів зрадник-лісник, який добре знав урочище Пасіка, де розташувалися партизани.

Розпочався бій. 350 фашистських солдатів півкільцем охопили партизанські позиції. Лівим крилом оборони командував комісар загону Михайло Сергійович Ходаков. Він з'являвся в найбільш загрозливих місцях, подавав приклад відваги для рядових бійців. Навіть будучи пораненим, комісар керував обороною.

Фашисти, затіваючи похід, були впевнені в своїй перемозі. Вони знали, що партизанів лише шістдесят, знали місце їхнього перебування, а тому вирішили, що для здійснення операції вистачить і 350 солдатів, тобто майже шестиразової переваги в живій силі, не кажучи вже про перевагу в озброєнні та боеприпасах. Але ворог не врахував моральної сили партизанів. Кільце навколо патріотів не зімкнулося ні на другу, ні на третю, ні на четверту годину бою. Були хвилини, коли цепи карателів, здавалось, ось-ось з'єднаються. Але хвилі партизанських контратак знову й знову розсікали їх.

Старий партизан Іван Цига влучно посилав кулі з-за дуба, примовляючи:

— Йди-йди. Я тебе ще з вісімнадцятого пам'ятаю!

Один тільки Цига вбив чотирьох і поранив трьох гітлерівців. А всього карателі втратили вбитими більше ста чоловік, залишили на полі бою два кулемети, багато іншої зброї й відступили з урочища.

Карнауховці не стали чекати нової вилазки карателів. Разом з Артемівським загonom, яким командував Іван Григорович Чаплін, вони розгромили гарнізони ворога в селах Маяк і Пришиб.

Радянське Інформаційне Бюро 8 грудня 1941 року повідомляло:

У прифронтових районах Донбасу, захоплених німецькими окупантами, успішно діють партизанські загони. Недавно партизани надіслали лист про свої бойові діла. Наводимо уривки з нього:

8 листопада. Очистили ліс від банди, посланої фашистами для знищення партизанів.

9 листопада. Вчинили наліт на село П. (Платівку.— Т. С.), де знищили 40 фашистів.

14 листопада. Здійснили наліт на село Б. (Бондарне.— Т. С.).

15 листопада. Після обстрілу радянськими артилеристами німецької колони ми вдарили з тилу по ворогові і захопили два кінні фургони штабу 176-го артилерійського полку фашистів, кулемет, автомат, топографічні карти й різні документи.

16 листопада. Повторили наступ на село Б., де німці готувалися до наступу. У цьому бою ми знищили до ста ворожих солдатів та офіцерів.

18 листопада. Вдарили по німцях з тилу в той момент, коли вони атакували один з підрозділів Червоної Армії, завдали противникові великих втрат, відбили кулемет, міномет і одну протитанкову гармату.

Фашистське командування оцінило голови партизанських командирів Чапліна й Карнаухова по 25 000 карбованців, обіцяло за них по корові й великому наділові землі.

В період з 14 по 18 січня 1942 року партизанський загін Михайла Карнаухова розбив під Слов'янськом ворожий обоз і захопив секретні документи, які були передані політвідділові 9-ї армії. Потім цей загін одбив у фашистів населений пункт Сидорове. Радянське командування доручило обороняти село партизанам. Ворог підтягнув сюди чималі сили. Тоді на допомогу Слов'янському прийшло ще кілька партизанських загонів.

Оборона партизанами Сидорового, яка тривала понад п'ять місяців, — славна сторінка в історії партизанської війни, красномовне свідчення сили й витримки

народних месників у боях з регулярними частинами гітлерівської армії.

11 лютого 1942 року Військова рада Південно-Західного фронту оголосила подяку партизанам за мужність, виявлену в боях з німецько-фашистськими окупантами.

За далеко не повними даними в період з жовтня 1941-го по липень 1942 року партизанські загони тільки Донецької області знищили кілька тисяч солдатів і офіцерів противника, висадили в повітря 19 мостів.

Так діяли партизанські загони промислових районів тоді, коли основними завданнями Червоної Армії були виснаження, знекровлення найбільш боєздатних частин ворога, коли потрібен був виграш часу, необхідного нашій країні для перебудови народного господарства на воєнний лад і створення резервів, щоб вести затяжну війну з сильним, досвідченим ворогом. Партизанські загони цього краю виконували пряму вказівку Центрального Комітету Комуністичної партії про максимальну допомогу військовим частинам нашої армії.

Партизани східних степових областей, незважаючи на великі каральні сили ворога і широке застосування ним танків, автомашин, авіації, незважаючи на відсутність умов для оперативного маневрування партизанських загонів, не обмежували дії районом свого формування, а продовжували битися з гітлерівцями після відходу фронту на схід в інших районах.

Проте не можна прирівнювати партизанський загін, який діяв на лінії фронту і в близькому ворожому тилу, до розвідувального армійського підрозділу. Партизани добре знали місцевість, через яку проходив фронт, легко орієнтувалися на ній і вдень, і вночі. Вони мали міцний зв'язок з населенням свого району, знали, кому можна довіритись, кого варто остерігатися. Нарешті, партизан був морально більше підготовлений до дій у ворожому тилу, ніж армійський розвідник, котрий не міг залишатися тривалий час на окупованій території, бо не мав своєї матеріальної бази. Всі ці обставини давали можливість партизанам провадити розвідку сил противника ширше й ретельніше.

Однак перевага використання партизанських загонів як розвідувальних підрозділів регулярних частин не завжди стверджувала тезу про найефективніше використання їх у розвідувальних цілях, а не для дій у глибо-

кому тилу ворога. Якщо взяти момент наступу наших військових частин, то перевага партизанських загонів, що базувалися на лінії фронту чи в радянському тилу, втрачалася, бо вони, будучи перекинутими в тил противника, не встигали налагодити зв'язок з населенням і не встигали довідатись про ворога стільки, скільки знали під час відходу наших частин. В цьому випадку незрівнянно посилювалась роль партизанських загонів, розташованих у ворожому тилу. Вони мали зв'язок з населенням, знали і щодня бачили противника.

Загонові, залишеному в степовій місцевості, переходити на осідле становище важко й ризиковано, бо ворожа контррозвідка за період активних бойових дій встигає зібрати необхідні відомості. Такому загонові доводиться весь час маневрувати.

Основною умовою можливості маневрування є створення значної кількості матеріальних баз, розташованих одна від одної на порівняно значній відстані.

В степових і лісостепових районах використовувати партизанів для подання допомоги нашим військовим частинам доводилось продумано. Варто було розділяти загін на дві групи.

До першої мали входити ті партизани, які не викликали підозри в німецьких контррозвідників. Ця група діяла методами підпільно-диверсійної боротьби. При наявності умов такі групи могли об'єднуватися для проведення більших бойових операцій. Під час проходження лінії фронту через місцевість, де знаходилась ця група, вона паргнула нічим не виявити себе. Друга група повинна була складатися з людей, котрі могли викликати у ворога підозру. Бійці цієї категорії переважно взаємодіяли з регулярними частинами коло лінії фронту. При відході наших частин вони ставали розвідниками, бо вже мали бойовий досвід, хоча й не завжди знали нову місцевість.

У степових умовах на лінії фронту командування неодмінно враховувало можливість виходу партизанських загонів у тил ворога, в райони з природними укриттями.

В усіх випадках боротьба партизанського загону мала бути міцно пов'язана з боротьбою партійного підпілля.

Партизанськими формуваннями, посланими через лінію фронту на бойові діла в лісові райони, були два харківські загони, створені за вказівкою Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України. Перший загін очолювали командир Кирило Іванович Погорелов і комісар Веніамін Миколайович Сперанський, а другий, імені Котовського, — Микола Йосипович Воронцов і комісар Яків Іванович Гуторов.

Перший рейд харківські загони здійснили з району Лозової до П'ятихаток на Дніпропетровщині, звідки вернулися в тил радянських військ.

11 вересня 1941 року обидва загони вдруге пересікли лінію фронту в Сумській області.

До загонів увиходили диверсійні групи мінерів, підготовлених у партизанській школі Харкова. Загонам належало розпочати бойові дії на комунікаціях ворога, що було одним з найважливіших завдань партизанської боротьби.

Кожний загін мав двох радистів. Перший Харківський обслуговували Олександр Хабло і Павло Бурий, а загін імені Котовського — Петро Коломієць і Сергій Мельниченко. Саме ці юнаки й увійшли в історію партизанського руху як піонери радіозв'язку з Великою землею.

13 вересня Хабло і Бурий стали розгортати радіо «Волга». В одній упаковці знаходились приймач, передавач, телеграфний ключ, антена, сухі батареї для приймача. У другій — генератор з ручним приводом, що живив струмом передавач.

Радисти хвилювалися, навіть не позирали на товаришів, котрі з нетерпінням чекали, коли ж «заграє» та музика в брезентових мішках.

Павло Бурий закидає на сосну десятиметрову антену, другий кінець дроту натягує над землею. Хлопці все роблять за інструкцією. Але їм бракує досвіду встановлення зв'язку на далеку відстань, та ще з ворожого тилу. Олександрові Хаблу здається, що лінія фронту здатна зупинити хвилі його радіопередавача, біля якого він так ретельно чаклує. Нарешті він кидає хлопцям, що стоять у ямі біля генератора:

— Крутіть!

Хабло вмикає радіопередавач і в завмиранням серця натискує на головку телеграфного ключа. Перший сигнал партизанської радіостанції з тилу фашистських військ полетів у ефір. Це сталося о 16 годині 20 хвилин за московським часом.

Хабло працює на тих же хвилях, що й німці. Так безпечніше. Так ворогові важче засікти партизанську радіостанцію.

— Що ти ото клював? — запитав один з бійців у Хабла, коли той скінчив передавати.

— Сповістив, що ми знаходимося за два кілометри від села Веселого Шалигинського району Сумської області...

Раптом заклопотаний Сашко аж підскочив:

— Є! Є зв'язок! Чують нас відмінно. Ми їх теж. Ось послухайте, — передав радист навушники товаришам.

— Так пицить, наче миша.

Радисти обіймалися, немов винахідники. Бійці здивовано переглядалися:

— Ну й штуковина, вапа музика! П'ять хвилин — і вже перемовився. А відстань — о-го-го: двісті п'ятдесят кілометрів!

— Не почули б німці, бо життя тоді не буде, — застеріг хтось.

Того ж дня радисти Другого Харківського загону теж установили регулярний зв'язок з Великою землею.

На початку оповіді я висловлювався на адресу працівників багатьох наших армійських штабів щодо недооцінки радіозв'язку. Тільки пройшовши крізь тяжкі бої з великими людськими втратами, тривалий відступ, більшість командирів нарешті збагнула ту істину, що без добре поставленого радіозв'язку не могло бути й мови про успіх у такій маневреній війні.

Треба віддати належне радистам — бійцям передового рубежу. Досить сказати, що за два з половиною роки партизанської війни тільки радіовуззол Українського штабу партизанського руху прийняв з ворожого тилу й передав партизанським з'єднанням, окремим загонам і групам понад 75 000 радіограм загальною кількістю понад 3,5 мільйона слів. За кожною з цих радіограм — бойова, самовіддана робота наших підпільників і партизанів:

розвідників, підричників, бійців стрілецьких, кулеметних і артилерійських взводів; вся історія партизанської боротьби в тилу ворога за тими лаконічними фразами радіограм, зміст яких не вмістити і в сотню томів.

Наприкінці вересня харківські партизанські загони зв'язалися по радіо з штабами 533-го і 875-го піхотних полків 2-ї стрілецької дивізії, які опинилися в оточенні. Маючи відомості про це, Перший Харківський і Шалигинський партизанські загони допомогли військовим частинам пробитися за лінію фронту. Через кілька днів Перший Харківський загін встановив зв'язок з кількома партизанськими загонами. Радисти Хабло і Бурій передали на Велику землю перші повідомлення про існування та бойові операції Путивльського загону Ковпака, Глухівського загону Кульбаки, Воргольського загону Кириленка та інших загонів Сумщини, Курщини, Орловщини.

9

...Осінь завжди навіває смуток. Але похмурішу осінь, аніж була в сорок першому році, навряд чи пригадаєш за всю Велику Вітчизняну війну. Дощі, тумани, пожежі, виття бомб і мін, критичне становище наших військ на фронтах — усе це до глибини душі вразило окремих бійців Другого Харківського партизанського загону імені Котовського, який отаборився у Вечорівському лісі, поблизу Ворожби. «Харків наші здали». Як же так? Майже за тисячу кілометрів Харків од кордону, а в ньому тепер іноземні заброді?

Трактом тріщали мотоцикли, гули автомобілі, гурчали танки. А партизанів було всього тридцять три. Що вони, справді, важили перед отією силою, яка йшла, котилася на схід.

Бійців охоплювала нудьга, лють. З таким настроєм людей комісар Гуторов зустрівся уперше в житті. Не пам'ятає подібної хандри й сам командир — бувалий котовець Воронцов.

Партизани обідають останнім, що є з харчових припасів.

Підричник Василь Яремчук підходить до командира й комісара.

— Візьму хлопців, і знищимо міст. Ворог перекидає залізницею танки, щоб захопити біля Тьоткіного переправу й одрізати частини сорокової армії.

— Він усе вже розвідав,— скептично кидає хтось.

— Не все, але досить, щоб діяти. А ти ніби курка під дощем. Ганьба!

— Витратимо тол, що тоді?

— З літака скинуть іще.

— Якраз до нас, коли вже Харків здали...

— Тут нема чого тліти. Нічого їсти. Ніде жити. Рухаймо до своїх,— висловився другий боець.

— Оце хникання до добра не доведе,— сказав комісар.

— Будемо ставити крапку,— встриг у розмову командир.

Практичним розумом Воронцов правильно оцінив становище, в якому опинився загін. Треба розрубувати гордіїв вузол. І негайно. Бездіяльність здатна роз'їсти душі. Вона дуже страшна саме тепер, коли ворог має перевагу на фронті й горланить на весь світ про те, що Радянському Союзу залишилось існувати лічені тижні.

Партизани сиділи навколо згаслого вогнища з похнюпленими головами.

— Щось, хлопче, скося позираєш на мене. А подумав ти про партизанську присягу, яку ми прийняли? Невже забув про клятву нещадно бити фашистів за кров дітей, жінок, батьків, братів і сестер наших? Вона тут, у моїх грудях. Вогнем пече... Ніяких розглагольствувань! Од бездіяльності воші з'їдять нас іще до того, доки переб'ють оті...— говорив Воронцов.

Бійці мовчали. Дечії очі невдоволено зиркали на командира, неначе він був винен у тому, що армія донині відходить, що ворог уже вдерся до їхнього рідного Харкова.

— Маємо радіостанцію. Передаємо відомості про пересування військ ворога. Проте цього мало,— роздумував вголос комісар Гуторов.

— Так, цього дуже й дуже мало... Нікому я не погрожую, не хапаюсь за пістолет, але... Мені соромно, товариші бійці. Загін же наш називається ім'ям славетної людини — комбрига Григорія Івановича Котовського,— з боєм договорив командир.

Микола Йосипович Воронцов народився 1900 року в бідняцькій сім'ї у селі Криворудка, тепер — Хмельниць-

кої області. Рано помер батько. Через рік пішла з життя й мати. Миколка виховувався в діда. Та скоро не стало і його. Хлопчик подався в найми — пас куркульських свиней, вивозив на чужі поля гній. У 1918 році вступив добровільно до Червоної гвардії. Частина, в якій він служив, згодом стала бригадою котовців. Юний Микола брав участь у боях проти петлюрівців, білополяків і врангелівців.

Одного разу в день затишшя Григорій Іванович запитав у Воронцова:

— Чого ніколи не бачу тебе з газетою, книгою?

— Та-а,— переступав з ноги на ногу молодий червоноармієць.

— Малописьменний? Читаєш по складах? — наполягав комбриг.

— Ні, зовсім ні бе ні ме...

— Хм...— замислився командир.— Що ж, будемо воякувати і вчитися.

Котовський прикріпив до кіннотника грамотних бійців. Ті навчили його читати й писати.

В Комуністичну партію Микола Йосипович вступив у цій же бригаді в лютневі дні після смерті Володимира Ілліча Леніна. 1925 року став навчатись в Московській школі снайперів, після закінчення якої служив в Каракумах. Демобілізувавшись, 1927 року приїхав до Лозової. Невдовзі його було обрано головою районної ради Тсоавіахіму.

Коли Харківський обласний комітет партії запропонував на початку Великої Вітчизняної війни очолити партизанський загін, Воронцов, як подобає комуністові, прийняв це доручення і вніс пропозицію присвоїти формуванню ім'я Г. І. Котовського.

Надвечір загін увійшов до села Вечорівка й зупинився в школі. Незабаром сюди зійшлося багато дітей і жінок — принесли партизанам варену картоплю, капусту, цибулю...

Бійці розпалили в класі грубку. Стало тепло. Обличчя навіть занепалих духом просвітлили.

Партизани подякували селянам за хліб-сіль, а Яремчук сказав:

— Тепер, по-моєму, всім зрозуміло, нащо нас послали сюди. Ми повинні захищати цих добрих людей, котрі діляться з нами останнім.

Наступного вечора четверо бійців рушили з Яремчуком до залізниці. В речових мішках партизани несли вибухівку.

В серпні В. М. Яремчука — викладача історії середньої школи — викликали в Лозовський райком партії. Перший секретар Муратов зустрів його словами:

— Я ж казав, що не варто писати заяви про відправлення на фронт. Війна буде тривалою. І не всім бути на передовій...

— Але за яку провину я мушу бити байдики в тилу? — перебив Яремчук.

— Ти, Василю Максимовичу, надто гарячий. На війні є два тили — свій і ворожий. За рішенням ЦК КП(б)У й обкому партії з числа комуністів Лозової та Близнюків ми повинні організувати два партизанські загони. От і добираємо добровольців.

— Чув я, один Харківський загін воював за Києвом, — замислено мовив прибулий.

— Вірно, Харківський партизанський загін на чолі з командиром Пашковим і комісаром Брауде діяв проти фашистів у Макарівському районі Київської області. Під селом Козинці наших земляків гітлерівці оточили. В чотиригодинному бою майже всі партизани загинули.

Муратов помовчав, потім додав:

— Розповів я про це для того, щоб ти мав уяву про обставини, в які можна потрапити, перебуваючи в ворожому тилу. Отже, добровольцем зможе бути не кожен.

— Одним з них, товаришу Муратов, — тріпнув чубатою головою Василь Максимович, — обов'язково буду я.

— Про спеціальність партизанську подумай.

— Роздумувати нема чого. Воювати проти фашистів треба всіма силами. Я хотів би — підриивником. Трохи знаю цю роботу по шахті.

— Поїдеш у Харків. Там є спеціальна школа мінерів.

І став педагог В. М. Яремчук учнем. Інструктором підривного фаху був у школі досвідчений інженер І. Г. Старинов, який у складі інтернаціональних бригад боровся за свободу іспанського народу.

Василь Максимович полюбив цю ризиковану справу, бо розумів, що вона мала стати основою партизанської боротьби. І от він робить у ній найперші кроки — йде на диверсійну операцію.

Розвідник групи доповів: на Білопільля мчить дрезина з німецькими солдатами.

— Зняти їх! — командує Яремчук.

Пролунав залп. Другий. Двоє вояків фашистського вермахту впали на колію. Третій закляк, неприродно зігнувшись. От і він сповз із дрезини, яка все ще котилась по рейках.

Коли партизани дісталися моста, вже зовсім стемніло.

Василь Максимович наказав розкласти толові бруски на «бики», вставив до них детонатори й підійшов до партизана Склярова, котрий лагодив бікфордів шнур.

— У тебе руки тремтять, — пошепки сказав Яремчук.

— Як і серце, — щиро зізнався той.

— Тепер тікаймо, — підпаливши шнур, мовив старший групи.

Нічна тиша й темрява розкололися від гуркоту й полум'я. Над мостом, один прогін якого звалився у воду, зачервонили хмари.

— Здоброво, хлопці! Нехай міст і невеличкий, проте фашистів днів на три затримаємо! — вигукнув хтось із бійців.

Яремчук на те нічого не відповів.

— Ти не задоволений, Василю? — поспитав Скляров.

— Це ще не справжня робота, друже.

— Бачу, в житті все міряєш великою мірою. Здається, ти всі тридцять два роки пройшов, як кажуть, по справжньому, без вибоїн.

— Ти ніби ворожбит. Наче у воду дивився... Рушаймо до загону! — й почав розповідати про свою «рівну», «безтеренну» дорогу.

Василь Максимович народився 1910 року в селі Гулівцях * Калинівського району Вінницької області в сім'ї селянина. Рідний край називав яблуневим. Згадка про нього викликала в уяві безмежне блакитне небо, ясне сонце і біло-рожеву повінь садів.

Василь одним з перших у селі вступив до колгоспу, на совість трудився в ньому.

В роки першої п'ятирічки наш народ почав здійснювати величезну програму індустріалізації країни. На заклик партії комсомол рушив у перших лавах на здійснення

* Тепер — с. Комунарівка.

цього завдання. Василь Яремчук — юнак дужий, кре-
мезний — поїхав на Донбас і став працювати кріпильни-
ком у шахті. Вечорами хлопець навчався на робітфаці,
поставивши перед собою мету закінчити вуз. Він спра-
ведливо вважав, що будувати соціалізм і жити при ньо-
му краще, маючи вищу освіту.

1932 року хлопцева мрія здобула крила — вступив до
Харківського педагогічного інституту. Однак закінчити
вуз не довелося і Яремчук пішов працювати слюсарем
на Харківський електромеханічний завод, а восени
1935 року був призваний до армії. 1937-го демобілізу-
вався і став викладати історію в Новоіванівській школі,
що під Лозовою.

...Темне, захмарене небо. От-от піде дощ. Але настроїй
у бійців не схожий на вчорашній. Вони знаходять своє
місце в боротьбі проти поневолювачів. А відчувати себе
потрібним у ній — велике діло. Адже вирішується доля
рідної Вітчизни.

Вранці Воронцову доповіли, що з ним хоче перегово-
рити якийсь чоловік.

— Добрий день. Я в гості до вас, — привітно сказав
стрункий темновусий чоловік у шкірянці, ввійшовши до
хати. — Я недавній голова Путивльської райради Тсоавіа-
хіму Семен Васильович Руднев.

— А я колишній голова Тсоавіахіму Лозівського ра-
йону Микола Йосипович Воронцов, — з усмішкою відпо-
вів «господар» і подав гостеві руку.

— Виходить, одного батька діти, — й собі пожартував
Семен Васильович. — Що збираєтесь робити?

— Та клопочуся з хлопцями. Деякі бурчать на нашу
армію, підбивають за лінію фронту... — розповів про свої
турботи командир Харківського загону.

Руднев запропонував іти разом у Спадщанський ліс,
ближче до Путивля.

— У вас нема своїх баз. Ми допоможемо.

Незабаром харків'яни зустрілися в Спадщанському
лісі з бійцями та командирами Путивльського партизан-
ського загону, до якого тоді ж влилися люди Руднева.

Сидір Артемович Ковпак допоміг котовцям одягом і
харчами.

— Хороша штука є у вас, харків'ян, — радіостанція!
Нам би таку в загін! — замріяно мовив Ковпак.

Разом з бійцями Ковпака партизани Харківського загону провели кілька бойових операцій, разом зустріли 24-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. А 8 листопада загін Воронцова вирушив у самостійний рейд.

Під Чортоторигами * партизани зіткнулися з німецькою військовою частиною. Бій тривав дві години. Партизани знищили вісім автомашин і 80 гітлерівців. Група Яремчука на залізниці Глухів — Шостка пустила під укіс ешелон з двадцяти двох вагонів, завантажених боєприпасами.

Це був непоганий святковий подарунок партизанів загону імені Котовського своєму народові й Червоній Армії.

У наступні дні мінери знищили ще близько ста ворожих солдатів і десять офіцерів, забрали їхні документи.

Після цього була зовсім мирна операція на відгодівельному пункті, де окупанти припасли для себе багато копченої свинини. Партизани лишили окупантам таку розписку: «Беремо м'ясо для поповнення продовольством червоноармійської частини».

Німецько-фашистське командування після вибухів на залізниці Глухів — Шостка і недавніх боїв у тилу, в яких загинуло чимало їхніх солдатів та офіцерів, гадало, що тут, вибиваючись із оточення, блукає регулярний радянський полк. Записка партизанів: «Беремо м'ясо... для червоноармійської частини» остаточно переконала противника в цьому.

Саме тому в ліс під село Ситне командування карателів послало селянина з листом до партизанів. У ньому писалося, що червоноармійці оточені й приречені на загибель і, мовляв, зайве кровопролиття не потрібне. Червоноармійцям пропонували здатися в полон, гарантували життя. Виходити з лісу дозволяли по два чоловіка...

Лист приніс бородатий дідусь років за шістьдесят п'ять на прізвище Матросов.

— По двоє, значить, виходити? — перепитав командир Воронцов.

— Щедрі фашисти на обіцянки, ох же щедрі, — зауважив хтось із бійців.

* Тепер — с. Шевченкове Глухівського району Сумської області.

— Щедрі! Якби вони знали, що ви партизани, перекусалися б з люті, мов скажені собаки,— сказав селянин з Подіїщини.

— Пропонують вийти?— спитав знову командир.— А ти як вважаєш? Вийшов би сам, коли б на нашому місці був?

— Я? У мене два сини матросами служать. Один на вашого Яремчука, що привів мене сюди, схожий...

— Вважай, що зараз перед тобою не Василь Максимович, а син твій,— вів своєї Воронцов.— Що б ти порадив йому?

— Що...— дивився на партизанів старий батько синів-моряків.— Не здавайтесь, сини мої! Бо хто ж тоді битиме проклятих супостатів, коли мої хлопці піднімуть руки?

— І ми так думаємо. От тільки вирватися з кільця важко. Можна всіх покласти, а з лісу так і не вийдеш.

Старий помовчав, потім сказав:

— Це теж правда. Коли зараз усі помремо, то хто ж вимітатиме ворога з нашої землі? Виведу вас ізвідси.

21 листопада обидва харківські й Шосткинський загони вступили в бій з карателями якраз у ті хвилини, коли партизанські радисти розгортали апаратуру до сеансу зв'язку з Великою землею. Есесівці вже стріляли з мінометів. Вибухом міни пошкодило радіоприймач.

Радисти сховали брезентові мішки за деревами, прикрили їх мохом, зайняли місця в обороні. Під час однієї з ворожих атак був убитий радист Петро Коломієць із загону Воронцова.

Хоча карателі мали велику перевагу в людях та озброєнні, а в партизанів були тільки три ручних кулемети й гвинтівки, все ж вони витримали натиск ворога до вечора.

То вже була перемога. Бійці казали:

— Можна й есесівців бити!

— Тікають вони. Гарно тікають!

Цей переможний для партизанів бій 21 листопада ще більше зміцнив їх моральний стан. Висновок про цей бій був дуже важливий: фашистів треба бити якнайдошкульніше.

Обидва харківські загони пішли далі — до Брянських лісів. Партизани мали вже обоз, мали одяг і харчі. У нових сутичках з ворогом їхні припаси поповнювалися. На

одній з доріг ще в шосткинських лісах патріоти зустріли грузовик з причепом. Причіп був завантажений рибними консервами. Бійці переклали консерви на партизанські вози, а машину з причепом знищили.

В один з грудневих днів розвідники Харківських загонів виявили, що військова частина СС в напрямку до Трубчевська переслідує якихось партизанів. Підричники харків'яни знищили 9 автомашин ворога і на якийсь час припинили рух есесівців. Невідомий загін одірвався від переслідувачів.

От обидва харківські загони досягли Суземського району й зупинилися в кількох кілометрах од села Требухівка. Почали споруджувати землянки. На цій роботі бійцям довелося добре попотіти: розгрібали сніг і довбали майже на метр промерзлу землю.

Так був заснований зимовий табір харківських партизанів.

Ранком прибули до них 30 дуже стомлених партизанів Сталінського комсомольського загону, котрий, як читачеві уже відомо, здійснив неймовірно тяжкий сімсоткілометровий рейд по гітлерівських тилах. Ворог увесь час переслідував загін, народним месникам доводилось майже щодня вступати в затяжні бої. Партизани знищили багато фашистських солдатів, офіцерів, їхньої техніки. Але за два місяці виснажливих сутичок донеччани втратили понад 200 бійців.

І ось 30 голодних, змучених партизанів з натертими й обмороженими ногами зустрілись у Брянському лісі з бійцями Харківського загону.

— Прокляті есесівці прямо слід у слід ішли за нами,— розповідав начальник штабу Василь Сільвестрович Ушаков.— Правда, хтось допоміг нам. Кілька днів тому знищив колону ворожих машин...

— Це наші підричники й розвідники,— відповів друзям Воронцов.— Будьте як удома. Наші хлопці потісняться в землянках, а їсти в нас є що...

То була незабутня зустріч донецьких і харківських партизанів, які ще в 1941 році вели розмову з ворогом по великому рахунку, знищивши гітлерівців більше, ніж по четверо на кожного бійця.

Недалеко від Красної Слободи, в хижі лісника, командування обох харківських і Сталінського загонів зустрілося з представниками групи Олександра Миколайовича Сабурова.

Коли Микола Андрійович Пашкевич, бойовий побратим Сабурова, сповістив йому, що у харків'ян є радіозв'язок з Великою землею і що їхній радист прибув сюди, Олександр Миколайович просто розгубився від такої нежданої і радісної звістки. Пізніше Сабуров згадає про це у своїй книзі «За лінією фронту»:

Пам'ятаю, це було так несподівано, що я не одразу опам'ятався. Хотілося рухатися, співати, обняти кремезного радиста. Потім уже Пашкевич, сміючись, запевняв, що начебто я безглуздо ходив з кутка в куток... Можливо.

— З ким тримаєте зв'язок? — запитує у Хабла.

— З товаришем Строкачем. За дорученням ЦК КП(б)У він командує партизанськими загонами на Україні.

Ну, це вже така вдача, немов у казці!..

Складаю текст радіограми: «Організували партизанський загін, діємо у південній частині Брянського лісу, ждемо вказівок...»

В ту хвилину високочоле обличчя Сабурова ясніло від усмішки. Його висока постать стала неначе вищою, а розумні, трохи примружені очі дивилися кудись за стіни лісничової хижі.

В уяві Сабурова малювалася панорама партизанської битви з фашистськими загарбниками. Олександр Миколайович думав про велике, навіть величезне кількісно з'єднання, здатне утримувати населені пункти, контролювати цілі райони на окупованій території.

Перемовившись зі своїми командирами, Олександр Хабло відповів Сабурову:

— Гаразд. Сьогодні ж передам вашу радіограму.

...Командири харківських і Сталінського загонів розказали Сабурову і його товаришам про свої бойові походи, диверсії, операції. Боровик розповів про тяжкий

рейд з Малинських лісів до Брянських. Сабуровці ознайомили товаришів з діями своєї групи.

Олександр Миколайович звернувся до присутніх:

— Давайте, товариші, створимо штаб по координації дій усіх загонів, розширимо зону нашого впливу, розгорнемо активніше дії. Ми тут домовилися скликати своєрідну партизанську конференцію. Запрошуємо і вас, командирів харківських і Сталінського загонів, узяти в ній участь.

— Згода! — відповіли представники Першого Харківського.

— Ми — за! — підтримав Погорьєлова й Сперанського Боровик.

Командир загону імені Котовського Воронцов з хвилину помовчав і відповів:

— Так, значить, конференція? Ми будемо на цій раді... Але в об'єднання не підемо.

— Малими масштабами мислите, товаришу Воронцов, — зауважив хтось із командирів. — Хіба можна посправжньому розгортати партизанську боротьбу малим загonom?

— Я людина не дуже грамотна. Але трохи воював і в громадянську, і в Середній Азії — проти басмачів, і оце тепер — у партизанах. Може, й малим масштабом думаю. Але ми ще не знаємо, як воюватиметься у великих об'єднаннях. Однак і таким загonom, як наш, коли в ньому є група досвідчених підричників, є радіостанція, добра розвідка, воювати можна. Це вже доведено практикою.

— Отже, ви проти об'єднання?

— Я ось порадився з комісаром Гуторовим, парторгом Склярівим і командиром підричників Яремчуком. Думаємо, що найголовнішим і для великих, і для середніх, і для малих загонів є одне — якнайбільше вбивати фашистських вояків, знищувати німецьких ешелонів на одну «партизанську душу», як каже Яремчук. Так що ми не проти конференції, координації дій, але поспіхом об'єднуватися не будемо.

— Ми — за об'єднання, — сказав начальник штабу Сталінського загону Василь Ушаков. — Але ми й за те, щоб у нашій партизанській війні не було якогось одного, раз і назавжди створеного формування, як не може бути однаковою і тактика на весь час війни і на всю тери-

торію, окуповану німецькими загарбниками. Тому я проти того, щоб ми засуджували командира Харківського загону імені Котовського Миколу Йосиповича Воронцова.

15 грудня 1941 року на роз'їзді Неруса з ініціативи Олександра Миколайовича Сабурова відбулася нарада командирів і представників партизанських загонів північних районів Сумської області і прилеглих до неї районів Російської Федерації. Учасники наради прийняли рішення про координацію дій загонів, домовились про заходи щодо розгортання політико-масової роботи, мобілізації населення на допомогу партизанам, особливо у збиранні зброї і боеприпасів, які залишилися на місцях недавно відграмілих баталій чи були сховані після них населенням.

Про нараду сповістили на Велику землю радисти харківських загонів. Ініціатива Сабурова і результати наради партизанських командирів були схвалені ЦК КП(б) України.

Після цього радисти Хабло і Бурій заснували в Сабурова перший партизанський радіовузол. Тепер вони обслуговували всю групу загонів і щодня проводили три сеанси радіозв'язку.

Трудовий день радистів починався о шостій ранку й закінчувався о другій годині ночі. За темної пори вони працювали при світлі каганця.

Навколо партизанів Олександра Миколайовича Сабурова об'єднувалися все нові й нові групи та загони. На кінець 1941 року загін імені 24-річчя Червоної Армії зріс до трьохсот бійців. Ветеран загону розвідниця Марія Кеніна сміливо пішла в село Денисівку Суземського району, де працювала до війни вчителькою, і повернулася в ліс із ста двадцятьма односельчанами. З'єднання Сабурова з кожною новою операцією ставало все беззатішним.

У лютому 1942-го через згадану радіостанцію налагодили зв'язок з Великою землею майже всі загони Орловської області, які очолював Дмитро Васильович Ємлютін. Радіостанція повідомляла ЦК КП(б) У про дії українських партизанських загонів Сидора Артемовича Ковпака, Леоніда Яковича Іванова (Червоний загін), Сергія Михайловича Гнибіді (Ямпільський загін), Іларіона Антоновича Гудзенка і Георгія Федоровича Покровського — загони Хомутовського району Курщини...

В лісах і степах, у містах і селах дедалі певніше заявляли про себе патріоти. Їх не зупиняли «кордони» між Україною і Росією, між Україною і Білорусією, за перехід яких гітлерівці страхали смертю.

У боях за перемогу над ненависним фашизмом пліч-о-пліч діяли сумські і курські, чернігівські й орловські, гомельські й житомирські, пінські, ровенські і брестські партизанські загони. В цих боях ще більше зміцніла одвічна дружба народів-братів — російського, українського і білоруського.

ЗА ПОКЛИКОМ СЕРЦЯ

1

У книзі «Безсмертя юних» Петро Тимофійович Тронько наводить багато імен молодих радянських патріотів — членів підпільних комсомольських організацій на тимчасово окупованій території нашої республіки. Автор додає до книги карту України, де кружальцями і прапорцями позначені міста і села, в котрих діяли молодіжні комуністичні організації. Коли ж до організацій, описаних і позначених на карті Петром Тимофійовичем, додати сотні й сотні підпільних осередків на півночі й півдні, на сході й заході республіки, що про них знають лише люди тих районів, де боролися радянські підпільники, то карта Радянської України спалахне тисячами зірок-організацій, члени яких за велінням совісті боролися проти чорного мороку фашистської окупації.

Про наших підпільників написано багато дисертацій, створені художні твори, спектаклі й фільми, в яких відображено незламний дух радянської людини в тяжкі роки гітлерівської окупації.

Любов Шевцова, Уляна Громова, Олег Ковшовий, Сергій Тюленін, Іван Земнухов, Ляля Убийвовк, Парфен Гречаний, Дмитро Попик, Юрій Усаченко, Михайло Кравець, Іван Герасименко, Кузьма Галкін, Володимир Манченко, Олександр Непомнящий, Микола Салтанчук, Олександр Герасимович,

Дмитро Семенчук, Юрій Канарський, Олександр Міщенко, Надія Забеліна, Микола Атамановський — герої книг і водночас справжні герої молодіжного підпілля, в яких підростає покоління вчиться мужності, витримки, безмежної відданості й любові до нашої соціалістичної Батьківщини.

Одну з таких організацій, про які писав П. Т. Тронько, створив учень десятого класу, секретар комсомольської організації 27-ї середньої школи міста Херсона Ілля Кулик.

Ядро організації склали товариші Кулика по школі — Володимир Зарескін, Андрій Агейко, Євген Пасічник, Михайло Осадченко і Анатолій Колесников. Хлопці свідомо не евакуювалися з міста: вважали, що Червона Армія скоро повернеться, а вони тим часом боротимуться проти фашистів-окупантів.

Зібравши зброю, юнаки стали переправляти її у плавні, на лівий берег Дніпра. Човен натрапив на міну. Стався вибух. Пораненого Іллю Кулика товариші доставили в херсонську лікарню.

А наступного дня в місто вдерлися фашисти.

В січні 1942 року Кулик вийшов з лікарні і включився в підпільну боротьбу. Комісаром організації став утікач з полону Микола Букін, теж недавній випускник середньої школи, але з міста Кандалакші. Юні патріоти визволяли з полону червоноармійців, здійснювали нальоти на склади, збирали зброю. Влітку 1942-го підпільники мали 15 ящиків толу...

Хлопці друкували листівки. Ось перша з них:

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

Брати і сестри в окупованих районах! Вас везуть на каторжні роботи до Німеччини. Вас чекає там голодна смерть і рабство.

Своїми руками ви будете там зміцнювати фронт ворога і посилати снаряди в обличчя тим, хто рве ваші кайдани.

Ідіть до партизанів!

Смерть німецьким загарбникам!

Кулик їздив до Києва на зв'язок з підпільним центром. Поки що невідомо, встановив він такий зв'язок чи

ні. Після повернення Кулика підпільна організація зросла до п'ятдесяти чоловік, ширше розгорнула антифашистську агітацію і диверсійну роботу. Для підпільників села Снігурівки були виготовлені ключі, якими вони розібрали колю на дільниці Галаганівка—Снігурівка. В результаті сталася аварія військового ешелону з шести вагонів. Кулик учинив напад на легкову машину і вбив двох офіцерів-гітлерівців.

Німецькі каральні органи старанно шукали Кулика. Його голову оцінили в 10 000 карбованців. Одного разу будинок на Циганській Слобідці, де якраз перебував Ілля, оточили найманці. Захищаючись, юнак убив двох поліцаїв і поранив двох слідчих кримінальної поліції. Скориставшись із заминки в стані ворогів, Кулик накинув на себе жіноче пальто і вийшов з оточеної квартири.

Розшуки сміливого підпільника фашисти продовжували. Вони знову настигли його, тепер уже на Тягинській вулиці. Комсомолец одстрілювався, доки були патрони.

— Живим не візьмете! За мене й за тисячі вбитих помститься Червона Армія!— вигукнув Ілля й останню кулю послав у себе.

Та він одразу не помер. Тяжкопораненого, привезли його до тюрми в Херсоні.

Кати боялися, що скривавлений, смертельно поранений Ілля Кулик утече з в'язниці. Сповнені звіриної люті, вони прикували ватажка народних месників до ліжка ланцюгами.

Так, з ланцюгами що гадюками обвили тіло, і помер вісімнадцятирічний Ілля Кулик — славний син комсомолу.

Згодом гестапівці схопили й комісара підпільників Миколу Букіна. З катівні він переслав своїм побратимам невеличкого листа. В ньому юний комісар писав товаришам по борні:

«...Якщо вони рватимуть на шмаття моє тіло, то й тоді жодна частка його не зрадить вас».

Фашисти розстріляли Букіна і ще кількох учасників молодіжного підпілля.

Організація, очолювана Іллею Куликом, виникла без будь-якої вказівки партійних організацій, не так, як, ска-

німо, утворилися херсонські партизанські загони Гірського, Павловського, про які йшлося раніше.

Так само, з власної ініціативи, недалеко від молодіжної групи Кулика, в Цюрупинську, в той самий час був створений загін з випускників середньої школи № 1 імені С. М. Кірова. Свій загін молоді патріоти назвали «Юна армія».

«Вступаючи в загін «Юної армії», клянуся боротися в фашистськими загарбниками до перемоги або вмерти за свободу Батьківщини», — урочисто поклялися восени 1941-го Олег Бендерський, Дмитро Пономаренко, Сергій Проценко, Сергій Пономаренко, Леонід Сергієнко, Юрій Бабенко, Михайло Ясинський, Валерій Таран, Леонід Зенькович.

Комсомольці влаштовували втечі червоноармійців з полону, переривали проводи телеграфних ліній Цюрупинськ — Херсон, Цюрупинськ — Гопри, розновсюдили 300 листівок із закликом до молоді не їхати в Німеччину. Група вчинила кілька диверсій, мала на своєму рахунку спалені автомашини, автобуси і мотоцикли ворога.

Подібна підпільна організація існувала й на острові Карантинному в Херсоні. Її заснували брати Чернявські — Леонід і Петро — та брати Запорожчуки — Андрій, Анатолій і Федір. Вони зі своїми друзями підпалювали склади з боєприпасами, псували автомобілі, а 1 Травня 1942 року підняли над заводом імені Комінтерну червоний стяг.

Стихійні, так би мовити, підпільні організації, сильніші і слабші, діяли не тільки в Херсоні, а мало не в кожному районному центрі й багатьох селах України. Проте така назва правильна лише відносно. Стихійними ці організації іменують тому, що їх не створювали заздалегідь, як то кажуть, планово. До певного часу про їхні дії не знало партійне підпілля. До речі, про багато таких організацій ми мало знаємо навіть тепер. І все-таки організацію Кулика «Юну армію», групу братів Запорожчуків і Чернявських ми не повинні розглядати як неждані. Снігом на голову були вони для фашистських загарбників, а для нас існування їх — цілком закономірне явище. Діти нашого народу — вихованці комсомолу, Комуністичної партії — не стихійно піднялися на нерівну боротьбу проти лютого, підступного ворога в найтяжчі для Батьківщини місяці 1941 року. Вони піднялися за

велінням совісті, за наказом сердець, бо були відданими партії, безмежно вірили в перемогу нашого ладу над фашизмом, над капіталізмом.

2

Олександр Сидорчук — уродженець Волині. Ще коли Сашко був малим, сім'я переїхала до Києва. Батько працював нарядчиком кондукторських бригад на залізниці і щороку мав право на одержання безплатного квитка для поїздки залізницею в будь-який куточок нашої країни. Завдяки цьому Сашко під час літніх канікул побував з батьком у багатьох місцях Радянського Союзу. Найбільше враження справило на хлопця море. І в 1933 році Сидорчук пішов добровольцем служити у Військово-Морський Флот. Після демобілізації він плавав на риболовецьких суднах Чорного моря. Пізніше брав участь у визвольному поході Червоної Армії в західні області України. Після цього навчався в спецшколі в Ленінграді.

І ось 28 червня 1941 року. В цей день Сидорчук в Смольненському райкомі ВКП(б) одержував партійний квиток.

Ленін, Смольний. Як не хвилюватися від цих величних слів молодому комуністові.

Сидорчук дивиться задумливим поглядом на партквиток.

— Ви не встигли, товаришу Сидорчук, сплатити членські внески.

— Нічого не вдієш. Оплачу там, у ворожому тилу...

Незабаром Олександр Сидорчук, киянин Петро Луценко і ще кілька товаришів разом зі своїм командиром — майором-чекістом Віктором Олександровичем Лягіним — виїхали автомашиною на Україну.

Луценко — майстер на всі руки: і слюсар, і тесля, і механік, і садівник. Для підпільника таке розмаїття спеціальностей дуже знадобиться.

Коли грузовик спинявся в населеному пункті на заправку, Лягін устигав написати листа й опустити його в поштову скриньку.

— Це дружині. І синкові... Ще маленький. А я звертаюсь до нього, ніби він у восьмому-десятому класі вчиться. Так хочеться, щоб хлопець став справжньою лю-

диною, справжнім бійцем нашої партії,— говорив інженер Лягін товаришам.— А ще хочеться, щоб дружина вірила, що люблю її. Тільки її одну. Для мене найбільшою мукою у ворожому тилу буде те, що не знатиму нічого про сім'ю, а дружина про мене,— зітхнув Віктор Олександрович.

— Що відете, пане інженер, почну так величати вас,— сказав Сидорчук.— Коли Червона Армія прийшла на Волинь, я думав, що з панами на Україні покінчено назавжди. А от війна змушує навіть лєнінградця-комуніста називати «паном»... Зараз тисячі сімей не знають, де їхні сини, де їхні брати, чоловіки й батьки. Витримаємо й ми.

— Доля! — озвався Луценко. — З парашутної школи мене посилали інструктором на Далекий Схід. А я сказав начальству: «Як же так? Я — з України. Хіба там не знайдеться роботи для мене?» Через кілька днів — напад фашистів. От і знайшлося місце інструкторові парашутної справи на рідній землі. Як гадаєте, скільки ще триматиметься Київ?

— Скільки сил вистачить, — відповів Сидорчук.

Цього разу Віктор Лягін не опускав листа, а просто віддав його начальникові пошти, що евакуювалася на схід. Далі групі їхати не можна. Вона залишиться тут, у цьому українському місті.

— Не забудьте, Петре й Олександрє, що я тепер Корнєв, а не Лягін,— нагадав інженер.

— Ну, що ви, що ви, пане Корнєв. Ніколи й ні за яких обставин не забуду,— відповів Сидорчук.

— І я пам'ятатиму,— додав Луценко.

— А тепер треба влаштуватися, поки є час,— сказав Лягін.— Добре, що ми тут нові люди. Кожного з нас може знати не більше двох-трьох чоловік. Може, не у всякого нашого знайомого нерви витримають два або й три роки. Конспірація — насамперед. Розумний зв'язок. Організація повинна бути міцною не стільки числом, скільки ділом. А тепер... До побачення!— Віктор Олександрович міцно потиснув руку Сидорчукові й Луценкові.

Вже другий день Сидорчук кружляє довкола будинку № 12 по Радянській вулиці: хоче зустріти дівчину, яка живе тут. Її Сидорчук ніколи не бачив. Знає лише, що вона — німка, була комсомолкою, працювала в їдальні місцевого військового гарнізону. І все. Багато Олек-

сандр віддав би за те, аби довідатися, що на душі в тої дівчини, як сприйме вона прихід у Миколаїв німецьких військ.

Та ось і вона. Невисока, струнка, білява Адель Кельм.

— Добрий день,— привітався Сидорчук і неспішно потупив очі.

— Добрий день,— відповіла дівчина, трохи розгубившись.— Я вже не раз бачу вас біля свого під'їзду.

— Тут близько... пиво,— сказав Сидорчук.— Я приїхав звдалека. А тут, як і скрізь, — метушня. Німці скоро прийдуть. Не знаю, де житиму, де працюватиму.

— Ви голодні?

— Так,— признався він.

— То зайдіть до мене. Їсти є що. Перед відступом руські багато продовольства роздають людям.

— Руські? Хіба ви не росіянка, не українка?

— Ну... не руські, наші,— зітхнула вона.— А я — німкеня.

— А-а! — здивовано протяг Сидорчук, ніби не знав про це.— Радісте, що свої скоро прийдуть?

— Нема чого радіти з таких «своєків». Радянська влада вчила мене, дала роботу, квартиру. А що зробили для мене оті? Чи й батько мій? Мама рано померла — взяв мачуху. Обоє знущалися. З п'яти років була в них за худобину. Підросла — втекла з дому,— розповідала Кельм про себе, готуючи вечерю.

— Де вчилися? — запитав Сидорчук.

— У Миколаєві... За путівкою комсомолу. Тепер жду, що далі буде.

— Десь доведеться працювати й при німцях. Жити ж якось треба... О! Я навіть не знаю, як вас звати! Правда, поганий з мене кавалер?

— Моє ім'я Адель. Але всі звуть Галиною.

— А я — Сашко Сидорчук. Аж із Волині доля прибила до вашого берега. Радий знайомству.

— Заходьте ще.

— Галя! А ви не проти, коли я, може, зі своїм приятелем завітаю. Він, з ласки війни, теж бездомний. Інженер! Не те, що я — чабан, вантажник, чорнороб...

— Заходьте. Якщо в мене хто й буде, то це — приятелька Магда Дукарт. Вона не з простої, з інтелігентної сім'ї. Та зі мною — щира,— оповідала про свою подругу Галина Кельм.

— Магда — німкенья?

— Так. Із колоністів. Маєте бажання — заходьте. Зараз усі люди якісь налякані, приголомшені, багатьом нема куди дітися смутного часу. Заходьте, Сашо, — додала тихо.

Через кілька днів Сидорчук завітав до Галини Кельм в Лягіним. Той назвався Корнєвим, порадив із того, що в Сидорчука така гарна знайома. Потім покинув їх, мовляв, у нього невідкладні справи.

Після перших коротких відвідин Віктор Олександрович ще разів зо два приходив на квартиру Галі Кельм і Олександра Сидорчука, які невдовзі побралися. Галина познайомила інженера з Магдою Дукарт. Їй сподобався цей вродливий інженер з благородним обличчям. Він увесь час торочив про свої майбутні вдосконалення в суднобудуванні. Магда була задоволена знайомством і скоро представила інженера своїй матері.

Лягін досконало володів німецькою мовою. З першого ж дня прибуття в Миколаїв він сказав Сидорчукові:

— Ти так схожий на широкоплечого й покладистого характером фермера. Твоя усмішка може полонити найсухішого «сухаря». Видавай себе за фольксдойча. Вдень і вночі вчи німецьку мову. Галя допоможе тобі. Вчи сам і вимагай цього від наших, з ким тобі доведеться зустрічатися.

— Вивчу! — пообіцяв Сидорчук.

— Вірю, Сашо. Бачитись будемо рідко.

...В перші ж дні перебування на нелегальному становищі Петро Луценко і Микола Улезько закопали тол, міни, детонатори, гранати, особисту зброю. Зробили це старанно, а над ямою посадили квіти.

Луценко став єдиним «сином-годувальником» подружжя сімдесятип'ятилітніх Телятникових. З перших же днів Петро прибрав двір, навів порядок у сараї. Він попросив «батьків»-хазяїв не турбуватися ні про вугілля, ні про дрова.

У сараї з'явився ящик зі слюсарним та столярним інструментом.

— Доведеться підробляти, — сказав Петро Луценко старим Телятниковим.

Як близькі й далекі родичі миколаївців були влаштовані Олександр Соколов, Олександр Наумов-Миколаєнко. Миколу Улезька приютила сім'я інженера суднобудівель-

ного заводу орденоносця Миколи Лисенка. Григорій Гавриленко — зв'язковий групи — теж доповів Лягіну-Корневу, що про нього можна не турбуватися.

16 серпня 1941 року фашистські війська ввійшли у Миколаїв.

Корнєв наказав усім знайти собі роботу, прописатися. Працевлаштування почалося з сестер Олени й Ганни Свидрових, дружини Лисенка, яких прийняли на біржу праці. Вони допомогли своєму квартирантові Миколі Улезьку, а також Петрові Луценку «примоститися» на макаронну фабрику.

Група покладала великі надії на Олександра Сидорчука. Саме від того, де він працюватиме, залежала основна робота підпільників.

Сидорчук найнявся вантажником на елеватор. Почав ходити туди з Луценком на нічну зміну. За кілька днів вони випустили через рукави елеватора в Бузький лиман сотні центнерів зерна, призначеного для німецьких фірм, котрі вже слали вагони. Лиман, звичайно, глибокий. Аж до елеватора могли підходити морські судна. Але й зерна вгнали туди немало.

Підпільники зникли вчасно. Почались арешти.

Олександра Сидорчука влаштовувала робота тільки на великому воєнному об'єкті. І він звернувся до дружини:

— Галю, ти мусиш поступити в їдальню німців на аеродромі. Завжди будуть харчі в нас. Тебе приймуть. А потім допоможеш мені. Магда вже виклопотала Корневу посаду інженера в адмірала Боеккера, шефа всього суднобудування.

— Корнєв — талановитий інженер. Його, казала Магда, не лише німці, а й американці прийняли б. Золота голова! Так про нього говорить сам Боеккер, — всміхнулася Галина.

— Я піду кочегаром на аеродром. Осінь уже. Треба ж комусь обігрівати німецьких асів. Разом будемо там, Галинко.

— Я все зроблю, як ти хочеш, — прошепотіла Галина. — Бо люблю тебе. Але не треба критись...

— Та чим же я криюся! — здивувався Сидорчук. — Проте тобі не варто бути цікавою до всього. Війна! Порядки жахливі.

— Я — комсомолка.

— Слухай, Галю. Давай домовимось. Не будемо розмовляти на такі теми. Хто мовчить, той двох навчить...

— Добре. Нічого не запитуватиму.

— Ти молодчина!

Галина-Адель Кельм незабаром стала працювати в відальній військового аеродрому. Там вона познайомилася з лікарем і слідчим військової таємної поліції Карлом Ціммером та кількома офіцерами. В неї завжди було добре вино, коньяк. Гітлерівські чини частенько заходили до буфету. Згодом Галина познайомила «друзів» зі своїм чоловіком «Алексом».

А ще через кілька днів Сидорчук пішов найматися на аеродром.

— Яка професія? Інженер? Лікар? — спитали в нього.

— Кочегар. Довгий час працював кочегаром. Міг би на двох у вас... а то й за трьох.

— О! Ти сильний! За трьох! Карашьо! — похвалили гітлерівці.

Сидорчук «щирістю» і «товариськістю» знайшов спільну мову з німецькими солдатами та з інженером Моллем, який часто заходив у котельню. Колись Молль був у полоні в Росії і йому, звичайно, було про що згадати.

Адель приносила в котельню їжу і випивку. І там стала збиратися обслуга аеродрому, котра вважала «Алекса» своїм другом. Декого Сидорчук запрошував на квартиру. І вермахтівці, звичайно, в товаристві німкені Адель та «Алекса» відчували себе, як удома. Олександр же щиро симпатизував тільки солдатам Геннадієві Кречету, котрий свідомо допомагав підпільникам.

Якось надвечір Сидорчук сказав Галіні, щоб та взяла кошик і поклала в нього стару ковдру.

— Нащо це? — спитала вона.

— Ми ж домовилися, — всміхнувся Олександр. — Гарзд. Скажу. Нам треба принести деякі папери.

Йшов холодний дощ. У вибалку за Інгулецьким мостом Сидорчук з дружиною зупинився біля купи бур'яну. Розгорнув його і витяг мішок. В ньому — листівки.

— Тут їх дві тисячі. Деякі пачки підмокли. Ми їх підсушимо вдома і передамо кому слід.

Сушили вони надруковані відозви підпільної організації «Центр», аж це, пізнім вечором, — гульк до хати непроханий гість: гестапівець Ціммер.

— Зер калт, — сказав він, потираючи руки.

— В нас є чим погрітися,— Сидорчук підійшов до буфета і став пригощати пса-вистежувальника.

Ціммер тут і заснув, перебравши. А в другій кімнаті Галина прасувала промоклі папери.

Листівки миколаївського «Центру», керованого майором держбезпеки Лягіним (Корнавим), Галина Кельм розвозила по селах. Ця смілива, невтомна жінка ненавиділа Гітлера і фашизм — найбільших і найпідступніших ворогів усього людства і в тому числі німецького народу.

Якось надвечір Петро Луценко і Микола Улезько заходилися лагодити каналізацію у дворі по Московській, № 7. Ремонт затягся до смерку. Улезько й Луценко взяли зі сховища потрібну кількість вибухівки та капсулів-детонаторів. Сидорчук ще ранком намалював на стенді оголошень знак, який означав, що йому потрібні міни.

В парку імені Петровського, перейменованому окупантами на честь небесного супутника Землі в «Монд-парк», стояло багато автомашин. 15 листопада по-осінньому притихлі дерева парку струснулися од вибуху. Грузовики запалали, інші — порозліталися на друзки. Полум'я зжерло 15 автомашин ворога.

— Це мій внесок,— сказав увечері Олександр Сидорчук Галині Кельм.

— Який внесок? — не зрозуміла вона.

— Членський. Мій партійний внесок. Я заборгував за перші місяці війни...

Зовсім недавно перед цим струсом рейхсміністр східних загарбаних земель Альфред Розенберг серед кількох «тихих» міст України назвав у промові Миколаїв. Тут, мовляв, солдати фіурера почувають себе, як удома. І ось вибух у самому центрі «тихого» міста. Розлючені окупанти наклали за цей «злочин» на миколаївців контрибуцію в сумі 500 тисяч карбованців.

Пожежу гасили довенько. Та ще довше в небі над Бугом стояла заграва. Це символічне саяво — справа рук радянських патріотів з підпільної організації «Центр» — вселяло в населення окупованого міста віру в перемогу над фашизмом. Воно піднімало людей на боротьбу проти окупантів у сльотаву осінь 1941 року.

Німецька контррозвідка збилася з ніг, шукаючи винуватців диверсії і керівників підпільного «Центру», листівки якого з'являлися всюди.

Але Корнєв перебував при адміралі Бодеккері, а той, не помиляючись у здібностях інженера, ні на мить не сумнівався і в його відданості. А тим часом за його «креденціями» вибухали котли на судах у Миколаєві, а можливо, і в Одесі, куди Корнєва відряджали на два місяці по службі.

На роботу інженер їздив фаетоном. Вечорами на квартирі, де він жив, лунала музика і підхмелькуватий гомін військових гітлерівських чинів. Усе це допомагало майору Лягіну бути непоміченим і завдавати дедалі дошкульніших ударів по важливих об'єктах загарбників.

Петро Луценко готував нову міну з толових брусків для знищення складів на німецькому авторемонтному заводі.

План цієї диверсії детально розробив Лягін. Передбачалося, як тільки станеться вибух і загориться склад, не дати пожежним автомашинам можливості примчати до месницького багаття. До цього Луценко з Улезьком у своїй майстерні повинні були виготовити спеціальні стрічки з гострими шипами. Якщо ж шипи не допоможуть і скати не спустять, тоді Наумов-Миколаєнко зі своїми друзями мали зустріти машини кулеметними чергами й гранатами. Проте збройний напад Лягін пропонував як крайній захід, розуміючи, що з кулеметом хлопцям не легко буде відійти.

На суднобудівному заводі Луценко й Улезько набрали гострих металевих шпильок з тонкого листового заліза. Перед тим, як мали загорітися склади, Луценко та Улезько розіклали пластини з вмонтованими в них шпильками на шосе до складу. Пожежники не проїхали до місця диверсії.

Луценко й Улезько встигли прибїгти на макаронну фабрику, звідки непомітно відлучалися, і, з робітниками пічної зміни спостерігали пожежу.

— От чорти! Не дають спокійно жити! — буркотів Луценко. — То палять, то стріляють, то машини підривають...

На складах було знищено 4000 автомобільних скатів, згоріло 18 вантажних машин.

...В січні 1942-го Галина Кельм виконувала доручення Лягіна. Під виглядом жінки, яка міняє речі на хліб, Галина виїздила у Вознесенськ і Кіровоград на зв'язок з тамтешніми підпільниками. Їй вдалося уникнути

обшуків. Інколи й самі коменданти допомагали німкені сідати в поїзд.

Вдома Галина допомагала Олександрові займатися «дослідами». Він палив бікфордів шнур, щось вираховував, чаклував над годинниковим механізмом і знову рахував. А Галина чергувала на вулиці, щоб зненацька не забрели непрохані гості.

Галина уже знала, чого чоловік її так хотів працювати на аеродромі. Але мовчала. Мовчала навіть тоді, коли в квартирі з'явилася вибухівка.

Тепер Галя Кельм розуміла і те, чому Олександр так старанно шукав «друзів» серед німецьких солдатів та інженерів, чому потрібно було споювати гестапівця Цімера.

Одного вечора біля будинку, де мешкали Сидорчук і Кельм, зупинився фаєтон Корнева. Інженер щось сказав кучерові і швидко пішов у під'їзд.

Галина відчинила двері.

— Пан Сидорчук удома?

— Заходьте,— запросила жінка гостя, а сама вийшла «по господарству».

У кімнаті Лягін довго не випускав Сидорчукової руки.

— Як там, Сашо?

— Затримка за Луценком.

— Треба не спізнитися. Їхні аси кудись перебазовуватимуться.

— Встигнемо.

— Ех, і скучив за тобою, Сашо. Так набридло між ними. Та що вдієш, друже? Я побіг...

І вони обнялися.

Сидорчук ще довго стояв посеред кімнати задуманий.

— Сходи на Московську, Галю, запроси Луценка.

— Зараз, Сашо,— відповіла Галина.

О другій половині дня Луценко завітав до Сидорчука. Він отетерів, побачивши у квартирі німецьких солдатів. Але Галина взяла його за руку й сказала:

— Це друзі Алекса з аеродрому.

«Друзі» випили по чарці й пішли.

А Сидорчук розсміявся:

— На аеродромі — «чепе». Я розшукав серед полонених двох наших льотчиків, допоміг їм влаштуватися «підмітайлами». А німецькі пілоти, вивівши машину на стартову доріжку, мали звичку заправлятися в ресторан-

чику. Ти розумієш, машина заведена і без пілотів... А це находили солдати й казали, що полонені не розгубилися. Не встигли офіцери витерти губи від шнапсу, «юнкерс» був уже в повітрі... Тепер лише б наші не збили їх. Як думаєш, дістануться до Ростова?

— Долетять,— відповів Луценко.

— Знаєш, чого я покликав тебе? — продовжив Сидорчук.

— Здогадуюсь.

— Треба перенести... Це, Петре, буде твоя найбільша робота, як сказав Лягін.

— Дрібниці,— відповів Луценко.

То була справді важка робота: тол, детонатори вимагалося викопати з-під клумби і переховати все те в сараї під дровами та у вугіллі; беручи звідти вибухівку порціями, виготовити десятків зо три мін. За годину-дві цього не зробиш. Тож Луценко запропонував своїм старикам сходити до церкви, а сам узявся за невідкладне завдання.

Та найскладніше було перенести готові вироби через річку Інгулець: на мосту стояла охорона! Луценко знайшов вихід. Міни, обшиті темною матерією, він обкладав ломаччям і хмизом, що валялися побіля берега. Там він і готував ці в'язанки.

Коли робітники поверталися з Миколаєва за Інгулець з дровами за плечима, кілька разів проходив з ними на протилежний берег і Петро. Щоб прискорити перенесення «дров» за річку, Луценко попросив допомоги в Улезька. Той прийшов з сестрами Оленою та Ганною Лисенками, в яких квартирував. Погодилася переносити хмиз і Ліда Шеремет, з Московської вулиці. Стариків Телятникових Луценко запросив на роль маскувальників. «Дід» і «баба», йдучи попереду носіїв, говорили вартовим: «Усе — наша сім'я».

У цій транспортній операції носії, крім Луценка і Улезька, не знали, що між дровами були бруски толу. Старі Телятникови могли припустити, що у хмизі переноситься якийсь «крадений» на заводі вантаж, але, звичайно, не вибухівка. Взагалі група Лягіна добре продумала систему зв'язку між окремими членами «Центру» і взаємовідносини між собою. Луценко з Улезьком на роботі до того «сперечалися» і «лаялися», що їх не раз мирив майстер-німець.

Луценко перед тим, як іти на нічну зміну, завітав до Сидорчука.

— Все вже на тому боці.

— Завтра, Петре. Зустріч у канаві. Ночі зараз темні.

Для Луценка то була ніч, повна тривоги і великого фізичного напруження. На шляху до аеродромної канави, де на нього чекав Сидорчук, доводилося переповзати через мокре, загряжене шосе і кювет; неподалік походили патрулі, перегукувалась варта біля ангарів.

— Тримайся, Петре, — шепотів товаришеві Сидорчук. — Ще раз-другий. І тоді...

— Тепер іди додому, — нарешті полегшено сказав Олександр. — Усе сховано в надійному місці.

Луценко помив чоботи талою від снігу водою, сполоснув грязюку на ліктях піджака і пішов, ледве переставляючи ноги, «з нічної зміни». У нього був аусвайс, що дозволяв ходити вночі як робітникові макаронної фабрики. Та зараз він не боявся ні вартових на мосту, ні патрулів. Своє діло зробив — міни передав Олександрові Сидорчуку.

А той два тижні готував операцію. Якось надвечір він сказав комендантові аеродрому:

— Температурить і тіпає, немов у пропасниці. Третій день. Думає, пройде, а воно гіршає, — важко дихаючи, говорив Сидорчук.

— Йди лікуватися. Зараз морозів немає.

— Спасибі.

Олександр лежав у ліжку з обмотаним горлом, поряд на стільці стояла пляшечка з полосканням, лежали порошки.

— Галю, який сьогодні день?

— Восьме березня. Субота.

— Жіноче свято. А я забув тебе привітати... Не йди завтра на роботу. Так треба, — сказав він. — Майже дев'ять місяців тому почалася війна... Як думаєш, скоро наші прийдуть?.. Запам'ятай: я — дуже хворий. Всі ці дні мене лихоманить. Ти зрозуміла, Галю?

— Так, Сашо.

9 березня посеред дня весь Миколаїв струсонувся, немовби від поштовху підземних сил. Люди не встигли збагнути, що сталося, як вогонь охопив аеродром. Чорна хмара диму знялася в небо.

Горіло цілу добу. Вибухи і вогонь знищили два склади, авіамайстерні, бензосховище, 25 літаків і стільки ж запасних авіамоторів.

Галина зробила все, щоб відвести підозру фашистів од чоловіка. Проте Олександра заарештували. В кримінальній поліції його били. Та він говорив одне: «Я хворів. І близько там не був тоді».

Галині дозволили побачення і передачу продуктів. За тиждень Сидорчук дуже схуд. На обличчі — рани. Одяг пошматований.

— Тебе б'ють? — спитала вона в присутності слідчого.

— Що ти! Ніхто й пальцем не чіпає. А одяг... випадково на роботі порвав.

— Тебе на роботу посилають?

— Так, — не моргнув оком Олександр, аби довести гестапівцям, що про них він не може говорити поганого жінці-німкені.

— Він же не винен! Хіба не знаєте, що в ліжку лежав? — звернулася Галина до Ціммера.

— Гаразд. Прийде чоловік додому, — сказав слідчий. — Але за кожен його крок відповідатимеш ти, Адель!

Ніхто на аеродромі не міг запідозрити, що Сидорчук хоча б чимось замішаний в отій великій диверсії. Звичайний собі кочегар. Байдужий до всього на світі, крім вина, яким інколи пригощав аеродромну обслугу. Та що в тім злочинного?

До підпільно-диверсійної організації «Центр» уже входило більше двадцяти груп. Були вони в Миколаєві, у Баштанському, Березнегуватському, Новоодеському районах. «Центр» своїми акціями просто приголомшив командування вермахту й гітлерівську адміністрацію Миколаєва. З бухгалтерською скрупульозністю окупанти підраховували, що їм уже завдано збитків більше, ніж на 40 мільйонів рейхсмарок.

Німецькі солдати слали з Миколаєва додому тривожні листи. Один з них пізніше потрапить до наших рук. От що писав на знімку пожежі, скоєної на аеродромі, уродженець містечка Маркдорф своїй дружині: «Ельза! Якби ти знала; найстрашніше — це партизани. Курт. Березень 1942 р. Миколаїв».

На радість Лягіну і всьому «Центрові» Сидорчука випустили. Фашисти так і не довели його причетності до аеродромної катастрофи.

— Куди ж тепер? — спитала Галина в Олександра, коли той повернувся додому.

— Влаштуюся в порт. Робота знайдеться і там.

...«Центр» дав Сидорчукові завдання знищити портовий склад пального, доставленого з Плоєшті.

Це було напередодні 7 листопада. Сидорчук одягся по-недільному.

— Галю! Я хутко. Відзначимо з тобою двадцять п'яту річницю нашої революції, — сказав Олександр, обіймаючи її.

— Повертайся, Сашо! Будь обережним.

— Аякже. Роботи в мене ще багато. А я жадібний до неї, — всміхнувся Сидорчук.

Незабаром він проник до баків, під які вже була закладена вибухівка. Підпалив бікфордів шнур. Озирнувся.. Неподалік проходили солдати. В темряві вони могли помітити вогник. І Сидорчук прикрив полою плаща палаючий шнур. Та випари бензину спричинили передчасний вибух величезного чана. Вибухова хвиля відкинула Олександра на десятки метрів.

Тріщали, бульбашками лопались цистерни. На фоні темного вечора бушувала страшна, як гнів народу, заграва. То був ще один внесок молодого комуніста Олександра Петровича Сидорчука в перемогу радянського народу над гітлерівським фашизмом.

Одяг на Сидорчукові погасила німецька охорона. Есесівці примчали машиною швидкої допомоги. Була піднята вся медицина, щоб подовжити життя Сидорчука, який, може, хоч у безпам'ятстві скаже, чого він був там під час вибуху і хто послав його туди.

Від Сидорчука ні на мить не відходили абверівці. Привели Галину Кельм.

— Ти пізнаєш свою ффрау? — нахилився над Сидорчуком лікар.

Галина помітила щось схоже до усмішки на обпеченому обличчі. Так. Усміхалися його очі — ніжні, добрі... «Ні! Саша не втратив тями, хоча на тілі живого місця немає!» — подумала Галина. І раптом Сидорчук прошепотів лікареві:

— Я шукав бутель вина. Неділя завтра. Хлопці вкрали. Сховали в порту. А тут... — зупинив погляд на вірній подрузі.

Почувши голос Сидорчука, фашисти обступили його. Багато обіцяли вони лікарям, щоб іще заговорив.

Але цього не сталося. У Сидорчука, крім тяжкого поранення в живіт, усе тіло було таке обпечене, що ніяка медицина не могла врятувати його. Одне знали і вороги: Олександр Сидорчук помер при ясній пам'яті, а слова про бутель вина були останнім «жартом» цієї людини. Він помер так, як помирали сини рідної землі, що народжувала й народжує велетнів, подібних до Сидорчука. Вогонь обпалив тіло до кісток, але не вирвав з героя навіть стогону.

— Ви не посмієте знущатися над його трупом! Він не винен. Я поховаю його! — сказала Галина Кельм есесівцям і забрала останки друга додому.

В день 25-ї річниці Жовтневої революції Галина ховала Олександра на кладовищі. Друзі не могли бути присутні на похороні, бо фашисти стежили й за мертвим Сидорчуком, сподіваючись схопити його побратимів.

Гітлерівці знову лишилися без будь-яких доказів, що саме Сидорчук підпалив резервуари з нафтопродуктами. А натрапити на слід підпільників вони намагалися будь-що, особливо після нових диверсійних актів, заподіяних ворогові в порту й на суднобудівному заводі.

Фашисти стали шукати людей, які б допомогли їм. І знайшли. То була залишена для підпільної роботи Марія Любченко, яку німці заарештували під час першого ж «прочісування». За дароване життя Любченко продалася.

І почала зрадниця шукати зв'язків з підпільниками. Вона, бачте, мала на це «право», вона не могла «сидіти без діла». З такими маскувальними намірами шпигунка вешталася скрізь, де тільки пахло порохом, підпаленим патріотами. Зацікавилась Любченко інженером Корневим, познайомились із Магдою Дукарт, стала бувати в неї дома. Назвалася комуністкою.

Натрапила нишпорка і на зв'язкового «Центру» Григорія Гавриленка. Той, на біду, був непрописаний. Окупанти збиралися вивести його, безробітного, до Німеччини. Гавриленко звернувся до лікаря Любченко з проханням видати йому фіктивну довідку про хворобу. Та пообіцяла допомогти, але для цього, мовляв, Григорію треба прийти до неї додому.

5 лютого 1942 року, як тільки Гавриленко з'явився на квартиру до зрадниці, його заарештували. Потім схо-

пили кількох членів «Центру» і серед них Корнєва-Лягіна, на яких упала підозра шпигунки.

У червні заарештували й Галину Кельм. Слідчі нещадно били її. А вона обурювалась:

— Як ви смієте? Я поскаржусь на вас фюреру!

Цій жінці було в кого повчитися мужності.

— Мій чоловік давно в могилі, а в Миколаєві горять склади. Інженер Корнєв у тюрмі, а листівки «Центр» пише. Чим же винен цей інженер?

Галину били ще. А вона говорила їм:

— Напишу фюреру про те, як ви знущаетесь над його підданою.

22 червня Кельм випустили з тюрми на честь «свята» — дворіччя нападу фашистів на Радянський Союз. Начальник гестапо на прощання кинув їй:

— Як ти можеш називатися німкенею! Тебе треба на все життя заслати на каторгу. А то й повісити. Твоє щастя, що в нас нема доказів. Іди. Не вірю твоїй відданості фюрерові...

Кельм провідувала Корнєва і заарештованих членів «Центру» разом з Оленою Свидровою. Жінки приносили їм передачі в годину, коли знесилені голодом і мордуванням в'язні, повертаючись із каторжної праці, спочивали над річкою, неподалік в'язниці. З ними інколи вдавалось перемовитись.

Цього разу Кельм надзвичайно схвильована: несе п'ять чистих бланків аусвайсів. Вони знадобляться після втечі. А нагода втекти може трапитись і на роботі, і тут, де арештовані переводять дух.

— Втікайте, Корнєв. А потім виїдете звідси, — стиха благала Кельм. — Ось перепустки.

— Ні, Галю. Спасибі за все. Улезько захворів на тиф. Ми втечемо, коли одужає товариш. Гітлерівці не мають проти нас прямих доказів. Ми неодмінно втечемо згодом...

У Галини на очах сльози. Вчора, коли вона вже спала, ввірвався до квартири Ціммер з есесівцями. Вчинили обшук. Здавалось, ще кілька секунд — і в кишнях пальта будуть виявлені бланки аусвайсів. Тепер ці папери, за які вона ледве не поплатилася життям, Віктор Олександрович відмовляється брати.

— Маю надію, що випустять. Я ж ні в чому не винен, — багатозначно всміхається Корнєв. — Якби те зро-

вуміла Магда, заступилася б за мене... Та не будемо говорити про це. Спасибі тобі за все.

Сподівання не збулися. Більше їх на роботу не посилали.

Гестапівці стали катувати Корнєва.

— Стійте до кінця. Відкидайте вину. Говоріть, що провокатор — наклепниця. Та і знає вона одну крихту в усього, — сказав він товаришам після допиту.

Віктор перерізав собі вену. Тюремники встигли зупинити кровотечу. Його врятували, щоб наступного дня перерезати на допиті ногу.

Проте кати не змогли зламати дух мужнього чекіста. Віктор Олександрович Корнєв-Лягін загинув, так і не сказавши ні слова *.

Заарештовані члени «Центру» теж трималися, як справжні герої. Ось що писав дружині Олександр Соколов:

Зіночко! Прошу тебе перенести мою смерть без паніки. Я підготувався, прийму її гордо. І ти підготуй себе до моєї смерті.

Миколаївська підпільна організація продовжувала боротьбу проти гітлерівських окупантів. «Центр» очолив друг Лягіна — Анатолій Васильович Палагнюк.

Коли вибула з ладу рація, Анатолій Васильович послав зв'язкових до Москви. Цими зв'язковими стали піонери Вітя Хоменко і Шура Кюбер.

Хлопчики пройшли з рапортом Палагнюка про роботу «Центру» сотні кілометрів, пробралися через фронт. У Москві вони передали пакет в Український штаб партизанського руху.

Перед тим, як вертати назад, у вир борні, 25 листопада 1942 року Шура Кюбер написав листа своєму дяді Леонідові й тьоті Марцеліні в Архангельську область.

Мама з Женею там же. Дідусь, бабуся, Клава, Катя поки що живі. А мені знову на роботу...

* В. О. Лягіну (Корнєву) посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Його ім'ям названо теплохід і вулицю в м. Миколаєві.

Піонери повернулися до Миколаєва не самі, а з радисткою. Завдання Палагнюка вони виконали з честю. Підступна рука зрадника вказала на хлоп'ят гестапівцям. Фашистські кати стратили юних героїв на одио-му з майданів Миколаєва.

Не станемо шукати помилки, що призвели до загибелі Лягіна, Соколова, Шури Кобера і Віті Хоменка. Помилки ці були. Але засновники й члени «Центру» завдали багато дошкульних ударів по окупантах у Миколаєві, а потім — і в Херсоні, куди перейшов діяти П. А. Комков (Мічений). Проти «Центру» були кинуті всі сили таємної польової поліції. В таких умовах протягом тривалої окупації Миколаєва активно діяти й лишитися непоміченими не вдалося. Труднощі боротьби полягали і в тому, що підпільники не могли перейти до партизанського загону, майже не мали радіозв'язку з радянським тилом.

Велику заслугу керівників і членів «Центру» ми вбачаємо, зокрема, в тому, що вони зуміли налагодити взаємодію з патріоткою Аделею Кельм, котру знають тепер у Миколаєві як Галину Лермонтову, змогли на важливих об'єктах гітлерівців, у самій гущі ворогів знайти таких друзів-антифашистів, як німецький солдат Геннадій Кречет.

Керівники «Центру» так розставляли своїх товаришів, що віддача їхніх дій була найбільш ефективною. Організація застосовувала різні форми і методи боротьби проти німецько-фашистських загарбників.

Диверсії здійснювались не лише на суднобудівному заводі, а й на залізниці. Тут діяла група Васильєва. Під час однієї бойової операції він загинув. Члени «Центру» перебували й на біржі праці, де діставали документи і передавали їх військовополоненим, що втікали з таборів. «Центр» об'єднував понад 2500 патріотів.

Боротьба партизанів і підпільників поширювалась у районах області. «Центр» налагодив зв'язок з чехословацькою військовою частиною. Згодом чехи та словаки утворили активно діючий партизанський загін.

На прикладі миколаївського «Центру» бачимо, як багато могла зробити організація, коли нею керували досвідчені товариші, керували сміливо, розсудливо, були взірцем мужності для підпільників.

16 жовтня 1941 року наші війська залишили Одесу. На припишклі, подовбані воронками, покльовані осколками снарядів, мін і бомб вулиці вдерлися фашисти.

Понад 70 днів Одеса відбивала натиск вісімнадцяти дивізій гітлерівської Німеччини та королівської Румунії. В цих боях 12 дивізій ворога були знекровлені. Червоноармійці і матроси, що захищали місто, його жителі завдали серйозного удару планові «блискавичної війни» гітлерівців. Окупанти знали, що Одеса — перлина Чорномор'я, — навіть загарбана, чинитиме опір.

Про те свідчить текст найпершого оголошення окупантів од такого ж таки 16 жовтня 1941 року:

Громадяни міста Одеси!

Раджу вам не здійснювати недружелюбних актів по відношенню до армії і чиновників, які керуватимуть містом. Виказуйте тих, що мають терористичні, шпигунські або саботажницькі завдання, також і тих, що ховають зброю.

Будьте уважними, підкоряйтеся заходам, прийнятим військовою і цивільним командуванням.

Вважаю своїм обов'язком поставити про все це до вашого відома. Коли ж хто-небудь не буде виконувати розпорядження, видані у наказах, або ті, які будуть видані пізніше, повинен знати, що

БУДЕ ПОКАРАНИЙ РОЗСТРІЛОМ НА МІСЦІ.

Командуючий армією
корпусний генерал-ад'ютант *І. Якобич*.
Начальник штабу генерал *М. Татарану*.

Серед оголошень, наклеєних на паркани і стіни будинків, було й таке:

Всі громадяни міста Одеси, які знають про місцеперебування терористів-комуністів, котрі переховуються в будинках, погребах, катакомбах чи в будь-яких інших сховищах, повинні негайно сповістити про це в районну поліцейську префектуру.

В разі нападу на румунських або німецьких солдатів буде розстріляно 500 комуністів за кожен випадок терористичного акту.

В першу чергу будуть розстріляні сусіди.

Накази писалися не тільки для остраху. В перші ж години перебування в Одесі окупанти з «метою профілактики» розпочали артилерійський обстріл головного входу 1-ї шахти Нерубальських катакомб. Потім ворог

розставив 400 вартових на дільниці станцій Дачна — Перша і Друга Застави. Цих заходів загарбникам здалося замало, і вони взялися заливати цементом входи в катакомби, пускати в шахти газу, ставити біля них міни, отруювати воду в колодязях, з яких могли брати воду одеські партизани й підпільники.

Так почалися в окупованій Одесі каральні дії ворога проти патріотів. Жорстокі акції окупантів не припинялися ні на день.

Над Нерубальським кладовищем гриміли гармати, як і в дні боїв під Одесою. А внизу, в темних і холодних звивинах катакомб, збиралися бійці одного з перших партизанських загонів. Командиром загону був тридцятирічний капітан-чекіст Володимир Олександрович Молодцов (Бадаєв) — робітник, згодом інженер, людина бувала, високоосвічена.

Найпізніше прийшов у катакомби зв'язковий Яків Гордієнко. З Яшею капітан познайомився в дні оборони Одеси.

— Два останні наші кораблі зникли за обрієм, і дим розвіявся. Коли вони з'являться знову? — спитав засмучений Гордієнко.

— Море. Небо. Обрій, — сказав і тяжко зітхнув боєць Іван Іванов — в недалекому минулому механік пароплава. — А тут ні моря, ні неба, ні обрію. Всюди камінь, пітьма. Повітря не вистачає, немовби хтось душить тебе за горло. Важким буде наш «підземний рейс», Яшо.

— Все одно дійдемо до свого берега, — сказав Іван Петренко, командир відділення, викладач стрілецької справи, колишній кавалерист бригади Григорія Івановича Котовського. — Дійдемо.

Командир загону Бадаєв при світлі ліхтаря «летюча миша» все ще розглядав карту підземних лабіринтів. Без людей, котрі знають катакомби, навіть з картою важко орієнтуватися тут. «Людцманами» в морі мороку стали старі гірники. Без них, як і без світла ліхтаря, можна потрапити в таке скрутне становище, з якого до смерті один тільки крок.

— Ще раз нагадую, — звертається командир до бійців. — Запам'ятовуйте наші умовні знаки, вмійте читати їх на стінах і на долівці. Ті знаки для нас все одно, що буї-обмежувачі мілководдя для пароплавів. Будьте уважними, товариші. Вартові наші стоятимуть на перехресті

штреків, біля вентиляційних колодязів. Усякий тупіт, навіть шерех степу ми повинні чути. Повітря тут задушливе, погане. Це відчуває кожен з нас. Людину з катакомб на поверхні відразу впізнаєш по блідості обличчя. Кожен, хто виходитиме з шахт, повинен рум'янитись. Натирайте, хлопці, щоби так, щоб вони пашіли, мов жар. Це рятуватиме від зайвих розмов з патрулями, жандармами.

— Ясно, товаришу командир.

— Зброю, яка є і яку будемо захоплювати, досконало знати повинен кожний. Стрілецька підготовка на ваших плечах, товаришу Петренко.— Бадаєв змовк, потім звернувся до зв'язкового: — Ти чимось схвилюваний Яшо?

— Та...— неохоче мовив юнак.

— Кажіть правду,— зажадав командир.

— Стояв я за рогом будинку... Раптом побачив двох румунських солдатів, що конвоювали полонених. Дуже боляче зробилося на душі. Ведуть наших, може, на смерть. Я взяв каменюку і жбурнув прямо в голову конвоїрові. Той упав. Другий отетеріло глянув у мій бік. Цьому заліпив грязюкою очі. Червоноармійці — хто куди. Свист. Стрілянина. Я — ноги на плечі...— розповідав Гордієнко.

— Хіба тебе за цим посилали в місто?

— Ні. Я — розвідник, зв'язковий,— винувато потупив той погляд.

— А поводишся, як хлопчисько.

— Більше не буду, товаришу командир.

— Запам'ятай, Яшо. Ми ведемо серйозну, тяжку, небезпечну війну. Вести її треба розсудливо, інакше нас переловлять, винищать за кілька днів.

...Бійці загону Бадаєва розгортали бойову роботу: налагодили зв'язок з підпільниками Слобідки, Молдаванки, Пересипа, розповсюджували листівки-повідомлення Радянського Інформаційного Бюро, які щодня приймали по радіо. Групи Павла Пустомельника, Івана Іванова, Костянтина Зелінського пустили під укис ешелон з живою силою ворога. Загинуло багато солдатів і офіцерів. На диверсійні завдання виходили не лише підричники Яськов, Митников, Лібензон, а й Тамара Межигурська і Тамара Шестакова. Восени 1941 року партизанський загін Молодцова (Бадаєва) знищив 4 військових состави противника.

Одного грудневого дня зв'язковий Гордієнко на перехресті штреків мало не наштотхнувся на невидимих вартових, так поспішав до штабу. Збуджений, з нетерплячими вогниками в очах він підбіг до Бадаєва.

— Знову щось накоїв, Яшо? — натакнув командир на вивітку зв'язкового в перший день окупації.

— Діло є! — потер руки Гордієнко. — Завтра з Бухареста до Одеси прибуває «люкс»-поїзд. «Ми, генерал Йон Антонеску, верховний головнокомандуючий армією... — перекривляв Яша голос радіодиктора, який читав «декрети» й «накази», — посилаємо до Одеси триста румунських правителів». «Новий порядок» уже є, а верховодів не вистачає, — саркастично докінчив Гордієнко.

— Точні відомості? — запитав Бадаєв.

— Так. Ось графік руху цього поїзда...

Територія СРСР між Дністром і Бугом, загарбана ворогом у початковий період війни, була «подарована» Гітлером Антонеску і називалася Трансністрією. Фашистський диктатор Румунії своїм декретом від 19 серпня 1941 року, коли ще бої точилися під Одесою, визначив для Трансністрії такі дирекції: адміністрації, шляхів, агрокультури, економіки, освіти, культів, пропаганди, фінансів. Чиновникам, призначеним на роботу в Трансністрію, встановлювалися подвійні оклади.

А це «люкс»-поїзд доставляв у Одесу титуловану «владу».

Бадаєв розмовляв з Гордієнком, схилившись над картою Одеси, доти, доки жевріла свічка.

— Доведеться зустріти великих панів за кілька годин до офіційної зустрічі на вокзалі, — підсумував зміст розмови командир.

Коли надворі стемніло, з трьох підземних лазів виринули народні месники й рушили до станції Застава.

В сутінках стовпами темніли патрулі. Вартовий стояв і біля тьмяно освітленого пакгаузу. Все чутніше долинав шум поїзда, що наближався. Раптом землю струсонув вибух. Охоплений полум'ям «люкс»-ешелон звалився з насипу, хоронячи під уламками чиновну еліту.

На станції Одеса-Головна того ранку духовий оркестр не зіграв урочистого маршу. Закопюбленим на холоді музикантам і особам, які прибули зустрічати правителів Трансністрії, комендант вокзалу повідомив, що сталася катастрофа.

Ранком біля Усатового й Нерубайлька ворог скупив військові частини, артилерію. Після гарматного обстрілу головного входу до каменоломень карателі з палаючими смолоскипами стали спускатися в катакомби.

Офіцери визначили по карті напрямок руху підземними коридорами, наказали солдатам йти далі. Невідомість лякала їх. Хтось із карателів наступив на міну. Пролунав вибух. Закокотів кулемет партизана Петренка. Падали вбиті. Верещали поранені. Решта солдатів сипула до виходу, натикаючись один на одного.

В цьому бою загинув матрос-механік Іван Іванов. Товариші поховали його в підземеллі.

А на поверхні лютували карателі: виганяли жителів з хат, розстрілювали беззахисних людей, вішали стариків і жінок на телеграфних стовпах. Багато трупів окупанти вкинули до шахти. Каральна експедиція завершилась отруєнням колодязів.

Загарбники розуміли, що без лазутчиків їм не вдасться знищити загін Бадаєва. Вони довго шукали каїнів, обізнаних з входами, виходами й мережею підземних лабіринтів. І такі люди знайшлися. Ними стали запроданці під кличками Кіт і Король.

У катакомбах агенти ворога скоро натрапили на слід партизанів. Обстежені маршрути Кіт і Король позначили хрестиками на стінах і своїми підписами. Жителі Куляльника повідомили Бадаєва про мерзенні дії шпигунів. Але ті вже встигли багато зробити для своїх хазяїв. На партизанів почалося полювання. Фашисти заблокували майже 400 виходів з каменоломень. Це була справжня трагедія для партизанського загону. Він покидав обжиті місця, бази і змушений був щодня шукати нових виходів, на поверхню, невідомих для виродків-лазутчиків.

Виснажені, з пораненими товаришами на носилках, йдуть партизани підземним коридором. Попереду старий гірник. Він прислухається до найменшого шереху.

— Назад! — раптом гукає партизан з тривогою в голосі. «Назад!» — грізно відгукнулося в підземеллі. Луна злилася з гуркотом, що застугонів у катакомбах. Каміння повалилося брилами, великим шматтям, скалами. Колишні каменоломні заревли, наче вулкан.

От гуркіт стих. Уляглась і пилюка. Прохід завалено. Подбали про те безбатченки чи сліпі сили природи?

Відповіді на питання нема. Ясно одне: треба розчищати прохід.

— До роботи, товариші! — наказує командир.

До роботи. Скільки каміння вже перекидали партизани за три місяці перебування в катакомбах! І знову кривавляться руки патріотів. В напруженій праці минає година, друга... Минає півдня. Позаду — засідка фашистів. Попереду — завал.

Нарешті бійці повзуть вузьким лазом по гострому черепашникові. На плащ-палатках тягнуть поранених. «Води!», «Води!» — шепочуть ті, спаленими спрагою вустами. Багатьом мариться життя там, де є повітря, небо й вода — чиста, прохолодна.

І все ж бадаєвці відриваються од переслідувачів. Кіт і Король заплутались у лабіринтах і ледве ноги винесли з-під партизанських куль.

Та ось розвідники помітили в одному з коридорів багато слідів. Хто тут міг бути? Карателі? Свої?

Бадаєв вирішив лишити на стежці, протоптаній невідомими, записку: «Хто ви? Нам треба зустрітися».

Наступного дня кілька партизанів разом з командиром загону навідалися до місця, де залишили записку. Там знайшли лист-відповідь: «Згода. О 18-й за московським часом».

У серці Бадаєва затепліла радість. Це повинні бути друзі. Карателі не визначили б московський час. А для радянських людей Москва в тилу ворога — символ боротьби проти фашизму, паролі. Справдилися б надії! Одному загоні важко в каменоломнях, де не тільки біля виходів і колодязів, а й у підземних лабіринтах вишпорять лазутчики. Конспірація — річ потрібна, але в таких умовах конче необхідно відчувати лікоть друга, ділитися з ним відомостями про каральні наміри ворога.

Партизани знають, що в Одесі і приміських селищах розповсюджуються тисячі антифашистських листівок, до яких вони, бадаєвці, непричетні. А численні сутички з жандармерією! А диверсії, про які дізнаються партизани, коли їхні зв'язкові виходять у місто! Дивним було вважати, що загін капітана Бадаєва — один у підземеллі, серед сотень розгалужень і петель, один на сотню кілометрів катакомб...

Треба з'ясувати, хто ті невідомі. Але під час зустрічі

бути готовими до всього. Партизани знали, що інша сторона теж уживе заходів для безпеки.

...Тихо в каменоломнях, стукіт власного серця у вухах дзвенить.

— Невже не прийшли? — звертається Бадаєв до партизана, що причайвся біля шорсткої стіни. — Вже вісімнадцять нуль-нуль.

— Вони, як і ми, давно чекають зі зброєю наготові!

Володимир Олександрович не витримав: «Гей, там! Чого ховаєтесь?» — дзвінко полинуло в морок. За мить відлуння донесло ці слова разом з іншими, вимовленими іншим голосом: «Це ви ховаєтесь!»

— Ага! Виходить, влаштували засідку! — відповів Бадаєв. — То знайте, один з нас піде до вас. Але якщо з ним щось скоїться, рознесемо на клоччя!

— Згода. Від нас теж виходить один...

Капітан зробив крок уперед. Але Павло Пустомельник притримав його.

— Я піду, товаришу командир.

Пустомельник увімкнув електричний ліхтарик і пішов. Назустріч йому рушила людина з ліхтарем «летюча миша».

Зупинилися.

— Ви — хто?

— А ви?.. Якщо цікавить моє прізвище, можу сказати: Пустомельник.

— Павлуша? От здорово! — почувся голос з-за спини іншого парламентаря. — Я серцем відчував, що тут свої, що ви наші!

Пустомельникові назустріч вийшов чоловік, і Павло впізнав його. То був секретар Одеського приміського підпільного райкому партії Семен Федорович Лазарєв. З ним Пустомельник часто зустрічався до війни на нарадах, за-сіданнях.

— Свої! Наші!

— Ура! — загули катакомби.

Партизани обох загонів тиснули одні одним руки, обіймалися.

— Так от хто «люкс»-поїзд скотив під укіс! Ха-ха-ха! Музиканти на вокзалі замість «Зустрічного» врізали «Похоронний» марш! Молодці, бадаєвці! — говорив інструктор Одеського приміського райкому Горбель.

— Ми не одні, — сказав Бадаєву Лазарев. — А з групою товаришів-овідіопольців. З ними теж зустрілися, як оце з вами. Знайомтесь.

— Іван Гаврилович, — назвався Іллюхін. — Секретар Овідіопольського райкому партії. Сам з Орловської області.

— А я народився у Вітебську. Жив і вчився під Рязанню, потім у Москві, — відповів Молодцов-Бадаєв, потискуючи руку новому знайомому. — Радий бачити вас в одеських катакомбах.

Зустрілися партизанські загони Молодцова-Бадаєва, Лазарева та Іллюхіна. На час зустрічі бійці загонів уже були загартованими в боях, мали на рахунок пущені під укіс ешелони, знищені грузовики з ворожими солдатами.

Обком партії ще в перший місяць війни створив Одеський приміський підпільний райком КП(б) України, до складу якого ввійшли Семен Федорович Лазарев — перший секретар, Микола Андрійович Крилевський — другий секретар, Щерба, Леонід Пилипович Горбель та його сестра Ганна Пилипівна Горбель — члени райкому.

Приміський підпільний райком до приходу в Одесу окупантів підібрав конспіративні квартири, визначив місця явок, вивчив шифри, одержав портативну друкарню... Майбутні партизани запаслися зброєю, вибухівкою, шанцевим інструментом. Бійці-райкомівці мали ліхтарі «летюча миша», особливі запальники, що горіли по кілька годин, гас для ліхтарів, бензин для мотоциклів, куртки-спецівки. Старий одяг партизани надягали під землю, щоб не забруднити костюмів, у яких належало виходити в місто. Підпільники взяли в катакомби навіть милиці для майбутніх поранених.

Семен Федорович ще в дні битви під Одесою мав біля входу в Усатівські катакомби розмову з командиром 95-ї дивізії.

— Врахуйте все до дрібниць, — радив генерал.

— Ніби врахували. В розрахунок на рік.

— Не завадило б і на більше, — зауважив комдив. — Запас їсти не просить.

У жовтні 1941 року ніхто не міг сказати, на який час Червона Армія залишає Одесу. Не відали того й підпільники. Вони знали тільки завдання — бити ворога, працювати серед своїх людей на окупованій території.

Кожен борець і командир прийняв присягу:

Я, громадянин Радянського Союзу, вірний син героїчного радянського народу, червоний партизан, даю урочисту клятву, що буду рішучим, безжалісним до ворога, не випущу з рук зброю, доки останній фашист не буде знищений на нашій землі.

Не шкодуючи крові й життя, за спалені міста і села, за смерть дітей наших, за муки, насильства і знущання над моїм народом — клянусь мстити ворогові жорстоко, нещадно, невтомно.

Кров за кров, смерть за смерть!

Я клянусь, що скоріше помру в жорстокому бою з ворогом, ніж віддам себе, свою сім'ю, свій радянський народ у рабство кривавому фашизмові.

Підпільний райком партії видав понад 7000 листівок та звернень до населення, молоді, інтелігенції, різних спеціалістів. У цих листівках райком закликав радянських людей до саботажу заходів окупаційних властей, до всебічної допомоги партизанам. Наводити тексти листівок нема потреби. Варто відзначити проте, що випускала їх підпільна друкарня чималими тиражами. Листівки розповсюджували десятки людей, найбільше жінки — під виглядом продавців молока, тих, що міняли одяг на хліб. Витримка, мужність цих жінок рівна подвигіві. І про них ми ще скажемо теплі слова.

Секретар підпільного райкому Лазарев мав неабиякий організаторський хист, був любителем поетичного слова, непоганим редактором. Крім запасів їжі і зброї, в катакомби віднесли сотні томів художньої і політичної літератури. В підземній бібліотеці були твори Маркса, Енгельса, Леніна, Некрасова, Шевченка, Гоголя, Маяковського...

Загін жив за суворим, як в армії, внутрішнім розпорядком, починав день з фіззарядки. Були в загоні й години тактичної та стрілецької підготовки. Бійці вивчали трофейні кулемети, міномети.

Командир знаходив час писати вірші. Свого композитора партизани не мали. Лазарев складав тексти на мотиви широко відомих пісень, маршів. І їх співали бійці багатьох загонів. Знали ці пісні й на вулицях поневоленої Одеси.

Ось одна з них, написана на мотив «Оружьем на солнце сверкая»:

...В сырых катакомбах глубоких,
Где воздуха мало порой,
Где много обвалов жестоких,
Живем мы родною семьей.

В рядах наших нет тех, кто ноет,
Не тот здесь собрался народ.
Нам Родина силы удвоит!
Нас Родина к битве зовет.

Нам вера надежду рождает,
Нам вера и бодрость дает,
Кто верит — всегда побеждает,
Позиций своих не сдает.

Так. Своїх позицій партизани одеських катакомб не здавали ні тоді, коли окупанти проводили каральні експедиції, ні тоді, коли вони отруювали воду, ні тоді, коли пускали в підземелля отруйні гази.

Пізньої осені 1941 року в катакомбах з'явилася сила-силенна мишей і пацюків. Гризуни добиралися до продовольчих складів, могли призвести до спалаху епідемії, бо іноді кусали сонних бійців. Вони сумно жартували, що гризуни уклали угоду з Гітлером та Антонеску про знищення партизанів і підпільників у каменоломнях Одеси.

Весною 1942 року всі партизанські загони й групи потрапили в надзвичайно тяжке становище. Окупанти щодня засипали все нові й нові виходи та вентиляційні колодязі катакомб, мінували підходи до них.

Партизани змушені були безперервно шукати «вікна» на поверхню. А це в умовах облоги складна, вкрай небезпечна робота.

Часто розвідники не поверталися до загону по кілька днів. Інколи босць приносив на руках товариша, на якого звалився уламок черепащника під час обвалу.

Партизани, котрі перебували далеко від табору, навіть без сутички з ворогом, якщо в них гаснув ліхтар або не знали умовних знаків свого загону, опинялися в смертельній небезпеці. В лабіринтах не можна було зорієнтуватися ні по компасу, ні в який інший спосіб.

Немало клопоту завдавало партизанам вогке повітря катакомб, Іржа їла затвори, стволи, а такою зброєю не

павоюєш. І вели патріоти ще одну війну — війну з ворогом металу.

Та чи не найстрашнішим противником партизанів весною і влітку 1942 року став голод. Гестапівцям і королівській сигуранці з допомогою лазутчиків удалося знищити в катакомбах кілька продовольчих баз, тому пайок безперервно урізувався. Були такі тижні у бійців Приміського загону, коли вони, опинившись у кам'яному мішку, виділяли кожному по ложці крупи на день. Про хліб і не згадували. З'їли навіть шкуру із забитої раніше корови: різали на шматки і варили з неї «суп».

Перед Лазаревим, Ілляхіним та командирами інших груп постала проблема виходу в місто на конспіративні квартири та передислокації загону в район з лісовими масивами, де були б умови для продовження партизанської боротьби.

Підпільний партійний комітет Одеського приміського району вийшов із катакомб і розмістився на конспіративній квартирі по вулиці Яковлева. Хазяйкою цього будиночка була шістдесятип'ятилітня пенсіонерка Параска Яківна Горбель. Ще в роки громадянської війни допомагала вона революціонерам під час окупації Одеси іноземцями. Параска Яківна і тепер добре конспірувалася, розповсюджувала листівки, носила їжу в катакомби, виконувала обов'язки зв'язкового між підпільниками і партизанами. Три її сини — на фронті. Діти Леонід і Ганна — члени Приміського підпільного райкому партії — в перші ж дні окупації пішли в підземелля. Незабаром Параска Яківна послала до партизанів і свою молодшу дочку Клавдію. Там, у катакомбах, вступила вона до лав Комуністичної партії.

І ось тепер у Параски Яківни поселилися керівники підпільного райкому. Не знала хазяйка, скільки часу доведеться пробути в її оселі Лазарєву, Крилевському... — місяць, два чи, може, й рік. Стара жінка, нехтуючи небезпекою, вирішила, що ці люди перебуватимуть у неї доти, доки потрібно.

Мужнім зв'язковим була й Олександра Яремівна Вдовиченко. Вона носила партизанам гас, борошно, картоплю. Йшла до катакомб через поле, ризикуючи потрапити в пазури жандармів. Щоб «задобрити» їх, ненависних, Олександра Яремівна пекла плацинди з гарбузом. Вартові

аж облизувалися, ласуючи ними, й пропускали жінку далі.

Десятки разів ходила Олександра Яремівна до катакомб, виносячи звідти листівки. Одного разу її заарештували, але довести, що жінка мала зв'язок з партизанами, жандарми не змогли.

Самовіддано допомагала партизанам Катерина Федорівна Васіна — дружина заступника командира загону. Разом з Помяловським та сім'єю Іванових Васіна десятки разів опускала в каменоломні відра з харчами, гасом. Незабаром її заарештували. Через шпигунів гестапівці довідалися, що Васіна — дружина партизана. Разом з десятками інших патріотів Катерина Федорівна була засуджена до смертної кари і страчена влітку 1942 року.

4

Страти. Страти. Страти...

Рідко коли виходив номер «Одесской газеты», яку видавала окупаційна адміністрація, де б не повідомлялося про бойові дії підпільників і партизанів, про польові суди і вирoki над патріотами. Більш точні повідомлення про масове знищення радянських людей друкували в листівках партизани й підпільники, закликаючи населення окупованих районів до помсти за полеглих, до боротьби за свободу.

За станом на лютий 1942 року фашисти знищили в Одесі 100 тисяч радянських громадян. «...Тут не враховано десятки тисяч беззахисних стариків, жінок і дітей, знищених у райцентрах Котовськ, Балта, Голованівськ, Криве Озеро, Гайворон та в інших містах, — писали партизани. — Ось вам «цивілізація», «свобода» по-нацистськи, принесена кривавим Гітлером, його озвірілими фашистськими собаками».

9 лютого 1942 року на явочну квартиру, після вдало здійсненої операції, зайшли капітан Бадаєв і зв'язковий Яша Гордієнко. Як виявилось, будинок був уже оточений ворожим підрозділом з двома кулеметами. Партизанів схопили. Через кілька днів були заарештовані члени міської групи загону Бадаєва. Зрадником виявився хазяїн конспіративної квартири.

У першу ж ніч Бадаєва і Гордієнка допитував головний слідчий сигуранци.

На великому столі, немов на музейному стенді, лежали батоги, канчуки та інше інквізиторське знаряддя. Крім цього, в кімнаті була й новинка XX століття — електричний стілець.

Слідчий почав з юного Гордієнка. Яша, витерши розірваним рукавом скривавлене обличчя, глянув прямо у вічі катові:

— Нічого не скажу.

— На «літак» його! — наказав слідчий жандармам.

Кати роззули Яшу, прив'язали руки до зігнутих у колінах ніг. Попід колінами пропустили водопровідну трубу. Обидва кінці її вмістили у гнізда на стояках. Скрючене тіло хлопця стало хитатися маятником. Голова ледь не торкалася підлоги. Яшу били гумовими палицями.

Гордієнко, не сказавши ні слова, знепритомнів.

Бадаєва (Молодцова) допитували всілякими засобами — і «пристойними», і найжорстокішими. Нарешті капітана всадовили на електричний стілець, прив'язали ноги, затягнули ремнями руки, щоб непорушно лежали на оголених контактах. Як хвалився сам слідчий, у його практиці не траплялося, щоб людина на стільці під струмом мовчала.

Слідчий додав реостатом напруги і натиснув на головку телеграфного ключа-вмикача.

Минає хвилина, друга, третя... Партизанський командир мовчить.

Слідчий нервує, просить дати цигарку, бо рука зайнята.

Минуло тридцять хвилин — ні пари з вуст.

...Кожен новий день був схожий для в'язнів на минулий. Яші Гордієнкові невимовно прикро, що помре він не в бою, беззбройним, знівеченим. Хлопцеві хочеться розказати про себе, про свої страждання, викласти думки перед смертю матері, батькові, всім овідіопольцям. І він, роздобувши у в'язнів огризок олівця та аркуш паперу, пише листа, ховаючись від очей наглядачів за шию спину свого командира Володимира Олександровича Молодцова.

Дорогі рідні!

Пишу вам останню записку. 27. 07. 1942 р. минув місяць з дня, коли нам зачитали вирок. Мож-

ливо, не доживу до наступної передачі. Помилування не жду. Ці «турки» добре знають, що я собою являю (дякуючи провокаторам). Під час слідства вів себе спокійно. Відвікувався. Мене стали бити. Три рази водили й били по 4—5 годин. О пів на четверту бити кінчали. За цей час я тричі втрачав пам'ять і один раз непритомнів. Били гумою, обгорнутою тонким дротом, і грабовою палицею, завдовжки півтора метра. По жилах на руках били залізним прутом... Залишилися сліди від шрамів на ногах і вище. Після цього я став погано чути.

Хто був у моїй групі, гуляє на волі. Ніякі катування не вирвали з мене їх прізвиськ. Я водив хлопців на діло. Я здобував відомості. Я збирався висадити будинок, де були німці (поряд з будинком Червоної Армії новий будинок). Та став на перешкоді старик. Ця собака мене боялася. Од моєї руки вже загинув не один провокатор. Жаль, що не встиг розгорнутися...

Я надіявся на втечу. Два дні тому тут карні злочинці збиралися втікати, і їх «зашухерили». Вони тільки напаскудили нам. Тепер нема можливості втекти, а часу залишається зовсім мало.

Ви не падайте духом. Саша Хорошенко поклявся мені, що, коли буде на волі, не залишить вас у біді. Можете бути впевнені, що він буде на волі. У нього є час, і він знайде потрібний момент вислизнути з тюрми. Наше діло все одно переможе. Наші цієї зими геть витрясуть з рідної землі німців і «визволителів-мамаліжників». За кров партизанів вони відповідь дадуть у тисячу разів більшою кров'ю. Мені тільки боляче, що в таку хвилину я не можу допомогти своїм друзям по духу.

Дістаньте мої документи: вони закопані у хліві. Під першою дошкою від точила сантиметрів 30—40. Там — фото моїх друзів, подруг і мій комсомольський квиток. У сигуранці з мене не вирвали, що я комсомолец. Там є фото Вовки Ф., однесіть на Лютеранський провулок Ніні Георгіївни. Ви їй однесіть, і нехай вона дасть на перезйомку, а фото заберіть назад... Там є і мої листи... Ми опинилися у різних кінцях. Я засуджений до розстрілу. Вова, Мишко,

Абраша евакуювалися. Ех! Славні були хлопці! Може, кого-небудь зустрінете.

Прощайте, дорогі. Нехай батько видужує. Це я хочу. Прошу тільки не забути про нас і помститися провокаторам. Передайте привіт Лені.

Цілую вас усіх міцно. Не падайте духом. Кріпійся. Привіт усім рідним. Перемога буде за нами!

27. 07. 1942 року.

Яша.

Коли зараз читаєш цей лист шістнадцятирічного комсомольця, котрий з дня на день протягом місяця чекав смерті, думаєш про тих юнаків і дівчат, яким зараз по шістнадцять—двадцять років. Хочеться побажати їм сонячного неба, незатьмареної юності, не такої, яка випала Яші Гордієнкові і тисячам його ровесників, і водночас бути такими ж міцними й неситими в хвилини найтяжчих випробувань, яким був Яша Гордієнко — зв'язковий партизанського загону.

Голова військово-польового суду читав вирок грізно:

— «Під час відступу радянських частин в Одесі була залишена група партизанів-комуністів із спеціальним завданням по проведенню терористичної підривної діяльності і шпигунської роботи. В їх розпорядженні були залишені склади зброї і вибухових речовин. При підході союзних військ ця група партизанів-комуністів сховалася в одеських катакомбах, але була виявлена і віддана військово-польовому суду. Військово-польовий суд розглянув справу учасників групи, яких звинувачують у веденні підривної терористичної роботи, шпигунстві й укрятті складу зброї та амуніції, ухвалив:

Бадаєва Павла Володимировича, Гордієнка Якова, Гофмана Артура, Волкова Семена, Музиченка Миколу, Музиченка Івана, Синіна Григорія, Милана Петра, Шевченка Павла, Межигурську Тамару, Шестакову Тамару, Светлова Михайла, Бунякова Михайла — до розстрілу. Хорошенка Олексія — до вічної каторги, Козюбенка Григорія — до 20 років каторжних робіт, Юдіна Микиту і Гофмана Вітольда — до 10 років каторжних робіт».

Голова суду заявив:

— Кожний засуджений може просити про помилування.

Катам особливо хотілося, щоб це зробив П. В. Бадаєв (Молодцов).

— Вас помилують. Напишіть, — ще раз звернувся суддя до командира партизанського загону. — Ви мовчали під час усього слідства. Скажіть слово хоч зараз. Просіть, будьте милі до помилування.

— Я радянська людина і на своїй землі просити милості у ворога не збираюся!

З цими словами на устах і був розстріляний командир партизанського загону Володимир Олександрович Молодцов (Павло Володимирович Бадаєв), якому в роки війни посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Великих втрат зазнали партизани й підпільники Одеси. Але боротьбу продовжували десятки загонів і груп, організованих підпільними райкомами партії, командуванням Червоної Армії, а згодом — Українським штабом партизанського руху.

Особливо діяльним був загін Василя Дмитровича Авдєєва (Чорноморського), десантований у ворожий тил за вказівкою УШПР. З Василем Дмитровичем читач ще зустрінеться, коли мова йтиме про партизанські бої в Донбасі. Там Авдєєв іменувався Донським.

Партизанські групи секретарів Одеського приміського підпільного райкому партії Лазарєва і Крилевського, після восьмимісячного перебування на конспіративних квартирах, повернулись у катакомби і продовжили активні бойові операції, згодом вирішивши у великі загони.

Не стихала партизанська боротьба на півночі Одещини — в районах Савранському, Врадіївському, Кривоозерському *, Любашівському, Гайворонському ** і Піщанському. Туди ЦК КП(б) України послав Миколу Степановича Костюка — секретаря Первомайського райкому партії. Незабаром у ті райони прибула для створення партизанського з'єднання організаційна група в складі командира Івана Кухаренка, комісара Василя Нестеренка, начштабу Сергія Запороженка. Ці товариші очолили один з найбільших загонів на півдні республіки з гордим ім'ям «Буревісник».

Діяльність «Буревісника», інших загонів і численних підпільних груп півдня України — хвилююча книга витримки, мужності народних месників. На жаль, більшості з них бракувало вміння конспіруватись і розбиратися в людях.

* Тепер — Миколаївської області.

** Тепер — Кіровоградської області.

Саме тому була розгромлена підпільна комсомольська організація в Березівському районі, якою керував лейтенант Червоної Армії Марко Майборода.

У травні-червні 1942 року ця підпільна організація налічувала близько ста чоловік. На озброєнні мала 4 кулемети, 90 гвинтівок, автомат, 10 наганів, багато патронів, гранат і ракет. Мала також три радіоприймачі. Марко Майборода збирався от-от перетворити організацію в партизанський загін і вивести його до лісу. Та цього не сталося. За доносом ворожих агентів багатьох підпільників було заарештовано.

Листи березівських підпільників, як і Яші Гордієнка, пройняті вірою в щасливе майбутнє нашої Батьківщини.

Ось що написав з камери Вася Данилишин вісімнадцятилітній Ліді Тубичко:

Наша перемога буде величезним здобутком радянської молоді. Звичайно, я не хотів зробитися героєм роману, як мріють про те інші. Наша мета, обов'язок кожного з нас — стати на захист Вітчизни. О, Лідо! Якби ти знала, яка в мене ненависть до капіталістів!

Петро Турбинський, один з організаторів комсомольського підпілля в Березівському районі, написав з тюрми:

Борітеся, друзі. Нехай ми загинемо, але справа, за яку боремося, переможе.

Підпільні й партизанські групи виникали на Одещині то в одній, то в іншій місцевості ще першого року Великої Вітчизняної війни. Їхня поява нагадувала вибухи зенітних снарядів у темному нічному небі.

У Кривоозерському районі на початку 1942 року організували підпілля вчитель-комсомолец Микола Семенов і фельдшер Едуард Рачинський, членами групи стали вчителі — Іван Блірад та Андрій Корнован. У самому Кривому Озері підпільну групу створила вчителька Леся Новощицька, в селі Мазурове — рахівник Микола Щербатий. В той же час у селі Сирове очолив групу Іван Гуртовий, командир Червоної Армії, котрий до війни працював агрономом у Григоріопольському районі Молдавської РСР. Гуртовий познайомився з Миколою Семе-

новим і налагодив зв'язки з Савранською підпільною організацією. Він влаштувався на роботу агрономом у Кривоозерську претуру, а потім заступником претора по сільському господарству. Така посада дозволяла Гуртовому оперативно керувати всією кущовою організацією, до якої входили сирівські, мазурівські, врадіївські і кривоозерські підпільники.

Румунський контррозвідці через провокатора вдалося викрити організацію. Іван Гуртовий, Леся Новоцицька та Едуард Рачинський були заарештовані.

Очевидці розповідають про передсмертну розмову Гуртового з офіцером сигуранци. «Ти — молдаванин. Чому зрадив молдавський і румунський народи?» — запитав фашистський холуй. Іван Аксенович відповів: «Моя Батьківщина — Радянський Союз, і свого народу я не зрадив. Ї правда на землі. Вона — в Москві!»

5

Про партійне і комсомольське підпілля в роки Великої Вітчизняної війни написано чимало. В більшості праць, де з'ясовуються причини поразки тієї чи іншої організації, підкреслюється недооцінка ними конспірації. Розгляньмо глибше це питання, подивімося на нього у зв'язку з конкретними умовами, в яких виникало підпілля на тимчасово окупованій ворогом території нашої країни.

До нелегальної боротьби, хоча й говорилося про неминучість оборонної війни, наших людей ніхто не готував. Якби ще 20 червня 1941 року хтось заїкнувся про те, що підпільну боротьбу, в разі нападу гітлерівської Німеччини, доведеться вести на Україні, в Білорусії, радянських прибалтійських республіках, під Смоленськом... того назвали б панікером.

По-друге, такого осатаніло жорстокого терору, який запровадили фашисти на захопленій території Радянського Союзу, ніде й ніколи не знали жодні підпільники.

По-третє, наші люди, залишені в підпіллі, і ті, які самі піднялися на боротьбу з ворогом у загарбаних ним районах, а таких були мільйони, не мали бойового досвіду і набували його в ході самої боротьби. В той же час гітлерівська служба поліції безпеки, СД, таємної польової поліції, контррозвідка, війська СС до приходу на нашу

землю набили руку на терорі, антикомуністичній діяльності в самій Німеччині, у Франції, Чехословаччині, Польщі та інших поневолених країнах Європи. Расисти застосовували великий арсенал засобів і методів придушення руху патріотів-антифашистів — од провокацій, шантажу, підкупу до масового знищення людей в душогубках.

Зваживши на ці обставини, кожний усвідомить, що тяжка боротьба радянських людей у тилу німецько-фашистських окупантів була героїчною.

Подвиг здійснили й підпільники-ровенчани. Для них було характерним поєднання масово-політичної роботи серед населення з бойовою та диверсійною діяльністю проти ворога. Вміння конспіруватися, знаходити потрібне місце для кожного підпільника, використовувати легалізацію як завісу, як форму маскування основної, підривної роботи дозволяло організації активно діяти в складних умовах, під самісінькою резиденцією гітлерівського рейхс-комісара України Еріха Коха, в місті, переповненому поліцією, жандармерією, шпигунами, малими й великими чинами різних охоронних і каральних служб.

Секретар Ровенського обкому партії Василь Андрійович Бегма, добираючи людей для підпілля, згадав двадцятивосьмирічного студента педінституту, комуніста Терентія Федоровича Новака. З ним Бегма познайомився ще у вересневі дні 1939 року, дні возз'єднання західних областей України. Тоді Терентій Федорович разом з іншими політв'язнями вийшов на волю з тюрми, де мав відсидіти багато років за комуністичну діяльність. Секретар обкому партії дійшов висновку, що керувати підпіллям повинна місцева людина, загартована в нелегальній боротьбі. Вибір упав на Терентія Новака.

Ровенщина була окупована гітлерівцями в перший же тиждень війни. Слідом за танковою армією генерала Клейста в Ровно прибули численні окупаційні чиновники, за ними сипонула зграя українських буржуазних націоналістів. Вигулькнули з підвороті німецькі шпигуни, заслані в радянський тил ще до навали фашистської орди. Серед них був і Тарас Боровець, що називав себе «Бульбою» і заснував згодом у північних районах Ровенщини так звану «Поліську січ» — один з каральних загонів фашистів проти польського та українського населення.

Всі відщепенці в пивничках Західної Європи, зокрема в Німеччині та Австрії, марили про гетьманську булаву й міністерські посади в «самостійній» Україні.

Як тільки почалася розбійницька навала гітлерівських полчищ на СРСР, українські буржуазні націоналісти на всі лади стали підспівувати геббельсівській пропаганді про остаточну поразку Червоної Армії і про те, що радянській Москві залишилось існувати лічені дні. Ці хижачи зграями супроводжували на схід кровожерних німецько-фашистських акул в надії і собі пожитися коштом українського радянського народу. Їм здавалося, що не сьогодні-завтра Гітлер роздасть їм портфелі міністрів «сборної України». Та навіть такі заходи оунівців, як «націоналізація» (тобто підбір начальників підприємств та установ за національною ознакою) не сподобалися німцям. Вони повиганяли «самостійників» геть із установ, взяли під свій контроль діяльність поліції. «Сборну» Україну Гітлер наказом ще від 1 серпня 1941 року розкрав на чотири частини. До першої відносились Волинь, Полісся, Житомирщина, Київщина, Полтавщина, Запоріжжя. Сюди також включалися південні райони Білорусії. Друга частина — Галичина — була приєднана до польського генерал-губернаторства. Третя, що дістала назву Трансністрія (за угодою Гітлера та Антонеску), передавалася Румунії. Сюди ввійшла територія між Прутом і Дністром, між Дністром і Південним Бугом. Нарешті, четверта частина — Чернігівщина, Сумщина, Харківщина і Донбас — підпорядковувалися після загарбання безпосередньо німецькому військовому командуванню.

І от «столицею» України стало Ровно, рейхскомісаром України Гітлер призначив Еріха Коха. «Український раді довір'я на Волині», якою керували колишні петлюрівці, окупанти надали такі «самостійні» функції, як ремонт доріг, мостів та постачання гітлерівської армії. Що й говорити — широка «самостійна» діяльність! На дверях навіть таких установ, як пивні бари, з'явилися таблички з написом: «Тільки для німців». Проте хоч як плювали гітлерівці у вічі націоналістам, все ж закоренілі зрадники українського народу навіть у цих ганебних умовах вважали за «честь» коло прапора з фашистською свастикою виставляти тризуби і вивішувати свою жовто-блакитну ганчірку.

В Ровно-«столиці» знаходились центральне управління поліції і служби безпеки для України, верховний суд для України із статс-президентом, ставка командуючого збройними силами на Україні, центральний емісійний банк, де друкувалися окупаційні марки для України. Тут окопалося багато всіляких гітлерівських господарників і чиновників. Тут, як уже згадувалося, розгніздилося чимало типів з «Української ради довір'я на Волині» — білоемігрантів, націоналістичних журналістів та інших запроданців. Ровно було набите всілякою адміністративною наволоччю, поліцією, жандармерією та гестапо.

В такому місті Терентій Федорович Новак почав виконувати завдання партії. Він розшукав Івана Івановича Луця, давнього товариша по членству в Комуністичній партії Західної України, який за комуністичну діяльність теж був кинутий у в'язницю і до 1939-го просидів там п'ять років. Їх зустріч ознаменувала початок створення підпільної організації.

Новак і Луць вирішили влаштуватися на службу до загарбників, звідки можна було набагато зручніше керувати майбутньою організацією. З допомогою знайомих інженерів Новак влаштувався директором фабрики валянок, а Луць — секретарем цієї фабрики.

Терентія Федоровича найбільше тривожила та обставина, що свої люди — ровенчани — думатимуть про нього негарно, вважатимуть за пристосуванця. Якось Новак вирішив кинути фабрику і перейти на нелегальне становище.

— Ти зробиш непоправну помилку. У підпілля треба переходити в разі провалу, коли загрожує арешт, — сказав тоді Луць.

Новак залишився. Він, Іван Луць, його дружина Нас-тя Кудеша, Федір Шкурко, Оля Солимчук приступили до заснування великої, добре законспірованої підпільної організації. Фабрика стала її штабом.

У вересні 1941 року на квартирі в Луця патріоти вирішили створювати групи-трійки. Кожна мала бути зв'язана з іншою тільки через одного члена. Якщо в організацію пролізе шпигун, крім двох-трьох чоловік, він нікого не знатиме.

На першому засіданні були створені відділи підпільної організації: агітації і пропаганди, військовий, розвідувальний і господарський.

Відомо, що підпільники України, тимчасово окупованої ворогом, проводили величезну політичну роботу. Вони несли в маси повідомлення Радянського Інформбюро, друкували і писали листівки. Підпільники-агітатори розвінчували побрехеньки Геббельса, вселяли в людей віру в перемогу Радянського Союзу.

Агітаційну діяльність, звичайно, важко порівнювати з роботою партизанських підривників. Там результати зримі, наочні і для самих патріотів, і для ворога. Проте недооцінювати агітаційно-масову діяльність підпільників серед населення не можна. Листівки, карикатури на окупантів, звернення до населення, записані й розмножені повідомлення московського радіо, радіостанцій «Радянська Україна», імені Т. Г. Шевченка були доброю зброєю в боротьбі за людські душі, за потенціальний резерв підпільних організацій і партизанських загонів.

Роль агітаційної і пропагандистської роботи в західних областях, у тому числі й на Ровенщині, набувала ще більшого значення. Тут підпільникам доводилося боротися з людиноненависницькою ідеологією фашизму і виступати проти українських буржуазних націоналістів, котрі частогусто приховували своє справжнє обличчя, вдаючи з себе борців за інтереси українського народу, під впливом яких перебувало чимало обманутих людей. Без перебільшень агітаційну й пропагандистську роботу серед населення на окупованій ворогом території треба називати бойовою.

Військовий відділ підпільників-ровенчан займався питаннями організації партизанських загонів, відряджав до них військовополонених, які втікали з таборів, і патріотів, яким загрожував арешт. Цей відділ діставав боєприпаси, озброєння і вибухові речовини, здійснював бойові операції, диверсії.

У травні 1942 року підпільна організація, очолювана Терентієм Федоровичем Новаком, спорядила в партизанський загін Івана Івановича Шитова 63 чоловіки. В інші партизанські загони вона відрядила понад 600 перевірених бійців.

Підпільники Ровенської організації підкладали міни під цистерни з паливом. Спалили фабрику, яка постачала німецькі газогенераторні машини паливом — дерев'яними цурками. Вчинили підпал на вокзалі станції Ровно. Кинули гранату в офіцерський клуб. Пустили під укіс військовий ешелон.

Останні дві операції були проведені з безпосередньою участю Терентія Новака. Підпільники у двох місцях перерізали кабель, який з'єднував ставку Гітлера із східним фронтом. Вони випускали непридатні валянки, псували іншу продукцію. Патріоти на два сезони вивели з ладу Шпанівський і на один сезон — Бабинський цукрові заводи, знищили маслобойні, інші дрібні підприємства.

На рахунок ровенських підпільників і партизанів — кілька сотень знищених фашистів, у тому числі 118 убитих офіцерів і п'ять генералів.

Підпільники Ровно були надійними помічниками спецзагону полковника Дмитра Миколайовича Медведєва. Вони забезпечували медведєвців конспіративними квартирами, постачали загін агентурними відомостями, всіляко допомагали талановитому розвідникові Миколі Івановичу Кузнецову в його бойових операціях. Все це добре описано в книзі Героя Радянського Союзу Дмитра Медведєва «Сильні духом».

Проте як не конспірувалися Іван Луць, Федір Шкурко, Микола Поцілуєв, Микола Самойлов, Марія Жарська, Марія Некрасова і Зоя Славинська, все ж гестапівці за два роки вислідили їх. Ці товариші були заарештовані вже тоді, коли мали йти у партизанський загін.

Мужньо трималися патріоти на допитах. Вони знали, що там, за стінами катівні, залишилися товариші, вся їхня організація.

Фашисти били Зою Славинську палицями, потім нацькували на неї собаку. Але відповідь була одна: «Може-те вбити, але я нічого не скажу».

Жарську, Некрасову й Славинську по черзі водили на очну ставку з Луцем. Слідчі говорили жінкам, що Луць усе вже розповів і їм залишається тільки підтвердити його зізнання. Та скривавлений Луць люто дивився у вічі катам. Він, як і юнак з Херсона Іллюша Кулик, був страшний ворогам, навіть закутий у кайдани.

Жінки відповідали, що не знають цієї людини.

— І я не знаю їх, — змучено проказав Іван Луць.

Нічого не добившись, кати вирішили знищити заарештованих під час «чергової чистки» тюрми.

Першу викликали Марію Жарську. В рваному одязі, з синяками від побоїв, глибокими ранами від укусів вівчарки Жарська кинула у вічі катам:

— Ненавиджу вас! Убивайте! — Потім звернулася до жінок, що сиділи з нею в камері: — Прощайте, товариші!

Вже коли на шию була накинута петля, Марія Жарська гукнула:

— Люди! Знищуйте ворога людства — фашизм! Не забуйте моєї дитини...

На одному допиті Федора Шкурка побили так, що він не звівся на ноги й за кілька тижнів. Лежачим його внесли на страту.

Іван Іванович Луць, прощаючись із земляками, яких зігнали на майдан, вигукнув:

— Прощай, Батьківщино! За тебе віддаємо життя! Хай живе більшовицька партія!

— Наш народ шибеницями не залякати! За нас помстяться! — додав Федір Шкурко.

І ніби луною відгукнулися ті слова вибухами. Гриміло десь у центрі міста. То мстили товариші Луця, Шкурка, Жарської, мстили фашистам за смерть друзів. Ті громи — справа рук Терентія Новака, Галини Гніденко, Лізи Гольфан, Ірини Соколовської.

Під кілька столів офіцерського казино офіціантки-підпільниці Гніденко, Гольфан і Соколовська підвісили в бляшанках міни. У кожній банці, крім толу, було по дві протитанкових гранати і по дві «лимонки». В одній банці — магнітна міна з висадником сповільненої дії, який мав спрацювати у визначений час.

І от стався вибух. Кілька перестінків упало, підлога провалилася, в стелі зазяяли великі виломи. На вулицю полетіла цегла й бите скло.

Ірина Соколовська, яка підійшла до казино, бачила все це. Її, працівницю їдальні, примусили виносити трупи. Одного генерала і багато офіцерів було вбито і поранено.

Організація Новака діяла не лише у Ровно. Вона створила підпільні групи у Ровенському, Гощанському, Корецькому, Тучинському, Здолбунівському і Клеванському районах.

Терентій Федорович Новак завдання обкому партії виконав. Очолювані ним патріоти внесли чималий вклад в організацію підпільної й партизанської боротьби в області. Коли прийшла Червона Армія, Терентій Новак попросив Український штаб партизанського руху послати його туди, де він міг багато ще зробити для розгрому фашис-

тів. Терентій Новак з групою парашутистів був десантований на територію Польщі. Цей досвідчений і загартований комуніст, котрий володів польською, чеською і німецькою мовами, добре впорався з новим завданням на землі братньої Польщі. Там Новак до середини січня 1945 року командував інтернаціональними бригадами Армії Людової «Вольносьць» і «Звіценство», боровся за визволення Польщі від німецько-фашистських військ. Уряд Польської Народної Республіки нагородив Новака двома орденами, трьома медалями і присвоїв йому звання полковника.

6

У складних умовах зароджувався партизансько-підпільницький рух на Львівщині. Раптовість окупації не дала можливості завчасно створити нелегальний центр. Але радянські патріоти відгукнулися на заклик Комуністичної партії — піднялися на битву з німецько-фашистськими полчищами й націоналістичними бандами — пособниками і співниками гітлерівців.

Підпільні організації та групи самооборони були створені в Бродах, Раві-Руській, Красному, Золочеві, Перемишлянах та інших районних центрах. У Глинянах колишній завідувачий відділом народної освіти Василь Дорошко і народний суддя Іван Головченко заснували організацію «Визволення Вітчизни». Підпільники друкували статті, листівки-звернення, розповсюджували їх у прилеглих селах і в самому Львові. Загальний тираж таких матеріалів досяг майже 10 тисяч примірників. Для прикладу наведемо текст однієї відозви:

До селян західних областей України!

Заклятий ворог, який хоче нашою працею, потом і кров'ю виграти війну, щоб зробити нас своїми рабами, грабує в нас не тільки збіжжя, худобу, а й забирає наших дітей, братів і сестер до себе на тяжкі роботи, де примушує виготовляти зброю, щоб нею нас винищити. Ясно, що радянська молодь не має бажання працювати на своїх ворогів і, рятуючись від голодної смерті, втікає додому. Щасливцям вдається втекти, а багатьох гестапівці і українська

поліція всюди по дорогах виловлюють і знову повертають до гітлерівських таборів на ще важчі роботи, і вже, напевне, не бачити їм ні батька, ні неньки.

Батьки і матері! Брати і сестри! Всіляко допомагайте втікачам у дорозі. Дайте їм поїсти, пустіть переночувати. Покажіть глухі дороги, якими краще йти, щоб не датися в руки гестапо, обійти постерунок. Подайте братерські поради, як краще триматися в дорозі.

Комітет організації «Визволення Вітчизни».

Комітет видрукував статті «Брехлива пропаганда», «Малюнок в життя в новій Європі», «Якої України хочуть галицькі націоналісти», «Хто здає хлібний контингент німцям», відозви — «До галицької інтелігенції», «До добровольців СС дивізії «Галичина» та їх родин», «До робітників транспорту, фабрик і заводів та інших промислових підприємств міста Львова».

Бандерівці, що розбійникували на території Глинянського і Перемишлянського районів, дістали завдання від свого проводу знайти керівників комітету «Визволення Вітчизни» і виявити підпільну друкарню. Бандити вистежили, схопили і стратили групу наших товаришів. Друкування листівок було перенесено в інший район.

Організація «Визволення Вітчизни» двічі знищувала телефонну лінію між станціями Красне і Задвір'я. Неподалік Кутківського лісу підричники обстріляли військові ешелони. Група Василя Дорошка вчинила напад на станцію Бохнів, де знищила телеграфну і телефонну апаратуру...

У Львові, Золочеві та інших містах есесівці вдавалися до жорстоких каральних заходів проти підпільників.

Наведемо рядки з оголошення начальника військ СС і поліції дистрикту «Галичина» про смертний вирок групі з 53 заложників.

За злочини, передбачені параграфами... розпорядженням про боротьбу з замахами на німецьку справу будівництва в генерал-губернаторстві від 2.10. 1943 року засуджені на смерть військово-польовим судом при команді поліції безпеки і СД Галицької області:

Мельников Йосип з Львова, за участь у заборонених організаціях.

Полубяк Антон з Львова, за участь у заборонених організаціях.

Перчинська Ганна з Львова, за участь у заборонених організаціях...

Вирок щодо осіб, зазначених в №№ 1 по 32 цього списку, вже виконано.

Засуджені в №№ 32 по 53 цього списку можуть сподіватися на помилування.

Проте, якщо протягом найближчих трьох місяців будуть вчинені у місті Львові або в округах Львів і Золочів насильницькі дії, зокрема напади на німців, на приналежних до союзних з Великонімеччиною держав або на працюючих на користь справи німецького будівництва в генерал-губернаторстві ненімців, то, оскільки винуватець не буде негайно спійманий, буде виконаний вирок над засудженими, які мають надію на помилування. За кожний замах проти особи, що підлягає охороні Великонімеччини, скасовується можливе помилування щонайменше для десяти засуджених.

Якщо дію вчинили комуністичні елементи, то з числа вищезгаданих осіб скасовується помилування комуністів, а якщо дію вчинили інші елементи, то помилування скасовується для тих, що були до них політично близькі.

Тому в інтересах ненімецького населення йому треба негайно затримувати або сприяти затриманню винуватців та впливати на відомі їм елементи або робити донесення на підозрілих осіб для того, щоб вирок над засудженими, що мають надію на помилування, не був виконаний.

Командуючий СС і поліції в Галицькій області.

З цього документа видно, що фашистам допомагав народний опір. Гітлерівські верховоди у Львові визнають, що проти третього рейху діють не лише «комуністичні елементи», а й «інші». Розмаху цих дій боїться начальник військ СС і поліції, тому вони десятками розстрілюють заложників.

А з якою помпезністю згадується «Великонімеччина». І це на землі, де бандерівці теревенили про «самостійну», «соборну» Україну. Командуючий СС навіть не вживає в оголошенні слова «українці». Такі для нього не існують. Є лише «ненімці».

Бандерівці розправлялися з організацією «Визволення Вітчизни» у Глинянах, а в Янові оберштурмфюрер Вільгауз, комендант табору, розважався. Він примушував солдатів підкидати м'ячами дво-чотирирічних дітей, а сам стріляв у них. В тому ж Янові, в «Долині смерті», полягло 200 тисяч радянських людей.

У Львові діяла інтернаціональна підпільна організація «Народна гвардія», бійцями якої були українці, поляки, росіяни, представники інших національностей.

Різьбяр по дереву Микола Кишук, твори якого ще в довоєнні роки експонувалися на міжнародних виставках, організував у рідному Косівському районі (тепер — Івано-Франківської області) підпільницько-партизанську групу. Вона випустила до півсотні листівок і відозв тиражем у кілька тисяч примірників. Група Кишука закликала населення Косівського, Жаб'ївського і Кутського районів не давати фашистам продовольства, не підкорятись окупаційним властям, не слухати українських націоналістів, не їхати на роботу до Німеччини. Листівки викривали провокаторів. Коли на стінах парканів з'явилося звернення оунівського центру із закликом до юнаків вступати в дивізію СС «Галичина», молоді гуцули написали на цих листках: «Не підемо! Ми не зрадники!»

Група Кишука з Косівського району, звідки фашисти намагалися вивезти багато продовольства, зривала «заготівлі», перепиняла машини на дорогах. Одібране у фашистів — хліб, м'ясо, масло роздавала селянам.

На залізниці Станіслав — Чернівці підпільники Заболоттєвської молодіжної організації на чолі з секретарем райкому ЛКСМУ Голубцовим раз по раз перерізали телеграфні й телефонні проводи, спилювали стовпи. В організації було 30 бійців. Народні месники знищували гітлерівців, роззброювали вартових, патрулів і були невлучними, бо мали міцний зв'язок з населенням. Обидві ці добре законспіровані організації діяли до повернення Червоної Армії.

Поділля...

У Славутському районі восени 1941 року створилася підпільна організація, яка охопила Стригани, Лисиче, Перемишель та ще з десяток сіл. Незабаром відбулася нарада керівників груп, на якій був затверджений підпільний райком партії у складі Антона Захаровича Одухи — завідуючого Стриганівською школою, Марії Кравченко, Романа Банацького, Антона Яворського.

Через деякий час цей комітет налагодив зв'язок з новими групами підпільників. Тепер усією окружною організацією керував колишній кронштадтський матрос, учасник революційних боїв 1917 року Федір Михайлович Михайлов.

Незадовго до початку війни Михайлова призвали на перепідготовку в армію. Він, лікар, брав участь в обороні

Києва, а під Борисполем його санчастина потрапила в оточення. Вирватися з нього ніхто не зміг.

Федір Михайлович знав, що боротись проти фашистів можна й треба всюди, і влаштувався на посаду головного лікаря Славутської районної лікарні. Михайлов був сміливо, вольовою людиною. Добре знав німецьку мову.

Про те, що він чудовий лікар, швидко дізналися жителі Славуті. З окупаційними властями Михайлов поводився, як «захисник нового порядку». Йому вдалося ошукати фашистів. Славутська лікарня стала штаб-квартирою окружного підпільного комітету.

На початку 1942 року окружний комітет мав зв'язки і спрямовував діяльність Берездівської, Грицівської, Ізяславської, Плузнянської, Білогірської, Красилівської, Острозької і Шумської підпільних організацій.

22 квітня 1942 року Стриганівська група під командуванням Антона Захаровича Одухи між Славutoю і Здолбуновом висадила в повітря міст і пустила під укіс військовий ешелон гітлерівців. Було знищено 18 пасажирських вагонів і кілька платформ з технікою.

Михайлов мав довірених людей у поліції, міській комендатурі, в таборі військовополонених, на підприємствах не лише у Славуті, а й у Шепетівці. Це допомагало підпільникам слідкувати за кожним кроком окупаційних властей.

Підпільники визволяли військовополонених з таборів, діставали зброю і переправляли її до лісу.

Проте інколи Михайлов надто відверто розмовляв з людьми, яких навіть уперше бачив. У селянина, котрий прийшов до нього за фіктивною довідкою, Федір Михайлович запитав:

— Ти хочеш їхати до Німеччини?

— Ні.

— То й не їдь.

— Хе! Без довідки вдома не втримаєшся. Бригадир — колишній підкуркульник. Записав і все. Їдь, — мовив селянин.

— Тоді ось що скажу тобі, чоловіче! — не стримався Михайлов. — Довідки не дам. Ти здоровий, як бугай. А щоб бригадир не посилав і не залякував тебе, візьми камінь і стукни його по головошці. Тоді ні тебе, ні інших не посилатиме. Ясно?

— Так, — промимрив, розгубившись, селянин і пішов геть.

Про цю розмову він розповів у земуправі. Агроном Хмара — член підпільної групи, — щоб погасити враження, яке справили слова дядька на присутніх, сказав:

— Ніякий Михайлов не комуніст. Ти з ним не дуже розбалакуй, бо може спровадити в гестапо.

Подібні розмови в Михайлова траплялися й з іншими. Його сердила інертність тих, хто міг активно боротися проти окупантів. То там, то тут зринали балачки, що Михайлов — комуніст. Справді, сміливість Федора Михайловича набагато переважувала його досвід, його знання законів конспірації.

Одного разу, коли підпільники організували втечу багатьох військовополонених, Михайлов призначив збір старших груп у землянці на подвір'ї лікарні. Там же він лікував хворих червоноармійців-оточенців і солдата-німця — втікача з гітлерівської армії.

На біду, санітарка-шпигунка помітила пропажу аптечки з кабінету головлікаря. Про це стало відомо фашистам. Вони схопили Михайлова і групу лікарів та медсестер, членів підпільної організації, котрі допомагали військовополоненим. Арешти відбулися і в інших установах, за якими стежили вороги.

Спочатку Михайлова відвезли в шепетівську тюрму. Потім його повернули до Славуті. Гітлерівці сподівалися, що тут Михайлова стануть визволяти партизани і таким чином будуть виявлені його спілльники.

Антон Захарович Одуха справді готував операцію по розгрому жандармської управи і визволенню свого командира. На допомогу партизанам він вирішив залучити поліцай. Той розповів, що поліцаї біля Михайлова стоять про людське око. За камерою, за підступами до будинку стежать пильні очі есесівців, озброєних автоматами й кулеметами. Фашисти готові до бою біля приміщення жандармерії навіть з численним партизанським загonom. Ці відомості підтвердили розвідники Одухи.

Тим часом Михайлов оголосив голодовку, доводячи німцям, що ніякий він не підпільник, не керівник партизанів, а тільки лікар, обов'язок якого допомагати хворим людям, хто б вони не були. Та слідчі стали нещадно бити його, намагаючись розкрити підпілля.

На шосе Славута — Шепетівка бійці Одухи влаштували засідку. Партизани-кулеметники приготувалися зрешетити скати автомашин, якими везимуть в'язнів до

тюрми, перебити конвоїрів і визволити Михайлова та його друзів.

Але фашисти раптом змінили попередній план. Вони вирішили негайно стратити Михайлова перед людським патвпом. І мужній патріот Вітчизни був повішений...

Партизани Славутського району назвали свій загін, а потім і з'єднання іменем Михайлова. Ядро загону утворили Леонід Троцький, Олександр Гіпс, Віктор Кмитюк, Станіслав Швалленберг, Михайло Зінчук, Леонід Іванов, багато патріотів із сіл Стригани, Лисиче, а також група втікачів-військовополонених на чолі з політруком, згодом комісаром з'єднання Гнатом Кузовковим і старшим сержантом Михайлом Петровим. Восени 1942 року загін імені Михайлова мав чотири групи, кожна складалася із взводів. Командиром загону був обраний учитель Антон Захарович Одуха, начальником штабу — теж колишній учитель Гнат Васильович Кузовков, а командиром підривників Михайло Іларіонович Петров, якому згодом було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Нелегальна комуністична організація Славутського району після провалу кількох груп, арешту і страти керівників підпілля Михайлова швидко перебудувалась і стала на шлях партизанської боротьби.

З'єднання Одухи — Кузовкова було сильне зв'язками в населенням сіл, міст Славуті, Шепетівки — сильне своєю розвідкою.

Колішній військовослужбовець німецької армії Станіслав Швалленберг творив для з'єднання просто чудеса! Якось він з групою партизанів, зодягнених в уніформу ворога, захопив грузовик. На цій машині народні месники роз'їжджали між гарнізонами, збираючи розвідувальні дані. Швалленберг під виглядом інспектора поліції роззброював поліцаїв. На вузловій залізничній станції Шепетівка він відкрив вагон зі зброєю. Звідти партизани взяли кулемет, автомати.

Швалленберг приносив до партизанського штабу планшети, польові сумки з паперами, привозив для поранених ковдри з солдатської казарми. Станіслав ошукував німців і мадярів, що вважали його за свого.

Та чи не найскладнішим завданням, в якому брав участь Станіслав Швалленберг, перебуваючи в партизанському загоні імені Михайлова, було знищення дивізійних складів у Шепетівці. Партизани захопили лейтенанта

і трьох солдатів з караулу складів. Швалленберг вивідав у них пароль; партизани з допомогою полонених зняли всю варту і підпалили довжелезні пакгаузи.

Славутсько-Шепетівська підпільна організація мала вдумливих керівників, діяла сміливо, створювала великі резерви для партизанського руху. Патріоти-підпільники настільки добре взаємодіяли з партизанами з'єднання Одухи — Кузовкова, що часто між ними важко було встановити різницю.

7

Сім'я викладача Тальянківського сільськогосподарського технікуму на Уманщині Кузьми Кіндратовича Гриба — дружина Ніна Іванівна, четверо дітей, найстаршому шість років, двоє старих — евакуюватися не змогла. Вона, як і тисячі сімей на Україні, залишилася в своєму селі. На другий день окупації староста вигнав їх із квартири. Оселились у напівзруйнованому будинку, що стояв серед густого саду.

Перед викладачем постало болісне питання: де шукати засобів для існування сім'ї? Чим харчуватись? Куди може піти, що може вдіяти людина, котра ще в дитинстві була поранена в ногу?

Однієї безсонної ночі Гриб раптом почув стукіт у двері. Відчинив. То були червоноармійці, які, уникаючи полону, виривалися з оточення. Кузьма Кіндратович і його дружина переодягли червоноармійців у цивільний одяг, нагодували. Потім учитель розповів, як пройти малопримітними стежками до лісу.

— Чим віддячити за вашу доброту? — спитали червоноармійці.

— Чим віддячити? Я все думаю, що маю робити тут з отаким кагалом? Де моє місце? — клопотався Кузьма Кіндратович. — Зі зброєю вам не пройти. Потрапите в кігті поліції. Залиште автомат, гвинтівку, пістолет і гранати. Їх не з'їсть іржа. Тут вони знадобляться більше, ніж вам у дорозі до лінії фронту.

Ті погодились.

— Спасибі. Не забуду ні вас, ні сьогоднішнього дня...

І поганий настрій Кузьми Кіндратовича куди й дівся. Ще вчора він мучився з того, що на уроках у технікумі

прищеплював учням сміливість, рішучість, любов до Радянської Вітчизни, а коли гримнула війна, сипонули випробування — сам собі ради не дасть. Зброя, залишена червоноармійцями, ніби переродила його. Він згадав, що легендарний Овод теж мав фізичні вади. Та це не перешкодило йому очолити повстанський рух у поневоленій Італії. А життя Миколи Островського? «Отже, любов до Батьківщини — та сила, яка поведе тебе на боротьбу проти ненависного ворога».

Гриб з дружиною, комсомолкою Ніною Іванівною, поклялися до останнього подиху битися з фашистами. Незабаром він переговорив з кількома своїми учнями і взяв з них таку ж клятву. Так 1 вересня 1941 року створилася Тальянківська підпільна організація.

Молоді патріоти в пошуках зброї і боєприпасів обстежували яри, хащі, місця недавніх боїв, пірнали у ставки, дістаючи затоплені гвинтівки. Вчорашні учні заводили «знайомства» з поліцаями, що стерегли трофеї, і при змові брали звідти зброю, патрони, вибухівку. Знайшли вони й сухі батареї, побиті радіоприймачі. Все це добро хлопці непомітно стягали в сад, ховали в руїнах будинку, закопували між деревами.

Незабаром на подвір'я технікуму приїхав німецький комендант. Його цікавила пасіка. Але багато вуликів було перевернуто, розбито. Щоб потрапити до хижі, де жив Гриб, офіцерові довелося далеченько обходити розлючених бджіл. Гітлерівець наказав Грибові впорядкувати пасіку.

— Я не пасічник! Ніколи не доглядав за бджолами! — відповів Гриб.

— Німець приказ не повторяйт! — посварився кулаком фашист і поїхав.

— Не тужіть передчасно, — відповів Павло Харнюк, вісімнадцятилітній начальник розвідки. — До меду ще далеко. А тим часом вулики використаємо для себе! Туди хоч би що ховай! Бджоли охоронятимуть від німців наші склади.

— А сам ти як підступиш до тих вуликів? — запитав ровесник Павла Захар Гоняний, якому організація доручила посаду начальника зв'язку.

— Не святі горшки ліплять. Ось принесу підручник з бджільництва і визнаємо, що до чого.

За годину хлопці, обмотавши голови, ставили перевернуті вулики. Юні підпільники написали німецькою мовою табличку і вивісили її на виду: «Не підходь! Дуже кусає. *Комендант*».

То був не жарт. Гриб знав, що для фашистів наказ коменданта — закон, і коли сказано «не підходь», то на пасіку не вчащатимуть солдати. А цього тільки й треба. Бо тут, у вуликах, зберігатиметься не лише зброя, патрони, гранати, а й томи Маркса, Леніна, принесені хлопцями з бібліотеки.

Через два місяці з початку окупації перші німецькі автомашини підірвалися на партизанських мінах.

У листопаді 1941 року група Кузьми Гриба об'єдналася з підпільниками Бабанки, що біля Умані, якими керували комуністи Сергій Наумович Липівський і Яків Антонович Головченко. Командиром об'єднаної групи став Гриб, комісаром — Головченко. Того ж місяця група пустила під укіс перший ешелон з ворожими військами, що поспішали на фронт.

Друкувати листівки на машинці великою кількістю примірників було важко, і командир наказав роздобути шриффт. Комсомолец-підпільник Олександр Лопата відшукав друкарський шриффт у селі Небелівці Підвисоцького району, де колись зупинялась друкарня нашої дивізії. Цей шриффт Гриб і Лопата розібрали, зробили каси, примітивний друкарський верстатик. Згодом у Тальянківській друкарні підпільники дістали через одного робітника друкарської фарби. І робота закипіла. Листівки друкувалися чималими тиражами. Патріоти розповсюджували їх у Бабанці, а також у Гайворонському, Лисянському й Уманському районах.

Тальянківська підпільна організація шукала зв'язків з підпільниками інших районів. Такий зв'язок був налагоджений із організацією Новоархангельського району, якою керували секретар райкому партії Юхим Андрійович Фердинський і Василь Павлович Козаченко.

Василь Павлович Козаченко 1938 року скінчив Київський державний університет і працював відповідальним секретарем журналу «Радянська література». В 1939-му

він видав книгу оповідань «Золота грамота», а напередодні війни вийшла його повість «Перший взвод».

З початком Великої Вітчизняної Козаченко командував взводом зв'язківців. Його підрозділ обслуговував телефонну й телеграфну лінію на залізниці Київ — Львів. Ці лінії неодноразово пошкоджувала німецька авіація, і тому роботи зв'язківцям вистачало.

З середини липня до 18 вересня Василь Козаченко брав участь у боях на підступах до Києва, а потім — оточення, в яке потрапили тисячі червоноармійців і командирів.

Глибокої осені тяжко хворий Василь Козаченко достався до села Новоархангельськ Кіровоградської області, де жили його батьки. Влітку 1942-го Козаченко з викладачем малювання Тимошем Тихоновичем Погорілим, шофером Леонідом Левченком і бухгалтером Пантелієм Поповим створили підпільну групу КСЧП — Комітет сприяння червоним партизанам.

Незабаром підпільникам вдалося проштемпелювати печаткою гітлерівської установи чистий зошит. На тих аркушах виписувалися перепустки втікачам-полоненим.

Другий крок патріотів. Щоб роздобути шриффт, Козаченко послав працювати в друкарню комсомолку Олю Матвійчук. На текст кожної листівки Матвійчук приносила необхідний шриффт. Видавничою діяльністю займався Козаченко в своїй хаті. Його чотирнадцятилітній брат Анатолій стояв на варті, а мати палила плиту, щоб у разі небезпеки спалити надруковане.

Листівки розповсюджували сестри Галина і Ніна Куйбіди, Клава Байраченко, Клава Люльчак. Слова правди потрапляли в Помічну, на Уманщину, в Підвисоцький район. Завдяки цьому група Фердинського — Козаченка налагодила зв'язок з підпільниками станції Помічна. До групи входили Степан Коваленко, Іван Хоменко, Василь Вовченко, Іван Гаджієнко, Віктор Благодар, Павло Благодар, Михайло Савощик, Павло Брачевський, Юхим Герасименко, Валентин Бондаренко. Це була досить активна, добре озброєна група, але вона не мала своєї друкарні. Тому помічянці розповсюджували листівки, надруковані в Новоархангельську.

Німці ніяк не могли натрапити на слід нелегальних друкарів. Справа в тому, що у своєму і в сусідніх селах підпільники Фердинського — Козаченка власних листівок

не розповсюджували. В Новоархангельську люди читали листівки, виготовлені на пасіці Тальянківського сільсько-господарського технікуму. Кузьма Гриб під виглядом покупця кролів приїжджав бричкою з Уманщини до Козаченка, передавав йому свої листівки і забирав надруковані в Новоархангельську. Такий обмін збивав з пантелику фашистів, котрі звіяряли шрифти, та не могли зрозуміти, хто і де друкує «крамолу».

Листівки вселяли віру в нашу перемогу, розвінчували брехні геббельсівських писак.

Понад десять тисяч примірників листівок з підписом КСЧП було надруковано в хаті старого Павла Матвійовича Козаченка і роздано радянським людям.

В чорні дні окупації письменник Козаченко не лише друкував складені ним листівки, а й писав повість «Ціна життя» — про своїх мужніх земляків, побратимів по боротьбі проти ненависного ворога.

Разом з тим Василь Козаченко, який все ще працював у розрахунковій касі, виконував завдання розвідників-парашутистів капітана Дев'ятова.

Групи Фердинського — Козаченка, Кузьми Гриба — на Уманщині, Степана Коваленка — в Помічній — у сорок третьому році зросли до партизанських загонів. Їм довелося витримати не одну експедицію карателів. Але ніщо не зупинило народних месників — билися з ворогом хоробро.

Більшість підпільних організацій Кіровоградщини використала сувору зиму 1941—1942 року на підготовку до збройної боротьби проти окупантів, на організацію зв'язку між підпільниками, створення запасів зброї, проведення агітаційно-масової роботи серед населення.

Велику допомогу партійним і комсомольським організаціям подали товариші, послані з Великої землі, — П. Ф. Баранник, С. З. Дзюрак, К. О. Ярको, М. П. Кришталь.

Багато підпільників загинуло в нерівній боротьбі. Довоєнного завідуючого фінвідділом Єлисаветградківського району Петра Івановича Боевця оточили фашисти, та він влучно відстрілювався. Кати не могли його взяти живим і запалили приміщення, де він знаходився. Але й охоплений полум'ям Боевцев не здався.

Секретар підпільної організації цього ж району Ернст Скабард потрапив до рук фашистів. Його катували, проте

він не виказав товаришів, помер героєм. Гітлерівці замучили керівника підпільної організації другого куща районів, депутата Верховної Ради СРСР, члена бюро Кіровоградського обкому партії Петра Кириловича Василина.

Та все ж підпільний обком партії на чолі з Скирдою продовжував організаторську роботу: створював територіальні штаби по керівництву підпіллям і партизанським рухом, готував партійні конференції, видавав газету «За Батьківщину», листівки. Особливу увагу він звертав на бойову і тактичну підготовку партизанів, без чого була немислима успішна боротьба проти ворога.

9

Ще в перші дні окупації гітлерівці запровадили у Києві жорстокий режим. У Бабиному Яру і на Лук'янівському кладовищі було зразу ж розстріляно 90 тисяч чоловік — адебільшого дітей, жінок, стариків. Усього за час окупації фашисти знищили понад 200 тисяч киян і 100 тисяч вивезли на каторгу до Німеччини.

Київ заливався кров'ю. Київ грабували бандити-растисти. В цій винятково складній обстановці озвірілого терору в місті, де проти патріотів була зосереджена ціла армія карателів, де явні і таємні агенти всюди нищпорили в пошуках комуністів і радянських активістів, розпочинало боротьбу Київське більшовицьке підпілля. Восени 1941 року після арешту шести членів міськкому керівництво ним очолили Віктор Гнатович Хохлов, Володимир Сидорович Кудряшов і Михайло Павлович П'ятак. У місті діяли сім підпільних райкомів партії. У жовтні до Києва пробився з ворожого оточення Кузьма Петрович Івкін — секретар міськкому по кадрах. Незабаром відбулося засідання, на якому до складу підпільного міськкому було введено К. П. Івкіна, Ф. Ф. Ревуцького, Ф. Д. Зубкова і С. А. Пащенко. Був створений і запасний підпільний міськком партії на чолі з С. Г. Брузом.

Велика робота проводилась по формуванню майже сорока низових підпільних організацій. Активно діяли нелегальні парторганізації, якими керували В. М. Запорожець, Я. М. Кузнець, Р. І. Синегубов, М. С. Король, підпільна організація «Арсеналець» на чолі зі старими більшовиками Д. Я. Нестеровським і М. І. Гайцаном,

організація «Смерть німецьким окупантам», керована комуністом Г. С. Кочубеєм.

Київське підпілля, його керівники, сотні рядових бійців вписали героїчні сторінки в історію боротьби нашого народу проти німецько-фашистських загарбників. Багато членів підпілля загинуло в нерівних битвах з карателями. Володимир Сидорович Кудряшов, Олександр Сидорович Пироговський посмертно удостоєні звання Героя Радянського Союзу, понад 1300 чоловік нагороджені орденами й медалями. Багато славних людей Київського підпілля ми ще не знаємо. Про одного з таких героїв — Івана Даниловича Кудрю — розповіла читачам газета «Неделя».

Я знав Кудрю ще по службі в прикордонних військах і тому особливо гордий за його подвиг.

На жаль, немає можливості детально зупинитися на діяльності героїчного Київського підпілля, тим більше, що про нього вже написано чимало книг.

Із сотень і сотень нелегальних комуністичних організацій, що діяли на окупованій гітлерівцями території України, ми розповіли лише про кілька. Але всі вони — і ті, які були створені за вказівкою ЦК КП(б)У, і ті, які стали на битву з ворогом за велінням власного сумління, — довели безмежну любов до Батьківщини, непохитну віру в комунізм. Ця любов, ця віра, втілені в героїчну боротьбу, були одними з важливих факторів поразки гітлерівців на нашій землі.

10

В жодній окупованій країні Європи гітлерівці не зустрічали такого масового, такого повсюдного економічного саботажу, який чинили їм радянські люди під керівництвом партійного підпілля.

Засновники фашистського «нового порядку» видавали сотні директив, постанов і наказів, у яких погрожували радянським людям смертю за допомогу військовополоненим, котрі втікали з таборів, за допомогу партизанам і підпільникам, за всіляке невиконання та непокору.

Ні для кого не секрет, що на німецько-фашистську армію працювала промисловість майже всієї Європи. Це дало їй можливість добре підготуватися до нападу на СРСР. Велику надію гітлерівське командування покладало

ло в своїх планах на промислову й сільськогосподарську могутність захоплених районів. Вона малювалася в уяві загарбників бездонним колодязем багатств.

Апетити фашистських загарбників ще більше розпалилися, коли їхня армія вступила в Придніпров'я, захопила Дніпропетровщину, Запоріжжя, Донбас. Зі своїх планів гітлерівські військові й промислові стратеги секретів не робили. З перших же днів окупації Дніпропетровщини — слідом за військами — помчали тисячі спеціалістів з фірм «Герінг і К^о», «Геттен-Верке» та інших.

Але трудящі тимчасово окупованих міст і сіл Радянської України зірвали плани фашистських промислових бонз. Небачено широкий за масштабами економічний саботаж заходів окупаційних властей на промислових підприємствах і в сільському господарстві став одним з методів боротьби нашого народу проти загарбників. Цей саботаж був не просто опором, а битвою трудящих міст і сіл республіки у ворожому тилу проти окупантів. Подібного опору фашизм і німецькі королі сталі, моторів, вугілля не зустрічали в жодній країні.

Мільйони беззбройних радянських бійців проти фашизму на заводах, шахтах, у селах теж наближали повернення Червоної Армії, наближали нашу перемогу. Важко сказати, на скільки затяглася б ще війна, якби німецький імперіалізм здійснив свої економічні плани в окупованих районах, коли б він удосталь живився металом, вугіллям і хлібом України.

На заводі імені Петровського, приміром, патріоти знищили електрокабель, привезений з Німеччини, зняли й закопали механізми з електростанції, устаткування доменного та мартенівського цехів, вивезли повітродувну машину. Підпільні групи раз у раз здійснювали диверсії на заводах імені Артема, паровозоремонтному, на станції Дніпропетровськ. Гірники Криворізького і Нікопольського марганцевого басейнів висаджували в повітря водокачки, знищували кабель, влаштовували аварії військових ешелонів.

Рейхскомісар України Кох видав постанову про вжиття крутих репресивних заходів проти гірників, які ухиляються від роботи на німців. Кох писав, щоб голови управ та районні шефи склали списки робітників-металургів і передали їх окружному комісарові, а ті, «хто

відмовлятиметься від явки на реєстрацію», мали бути покарані через особливий суд каторжною тюрмою або в'язницею.

Спеціалісти «третього рейху» та уповноважені фірми «Гюттен-Верке» взяли на заводі імені Дзержинського на облік устаткування, розробили графіки відбудови доменних, мартенівських печей та прокатних станів. Вони сподівалися через три-чотири місяці видати плавку сталі, налагодити випуск прокату. Та наші люди зірвали плани загарбників. Першу плавку гітлерівці одержали тільки на 629-й день панування на заводі, одержали шляхом найжорстокіших репресій. Кількість прокату, отриманого гітлерівцями за час окупації Придніпров'я, дорівнювала дванадцятигодинній продукції заводу довоєнного часу.

Начальник поліції і СД Німеччини Генріх Гімлер не раз видавав повідомлення «Про настрій і економічне становище в генерал-комісаріаті України». В одному з таких повідомлень першого кварталу 1943 року говорилося:

Картина, яка являє собою погіршення загального настрою населення, не змінилася... Питання забезпечення гірничорудної промисловості Криворізького басейну робочою силою усіх спеціальностей відчувається все більш гостро. Цими робітниками не можна добути ніякої руди, можна тільки здійснити ряд підготовчих очисних робіт. Робітники рано чи пізно кидають роботу. Ті, що залишилися живими після того, як вийшли з оточення, налагодили зв'язок з підпільниками...

У квітні 1943 року той же Гімлер повідомляв, що у Київському, Миколаївському, Дніпропетровському, Донецькому і Сімферопольському округах утворюються великі групи Комуністичної партії.

Підпільні обкоми й райкоми партії повсякденно проводили роботу по організації економічного саботажу заходів фашистських властей. Німецькі імперіалісти задовго до окупації Краматорська мріяли захопити діючим один з найбільших у Радянському Союзі завод важкого машинобудування. Агенти Крупна хижою зграєю кинулися сюди в перший же день приходу в місто гітлерівських військ. Але побачили приміщення цехів, стани безлюдними, ніими. Устаткування й основні кадри заводу були вивезені в глиб країни. А робітники, які залишилися вдома, майстрували запальнички, клеїли чуні, шили капці, працювали двірниками, пішли на села.

Фашистські грабіжники хотіли відновити виробництво на заводі-гіганті. Вони зігнали на завод стариків, жінок. Та наші люди не бажали працювати на Круппа. За час господарювання на цьому заводі німецьким промисловцям вдалося відлити всього кілька сотень дрібних чавунних деталей. Машинобудівний гігант, що в роки Радянської влади випускав такі унікальні машини, як тонколистові стани і слябінги, виготовляв у дні окупації тільки пічки-«буржуйки», брички та фургони.

Заводи «Азовсталь» та імені Ілліча в Маріуполі* взялася відбудовувати фірма «Крупп фон Боллен і К^о». Інженери-фашисти довго билися над тим, щоб оживити домни й мартени. Коли вони нарешті оголосили, що до пуску все готове, й задоволено потирали руки, радіючи перемозі, зненацька вибухнув водяний затвор. Піч надовго вийшла з ладу.

Агенти Круппа обіцяли за налагодження печі прославленому сталеварові довоєнного часу Макарові Мазаю великі гроші, віллу.

Сталевар з гіркою посмішкою слухав німецьких спеців і гордо відхилив їхню пропозицію:

— Нізащо. Я краще вмуру, ніж плавитиму сталь для фашистів.

Макара Мазая есесівці закатували.

У Кадіївці окупанти готувалися пустити шахту № 6 рудника Голубівка. На монтаж копра вони викликали старих робітників. Потомствени гірники всіляко зволікали й зривали графіки робіт. З ними заодно була й молодь, яку силоміць пригнали на шахту. Від робітників ані на хвилину не відходили конвоїри. Тут весь час товкся німець Фарбер — начальник шахти. В довоєнні роки копер монтували за півтора-два місяці, а фашистам не вдалося змонтувати його і за вісім місяців. Шахта № 6 так і залишилася недіючою.

В Боково-Антрациті окупанти не спромоглися пустити в дію жодної шахти і не вивезли з цього району жодної тонни вугілля.

В Ровеньківському районі на шахті № 5 німецькі інженери мали завдання за місяць змонтувати підстанцію. Та донецькі робітники сховали 15 моторів, кабель, трансфор-

* Тепер — місто Жданов.

матори, інше устаткування, а те, що залишалося на станції, вивели з ладу. Не допомогли ні конвоїри, ні наглядачі.

За ворошиловградський завод імені Жовтневої революції вчинилася гризня між фірмами. Спершу сюди примчали уповноважені Гартмана, який володів заводом до 1917 року. Незабаром з'явилися посланці Круппа. Вони заявили, що завод їхній, бо Гартман у свій час продав його Круппу. Аве знайшовся і третій хазяїн. Його агенти заявили, що Крупп має право на старий, дореволюційний завод, а на новий, збудований за Радянської влади, претендує сам Герінг.

Ця гризня імперіалістичних хижаків точилася доти, доки Червона Армія не витурила їх усіх з донецької землі.

За час перебування в Донбасі фашисти не змогли пустити жодної великої шахти. Як за останню надію, вхопилися вони за налагодження кустарного виробництва, гадаючи, що в радянських людей прокинеться власницька психологія, потяг до комерції, наживи. Але й цей намір німецьких капіталістів лопнув мильною бульбашкою.

Просування ворожих військ у глиб нашої країни вимагало від гітлерівців нормальної роботи залізничного транспорту. На дільниці Попасна — Куп'янськ німці стали будувати міст через Сіверський Донець. На роботу зігнали під посиленням конвоєм майже все населення Рубіжного і навколишніх сіл. Та люди й під націленими на них стволами гвинтівок ламали тачки, носилки, розбивали придатні дерев'яні бруски на дрова, кріпили стовпи так, що ферми осідали. Будівництво тривало сім місяців. За цей час фашисти ще раз наочно переконалися, що вони мають справу з організованим саботажем на окупованій території. Коли ж прийшла Червона Армія, міст був споруджений протягом десяти днів.

Спроби окупантів налагодити ремонт паровозів на Полтавському паровозоремонтному заводі наслідків не дали. Робітники всіляко затягували роботи, не раз виводили з ладу електростанцію. Подібні акти саботажу здійснювалися на Крюківському вагонобудівному заводі, а в депо станції Дніпропетровськ робітники-підпільники заліплювали грязюкою димогарні труби паровозів, засипали пісок у букси, нестандартно заливали підшипники і тим самим вивели з дії 34 паровози.

На паровозоремонтному заводі і в депо станції імені Т. Г. Шевченка (Бобринська) активно діяла підпільна організація, створена ще наприкінці 1941 року молодим смілянським учителем Юрієм Васильовичем Канарським, який пішов працювати в депо маляром. Після страти Канарського фашистами в жовтні 1942 року підпільники посилили боротьбу. Група Павла Цаплюка прагнула не випустити з цехів заводу й депо жодного паровоза. Іван Присяжний, Леонід Кисленко з товаришами вивели з ладу 30 паровозів. Це на паровозоремонтному. А в депо Микола Лисов із сином Павлом, працюючи слюсарями, виводили з ладу інжектори. Паровози, відлагоджені ними, зупинялися на перегонах, бо не надходила вода в котел; доводилося викликати допоміжний ремонтний поїзд. Юрій Коробейник засипав у силові поршні металеву стружку. Так він вивів з ладу 40 паровозів. Юрія фашисти схопили на «гарячому». Есесівці роздягли патріота перед робітниками і вирізали на його грудях п'ятикутну зірку. Потім обрізали вуха, ніс. Але Коробейник не виказав свого командира, який працював у тому ж депо, не виказав товаришів, через яких німецькі паровози простоювали дні й тижні.

Понівеченого Коробейника розстріляли. Але за його смерть мстили робітники. Друг Юрія, Іван Кузьменко, працюючи в депо машиністом, спалив 6 паровозів і взяв 4 заморозив. Двічі його били наглядачі. Схопили втретє. Але Кузьменко втік у партизанський загін.

Фашистські бандити дивились на Україну, як на комор, звідки можна безкарно брати хліб, м'ясо, сало, інші сільськогосподарські продукти. Селянам оголосили, що рідну землю вони можуть брати в оренду на умовах негайної грошової оплати і віддачі половини врожаю.

В селах був запроваджений жорстокий кріпосницький режим. На прохання Коха Гітлер послав на Україну «випробуваних представників» — окружних сільськогосподарських начальників, які здійснювали свої функції, спираючись на поліцейські сили. Та, незважаючи на всі заходи й репресії, плани окупантів зробити Україну своєю житницею повсюди зривалися саботажем радянських селян. У Миргородському районі на Полтавщині,

наприклад, у селах Олефіївка, Панасівка, Великі Сорочинці, Велика Обухівка, люди розібрали колгоспне майно, худобу, збіжжя. Весною 1942 року жителі населених пунктів цієї області зривали сівбу ярих, а восени, де тільки траплялася можливість, спалювали хліба на корені.

Ризикуючи життям, радянські люди скрізь протидіяли окупантам. Дідусь Терентій Качуба з села Петриківка Дніпропетровської області спалив склад із зерном. Гітлерівці розстріляли старика-патріота. Подібних фактів — тисячі. Газета «Гамбургер фреденблат» писала, що на Україні не одному сільськогосподарському керівникові довелося поплатитися життям. А «Кракауер цейтунг» вторила: «Поведінка українського народу нас розчарувала».

Одна з профашистських газет, яка виходила в Стамбулі, констатувала, що в проведенні сільськогосподарських робіт на окупованій території німці зустрілися з рішучим опором радянських патріотів — українських селян. Вони скоріше готові були вмерти, ніж дати окупантам поживу з родючої української землі. Опір українських селян настільки налякав капіталістів, що вони боялися посилати на Україну сільськогосподарські машини — почували себе тут, як сповіщала «Донау цейтунг», надто невпевнено.

Влітку і восени 1942 року німецькі газети хором вили про те, що сільське господарство України не може виділяти продовольства, і тому Німеччина зовсім не дивиться на Україну, як на «чудесний край».

Сподівання німецько-фашистських загарбників та їхніх сателітів перетворити Україну в свою економічну базу не справилися. Плани окупантів лопались мильними бульбашками від масового саботажу населення загарбаної території.

НАШ УШПР

На весну 1942 року українські партизанські формування становили чималу силу. Близько п'ятдесяти партизанських загонів підтримували двосторонній зв'язок з радянським тилом через 17 радіостанцій. Проте все ще багато загонів і підпільних груп залишалося без радіозв'язку. У своїй діяльності вони керувалися директивами й настановами Комуністичної партії і Радянського уряду, які були відомі їм ще в перші тижні війни, які вони чули в радіопередачах, про які довідувалися з газет, що закидали літаками на тимчасово окуповану територію.

Партизанський рух і боротьба підпільників розгорталися. Виникла потреба у створенні спеціального органу для оперативного керівництва ними і подання їм практичної допомоги. Необхідність заснування такого органу викликала і тим, що спостерігався різний підхід до питань організації і структури бойових формувань, котрі діяли у ворожому тилу. А це вело до зниження їх безздатності і, навіть, до дезорієнтації партизанських командирів.

30 травня 1942 року рішенням ЦК ВКП(б) і Державного Комітету Оборони СРСР був створений Центральний штаб партизанського руху. Цією ж постановою був створений Український штаб партизанського руху. Членами УШПР були

затверджені Мусій Семенович Співак, Андрій Никифорович Зленко, начальником штабу — автор цих рядків, а заступником начальника УШПР — Іван Костянтинівич Сиромолотний.

Український штаб партизанського руху в початковий період свого існування знаходився при Військовій раді Південно-Західного фронту.

Один з найперших заходів, здійснених УШПР, — налагодження надійного зв'язку з партизанськими з'єднаннями і загонами, які діяли на території окупованої України. Вже на кінець липня на нашу оперативну карту були нанесені дані про місця знаходження і райони бойових дій більшості українських партизанських формувань. Це вдалося зробити за допомогою радіо, а також через спеціальних посланців, яких УШПР відрядив за лінію фронту.

Встановлення таких контактів надало ЦК КП(б)У можливості не лише подавати народним месникам матеріально-технічну допомогу, постачати їх зброєю, боєприпасами, медично-санітарними засобами, вивозити з ворожого тилу поранених, посилювати бойові групи партійними організаторами і спеціалістами підривної справи, а й ставити перед з'єднаннями, загонами оперативні завдання. Вже 13 серпня УШПР передав командирам великих формувань С. А. Ковпаку, О. Ф. Федорову і М. Й. Воронцову таку радіограму:

Товариш Сабуров із складу свого загону організував кілька десятків диверсійних груп (відділень) і перед кожною поставив завдання пустити під укіс не менше одного військового ешелону. Бажано, щоб такі ж самі групи були організовані у ваших загонах.

Під час створення Український штаб партизанського руху взяв на облік 1438 партизанських загонів загальною чисельністю 30 049 бійців. Загони дислокувалися в 15 областях України. На червень 1942 року в Сумській області налічувалось 6434, у Сталінській — 4006, у Запорізькій — 2368, в Одеській — 1057 партизанів.

Безперечно, ці відомості далеко не повністю відбивали справжній розмах народної боротьби проти німецько-

фашистських загарбників. Ніхто не міг врахувати, взяти на облік тисячі підпільних організацій і груп, стихійно створених партизанських загонів. УШПР через партизанські загони налагоджував по радіо втрачені зв'язки з підпільними організаціями, створював нові, провадив величезну масово-політичну роботу серед населення тимчасово окупованих районів.

Будучи поінформованим про дислокацію, сили і наміри ворога у різних районах України, УШПР міг попередити той чи інший загін про небезпеку, що загрожувала йому під час зіткнення з великими силами ворога, про його каральні експедиції.

На день створення УШПР ми мали такі відомості: за рік війни українські партизани вбили й поранили близько 30 000 гітлерівських солдатів і офіцерів, пустили під укіс 85 ешелонів, висадили в повітря десятки мостів.

Чи не найбільше техніки і живої сили ворога знищувалося під час диверсійних операцій на залізниці. Ця обставина ще і ще раз свідчила про те, що ЦК ВКП(б) у своїх рішеннях про партизанську боротьбу не випадково ставив на перше місце «удари по комунікаціях противника». Саме тому в першому ж наказі по УШПР, першим його пунктом ми поставили: «Руйнування комунікацій противника». Потім ішли — «руйнування засобів зв'язку», «знищення складів, штабів та установ», «напад на аеродроми противника...»

На одному з засідань штабу були присутні секретар ЦК КП(б)У Дем'ян Сергійович Коротченко і Голова Раднаркому УРСР Леонід Романович Корнієць. Вони пообіцяли порушити перед ЦШПР і Ставкою Верховного Головнокомандування питання про передислокацію з Брянських лісів кількох великих партизанських з'єднань на Правобережну Україну — в Київську і Житомирську області.

Цю думку гаряче підтримали: Леонтій Іванович Найдек, котрий до війни працював секретарем Одеського обкому партії по кадрах, а тепер відповідав за підготовку груп партизанів-парашутистів; Степан Федорович Маликов — працівник Укоопспілки, а в штабі — начальник матеріально-технічного забезпечення; полковий комісар Яків Іванович Мельник — ветеран громадянської війни — старший помічник начальника розвідділу УШПР.

Що мала дати партизанському рухові на Україні передислокація кількох загартованих з'єднань на захід від Дніпра?

По-перше, такі формування спорудили б там аеродроми, і УШПР без великого ризику засилав би на окуповану територію організаторські партизанські групи.

По-друге, великі формування народних месників були спроможні не лише спорудити аеродроми на правобережжі Дніпра, а й створити партизанську зону, звідки диверсійні групи мінерів виходили б у рейди до важливих залізничних вузлів на півдні й південному заході України.

По-третє, з'єднання українських партизанів на правому березі Дніпра могли подати велику допомогу Червоній Армії під час майбутньої Дніпровської операції.

Ось так, приблизно, я охарактеризував на засіданні УШПР нашу пропозицію. Секретар ЦК КП(б)У Дем'ян Сергійович Коротченко тут же додав:

— І як результат, вихід загонів на Правобережжя послужить поштовхом, стане стимулом для дедалі ширшого розгортання партизанського руху в західних областях України. А це дуже важливо в політичному та військовому аспектах...

Одразу ж після створення УШПР його оперативний відділ приступив до розробки тактичних завдань партизанським загонам, вирішував питання дислокації загонів, підготовки і засилання на ворожу територію організаторсько-диверсійних груп. Працівники відділів підготували детальний план-календар на липень, в якому визначалися конкретні бойові завдання партизанів, включаючи зрив заходів окупаційних властей щодо вивезення з України людей на каторгу до Німеччини.

Багато уваги приділялося нами підготовці груп парашутистів, яких мали десантувати протягом липня в район Остра, Малина, Золотоноші, Сум, Кременчука, Олевська, Славути, Браїлова і Жмеринки...

У першому плані УШПР було звернено увагу на підготовку радистів. Їх у партизанській школі навчалося 150 чоловік. Вони являли собою велику силу, спроможну вирішити одне з найболючіших питань радіозв'язку УШПР із загонами та окремими партизанськими групами. Ми передбачали також послати незабаром десантні групи організаторів-партизанів у райони Коростеня, Шепетівки і Старокостянтинова.

Це були основні пункти плану, поданого на затвердження командуючому Південно-Західним фронтом Маршалові Радянського Союзу Семенові Костянтиновичу Тимошенку.

Але партизанська діяльність все ширше розгорталася не лише в лісостеповій частині України і на Поліссі, а й у степах, на півдні республіки. Тому ми склали ще один детальний план роботи Українського штабу партизанського руху і надіслали його командуючому Південним фронтом.

У цьому плані ми запрограмували підготовку партизанських груп у районі Голованівська, Нікополя, Волновахи, Миколаєва, Чигирина. УШПР прагнув установити зв'язок з 28 загонами, які діяли в смузі Південного фронту, в тому числі і з загonom Героя Радянського Союзу Івана Йосиповича Копьонкіна. Зв'язок з ним раптово обірвався, як тільки німецько-фашистські війська перейшли в контрнаступ в районі Барвінкового та Ізюма.

Разом з військами Південно-Західного фронту відступали на схід і УШПР, і школа наших курсантів. Так сталося, що відходили ми трьома групами. Одна з них, очолювана Леонтієм Івановичем Найдеком, брала участь у бою з великим десантом ворога. Автоматники-гітлерівці були розгромлені.

Згадалося, як у Центральному Комітеті КП(б)У нам, керівникам УШПР, порадили: щоб штабісти і курсанти партизанської школи уникали боїв на фронті. Їм ще буде час зробити своє на окупованій території, сказали тоді.

Порада була висловлена в серпні, може, в найкритичніші дні для Південно-Західного фронту, коли, здавалося, в битву треба було кинути всі сили, аби тільки зупинити наступ німецько-фашистських військ. Таку пораду могли дати тільки товариші, котрі безмежно вірили в силу нашого славного народу, його армії, котрі думали не тільки про сьогодні, а й про день завтрашній.

Забігаючи наперед скажу, що 45 відповідальних працівників УШПР стали командирами, начальниками штабів українських партизанських загонів і з'єднань, не кажучи про десятки наших співробітників, які вилітали у ворожий тил виконувати ті чи інші відповідальні завдання.

За час відступу з Ворошиловграда до Волги УШПР передислокувався сім разів. Штаб знаходився на колесах в повному розумінні цього слова.

Ось два тогочасні записи з мого блокнота:

1 липня 1942 р. Літак поганий. То те, то інше в ньому не справне... Нарешті — місто Розсош. Сюди прибув для доповіді Військовій раді Південно-Західного фронту про перші кроки Українського штабу партизанського руху.

12 липня 1942 р. Прибули в Сталінград, до нового місця дислокації...

Події так розгортаються, що не встигаєш розпочати роботу, як доводиться відходити на нове місце...

2

Наприкінці вересня за наказом Ставки Верховного Головнокомандування УШПР був передислокований до Москви. Туди перебазувалися наш вузол зв'язку, школа, більшість працівників штабу. Я ще з місяць залишався при Військовій раді Південно-Західного фронту для вирішення невідкладних проблем.

Нам бракувало досвідчених оперативних працівників. І все-таки штаб при відході наших військ залишив у прифронтових районах Харківської, Сталінської, Ворошиловградської областей 200 озброєних і підготовлених до бойової діяльності партизанських диверсійних груп.

Для зв'язку з нами їм залишено шість радіопередавальних станцій. Це дуже мало. До болю прикро, що наша радіопромисловість не могла тоді вдосталь забезпечити розвідників і партизанів зручними і надійними короткохвильовими радіостанціями.

Вже в перші дні війни така радіостанція була сконструйована, а потім виготовлена у Харкові групою інженерів під безпосереднім керівництвом працівника ЦК КП(б) України, інженера Петра Панасовича Мацуя. Незабаром одну з моделей РПЗ (радіостанції партизанського загону) передали в серійний випуск. Згодом, коли Мацуй став працювати в УШПР, він удосконалив систему живлення радіостанції.

Початковий період існування територіальних штабів співпав з відступом радянських військ на півдні нашої країни. В цей час найбільючішою проблемою було в нас транспортування десантних груп у глибокий тил противника. В своєму розпорядженні ми літаків не мали, а добиватися їх у ту пору було нелегко. Нерідко парашутисти змушені були десантуватися з бомбардувальників, що виконували інші бойові завдання. Іноді десантні групи транспортували екіпажі, які не мали досвіду нічних польотів. Тому й траплялися випадки, що парашутно-десантні групи опускалися біля самісіньких населених пунктів, на залізничну колію, на шосе, поблизу військових частин ворога. Ось чому деяким нашим групам доводилося з перших же хвилин вступати в бій, втрачати товаришів, радіостанцію, а, бувало, гинула і вся група.

Ми не раз просили у Державного Комітету Оборони транспортні літаки і постійні екіпажі.

Багато нервів і зусиль довелося докласти до того, аби добитися висадки десантних груп на партизанські бази, у місця, контрольовані патріотами. Цим самим уникали ми втрат парашутистів. За час перебування серед партизанів десантна група «акліматизовувалася» в тилу ворога, при звичаювалась до обстановки. Нарешті, десантники знаходили серед партизанів людей того району, де належало створити новий загін. Ці люди з дозволу командування переходили в організаторські групи десантників і були в них не тільки хоробрими бійцями, а й незамінними провідниками та зв'язковими.

На кінець 1942 року склад парашутно-десантних груп змінився. На чолі кожної ми вже ставили людину, що мала досвід підпільної або партизанської боротьби. То були поранені партизани, котрі вилікувалися в радянських госпіталях, колишні прикордонники, які з самого початку війни брали участь у боях. Більшість із них ще з 1941 року була знайома з методами боротьби в тилу ворога. При УШПР діяла школа організаторів партизанської боротьби.

Завдяки клопотанням ЦК КП(б)У Державний Комітет Оборони частково вирішив питання транспортної авіації.

Пригадую засідання Політбюро ЦК ВКП(б), на якому слухали мене як начальника Українського штабу партизанського руху. Засідання відбувалося десь опівночі.

За мирної обстановки я, звичайно, більше хвилювався б перед керівниками партії і держави. Але йшла війна, була осінь тяжкого сорок другого року, то причин для емоцій вистачало й без того. Я усвідомлював: найголовніше тепер і для маршалів, і для рядових — добре воювати.

З цією думкою і зайшов я у велику кімнату, де відбувалося засідання. Йосиф Віссаріонович привітався, дав дозвіл на доповідь.

Коли я скінчив, Сталін звернув увагу на аркуші паперу в моїх руках.

— Що то у вас, товаришу Строкач?

— Ми склали список вантажів, необхідних українським партизанам. Та найбільше потрібні нам транспортні літаки. Без них сковується робота штабу, товаришу Сталін,— відповів я.

Йосип Віссаріонович проглянув видрукувані на машинці сторінки й зауважив:

— Сто п'ять найменувань. Навіть, літаки.

— І літаки!— повторив я.— В першу чергу...

— Ми думали про це. Український партизанський штаб одержить три транспортних літаки,— повідомив Сталін.

— Спасибі... Та ми просимо п'ять,— наголосив я.

— Є ще й інші партизанські штаби,— зауважив хтось із членів Політбюро ЦК ВКП(б).

— Прийде час, дамо цілий полк транспортної авіації. А поки що за Українським штабом буде закріплено три літаки,— сказав Сталін. — Автомати, ПТР, міномети, патрони, медикаменти, бинти...— перечитав заявку він і, примруживши очі, запитав:

— Строкач! А чому в цьому списку немає гармат?

Деякі члени Політбюро всміхнулися. Я ж не знав, що відповісти, бо такого запитання не чекав.

— Ми вважали, посилати партизанам гармати ще рано. Спершу треба доозброїти їх автоматами, ротними мінометами...

— Хочете сказати,— перебив Сталін,— що партизанські загони не доросли до такої фази боротьби, щоб у них була артилерія? Тепер бої точаться в Сталінграді, на Північному Кавказі. Там дуже важко. Другого фронту союзники не відкрили. І раптом за вісімсот кілометрів од фронту ваш Ковпак стріляє з гармат... Нехай просто

в небо стріляє. Як вважаєте, піде луна від тих пострілів по фашистському тиллові?

— Так, товаришу Сталін. Ці постріли не сподобаються німецьким окупантам!

— Ви одержите кілька гармат,— сказав Йосиф Вісаріонович.

У готель «Москва» я повернувся окрилений. Ще б пак! У нас будуть літаки, дадуть для партизанів гармати, боеприпаси, спорядження. Довго не спав. Усе думав про доблесних народних месників і себе уявляв там, у ворожому тилу.

Годині о шостій ранку задзвонив телефон. Мене запитали:

— Куди доставити гармати і снаряди до них?

— У Моніно. В Моніно, на аеродром!— з вдячністю відповів я.

Цей дзвінок повернув мене до хвилюючих роздумів. Партизанський рух на Україні, наш УШПР — завжди в полі зору Політбюро ЦК ВКП(б). Отож треба зробити все, що в наших силах, аби розгорнути ще активнішу боротьбу в тилу ворога, спрямувати її в русло ефективної допомоги фронтові, націлити формування народних месників на взаємодію з частинами регулярної армії під час майбутніх боїв за визволення України...

В моїй уяві вже малювалися картини битв за Харків, Київ... Зримо, конкретно уявлялася участь у них партизанських загонів. Мене переповнило почуття гордості, що я поставлений партією на цю роботу, і тому хотілось працювати безупинно, від усієї душі.

Наприкінці жовтня 1942 року УШПР мав у своєму розпорядженні три транспортних літаки з 101-го авіаполку, яким командував Герой Радянського Союзу Валентина Степанівна Гризодубова. У жовтні і листопаді пілоти Гризодубової, незважаючи на несприятливі метеорологічні умови, вилітали до партизанів 60 разів — доставляли їм вантажі з Великої землі і забирали звідти поранених та хворих бійців.

Поступово Український штаб партизанського руху перетворився в струнку, велику за оперативними і матеріально-технічними можливостями організацію. В ньому налічувалося 12 відділів, серед них: організаційний, оперативний, розвідувальний, зв'язку, кадрів, інтендантський, технічний, медично-санітарної служби. Наш стаціо-

нарно змонтований радіовузол мав і пересувне устаткування, на автомашинах. Як уже говорилося, при штабі функціонували спеціальні школи організаторів партизанської боротьби і школа радистів. У нас були два госпіталі, склади зброї, боеприпасів, продовольства, інтендантського та інженерного майна і полк десантних літаків. Все це вимагало уваги, клопоту, великих зусиль співробітників УШПР.

Для координації дій партизанських загонів і з'єднань в Червоною Армією Український штаб партизанського руху мав свої представництва при фронтових та армійських штабах.

Скоро ми усвідомили, що не все, скопійоване із структури штабу фронту, кінче необхідне нам. Дечого не вистачало. Але УШПР так само, як інші територіальні партизанські штаби,— перший в історії воєн експеримент, і, звичайно, все передбачити не міг ніхто.

Керівники УШПР враховували в своїй діяльності не лише масовість партизанського руху, а й різноманітні форми народної боротьби на окупованій Україні, яка навіть географічно більшістю районів не схожа ні на Білорусію, ні на Смоленщину. Нам доводилося зважати на густу мережу залізничних і шосейних шляхів, брати до уваги велику скупченість населення, проти якого ворог застосовував найжорстокіший терор. У плануванні бойових дій ми виходили з того, що обстановка на фронті не така, як у тилу фашистських військ. Десантник, партизан нерідко віч-на-віч стикається з сильнішим од себе ворогом, стикається без усякої надії, що йому прийдуть на допомогу. В цьому поєдинкові з ворогом успіх часто залежить від моральних, бойових і ділових якостей навіть окремого партизана, підривника, розвідника.

Ось чому в підготовці курсантів ми орієнтували їх не тільки на злагодженість дій, взаємовиручку всієї команди, а й на відчуття особистої відповідальності, особистого обов'язку перед Радянською Вітчизною. Відносини між товаришами в УШПР ґрунтувалися не стільки на чиношануванні, скільки на товариськості, взаємодовір'ї монолітно згуртованих в ім'я великої мети людей. У створенні такої атмосфери немало зробили представники ЦК КП(б) України, які працювали в штабі, Співак, Зленко, Мацуї, Найдєк.

Влітку 1942 року обстановка на німецько-радянському театрі воєнних дій усе ще залишалася для нас критичною. Англія і США на той час, хоча й обіцяли, другого фронту не відкрили. Скориставшись із цього, гітлерівський генштаб зняв чимало дивізій із заходу і кинув їх у наступ проти Червоної Армії.

Прорвавши оборону наших військ на південно-західному напрямку, німецько-фашистські дивізії вийшли в придонський і приволзький степи, намагаючись обійти Москву зі сходу, захопити її і покінчити з війною в тому ж таки 1942 році.

Тяжкі бої на Північному Кавказі і на підступах до Волги вимагали від нашої армії і всього народу напруження всіх сил і можливостей.

На партизанів покладалося завдання активізувати бойову діяльність у ворожому тилу, щоб паралізувати його комунікації, як живили фронт військами і технікою.

На початку серпня Центральний Комітет КП(б)У зажадав радіограмою од командирів партизанських формувань негайно розпочати нищівні удари по шляхах ворога, не допускаючи до місць боїв у визначеній ділянці жодного поїзда противника з живою силою, технікою і боєприпасами.

Тоді ж командири українських партизанських з'єднань Сидір Артемович Ковпак, Олександр Миколайович Сабуров і командири орловських, курських, білоруських партизанських з'єднань Дмитро Васильович Ємлютін, Михайло Іллєч Дука, Василь Іванович Козлов, Іларіон Антонович Гудзенко та інші одержали з ЦШПР розпорядження вилетіти в Москву.

Спершу нарада відбувалася в Центральному штабі партизанського руху, потім — у Кремлі, з участю керівників партії і уряду. Перед командирами було поставлене завдання створити в кожному місті, селі приховані партизанські резерви, ширше використовувати всі можливості, які сприяли б розгортанню всенародної боротьби в тилу ворога. Особливо наполягалося на тому, щоб народні месники потроїли зусилля в битві на комунікаціях противника.

Завдання перетворити партизанський рух у всенародний у напівстепових і степових районах (а вони займали більшу частину території України) було пов'язане з чималими труднощами. Щоб подолати ці труднощі, треба було вивести великі партизанські з'єднання з північних лісистих районів України на Правобережжя і далі — на південь і південний захід, у райони, де проходили найважливіші комунікації ворога.

На початку жовтня за вказівкою Політбюро ЦК ВКП(б) Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України й УШПР розробили і забезпечили виконання оперативного плану передислокації партизанських з'єднань С. А. Ковпака та О. М. Сабурова з лісів Сумщини і Брянщини в Київську та Житомирську області.

Підготовка до рейду на Правобережжя розпочалася ще у вересні. ЦК КП(б) України створив оперативну групу по керівництву партизанським рухом на Сумщині. Групу очолив працівник УШПР Яків Іванович Мельник. Оперативна група разом з підпільним обкомом партії, який на той час був затверджений ЦК КП(б)У, подавала допомогу з'єднанням, що збиралися в далекі походи. На партизанський аеродром прибували й прибували транспортні літаки. Москва посиляла партизанам автомати, протитанкові рушниці, 45-міліметрові гармати, кулемети, боеприпаси, медикаменти, теплий одяг, взуття, радіоапаратуру, портативні друкарні.

Бійці досконало вивчали зброю. Активізувалося політичне навчання: кожен партизан повинен був розуміти завдання з'єднання, знати своє місце в цьому великому поході. У рейд відбиралися фізично сильні люди.

26 жовтня 1942 року партизанські з'єднання Сидора Артемовича Ковпака — Семена Васильовича Руднева та Олександра Миколайовича Сабурова — Захара Антоновича Богатиря паралельними колонами розпочали історичний рейд на Правобережну Україну. В складі ковпаківського з'єднання були Путивльський, Глухівський, Шалигинський і Кролевецький загони.

Під командуванням Сабурова йшли загони імені 24-ї річниці Червоної Армії, Сталінський, Харківський, Грем'яцький, а також більша частина Середино-Будського загону «За Батьківщину».

Партизанські з'єднання просувалися на захід, громичли ворожі гарнізони, окупаційні установи в містечках і селах, захоплювали склади, знищували мости. Поява партизанів у нових районах наводила жах на гітлерівських чиновників, поліцію, місцеві комендатури.

7 листопада 1942 року обидві колони підійшли до великої ріки. Позаду лишилося майже 400 кілометрів.

По Дніпру пливли перші крижини. Низьке, захмарене небо висіло над ним.

Партизани не мали переправних засобів, а ворог, здогадавшись про їх намір, підтягував сили.

Спостереження за противником показало, що він чекає скритної переправи партизанських з'єднань на правий берег у глухих малосподіваних місцях. А Ковпак і Сабуров, зваживши обстановку, вдалися до відчайдушно сміливого плану — долання водної перешкоди поблизу білоруського міста Лоев. Звичайно, партизанські вожаки сподівалися на допомогу місцевого населення.

Так і вийшло. Вечором дві роти автоматників човнами тамтешніх жителів перепливали Дніпро на південь од Лоева і дружиним ударом розгромили ворожий гарнізон міста. Вночі переправлятися на правий берег почали підрозділи обох з'єднань.

Два дні тривала переправа. Окупанти весь час намагалися перешкодити цьому. Але батальйони карателів були відкинуті з великими втратами і на лівому, і на правому березі. В бій партизани йшли з гаслом: «Перемога або смерть!» Справді, ніякого іншого виходу ковпаківці і сабуровці не мали.

Серед клекоту битви партизани думали про ті дні, коли Дніпро форсуватимуть частини Червоної Армії. Як ще далеко до того! Загарбники рвуться до Волги й Північного Кавказу. Але настане час битви і за Дніпро-Славутич! Прологом до неї в форсування ріки героями-партизанами Ковпака і Сабурова 7—9 листопада 1942 року. Ця операція була здійснена блискуче.

На Правобережжі Ковпак і Сабуров одразу ж встановили зв'язок з білоруськими партизанськими загонами. Прихід наших великих з'єднань сюди сприяв виникненню нових формувань народних месників. Українських партизанів білоруський народ приймав як рідних братів, чим міг допомагав їм. Тут же луною котилася легенда про партизанську армію: «Прийде до вас народний

герой, месник лютому ворогові — Ковпак. Допомогайте йому, люди!» Ці сердечні слова — свідчення народної любові до уславленого командира українських партизанів на тоді вже Героя Радянського Союзу Сидора Артемовича Ковпака.

Значення рейду з'єднань Ковпака і Сабурова важко переоцінити. Їх вихід на Правобережжя — це фактично здобутий плацдарм у глибокому тилу ворога, плацдарм, який мав величезне стратегічне значення для подальшого ходу всенародної боротьби з окупантами на Україні і, навіть, у Польщі. На аеродроми Ковпака і Сабурова УШПР і Генеральний штаб Червоної Армії тепер могли впевнено посилати десятки літаків з людьми та вантажами. Бази Ковпака і Сабурова стали своєрідними стартовими майданчиками, звідки добре споряджені та озброєні загони і диверсійні групи рушали в бойові походи на південь та південний захід України.

З'єднання Сидора Артемовича Ковпака — Семена Васильовича Руднева, Олександра Миколайовича Сабурова — Захара Антоновича Богатиря, взаємодіючи з місцевими загонами, утворили контрольований партизанами край, що охопив південну Білорусію, північну частину Житомирщини, Ровенщини та Волинської області.

Рейд ковпаківців і сабуровців став взірцевим для багатьох партизанських формувань. За наказом Ставки Верховного Головнокомандування та Українського штабу партизанського руху з'єднання Олексія Федоровича Федорова — Володимира Миколайовича Дружиніна, Івана Яковича Шушпанова — Якова Івановича Мельника напровесні 1943 року теж здійснили сміливі рейди на Правобережжя. Почесне місце в історії партизанської боротьби на Україні посядає і Степовий рейд з'єднання Михайла Івановича Наумова.

4

Партизанські загони України у відповідь на радіограму про посилення боротьби на комунікаціях ворога значно збільшили кількість диверсійних операцій. З липня по грудень 1942-го було знищено 150 військових ешелонів противника, а за попередні 10 місяців — тільки 64.

Вихід на Правобережжя майже десяти партизанських загонів не згорнув партизанської боротьби в Сумській області. Тут залишилися Конотопський, частина бійців Ямпільського, Червоного і Середино-Будського загонів. В дні, коли з'єднання Ковпака і Сабурова форсували Дніпро, їхні земляки на півночі Сумщини посилили удари по ворогові.

Тим часом Український штаб партизанського руху відряджав у тил ворога нові організаторські групи.

Група Івана Федотовича Потуржанського — Сергія Федоровича Набоки висадилася в районі Олевськ — Словечне. Вже через місяць ці товариші сформували загін, який розгорнув дії на півночі Житомирщини.

В листопаді працівники УШПР проводжали в далеку дорогу Степана Федоровича Маликова. Він летів за рішенням Політбюро ЦК КП(б) України теж у Житомирську область.

До групи Маликова входили п'ять чоловік. Два з них до війни працювали в тих районах і тепер мали стати провідниками. Парашутисти брали з собою мішків з п'ятнадцять вантажів. Першим транспортувальником повинні були вирушати Маликов, його заступник по розвідці Андрій Васильович Прокопенко, радисти Іван Михайлович Кудаків, Михайло Шатов і колишній лісник Сергій Феоктистович Степанов. Ця група брала 10 мішків з вантажами. Другу групу, також із радистом, очолював комісар Леонід Григорович Бугаєнко.

Вечором літак покинув аеродром. В районі Брянська і Гомеля його обстріляли німецькі зенітники. Та все обійшлося гаразд.

В районі Словечне — Олевськ умовних вогнищ не побачили. Правда, подекуди горів ліс. Маликов переговорив зі штурманом і командиром корабля. Вирішили не шукати сигналів і десантуватися на будь-яку галявину.

Скинули мішки. Потім літак покинули Шатов, Маликов, Кудаків, Прокопенко і Степанов.

Маликов навіть не встиг «акліматизуватися» в небі, як упав і вдарився об щось тверде. З носа пішла кров. Це була зовсім не галявина, вкрита померхлою осінньою травою, а вирубка з багатьма пеньками.

Через чверть години до Маликова підійшли Прокопенко, Шатов і Кудаків.

— Ну й приземлився! — важко дихаючи, сказав Степан Федорович. — Це ще добре, що грудьми, а якби ногами об пеньок?

— Пригода трапилась і в мене, — озвався Андрій Прокопенко. — Мішок з харчами відірвався, коли я вистрибнув з літака.

— Там же продовольства на два тижні для нас п'ятьох! — аж сплеснув руками Маликов. — А де Степанов?

— Сигналили — не озвався. Шукали — не знайшли, — відповів Прокопенко.

— Давайте закопувати речі.

Працювали в три поти, поки сховали вантажі. Потім знову взялися шукати п'ятого парашутиста. Але марно.

Час минав швидко. Вдосвіта до шукачів долинуло собаче гавкання. Це недобра прикмета. Ворог, звичайно, встановив, що над лісом літав радянський транспортувальник. Парашутистам треба відходити подальше з цього місця. І вони пішли.

Як же десантники були здивовані, коли через годину вдруге опинилися на тій же вирубці, тільки з іншого боку. Виходить, мало орієнтуватися по компасу, де північ, де південь. Треба вміти читати ліс, запам'ятовувати його прикмети. Звичайно, помилка більше не повторилась.

...Радисти УШПР зготувалися до сеансу радіозв'язку з групою Маликова. Я, перебуваючи в штабі, з нетерпінням чекав телефонного дзвінка з радіовузла.

День робочий у нас суєтний. Починаємо його о десятій ранку і кінчаємо о третій, о четвертій ночі. Мабуть, за такий розпорядок дехто згадує мене крутим словом. Але інакше не можна. Війна. Напружене становище на фронті. Всюди труднощі. То які розмови можуть бути про втому? Та ще в дні, коли група висадилась у тил ворога, коли з хвилини на хвилину ждеш од неї звістки.

Маликов не озвався ні цього, ні наступного, ні третього дня. Може, там скоїлось нещастя?

З аеродрому запитують, як бути з частиною групи Маликова, котра приготувалася вилітати на чолі з комісаром Бугаєнком. Ще раз запитуємо у пілотів, чи впевнені вони, що висадили Маликова в домовлений район. Ті підтверджують: група десантувалася між Словечним та Олевськом, недалеко від розташування групи Потуржанського — Набоки. А вогнищ льотчики не бачили.

Чого тільки не передумаєш у чеканні першої радіограми десантників з ворожого тилу! Картаєш льотчиків, лаєш начальника зв'язку за те, що дав несправну радіостанцію, не як слід підготував радиста. Перепадає і самому радистові. А потім тобою опановують сумніви. Може, пілоти зовсім не винуваті, не винні й самі десантники з радистом...

Знову давною на радіовузол, викликаю начальника відділу зв'язку, який тепер увесь час перебуває біля операторів.

— Передайте всі групам, які поблизу, що висадилися парашутисти. Хай шукають їх.

Тієї ж ночі десантувалась і друга частина групи Маликова. Час не ждав. Була в розпалі битва на Волзі.

«Що ж сталося з Маликовим?»

А Степан Федорович зі своїми товаришами вже шість днів живе однією журавлиною. В села заходить небезпечно: всюди — ворог. Нарешті парашутисти зайшли до однієї хати в селі Рудня. Виснажені, стомлені, вигляд мали невтішний.

Хазяйка, певно, здогадавшись, що це за люди, сказала:

— Може, поснідаєте? Ось і бульба зварилась.

Мабуть, ніхто з десантників не їв у житті чогось смачнішого за варену картоплю в поліській хаті.

— А закурити у вас не знайдеться? — спитав Прокопенко в селянина.

— Нема тютюню. А в мірошника — повинен бути. Мірчук — діло певне. Є в нього і тютюн, і махорка.

— А партизанів поблизу немає? — ніби мимохіть поцікавився Маликов.

— Не чув. А мірошник... До нього всякий люд ходить, — мовив господар хати.

І Маликов зі своїми подався до мірошника. Їх не стільки цікавили тютюн, махорка, як натяк на те, що мірошник має зв'язок з партизанами. Після тривалої розмови Маликов довідався про чеха Джегика — з Усового, який нібито дещо знає про партизанів.

І парашутисти подалися до того невеликого села, встановили спостереження за хатою Джегика. Хазяїн кілька разів виходив з дому, деь блукав, знову з'являвся, вів себе неспокійно. Це насторожило десантників, і вони вирішили покласти край невідомості. Пішли до хати.

— Ми шукаємо партизанів. Знаємо, що ви можете допомогти нам,— почав розмову Маликов.

— Щось багато ви знаєте,— відповів Джегик.— У вас є якісь документи?

— Є. Ми їх покажемо. А потім розстріляємо вас, якщо служите у фашистів.

Джегик узяв посвідчення Маликова, надруковане на шовку.

— Ясно. Напі. Я ще вдосвіта вас примітив. Ще як до хати підійшли. Думав, невже німці?

— А ми гадали, що стежимо за вами! — здивувався Прокопенко.

— Біля моєї хати? Мене обманути трудно. А тепер сідайте обідати. Прийде час, поведу вас на місце, де зустрічаюся кожні чотири дні з партизанами. Кілометрів сім звідси.

Джегик нагодував парашутистів, дав на дорогу картоплі, коробку сірників і тютюну. Хазяїн попередив, що на ніч у селі залишатися не слід. Завтра ранком в Усове мають прибути карателі.

Місце зустрічі Джегика з партизанами було біля тригонометричної вежі. Провівши туди гостей, Джегик вернувся додому.

Бійці Маликова напекли картоплі, смачно повечеряли й заснули біля вогнища.

Прокинулись і здивувалися. Їх засипало снігом так, що ніякі карателі не знайшли б.

Минув час побачення з Джегиком. Настрій Степана Федоровича спохмурнів.

— Ти нічого не тямиш у радії. Чому сьомий день не можеш зв'язатися зі штабом? — докоряв Маликов радистові.

— Це вони винуваті. Вони не чують мене.

— Твій двигунець туркотить, як мокре горить, — підкинув Прокопенко, якому найбільше випадало крутити динамо.

— Дали невдосконалену радію,— висловив наболіле радист.— Такі в нас інженери! Не можуть путню радіостанцію для партизанів сконструювати.

Час радіосеансу минув. Знову не відповіли на сигнали Кудакора.

Маликовці все ще чекали Джегика. Він з'явився аж надвечір — не міг вийти з села, бо в нім увесь день були

карателі. Наступного дня до вежі в лісі прийшли зв'язкові від Потуржанського. Ще через кілька днів відшукав своїх товаришів і Степанов, з якими він розлучився в ніч приземлення. Зголосився і комісар Бугаєнко зі своїми двома парашутистами. Так оперативна група почала діяти в повному складі.

Згодом Маликов налагодив зв'язок із Сабуровим, який на той час, закінчивши рейд, розташувався на Правобережній Україні.

Маликов приступив до організації з'єднання. На 30 грудня 1942 року в нього було 300 бійців. Його молоді партизани розгромили жандармський стан у місті Лугини. Групи бійців на чолі з Ареф'євим, Любченком і Сікорським в новорічну ніч захопили станцію Білокоровичі, зруйнували вузол зв'язку поблизу німецького гарнізону, колійне господарство, спалили допоміжні станційні приміщення. Через тиждень партизани, яких повів на завдання комісар з'єднання Бугаєнко, розігнали охорону станції Дров'яний Пост, зірвали залізничні стрілки, захопили чимало зброї. В результаті цієї операції рух на дільниці Олевськ — Коростень був припинений на п'ять діб.

Проте з'єднання переживало і труднощі. Маликов час від часу слав радіограми в УШПР, у яких просив патронів до вітчизняних автоматів, гвинтівок, протитанкових рушниць...

5

Боротьба партизанів посилювалась. Німецько-фашистське командування активізувало каральні дії проти них. Про це свідчать документи гітлерівських верховодів — їх накази, циркуляри, розпорядження кінця 1941 — початку 1943 років.

Перед тим, як навести уривки з них, зауважимо, що 30 липня 1942 року за пропозицією рейхсфюрера СС Генріха Гімmlера було видано такий наказ:

...Рейхсфюрер хоче, щоб назва «партизани» більше не вживалася. У наказах, доповідях та інших документах в майбутньому належить користуватися назвою «бандити»...

Далі йтимуть красномовні зізнання фашистів.

1942 р. 8 грудня. (З повідомлення начальника поліції безпеки та служби безпеки штабові командування імперського комісара.— Авт.).

На Україні діяльність банд не припиняється. Тільки в Ровенському і Житомирському округах поліції протягом останніх 8-ми днів відбулося близько 150 бандитських нальотів... Є багато випадків вибухів і залізничних катастроф...

А ось інше повідомлення від 5 липня 1943 року:

В останні тижні, незважаючи на те, що активність діяльності банд розгорнулася майже в усіх округах, на північ від дороги Ровно — Житомир створилися два партизанських центри, а саме: один в так званому «Мокрому мішку», кордонами якого є на заході і північному заході Прип'ять, на сході і північному сході Дніпро, а на півночі залізниця Пінськ — Гомель, на дільниці між містами Калинковичі — Речиця; другим центром є район, який знаходиться на північ від залізниці Лунінець — Птич... Враховуючи те, що висадка великих сил парашутистів у районі «Мокрого мішка» створила надзвичайну загрозу, командуючий військами України одержав наказ від головнокомандуючого військами СС і поліції разом з військами поліції навести порядок у цьому районі.

Спостерігається приплив великих партизанських загонів у район Століна і східну частину Волині — Подолію. Місто Столін, наприклад, піддалося нападowi великого загону партизанів, які спалили замок, пошту, меблеву фабрику і казарму поліції.

Є повідомлення, що поліція має відносно великі втрати. Крім того, в селищі Колки вбито сто одинадцять чоловік з організації Тодта.

Щодо облоги Століна, треба сказати, що це перший напад на велике місто, яке було місцем перебування гебітскомісара і мало відносно значні німецькі сили.

В південно-західній частині Чернігівської області також значно посилилася партизанська діяльність... В районі Остра спалена смолокурня і смола, завдані також помітні збитки в результаті нападу на маєток.

Через кілька днів начальник поліції безпеки і СБ писав вищому командуванню новий донос:

Надзвичайна активність великих загонів у різних місцевості доказово свідчить про те, яке велике значення надають радянські керівні органи питанням дезорганізації відбудовчої роботи в окупованих областях, особливо руйнуванню шляхів, щоб протидіяти підвозові для фронту.

Великі заходи знову прагнуть примусити сили німецької поліції і німецької армії очищувати дрібні міста.

Крім двох головних центрів скопчення банд у «Мокрому мішку» і в районі на північ від залізниці Лунінець — Птич, з'явився

третій центр скупчення великих банд — це район Столін — Сарни — Олевськ.

Вибухи на залізницях, а також руйнування великих мастків говорять про велику активність. Диверсії, які мали місце на залізницях, здійснювалися з допомогою вибухового матеріалу німецького виробництва.

Завдяки тому, що бандитська діяльність значно активізувалася в південно-західній частині Чернігівської області, особливо в Новобасанському районі, систематично «прочісувалися» населені пункти цього району. При цьому виявилось, що більшість населення допомагає партизанам в їхній діяльності.

Після розгрому Ковпака і закінчення операції по очистці від партизанів північно-західної частини Житомирської області штабом по боротьбі з бандитизмом при верховному головнокомандуючому військами СС і поліції були опубліковані підсумки проведеної операції. В цьому документі в основному відзначається необхідність продовжити далі операції, незважаючи на нестачу і слабкість введених у дію збройних сил, для того, щоб запобігти дальшому просуванню партизанів на південь і сильній загрозі залізницям Пінськ—Гомель і Сарни—Коростень.

Гітлерівське командування, служба поліції СБ були, як бачимо, занепокоєні діями партизанів. Особливо їх дратували партизанські диверсії на залізницях. Окупанти писали в наказах, що знищили Ковпака, і тут же визнавали, що операції треба продовжувати, аби перекрити шлях партизанам на південь.

Розгрому партизанів не сталося. Але в грудні 1942 і січні 1943 років партизанські з'єднання Ковпака, Сабурова, молоде формування Маликова переживали великі труднощі. Ми отримували різкі часом радіограми командирів: «Шліть вибухівку!»

Не всі справедливі вимоги УШПР міг задовольнити. Не вистачало літаків. Погода погана: тумани, віхола.

Проблема транспортування озброєння і продовольства партизанським загонам поки що залишалася найбільчою.

6

ЦК КП(б)У й уряд Радянської України розташувалися в Москві, на Тверському бульварі, 18. Поряд у дворі, в окремому флігелі, розмістився Український штаб партизанського руху.

Біля будинку, на сходах, у коридорах приміщення штабу юрилися люди, вдягнені в куртки на хутрі, взуті

в чоботи, з-за халяв яких видніли теплі панчохи. У декого за плечима автомати. Це — партизани. Одні прибули з ворожого тилу, інші повернулися з госпіталів і прийшли у відділи штабу за дозволом на повернення у свої з'єднання чи загони.

Гомін, жарти, сміх.

О десятій ранку на мене вже чекали письменник Микола Спиридонович Шеремет, лектор-пропагандист ЦК КП(б)У Лідія Іванівна Кухаренко, фотокореспондент Яків Борисович Давидзон. Вони готувалися до вильоту в з'єднання Олексія Федоровича Федорова з портативною друкарнею. Там налагодиться випуск газети «Радянська Україна» — органу ЦК КП(б) України.

Привітавшись, я сказав, що бажаю поговорити з кожним окремо. Це вважав необхідним, адже люди мали відправлятися в тил ворога. Може, хтось вагається. Коли поруч інші, людині ніяк висловити сумніви, а коли вічна-віч, то не втаїть, що на душі.

— Ми з вами, товаришу Шеремет, разом насморбалися болотної води, коли відходили з Києва,— сказав я, вислухавши розповідь письменника.

— Хильнули горя. З документів тільки партквиток зберіг.

— До зими йдеться, Миколо Спиридоновичу. Бушлат замініть кожушком. Прихопіть валянки. Ви будете в снігах, у лісах. А яку зброю берете?

— Пістолет ТТ.

— Краще наган. Ця штука безвідмовна. А пістолет на морозі або коли потрапить пісок, може підвести.

— Добре. Заміню, товаришу Строкач!

— Кореспонденції до газет надсилайте через пілотів, а деякі — по рації.

— Довго доведеться клювати радистові,— зауважив Шеремет.

— Там є справжній ас ефіру — оператор Боря Поліщук. Школу радистів хлопець кінчив на відмінно. Не те що з ворожого тилу, а й з Місяця, якби потрапив туди, неодмінно зв'язався б з Великою землею. Тямущий! Як малолітнього його не брали до школи радистів. Та що для такого якась перешкода. «Там же вчиться мій брат! — наполягав Борис.— І я хочу, дуже хочу стати радіооператором».

Мені пригадалися проводи цього юнака у з'єднання Олексія Федоровича — в лютому 1942-го з Воронежського аеродрому. Обняв його, мов сина. В ту хвилину мені дуже хотілося, щоб був моїм сином. Я був гордий з того, що наш комсомол має таких бійців, як сімнадцятилітній Борис Поліщук!

— Про таких юнаків теж пишуть.

— Обов'язково, товаришу генерал-майор.

— Передайте привіт Борисові Поліщuku від мене. Брат його — Леонід Дмитрович з партизанською групою десантувався в Таврію. Але 5 травня цього року біля села Новозбур'ївка Голопристанського району на Херсонщині його група загинула в нерівному бою.

— Мабуть, мерзотник виказав! — гнівно вигукнув Шеремет. — Я передам хлопцеві все, що ви сказали. Звичайно, тактовно.

— Гостріть перо, товаришу письменник. Там буде про що писати.

— Єсть. Хто ще з наших летить, коли не тасмниця? — запитав Микола Спиридонович.

— Анатолій Іванович Шиян — до Сабурова. Але згодом. Ось прохання-заявка його, спецкора «Правды»... Погляньте на карту. Прапорці — все загони. Їх найбільше на північному сході. Вони скупчились у зелених масивах Орловської, Гомельської, Чернігівської, Сумської областей. Організаційний період партизанського руху скінчився. Починається час розгортання активних дій. Відправляйтесь у Моніно. Поживете серед авіаторів, познайомитесь з людьми, з парашутом. А випогодиться — в небо!

Я був переконаний, що маю справу з мужньою людиною, і все-таки запитав, ніби ненароком:

— А може, передумаєте? Ще не пізно.

— Лечу, без будь-яких «може».

— Приїду на аеродром проводити вашу групу.

Микола Спиридонович Шеремет потис мою руку й вийшов.

За півгодини попрощався з Лідією Іванівною Кухаренко і Яковом Борисовичем Давидзоном. Це добре, що вони летять. Налагодять випуск газети, надсилатимуть із ворожого тилу кореспонденції, фотографії. І червоні воїни-герої, і радянські герої-трудівники знатимуть, що бійці-партизани теж гідні гордого наймення — патріот!

Дні йдуть за днями в зустрічах, розмовах з начальниками відділів, працівниками штабу, партизанами. Дні минають у роботі над паперами і картами, у відвідуваннях установ та організацій, від яких залежить постачання партизанських формувань. Роботи — непочатий край.

Ось кілька нотаток з «Особистого плану начальника УШПР» тих зимових днів:

21. 12. 1942 р.

1. Дати завдання про підготовку оперативних розвідгруп для Воронежського та Південно-Західного фронтів.

2. Доручити:

а) тов. Табулевичу — виготовлення прапорів з'єднанням Ковпака, Сабурова, Мельника;

б) тов. Метельову — організувати бойову підготовку партизанських формувань у таборах на окупованій території;

в) тов. Дрожжину — розподілити делегацію зв'язку і командно-навчального складу, яка прибула з Білоруського штабу партизанського руху для обміну досвідом;

г) тов. Дрожжину — перевірити, як поставлено матеріальне забезпечення сімей партизанських командирів;

д) тов. Дрожжину підготувати довідку про присвоєння звань командно-політичному складові партизанських загонів та УШПР;

е) тов. Дрожжину — подати довідку про кількість орденів і медалей для загонів Ковпака і Сабурова, з'ясувати можливість їх вручення тов. В. А. Бегмою.

22. 12. 1942 р.

1. Тт. Мапую, Табулевичу — подати план роботи на січень 1943 року. (Строк виконання 27. 12. 1942 р.).

2. Розподілити обов'язки між заступниками начальника штабу, начальниками управлінь УШПР.

3. Перевірити стан обліку бойової діяльності партизанських загонів і ведення особових справ партизанів. (До 28. 12. 1942 р.).

4. Перевірити, як готується доповідь про розгортання партизанського руху на Україні.

5. Дати завдання всім начальникам відділів і заступникам начальників штабу на 28.12.1942 р. підготуватися до оперативної наради УШПР.

6. Тов. Мацюю — представити план висадки радистів у тил противника.

7. Перевірити, чи передано радіограму К. (Д. С. Коротченка) про організацію обласного штабу Київської області.

8. Зустріч О. Ф. Федорова із зенітниками Москви о 4-й дня 24.12.1942 р. Направити машину.

23—24.12.1942 р.

1. Затвердити план висадки радистів і створення радіовузлів у партизанських загонах.

2. Тт. Мацюю і Табулевичу — перевірити проходження нагородних матеріалів; затвердити список на подарунки партизанам.

3. Радирувати тов. Попудренкові, щоб припинив марне витрачання радіоживлення.

4. Відповісти тт. Сиромолотному і Рудневу про місцеперебування їхніх сімей.

2. 01. 1943 р.

1. Викликати радиста тов. Медяника.

2. Налагодити облік поранених партизанів.

3. Про штатний розпис радіовузла запросити ЦШПР.

4. Написати листа Сабурову і Ковпаку про дальше розгортання партизанського руху, виклавши в ньому всі керівні вказівки.

5. Послати представника УШПР до т. Сабурова.

6. Послати представника до т. Ёмлютіна.

7. Тов. Метельову розробити загальний план оперативних дій партизанських формувань України.

8. Розробити маршрут рейду для загону Гудзенка.

9. Написати неодмінно листа тов. Марії Коваленко, комсорові ЦК ВЛКСМ у з'єднанні тов. Федорова.

10. Остаточно вирішити питання про тов. Карасьова. Одержував 675 крб., тепер — 150.

До мого кабінету входить начальник фінансового відділу УШПР Йосип Титович Табулевич.

Він схвилюваний. Я кажу йому, що місце в готелі для нього визначене. Наче не чує.

— Був у госпіталі. Пораним партизанам одвозив подарунки — шкарпетки, рукавиці, шарфи.

— Як настрій у них?

— З моїм приїздом покращав. Я прихопив їм консервів, трохи спирту.

— На здоров'я.

— Серед пораних — командир групи підричників Другого Харківського загону Василь Яремчук, котрого ще влітку нагородили орденом «Знак Пошани». Рана страшна — в легені розривною кулею. Якесь тітка тижнів зо три виходжувала, доки не прилетів літак од нас, — розповідав Табулевич. — Спочатку його поклали в палату командирів. Там було тепло. Потім перукар обстриг Яремчукові кучері і його спровадили в кімнату, де опалення гірше...

— А чого він раніше мовчав?

— Коли його влаштували краще, Яремчук сказав лікарям: «А я думав, ви хоч трохи повагу маєте до рядових партизанів». Я на шумів, навів там порядок, — сказав Табулевич.

7

Наступного дня я поїхав у госпіталь. Серед багатьох пораних одразу вгадав Яремчукову големозу голову. Василь Максимович — широкоплечий, має чорні широкі брови, голубі очі.

На тумбочці пачка цигарок, кусок масла. Це привів Табулевич.

— Добрий день, товаришу Яремчук. Ось ви який. Кажуть, кулаком фашиста вбиваєте?

— А-а? Це ви? — всміхнувся підричник. — А я вас і уявляв таким. Богатирем, який махне рукою — і рушався партизанська силища в наступ на загарбників.

— Богатирі в нас — Ковпак, Федоров, Сабуров... А я просто — начальник штабу.

— Ковпака і Сабурова знаю.

— Як почувасте себе?

— Спасибі. Зараз краще. Табулевич і Шинкарьов всипали перцю начальникові госпіталю, і він став чуйнішим до нашого брата. А то — холод, юшка і нудьга...

— Боїтеся нудьги? А знищувати ешелони не страшно?

— Нудьга — лютий ворог, може загризти. А щодо ешелонів... — замріявся Василь Максимович. — Ви, будь ласка, коли маєте час, присядьте.

— Спасибі, — відповів я і присів на краєчок ліжка.

— Якось запитав я в Ковпака, чи боїться він коли-небудь. Сидір Артемович відповів: «Найбільше боюся, що не зроблю шкоди гітлерівцям до того, як уб'ють мене». Так і я. Коли підривав перший ешелон з боєприпасами під Шосткою, хвилювався, наче на вступних екзаменах до інституту. Думаю, хоча б не пропасти, поки не стануть бабахати снаряди у вагонах. А тоді... і вмерти не страшно. Інші состави були з танками, боєприпасами. Були і з солдатами. Знаєте, в моїй підривній групі таке правило: пускати під укіс тільки цінний ешелон.

— Це хороше правило, Василю Максимовичу. А як узнавали, що йтиме цінний?

— Ї свої люди на станціях. До того ж, тоді коли має йти состав з танками або з живою силою, німецькі літаки пролітають над залізницею низько-низько і полосують з кулеметів приколійні відводи. Це підривникам на страх, якщо з'являться на підозрілих ділянках. У нашому ділі витримка потрібна. Літаки ворога не страшні. А комарі, мушу вам сказати, це — жах! Їх у травні-червні на болотистих місцях стільки, що осока гнеться. Смокчуть, прокляті, кров, залазять у вуха, в рот і вічі. А ти сиди, коли хочеш, щоб «гарна риба клюнула». Ми з перших вибухів вирішили вести з фашистами рахунок по-солідному. Будь-який ешелон не чіпали. Толу жаль. Та не завжди і треба чіпати його. Якось мчав ешелон на захід. Хлопці вже приготувалися крутнути ручку електромашинки, бо видно пасажирські вагони, коли дивлюся — з тамбурів, з вікон вагонів визирають перев'язані голови, стирчать з полиць загіпсовані ноги, милиці. «Відбій! — командую. — Хоч це ешелон з солдатами, але з тими, що

відвоювалися. Ми не якісь садисти, щоб поранених добивати. Нехай їдуть у свій Берлін. Вони своє одержали». І не зачепили цей состав. А комарі їдять поїдом. Вже аж під вечір довбонули ешелон з бронемашинами й танками.

— Де вас так поранило тяжко?

— Після того, як підірвали Шалигинський цукрозавод, — відповів Яремчук.

— Можете розповісти?

— Звичайно. Я оце скільки лежав там, у тилу ворога, і тут лежу, під Москвою, мало розмовляю, — гірко всміхнувся Василь Максимович. — Ще розучусь говорити. Правда, оповідач з мене не дуже... Але розповім про ту операцію, бо луна він неї пішла по всій партизанській і непартизанській зонах Сумщини. Так от... Завод охороняв гарнізон із 180 солдатів і поліцаїв. Навколо заводу й на даху головного корпусу — кулемети. Аж сім налічили. Треба було якось обдурити варту і раптово нав'язати ближній бій гарнізону. Відомо, коли першим та ще й зненацька нав'язуєш бій, то вже половина успіху. Нас усього сорок партизанів. Ідемо і веземо на санях міни. Десь о десятій вечора були вже біля Шалигинського цукрозаводу. Якраз заступала нова зміна. Ми, в халатах, наближаємося до прохідної, щоб разом з робітниками на завод прошмигнути. Автомати, кулемети, ротний міномет несемо приховано. Обдурили вартового біля прохідної. Увійшли на заводське подвір'я. Кинули гранати у вікна комендатури, вдарили по охороні. По нас застрочив кулемет з даху головного корпусу. Кілька пострілів з ротного міномета — і кулеметові заціпило. Стрілянина — аж гуде навкруги. Наші вскочили в комендатуру. Визволяють в'язнів, на смерть приречених. Серед них — лейтенант-танкіст вірменин Борисян з обмороженими ногами. Він зараз тут, у Москві, лікується... Розгромили комендатуру, гарнізон Шалигинського цукрозаводу втихомирили. «Всіх знищили?» — запитую. «Всі сто вісімдесят лягли трупами». «Кров за кров! Смерть за смерть!» — як сказано в нашій присязі... Ввірвалися через котельню до головного корпусу. Робітники тремтять од страху. «Товариші робітники! Не бійтеся нас, хоч і прийшли ми завод висаджувати. Загарбники не повинні їсти ваш цукор. Це ясно?!» — гукнув я. «Зрозуміло!» — відповіли вони. «А зараз мітинг вважаю відкритим. Слово має комісар Гуторов». Поки комісар розмовляв з робітниками й роз-

давав листівки, мої хлопці внесли двадцятип'ятикілограмові міни й стали їх під машини прилаштовувати. Приладнав я до міни півтора метра бікфордого шнура, попросив комісара політичну роботу згортати. Провели наші хлопці робітників із заводу, бо ж ніч була, і наші могли їх перестріляти, сприйнявши за німців або поліцаїв. Я став квапити і своїх, щоб виходили. Залишився один. Запалив шнур. Дивлюся. Щосекунди шнур горить по одному сантиметрові. Сто п'ятдесят секунд і... Уаттове творіння — парові машини — обернуться в залізничя, придатне лише для мартенівських печей. Дивно якось. Завод ще теплом дихає. А за мить холодною пусткою війне. Нарешті треба й мені виходити. Навіть бігти. Здалося, що навкруги така тиша, ніби все вимерло. Я зосередив слух на вибухах, які от-от повинні статися. Навіть стрілянини у Шалигиному не чув. І раптом — аж земля задвигтіла. Аж дах підскочив. В небо випорснуло полум'я. І замовкли машини — трансмісія, апарати, випарки... Назавжди замовкли. Висадили й заводську цегляну трубу. А ту штуковину, мабуть, не відбудувати й за два три роки. Жаль заводу. Та що вдієш. Не до думок про те, що буде після війни, в той час, коли треба бити ворога. Потім я прийшов до величезного приміщення. То був склад, під саму стелю набитий штабелями мішків з цукром. Наші партизани забирали цукор на сани, розбирали його і робітники. Та настала пора втрутитися підришникам. Цукор загорівся синім полум'ям. Ніколи не бачив такого видива. Наче полярне сяйво. Цукор лився, немов олія. Вогонь палахкотів. Дивлюся, неподалік мене на колінах стоїть партизан, гребе собі цукор у торбину. Я пізнав цього автоматника. «Що ти робиш, Миколо? Хіба мало ми взяли цукру? Для всіх партизанських загонів вистачить», — кажу йому. А він: «Так то ми для всіх брали, а це я для себе. Їхатиму до лісу, руку в торбину — раз... сахарок ще тепленький! Чим не життя!» — «Іди звідси, а то ще згоріш. Йди, хлопче!» — взяв його за плече й одвів до виходу. Завалився дах — полум'я випорснуло в темне зимове небо... Ось так, Тимофію Амвросійовичу, ми відзначили День Конституції.

— Добре відзначили, — сказав я.

— Певна річ, після того, коли цукроварню корова язиком злизала, наш загін стали блокувати карателі. Майже щодня вели ми бої. Але в тих боях фашисти, хоч

і сильніші за наш загін кількісно, були не такі страшні, як, скажімо, під Лозовою, звідки вирушив наш загін, чи на моїй рідній Вінниччині, чи в степах Таврії. Там вони на машинах. Там простір для їхньої мотопіхоти, артилерії. Там вони нашого брата-партизана якщо засічуть, то наздоганяють і вогнем накривають. А тут зовсім не те. Та ще взимку. І ми на саях, і вони на саях. Тут ми з ними, як кажуть, на рівній нозі, і чорта лисого нас візьмеш навіть більшим числом.

— Це вірно. У лісистих районах, та ще взимку, німці не можуть повністю використати свою техніку. Це ви правильно підмітили,— зауважив я.

— А все-таки бої виснажили нас. Ми вирішили пробитися до Хінельських лісів за безприпасами. Заскочили на хутір Ямки. Не встигли хлопці наварити картоплі, як вартові загукали: «Карателі!» А то були не прості гітлерівці, а офіцери. Вони залягли вздовж насипу по той бік дороги, ми — по цей. Пострілюємо. Толку мало. Наш парторг Склярів і я з кількома хлопцями шугнули попід місток, на той бік насипу, щоб викурити фашистів з їхньої позиції. Наш удар був настільки раптовий, що в офіцерів мало очі не повилазили з лоба. «Партизанен! Партизанен!» — кричать і затуляють вуха, очі. А хлопці крешуть і вогнем, і прикладами, й ножами — є за що з ними поквитатися. «Кров за кров!» Серед трофеїв — шкіряна сумка полковника з документами. В іншого знайшли лист від жінки. У ньому писалося: «Тікай додому, милий Ганс. Покидай ту Росію. Не ганяйся за хрестами. Вже дома Рудольф, Отто...» Розумна ффрау. Та пізно написала своєму Гансові... В тому бою загинув наш радист Сергій Мельниченко. Другого радиста нашого загону вбито! Жаль хлопця, я знав його ще з Харкова... Ми знищили тридцять офіцерів, котрі прямували, як з'ясувалося, в ближнє містечко на нараду й натрапили на нас. Їхали всю ніч. Ранком зупинилися край села. Заходжу з двома партизанами на одне подвір'я. «Німці є?» — питаю. Старий відповідає, що нема і — геть з хати. Коли це боець з подвір'я кричить, що сюди йдуть од лісу карателі. Я вискочив з хати. Під ноги мені впала граната з дерев'яною ручкою. Я встиг схопити її, жбурнути назад. Вдарили ми з автоматів по садку, куди наближалися ворожі солдати. Тим часом інша їхня група встановила між хатами кулемет і відсікла нам дорогу до лісу. Я наказав двом

нашим повзти кулеметній обслузі в обхід, а сам вирішив прикрити їх. Раптом мені вдарило в груди, начебто каменем. Подумав: кінець. Кров хлинула через рот, через ніс, текла на груди. Я вже націлив у голову автомат, щоб пристрілитися. А тут ніби хтось під бік штурхнув. Нема дурних пристрілюватися! Спершу отих чотирьох скошу, тоді вже. І сам не знаю, як цілюся. Але після того, як натиснув на спусковий гачок ППШ, ті чотири біля кулемета більше не стріляли. Я озирнувся. До мене повзли свої. «Йти можеш?»— «Можу!» І пішов, тиняючись, сліди на снігу кривавлячи. Не знаю, скільки її витекло з мене. Одне знаю, справді міцне мав здоров'я. Лікувала мене жінка на хуторі Водянка. Варила смалець і мед на молоці. За двадцять кілометрів дістала пахучі ліки. Апетиту не було. Та я знав: коли не їстиму, то загину. Годувала мене селянка з ложечки щогодини. З моїх грудей все текло й текло протягом сімнадцяти днів. А тут ще бували дні, коли недалеко здійсмалися перестрілки партизанів з ворогом. «Хоч би міг повзти, коли доведеться»,— думав, хвилюючись. У тому ж бою були поранені і Борисян, якого ми визволили з комендатури, і Філатов. Вони теж у госпіталі. Тямущі хлопці. З ними можна куди завгодно...— Яремчук не договорив і зітхнув.

— Куди завгодно?— запитав я.

— Так. Одужаємо і будемо проситися знову туди.

— Спершу одужайте,— відповів я.— Так. Загін Воронцова зробив уже немало.

— Можна було б і більше,— промовив Яремчук.— Наш старий обирав для бази далекі від залізниці і шосейних шляхів місця. Поки дійдеш та повернешся, проходить немало часу. По-моєму, треба підривникам базуватися недалеко від залізниць, коло місця своєї роботи.

— Ваш Воронцов побоювався, мабуть, карателів. Причина слухна,— зауважив я.— Та ще людей тепер у вас багато.

— Звичайно. З великим загоном біля залізниці не всидиш. А невеличким, здатним себе оберігати від раптового нападу й скидати з рейок ешелони, можна. Треба тільки розумно продумати караульну службу, дбати про маскування, вміло вести підривну справу. Ми ніколи не боялися, що по наших слідах прийдуть до залізниці карателі. Я завжди залишав кількох бійців на своїх слідах. Той заслон головою відповідав за безпеку з тилу тих,

хто чекає коло залізниці на ешелон. А коли підрильники спокійні за стежку відходу, то й біля колії робота йде впевненіше,— говорив Яремчук.

— Ми будемо створювати окремі загони підрильників. Без «війни на рейках» партизан не партизан. Спасибі вам за розповідь. Радий, що познайомився з вами вічна-віч, а не лише через радіограми та перекази товаришів. Хто вас лікує?

— Професор Дудко.

— Підлікуєшся і напишеш невеличкий звіт про свою роботу у ворожому тилу. Даси мені особисто. Заслуги в тебе великі, Василю,— я не помітив, як перейшов на «ти».— Але вірю в тебе. Ти прикрашати не станеш.

Я попрощався з Василем Максимовичем Яремчуком. Дорогою все думав про нашу розмову. Серце виповнялося почуттям гордості за народ, що має такого сина, котрий встиг уже особисто знищити більше полку фашистських вояків, багато танків, сотні тонн боеприпасів. Оце справжній солдат! І мені ще довго чулися слова Яремчука: «Кров за кров! Смерть за смерть!.. Як у присязі!»

8

8 січня 1943 року УШПР шифрованою передав сумським загонам рішення ЦК КП(б) України:

1. З метою координації дій усіх партизанських загонів, які знаходяться на території Сумської області, створити штаб по керівництву партизанським рухом на Сумщині.

2. Затвердити штаб у складі Мельника Я. І., Куманька П. Х., Наумова М. І.

3. Начальником штабу затвердити т. Мельника Я. І.

4. Встановити, що штаб по керівництву партизанським рухом на Сумщині підкоряється Українському штабові партизанського руху та Сумському підпільному обкомові КП(б) України.

Отже, є ще один обласний штаб. Головне, щоб працював штаб з підпільним обкомом партії. Секретар

підпільного обкому Порфирій Хомич Куманьок — людина молода, енергійна. Партизанський загін Червоного району, який він очолював, був одним з найбільш діювих. Куманьок має авторитет серед командирів місцевих партизанських загонів.

Та між нашим представником Яковом Івановичем Мельником і Порфирієм Хомичем Куманьком виникли розходження в питанні про рейди. Куманьок був за активні дії в межах районів, які представлені партизанськими загонами. Він вважав, що в Сумській області партизанські загони сковують чималі сили противника в безпосередній близькості до фронту. А це — пряма допомога Червоній Армії. Мельникові нелегко було переконати Куманька в тому, що далекі рейди необхідні для широкого ведення партизанської війни в глибоких тилах противника. Позицію Куманька можна, звичайно, зрозуміти, бо тільки один Червоний партизанський загін повинен виділити для рейдів три нових групи.

Того ж дня я мав розмову з Дрожжиним і Мартиновим, які збиралися летіти в Сумську область. Дзвонив товаришеві Зленку — до штабу Південно-Західного фронту про перекидання в тил ворога трьох партизанських груп. Писав листи Свердловському і Томському аеропортам про постачання нас літаками і серійними партизанськими радіостанціями. Розмовляв з Йосипом Тихоновичем Табулевичем про будівництво складу на аеродромі...

Наступного дня турбот було не менше, ніж минулого. Питання про те, що товариш Бегма одержить у Президії Верховної Ради СРСР ордени, медалі для партизанів з'єднань Ковпака і Сабурова, вирішено. Я підписав радіограму Маликову про створення посадочного майданчика. Мацуї домовлявся з Центральним Комітетом КП(б) України про штатну посаду секретаря партбюро партизанської школи. Табулевич готував довідку про місця перебування багатьох партизанських сімей, турбувався про подарунки сім'ям партизанів з'єднання Федорова.

17 січня 1943 року в районі Чигирин — Знам'янка була скинута група Іллі Даниловича Діброва у складі десяти чоловік. Комісаром був Семен Зосимович Дзюрак, який прийняв командування, поки хворів Діброва, що під час приземлення вивихнув ногу. Через деякий час групу

свого земляка Діброви радо зустрів секретар підпільного обкому партії Михайло Михайлович Скирда. Діброва і Дзюрак передали Скирді вказівки ЦК КП(б) України та УШНР.

З прибуттям групи Діброви Кіровоградський підпільний обком партії встановив прямий радіозв'язок з нами. Це був успіх. Група Діброви не обмежилась роллю зв'язкових, а сама розгорнула активні дії, створила загін, а потім — велике партизанське з'єднання. УШНР надавав цьому району великого значення, тому на Кіровоградщину були послані організаторські групи Кришталія, Коршикова, Петрова, Сутули, Зайцева, Іванкова...

Вже на початку 1943 року секретар підпільного обкому партії Михайло Михайлович Скирда повідомив нас, що в Чорному, Чутівському, Федварському лісах і в селі Шамівці проведено наради керівників партизанських загонів та диверсійних груп, а в Новій Празі відбулася партійна конференція. Ці наради активізували партизанські дії, створили нові центри партизанської боротьби. У травні-червні 1943 року в партизанських загонах і диверсійних групах на Кіровоградщині налічувалося близько 10 000 бійців. Ця сила як слід виявить себе у період битви радянських військ на Курській дузі, під час наступу Червоної Армії до Дніпра, її виходу на Правобережну Україну та визволення від окупантів території Кіровоградської області.

В Українському штабі партизанського руху кожен день схожий турботами на попередні. І водночас він інший, бо щодня зустрічаєшся з новими людьми, маєш справу з новими завданнями.

Я написав листи командуванню Військово-Повітряних Сил і Валентині Степанівні Гризодубовій про необхідність доставки вантажів Ковпаку і Сабурову. Іздив до генерал-лейтенанта авіації Астахова. Говорили про транспортування озброєння для партизанських загонів, які знаходились на Правобережній Україні.

Організували літако-вильоти транспортувальників у партизанські формування: по одному — до Мельника, Федорова, Ковпака, в район Князь-озера. Пілоти, що летіли до Ковпака, не помітили сигналів і повернулися. Це погано.

Сьогодні з ворожого тилу, із з'єднання Федорова, літаком доставлено поранених бійців і Володимира Мико-

лайовича Дружиніна. Воно тепер знаходиться в районі Миліна Орловської області.

Із загону Я. І. Мельника також повернувся літак, який перекидав туди боєприпаси. Зворотним рейсом він теж забрав поранених партизанів. Загін Мельника дислокується в районі Середини-Буди.

Санаторій для партизанів України я так і не відвідав. Уточнював заявки Федорова і говорив з товаришами про організацію доставки його загонам вантажу, який ще залишився на Великій землі.

Наступного дня організували транспортування озброєння, боєприпасів, вибухівки до Ковпака — на двох літаках; до Федорова — на чотирьох, по два рейси; до Мельника — на п'яти літаках, теж по два рейси.

Надвечір написав листа Голові Державного Комітету Оборони про постачання партизанських загонів, а також про надання нам додатково ще трьох повітряних транспортних машин.

Вечором на аеродромі ми проводжали Василя Андрійовича Бегму. Як депутат Верховної Ради Союзу РСР він за дорученням Президії Верховної Ради СРСР мав вручити 539 орденів і медалей партизанам з'єднань Ковпака, Сабурова і передати їм особистий привіт від Михайла Івановича Калініна. Ми теж заготували для Бегми документ. Рішенням Українського штабу партизанського руху із з'єднання Сабурова в розпорядження оперативної групи Ровенської області, яку очолюватиме Бегма — секретар Ровенського підпільного обкому партії,— виділявся «Загін за Батьківщину».

На аеродром приїхали Мусій Семенович Співак, Леонід Романович Корнієць, Антін Іванович Гайовий, Василь Федорович Старченко... Як завжди, була тут Валентина Степанівна Гризодубова. Василя Андрійовича Бегму особисто знали всі проводжаючі. З ним зустрічалися ми і до війни, і на фронті, і в Москві. Всі поважали його за сердечність, простоту і скромність.

Він летів туди, де працював перед війною секретарем обкому партії, де залишав підпілля в 1941 році. Все це не могло не хвилювати його. Але Василь Андрійович зовні був спокійним, впевненим, начебто вибував не на окуповану територію, а просто повертався в рідні місця, за якими снував.

— Я хотіла б бути на вашому місці, Василю Андрійовичу. І неодмінно побуваю в партизанів,— говорить Валентина Степанівна.

Я теж нишком заздрю йому. Все-таки там безпосереднє живе діло.

— Василю Андрійовичу! Ми неодмінно зустрінемося там, на заході,— нарешті не стримуюсь.

Зачинилися дверці літака. Загули мотори, здіймаючи вітер. Літак порулив до стартової доріжки, злетів і зник у мороці ночі.

Ранком у ЦК КП(б)У я домовлявся про виклик деяких товаришів з резерву. Доповідав начальникові Центрального штабу партизанського руху про адміністративно-відбудовчі заходи в зв'язку з визволенням перших районів Української РСР. Готував питання УШПР для розгляду на засіданні Політбюро ЦК КП(б) України. Мав розмову з працівником Держплану. День закінчився бесідою з господарниками про видачу валянок і теплого одягу відповідальним працівникам ЦК і уряду, які їдуть у визволені райони Ворошиловградської і Харківської областей. Ще говорив з начальником ЦШПР про підпорядкування Українському штабові партизанського руху начальника недавно сформованого штабу партизанського руху Південно-Західного фронту, одного з організаторів партизанських загонів у смузі дій цього фронту полковника Олексія Микитовича Асмолова.

Того ж дня дав завдання розвідвідділові зібрати матеріали про угорських солдатів, які перебувають у партизанських загонах (для ЦК Угорської компартії). Нагадав, що оперативний відділ першим же літаком повинен відправити топографічні карти Ковпаку. Цікавився проходженням телеграм про розшук дружини Сидора Артемовича. Дав завдання оперативному відділові встановити точну дислокацію загонів Ковпака, Сабурова, Федорова і Маликова.

Державний Комітет Оборони задовольнив нашу просьбу. Замовлення УШПР на постачання партизанських загонів став здійснювати 101-й авіапункт під командуванням Героя Радянського Союзу Валентини Степанівни Гризодубової. Тепер робота піде жвавіше!

Прийняв делегацію, яка прибула з Сумщини. Працівник УШПР Володимиров доповів, що в рейд готується

поки що тільки 350 бійців. Це мало. І я послав Мельникові та Куманьку таку радіограму:

Завдання сумським загонам поставлено із затвердженого плану зимової кампанії. Кожен партизанський загін повинен знати райони дій. Посилити загони командирськими кадрами через тов. Салая. Організувати розвідку. Передати рацію Куманьку. Головне завдання — активізація бойової діяльності, диверсії на залізниці, засідки на шосейних дорогах, напади на склади, щоб повністю озброїти партизанські загони.

9

На кінець січня 1943 року Сумський обласний партизанський штаб об'єднував десять загонів. Серед них був і Харківський партизанський загін імені Котовського. В Ямпільському, Конотопському, Глухівському, Середино-Будському, Хильчицькому районах партизанська боротьба розгорталася. Для активізації дій на сході, області необхідні рейдові операції.

Щоб краще підготуватися до рейдів, УШПР послав у Хінельський ліс наших представників — Леоніда Петровича Дрожина й Олександра Миколайовича Мартінова. Двома літаками вони доставили загонам, які вирушать у рейд, понад 100 автоматів, радіовузол, багато мін, медикаментів, взуття, одягу. Наші уповноважені мали підшукати й призначити командування об'єднаного загону, вирішити різні організаційні питання й провести партизанів у рейд.

Дрожин і Мартінов розпочали переговори з командирами партизанських загонів. Ідею рейду там зустріли без особливого ентузіазму. Це природно. Командирами загонів були місцеві товариші, вони неохоче виділяли бійців для об'єднаного загону.

— Не скупіться, — говорив Дрожин, звертаючись до Сергія Михайловича Гнибіди та інших командирів. — Треба бійців для рейду. Це — план Ставки Верховного Головнокомандування.

— То скільки ж чоловік? — запитав Гнибіда.

— Сто бійців. Кращих,— відповів Дрожжин і додав:— Кіннотників.

— О! Це ж і коней треба кращих! Ох, ці керівники зі штабу! Хіба ж видно звідти, як тут треба діяти, де вдарити?

— Як діяти — видно. А де вдарити, знати ви повинні краще,— сказав Дрожжин.

— Тоді інша справа. Даю сто бійців і сто коней. Нехай ідуть виконувати завдання Верховного Головнокомандування.

— От і домовились. А що ви мали на увазі, Сергію Михайловичу, коли нарікали на представників оперативного відділу?— поцікавився Дрожжин.

— Можу розказати. Це було недавно. Прилетів ваш підполковник. Розіслав у землянці карту. «Ось село»,— каже він. А я те село й навіть із заплющеними очима уночі пройду. Я ж працював старшим міліціонером у Червоному районі. «Ось тут,— каже підполковник,— знаходиться ворожий радіовузол». І те ми знали. «А тепер будемо розробляти оперативний план операції». І сюди штрик олівцем, і туди. А потім як підкине вчене слівце. Я тільки щулюсь. «Ну, як, товаришу Гнибіда, зрозуміло?»— запитує підполковник. Я відверто: «Щось не дуже». Він здивувався і спитав: «А що ви говорили б на моєму місці?» Я відповів: «На вашому місці, товаришу підполковник, сказав би: то ви, Сергію Михайловичу, працювали в цьому селі, знаєте його? Добре. Тож одержуйте завдання: знищіть фашистський радіовузол! Доповісте про зроблене. От що сказав би я, будучи на вашому місці». Підполковник, мабуть, погодився зі мною, бо ні слова не вимовив. Я ж покликав командирів взводів до карти і сказав: «Бачите село і хрестиком помічений радіовузол, що біля школи? Ти, Петре, візьми два кулемети й зроби засідку на греблі. Ти, Федоре, перекрий з двома кулеметами ось цю дорогу на Червоне. А цей шлях тільки намальований на карті. Туди ніякий чорт утікати не стане. Ми самі там грузли по груди. Його перекривати не будемо. Зате біля вітряка неодмінно треба чотири станкачі або ручні кулемети. Як шарахнемо по вузлу, то німецькі радисти й охорона ушкварять до вітряка»... Цей план був прийнятий, і радіовузол розгромлений. Фашистів набили і на греблі, і на дорозі до Червоного, а найбільше — коло вітряка, куди вони кину-

лися з села... Та ось і Микола Йосипович Воронцов іде, бородатий, як апостол.

Дрожжин привітався з командиром одного з перших на Україні партизанських загонів, передав привіт од пораненого Василя Максимовича Яремчука, від мене.

— Треба йти в рейд. Ваш загін бойовий, славний ділами. Пройдете й через деякі райони рідної Харківщини.

— Підемо. Аби тільки розсудливого командира дали,— погодився Воронцов.

— Доберемо,— відповів Дрожжин.

Так представники штабу розмовляли з командирами загонів, які мали дати бійців для об'єднаного загону. Потім разом з Куманьком добирали кандидатуру на командира нового з'єднання. Після розмови з керівниками сумських партизанів Дрожжин і Куманьок запропонували на посаду командира з'єднання капітана Наумова, члена обласного штабу.

Михайло Іванович Наумов народився в селі Великий Сосновій Великососнівського району Пермської області. З юних років — активний учасник боротьби за соціалістичні перетворення, керівник комсомольського осередку. Згодом служив у прикордонних військах. У 1937 році його відрядили до Москви у Вищу школу прикордонників. Війна застала Наумова на кордоні. З ворогом йому довелося зіткнутись у перші дні боїв на Дністрі. Звідти він пройшов по окупованій території в Сумську область.

У партизанах Наумов виявив себе сміливим, енергійним командиром.

— Поведу з'єднання. Виконаю завдання,— заявив він.

Коли був визначений особовий склад нового формування і призначене його командування, Дрожжин і Мартинов передали новому з'єднанню понад 100 автоматів, багато ручних кулеметів, п'ять радіостанцій.

Дрожжин, колишній кіннотник армії Будьонного, і Наумов дібрали коней. Орловські й курські партизани виділили сідла й сани.

Настав час, коли кіннотники вишикувалися перед походом. Попереду — командири, Дрожжин і Мартинов, які будуть супроводжувати партизанів кілометрів п'ятдесят. За кіннотниками — радисти, потім — обоз. З семи-сот бійців — половина автоматників. У з'єднанні чимало кулеметників. Дисциплінованістю з'єднання нагадувало

регулярну частину Червоної Армії, тільки зодягнені бійці-партизани були по-різному.

У з'єднання Михайла Івановича Наумова ввійшли партизанський загін «Смерть фашизму» Конотопського району, група Червоного загону, група загону «За Батьківщину» Середино-Будського району, група М. О. Семенчука, група А. І. Щebetуна і Харківський загін імені Котовського під командуванням М. Й. Воронцова.

Новому з'єднанню належало завдавати ударів по комунікаціях противника на залізницях Суми — Харків, Суми — Готня — Суджа, Київ — Харків. Вони повинні були руйнувати ворожі комунікації на території Сумського, Краснопільського, Тростянецького, Лебединського та Охтирського районів. Похід партизанів мав підняти на збройну боротьбу з окупантами сотні нових патріотів. З'єднанню належало залишати поблизу залізничних вузлів диверсійні групи, розвідників, установляти зв'язок з місцевими партизанськими загонами, групами й подавати їм посильну допомогу. Якщо йти далі на південь не дозволить обстановка, то з'єднання могло повернути на північний захід, пересікти залізницю Бахмач — Ромодан і вийти в райони дислокації чернігівських партизанів.

Товариші Дрожжин і Мартинов від імені ЦК КП(б) України, воєнно-оперативним органом якого був УШПР, наголошували ще на одному завданні. З'єднанню, його загонів кіннотників-партизанів належить здійснити розвідку оборонного валу на Дніпрі і вийти до Черкаських лісів. Коли ж не вдасться з'єднатись із загонами Іллі Даниловича Діброва, Андрія Степановича Куценка, Петра Антоновича Дубового, що перебували в Холодному Ярі, з'єднанню дозволялося повернути на київське Полісся.

Такі були варіанти рейду, обговорені командуванням з'єднання і представниками УШПР Дрожжиним та Мартиновим.

Рейд по Сумській, Харківській, Полтавській, Кіровоградській, Одеській і Вінницькій областях докладно описав сам командир цього з'єднання Михайло Іванович Наумов у книзі «Степовий рейд», тому переказувати його тут немає потреби. Скажу лише, що за активні бойові дії у ворожому тилу 8 березня 1943 року Михайло Іванович Наумов був удостоєний високого звання Героя Ра-

дянського Союзу, а ще через місяць він став генерал-майором.

Партизанам Наумова ворог нав'язав тяжкі бої.

Український штаб партизанського руху докладав усіх зусиль до розшуків з'єднання.

На півдні вже була весна. Землю вкривали тумани. Пілоти не бачили партизанських сигналів. Одного дня ми дали команду льотчикам сісти вдень у приблизному районі знаходження партизанського з'єднання. Марно. Біля Голованівська наші літаки скинули вантажі над лісом без сигналів. Іншого виходу не було. Якщо вантажі захоплять німці, від цього вони набагато сильнішими не стануть. А партизанам ці вантажі дуже знадобилися б. Але наумовців там уже не було. Ще і ще раз життя вчить, як потрібний радіозв'язок у нашій роботі.

З'єднання перебувало в скрутному становищі. Все ж Наумов з частиною бійців пробився в ліси на північний захід од Києва. Решта партизанів, які залишилися на Кіровоградщині, незабаром озвалася ділами. То були загартовані бійці.

Кидок з'єднання Наумова на південь — спроба вести рейдові операції в районах, де проходили важливі комунікації противника. Рейд став гідним вивчення партизанським і армійським командуванням, став прикладом сміливого вторгнення в тили противника.

Під час рейду Наумова інші партизанські з'єднання теж витримали наступ каральних сил окупантів. 27 лютого 1943 року начальник поліції безпеки та служби безпеки сповіщав імперському комісарові по безпеці:

Проведена в районі «Мокрого трикутника» (між ріками Прип'яттю і Дніпром) німецькими військами операція з метою розгрому там великої банди, в якій дуже багато парашутистів, успіху не мала. Більшості партизанів вдалося піти в північно-східному напрямку ще до того, як було завершено оточення. Також у цьому випадку противник застосовував стару тактику, при якій, залишаючи великі ар'єргарди в таборах, він створював видимість перебування там своїх сил...

У Чернігівській окрузі діяльність банди також значно активізувалася, причому в основному ця діяльність здійснювалася частинами банди, яка пішла з «Мокрого трикутника». Операція, що проводилася проти партизанів у «Мокрому трикутнику», викликала посилення діяльності залишків банд у північній частині Київської округи.

Сьогодні я підписував нагородний лист на Григорія Васильовича Балицького — командира диверсійної групи із з'єднання Героя Радянського Союзу Олексія Федоровича Федорова. Балицький вступив у Холменський загін 26 серпня 1941 року, в бою дістав поранення. За хоробрість нагороджений орденом Червоної Зірки. Далі в нагородному листі йшлося:

Балицький до війни був помічником секретаря Чернігівського обкому партії. У партизанському загоні Балицький виявив організаторські і вольові якості, був прикладом самовідданості, сміливості і героїзму для бійців. У грудні 1941 року тов. Балицький з двома бійцями перебив охорону трьох ворожих складів з боеприпасами та зброєю в чотирьох кілометрах від станції Мена і висадив у повітря ці склади. Згодом він, роззброївши 13 поліцейських, знищив двадцятичотирьохметровий залізничний міст. Особисто Балицький відбив у поліцаїв села Тур'я станковий кулемет «максим», а в селі Самотуги Холменського району взяв у полон двох карателів з ручним кулеметом.

Бійці Романов і Поліщук, повернувшись у загін, сказали партизанам: «Якщо Балицький накаже нас стрибнути у палаючий танк, ми неодмінно це зробимо. Те, напевне, зробить кожен, хто хоча б раз побував з ним поруч».

Тов. Балицький зумів не лише особисто громити фашистів, а й вдихнути товаришам сильну волю і презирство до ворога. За його ініціативою в загоні була створена група підричників.

Група пустила під укіс у 1942 році 11 військових ешелонів у районах залізниць Чернігова, Бахмача, Брянська. Під час цих катастроф було знищено 12 паровозів, 125 пасажирських і вантажних вагонів, 1500 солдатів та офіцерів і затримано рух поїздів на цих ділянках на вісім днів.

1. 6 червня 1942 року між станціями Злинка і Закопитте група Балицького замінувала залізницю. На мінах був підірваний ешелон противника —

44 цистерни з авіаційним бензином, знищено також вагон з охороною — 16 німецьких солдатів.

2. 22 серпня 1942 року між Військовим містечком і станцією Закопитте пущено під укіс ешелон з живою силою і боеприпасами. Знищено 7 вагонів, близько 200 солдатів і офіцерів.

3. 23 серпня між Військовим містечком і виселком Красний уголок на Брянській залізниці пущено під укіс ешелон з будівельними матеріалами.

4. 27 серпня під станцією Закопитте пущено під укіс ешелон з середнім і старшим командним складом німецьких льотних і танкових частин. Поїзд ішов у напрямку Брянська. Вбито понад 200 солдатів і офіцерів, багато поранено. Вбито одного генерала й одного полковника.

5. 12 вересня в районі Чернігова пущено під укіс ешелон з військом та боеприпасами. Вбито і поранено близько 200 солдатів і офіцерів противника.

6. 17 вересня між станціями Добруші і Коса Брянської залізниці пущено під укіс ешелон з воєнно-будівельними матеріалами.

7. 13 вересня біля станції Зяблівка в районі Бахмача пущено під укіс ешелон з вугіллям і паливом.

8. 18 вересня біля станції Зяблівка пущено під укіс експрес Харків — Берлін. Убито понад 300 солдатів і офіцерів. Багато поранених.

9. 19 вересня між станціями Добруші і Ларищеву на Брянській залізниці пущено під укіс ешелон з автомашинами і боеприпасами. Знищено 7 вагонів і 6 платформ.

10. 27 вересня 1943 року на Брянській залізниці під станцією Добруші підірвано ворожий ешелон з живою силою. Знищено кілька сотень солдатів і офіцерів. Багато поранено.

Крім безпосереднього керівництва цими операціями, особиста участь тов. Балицького виявилася в мінуванні залізниці для підриву восьми ешелонів, з яких п'ять були з живою силою противника, один — з паливом і два — з будівельними матеріалами та автомашинами.

Моральне і політичне обличчя вірного сина українського народу більшовика Балицького — приклад для всього рядового і командного складу партизанського загону. Вимогливий до себе і до підлеглих, ініціативний, енергійний — таким є Балицький. Він день у день громив живу силу і техніку ворога. Незважаючи на серйозне поранення, Григорій Васильович Балицький перебував у лавах партизанів.

На основі матеріалів, представлених командуванням партизанського загону, клопочу про присвоєння Балицькому Г. В. звання Героя Радянського Союзу.

Начальник Українського штабу
партизанського руху
Строкач.

16 лютого 1943 року Український штаб партизанського руху видав наказ № 508, який був переданий по радіо Якову Івановичу Мельникові й Порфирію Хомичу Куманьку:

Загони, які залишилися в Сумській області, зокрема загони Бойка, Гнибіді, Горюнова, Сеня та інших, в міру наближення лінії фронту повинні відходити на Правобережну Україну. Для роботи у визволених районах залишати тільки необхідну кількість працівників, а також тих, котрі не можуть за станом здоров'я залишатися в загонах для бойових дій. Маршрут руху і район бойових дій дамо додатково. Пересування загонів треба закінчити до розливу річок. Негайно сповістіть, яка кількість загонів і під чийм командуванням може виступити. Питання погоджене з ЦК.

Через три дні в радіограмі № 720 Мельникові та Куманьку було наказано:

Для роботи в області залишити працівників на ваш розсуд, в основному секретарів райкомів, голів райрад. Обов'язково збережіть боєздатність загонів, що йдуть у рейд. Командирами і комісарами призначте авторитетних, вольових товаришів, здатних

повести за собою загони. Гнибіда, Бойко залишаються командирами загонів. Одночасно одного з них на ваш розсуд призначте командиром з'єднання. Мельник призначається комісаром цього з'єднання. Куманьок залишається в області.

Строкач. Зленко.

І все-таки обком партії вирішив дещо по-іншому. 24 лютого з'єднання сумських партизанських загонів було сформоване під командуванням старшого лейтенанта Івана Яковича Шушпанова. Комісаром з'єднання став полковник Яків Іванович Мельник і начальником штабу — лейтенант Антон Панасович Хлякін. До складу з'єднання ввійшли три загони і комендантський взвод.

25 лютого 1943 року о 19-й годині з села Фотовиж Червоного району Сумської області з'єднання розпочало рейд на Правобережну Україну. За ніч бійці проїхали на санях 70 кілометрів. Зупинилися недалеко від районного центру Слоут.

Оперативна обстановка виявилася складною. Крім великих гарнізонів ворога, в райцентрах та інших населених пунктах перебувало багато гітлерівців з діючої армії, яка відходила од Харкова. Вдодовж Десни фашисти створювали оборонну лінію. Вже наступного дня Сумське з'єднання вступило в бій з військовою частиною окупантів. Противник відступив.

На ранок партизанський патруль затримав підозрілого чолов'ягу. Він мовчав недовго, змушений був розповісти, що його послано гітлерівцями як розвідника. Їм уже відомо, що поблизу пройшов загін, але не знають, скільки партизанів і де вони розташувались. Лазутчик показав також, що від села Берізка Глухівського району прямує ворожа колона до 1000 солдатів.

Сумські загони зайняли оборону, хоча й не зовсім вірили словам шпигуна. Але той сказав правду. Опівдні до двох батальйонів противника трьома колонами рушило на хутір Івашенків. Партизани підпустили ворожі колони на близьку відстань і дружно вдарили зі всіх видів зброї. Противник одійшов, перегрупувався і через півгодини знову повів наступ. Бій тривав дві години, але і цього разу закінчився відступом карателів. Партизани підібрали міномет і 15 гвинтівок.

Вночі, коли йшов густий сніг з дощем, загони вирішили перетнути залізницю і шосе Глухів — Шостка. Після минулого бою провідника знайти не вдалося, і патріоти самі побрели через болото. Втратили немало часу, а ще більше сил, поки наблизилися до шосе.

Там йшло дві автомашини. Світло їхніх фар осявало блискучу гладінь бруківки й розплескувалося серед мряки мокрого снігу.

Бійці Червоного загону без особливих труднощів знищили обидві машини. В них були патрулі, які мали виявити партизанів і сповістити про їхній рух своєму командуванню.

Загони зупинилися в Слоутському лісі, біля спаленого фашистами хутора Гута. Тут вони переднювали.

Вночі на шосе Глухів — Вороніж партизани зіткнулися з німецьким обозом. Обозників знищили. Продовольство й цигарки стали їхніми трофеями.

Ранком партизанські загони зайняли Губарівщину Крелевецького району. Натрапили якраз на весілля начальника поліції. Його схопили, коли сідав у сани, щоб їхати до вінця. Населення радо вітало партизанів і було вдоволене, що їхній кат потрапив до рук народних месників.

Вночі повернулися партизани-розвідники, які обстежували обидва береги Десни. Береги виявилися крутими, без під'їзних доріг. В населених пунктах, на шляху просування партизанів, розташовувалися підрозділи противника.

Вдень батальйон фашистів став атакувати позиції Червоного загону. Але до цього дві групи автоматників із загону «За Батьківщину» були послані в ліс, щоб ударити у фланг противника. І хоч ворог застосував міномети, йому не вдалося домогтися свого. Наші бійці підібрали кулемет «універсал», 15 автоматів, 10 гвинтівок, кілька тисяч патронів, взяли в полон двох гітлерівців.

То були солдати 38-ї дивізії, яка відступила з передової. Їхній підрозділ зупинився у Крелевці. Полонені сказали, що проти партизанів готується велика операція, що до Десни вже підійшло з'єднання німецьких військ.

О 15-й годині загони по тривозі зайняли оборону. Спершу противник обстріляв партизанів з мінометів, а потім перейшов у наступ. В найкритичніший для наших бійців момент, коли, здавалося, наставала безвихідь, рота

Манюкова, посилена кулеметами, завдала удару по флангові противника і врятувала становище.

До вечора відбили ще один наступ. Повернулися розвідники від Десни. Результати невтішні: кругом ворожі війська. Відступати нема куди. Залишатися тут навіть на один день — означає загинути. Вирішено прориватися до річки через торф'яне болото. Щоб дезорієнтувати фашистів, увечері з'єднання рушило в північному напрямку — нібито на з'єднання з Червоною Армією.

Розвідка не порадувала: болото абсолютно непрохідне. Загони пересікли бруковану дорогу, обминули Самарщину, де стояв гарнізон італійців, і на ранок зупинилися в лісочку коло села Бензики.

Стомлені боями та поганою дорогою, бійці дуже потерпали ще й від холоду. А вогнищ розпалювати не можна.

Ранком кілька літаків бомбувало Губарівщину. Вони скидали також бомби на лісові масиви, намагаючись виявити і знищити партизанське з'єднання.

Становище погіршувалося й тим, що партизани вийшли на місцевість поза межами наявної топографічної карти. Мельник дав радіограму в УШПР, щоб надістали нову.

Та ось борець із застави привів лісника. Якщо він не допоможе вийти з такої скрути, то хто ж інше?

— На правому березі село Свердлівка, мабуть, єдине, де нема великого гарнізону, — сказав лісник. — Поки що там — чоловік з п'ятдесят поліцаїв. — Він довго думав, а потім додав: — Я проведу вас туди.

Вечері здійнялася хуртовина. Вона допомогла патріотам потай наблизитись до річки. Першою Десну перейшла по кризі ударна група Манжоса. Вона й ліквідувала гарнізон у селі Свердлівка. По льоду переправилися й інші загони, групи. Вже на світанні партизани зайняли хутір Боед, за 12 кілометрів на схід од райцентру Холми Чернігівської області.

Того ж дня УШПР запросив у Мельника координати з'єднання для прийому вантажів, серед яких будуть і топографічні карти.

Літак довелося чекати три дні. За цей час бійці Плотникова розгромили поліцію у Блистіві, висадили в повітря міст на дорозі Чернігів — Новгород-Сіверський, спалили три дрібніших мости. Червоний загін Басова вивів

з ладу спиртозавод, електростанцію і на дорозі Понорниця — Холми зруйнував два мости.

В ніч на 6 березня два червонозоряних транспортних літаки скинули 15 мішків на парашутах. Серед вантажів були топографічні карти, 10 автоматів, 15 карабінів, багато свіжих газет, листівок. Друковані матеріали використовувалися партизанами для пропагандистської роботи серед населення.

Не встигли штабісти склеїти карти, як ворог перейшов у наступ. Карателі намагалися вибити партизанів з лісу в поле і там знищити. Тяжко поранило командира однієї групи оборони Бутакіна. Бійці розгубилися, стали відходити. Тоді командира замінила сімнадцятилітня автоматниця Валентина Тюрєва.

— Стійте! Стійте! — вигукувала вона. — За мною! Вперед! — Дівчина повела автоматників у контратаку, і ворог відступив.

Коли стало смеркати, бій ущух. Партизани підібрали три кулемети «універсал», 50 гвинтівок. Поховали вбитих товаришів. Поранили взяли на підводи. І знову — в похід.

В селі Прибінь сумські партизани довідалися від тамтешніх жителів, що недалеко дислокується Чернігівське з'єднання Героя Радянського Союзу Олексія Федоровича Федорова. Мельник послав на зв'язок з ним групу, очолену начштабом Антоном Панасовичем Хлякіним. Розвідники повернулися через кілька годин із запискою Федорова, в якій він рекомендував сумчанам взяти участь в операції по захопленню Гути-Студенецької.

З'єднання залишило свій тимчасовий табір і пішло на зустріч з чернігівськими партизанами.

11

Робота Українського штабу партизанського руху розгорталася. В січні 1943-го ми десантували в тил противника 62 організаторських і диверсійних групи, в лютому — 20 (була погана погода), в березні — 63. Працівники УШПР, про що вже говорилося, вилітали в Сумську область з бойовим спорядженням для рейдового з'єднання Михайла Івановича Наумова. Тоді ж рейдували на захід Чернігівське з'єднання Олексія Федоровича Федорова і Сумське — Івана Яковича Шущпанова.

7 березня 1943 року Державний Комітет Оборони своєю постановою розформував Центральний штаб партизанського руху. Керівництво партизанським рухом на Україні і далі здійснювали ЦК КП(б)У та його орган — УШПР. З розформованого ЦШПР до нас прийшло хороше поповнення. Представництва Українського штабу партизанського руху очолили на Південному фронті — полковник Георгій Олексійович Перекальський, а на Південно-Західному — полковник Олексій Микитович Асмолов. Я дуже поважав цих людей за ініціативу і наполегливість у роботі. Підготовка парашутно-десантних груп при фронтах, здійснення розвідки, розгортання партизанського руху в степовій частині України (чим безпосередньо і займалися представництва УШПР на Південному і Південно-Західному фронтах) перебували в надійних руках.

В ті дні заступником начальника УШПР був призначений талановитий інженер, учасник громадянської війни та доброволець, який воював у складі інтернаціональних бригад в Іспанії, полковник Ілля Григорович Старинів.

Разом зі Стариновим, начальником оперативного відділу полковником Бондарєвим та іншими працівниками штабу ми напружено працювали над проектом «Весняно-літнього плану розвитку партизанського руху та активізації бойових і диверсійних дій партизанів України в 1943 році». За розмахом, тактичним і стратегічним завданням план був небаченим в історії партизанського руху. Розробкою цього плану постійно цікавились члени Політбюро ЦК КП(б)У товариші Дем'ян Сергійович Коротченко, Леонід Романович Корнієць і Михайло Сергійович Гречуха.

Після всебічного розгляду плану в ЦК КП(б)У Дем'ян Сергійович і я були присутні на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) і Державного Комітету Оборони, де мали його затвердити.

Доповідав я.

План ґрунтувався на тому, що на півночі Ровенської і Житомирської областей, у межиріччі Дніпра та Прип'яті на той час зосередилось майже 20 українських в'єднань і загонів, які разом з білоруськими формуваннями утворили партизанську зону. Туди в березневі дні, згідно з наказом УШПР, пробивалися Чернігівське і Сум-

ське партизанські з'єднання під командуванням Героя Радянського Союзу Олексія Федоровича Федорова та Івана Яковича Шуппанова.

Необхідно було додатково оснастити всі формування, що перебували в чотирикутнику Овруч — Сарни — Столін — Мозир, зброєю і боєприпасами з тим, щоб вони якнайшвидше вийшли в рейди на південь і південний захід України — до залізничних вузлів Козятин, Жмеринка, Коростень, Шепетівка, Здолбунів, Ковель, Сарни — і всіма засобами перешкоджали ворогові перекидати живу силу й техніку на фронт, у район Курської дуги.

Передбачалось також допомогти спеціалістами радіозв'язку та міннопідривної справи багатьом партизанським загонам, котрі діяли в Кам'янець-Подільській *, Вінницькій та Кіровоградській областях. Партизанська боротьба взагалі і диверсійна діяльність зокрема мали різко активізуватися в тих районах. У степ і лісостеп України вже послано десятки парашутно-десантних груп, яким разом з місцевими загонами належало осідлати залізничні вузли Знам'янка і Сміла. Удари по магістралях Київ — Брянськ і Київ — Полтава повинні посилити партизанські загопи Лівобережжя, котрі теж потребували матеріально-технічної допомоги.

— Отже, ви плануєте, товаришу Строкач, на Україні «широку рейкову війну», до якої закликав ще Центральний штаб партизанського руху? — запитав хтось із членів Політбюро.

— В основному так,— відповідав я.— Але наш штаб більше надає значення не «війні з рейками», а «битві на рейках». Знищення рейок у степовій і лісостеповій смузі України неможливе, бо це доводиться робити на очах у ворога. А ми спрямовуємо загопи на масове мінування залізниць, для чого в нас є міни сповільненої дії МСД-5. Вибухають вони під якимось ешелonom без присутності мінерів, у заданий час протягом сорока діб. Але застосовувати ці міни можуть тільки навчені люди. Тому планом передбачено відповідну підготовку майже чотирьох тисяч партизанів. Інструктори для цього в нас є.

— Для подання практичної допомоги партизанським загонам ЦК КП(б)У посилає в тил ворога велику групу

* Тепер — Хмельницька область.

своїх працівників, а також спеціалістів і офіцерів з партизанського штабу,— сказав Дем'ян Сергійович Коротченко.— Загони треба підготувати до нових завдань і в політичному відношенні. Деякі оперативні групи ЦК очолені першими секретарями обкомів партії, депутатами Верховних Рад Союзу РСР і України. Такі товариші, як Василь Андрійович Бегма, Степан Антонович Олексенко, Дмитро Тимофійович Бурченко, керують обласними партизанськими штабами.

— Тільки з Москви на допомогу українським загонам повинні вилетіти понад 250 чоловік,— продовжив я.— Ми просимо у Державного Комітету Оборони як мінімум 5000 мін і для початку — 30 тонн вибухівки. Решту партизани здобудуть у ворога. Просимо також 1600 автоматів, 80 кулеметів, 50 мінометів, 80 протитанкових рушниць, понад 1000 гвинтівок, 3000 снарядів, 14 000 гранат. Необхідні ще сіль, тютюн, медикаменти. Весь вантаж становить близько 140 тонн. Щоб перекинути його, потрібно 250 літако-вильотів.

Сталін, не виймаючи люльку з рота, сказав задумливо:

— Правильний приціл узяв Український штаб партизанського руху. А що у вашому проєкті говориться про польські партизанські заводи?

— В деяких наших з'єднаннях є польські, словацькі заводи. З допомогою українських партизанів, кадрів з УШПР ми будемо й далі формувати такі заводи, виділяючи їх у самостійні бойові одиниці, щоб у потрібний момент передислокувати їх на територію Польщі та Словаччини,— відповів Дем'ян Сергійович Коротченко.

— Це правильно, товариші українці! — сказав Сталін.

— Не забудьте, товаришу Строкач, передати в партизанські заводи урядові нагороди,— нагадав Михайло Іванович Калінін.— В січні товариш Бегма вручив орден й медалі партизанам з'єднань Ковпака і Сабурова. Перед наступними рішучими боями треба вручити заслужені нагороди партизанам інших формувань.

— Спасибі, Михайле Івановичу, не забудемо! Дозвольте ще сказати...— попросив я.— Минулого разу товариш Сталін запитав мене, яка луна піде по тилі фашистської армії, коли партизани почнуть стріляти з гармат?

— І як? — поцікавився Сталін.

— «Сорока»'ятки», переправлені з Москви, і десятки

трофейних гармат непогано б'ють по автомашинах, поїздах і, трапляється, по танках противника. В деяких загонах, наприклад, у Бегми, Федорова, Сабурова, є навіть артилерійські підрозділи. Луна від пострілів партизанської артилерії котиться на багато десятків і навіть на сотні кілометрів ворожого тилу. Щойно товариш Калінін говорив, що багатьом воєначальникам в Червоній Армії в ці дні присвоюють звання генералів. Ми прийшли з клопотанням про присвоєння звання генерал-майора товаришам Ковпаку, Рудневу, Федорову, Сабурову і Бегмі.

Передихнувши, я продовжив:

— Чому бажано присвоїти їм звання генерал-майора? По-перше, такий захід послужить зміцненню військової дисципліни серед партизанів, здобуде їм ще більший авторитет серед населення. По-друге, звістка про це пролунає на всій окупованій території, а ми, звичайно, все зробимо, аби гітлерівці скоріше взнали про те, що в їхньому тилу з'явилися червоні генерали. По-третє...

— «По-третє...» можете не говорити, товаришу Строкач. Вважаю, що пропозицію Українського штабу партизанського руху треба підтримати, — сказав Сталін. — Товаришу Чадаєву підготувати постанову. А товариш Строкач нехай скаже своїм інтендантам, щоб вони підібрали генеральську форму товаришам Бегмі, Федорову, Ковпаку, Рудневу і Сабурову. Це правильно, коли обласними партизанськими штабами і з'єднаннями керують члени ЦК, секретарі обкомів партії, генерали...

12

8 березня 1943 року біля села Гута-Студенецька команди сумських загонів зустрілися з Олексієм Федоровичем Федоровим і командно-політичним складом його з'єднання. Такі зустрічі завжди незабутні, хвилюючі.

Мельник, Шущпанов і Хлякін розробили зі штабом з'єднання Федорова план рейду на Правобережжя. Чернігівське з'єднання було вже розділене надвоє. Одне, на чолі з секретарем обкому партії Миколою Микитовичем Попудренком, залишалося в Чернігівській області, друге вів Федоров на захід України.

11 березня 1943 року о 17-й годині Чернігівське і Сумське з'єднання двома колонами вирушили до Дніпра.

Настала весна. Треба було поспішати, щоб форсувати ріки, поки вони не скресли.

Вночі перейшли по кризі Снов, потім перетнули залізницю Гомель — Бахмач. Партизани Федорова підірвали військовий ешелон. На платформах горіли машини.

Надвечір обидві колони підійшли до залізниці Гомель — Чернігів. Від станції Ріпки долинув стукіт коліс. Німці вислали бронепоезд, щоб перетнути шлях партизанам. Та петеерівці розбили паровоз і дві бронеплощадки.

З боєм довелося переходити й шосе Гомель — Чернігів. Противник підкинув десятки автомашин із солдатами. Бруківкою сунули танки. Два з них підірвалися на партизанських мінах, і це сплутало задуми ворога. Він звернув до Клубівки, загрожуючи дальшому просуванню партизанів. Але загони Федорова, які знаходилися у селах Олександрівка і Костина Рудня, нав'язали фашистам бій, і ті, вже вкотре за ці два дні, не витримали натиску патріотів.

Сумські підривні групи знищили мости через Вир, щоб позбавити ворога можливості переслідувати партизанські колони.

То був надто важкий похід. Повільно, по пояс у воді тягли партизани підводи, несли поранених, боеприпаси.

Яків Іванович Мельник так говорив про цей перехід: «Навіть коні, і ті начебто відчували, яку відповідальну роботу виконують. Падаючи від втоми, все ж тягли важку поклажу. Здавалося, цей шлях не матиме кінця».

А попереду головних колон, на Дніпрі, вже орудували ударні групи партизанських саперів. Їм теж було нелегко. Лід ледве тримався. Метрів на сім-вісім він одійшов од берега. Через проталини довелося будувати містки. Лісу поблизу не виявили. Партизани звернулися по допомогу до мешканців сіл Кочев'є, Лопатні. Люди виручили. Вони віддавали бруся, колоди, які знаходились у них на подвір'ях, знімали тини і паркани навколо своїх обійсть, переносили все те до берега.

Спорудження переправи тривало з четвертої до десятої години ранку. Треба було обережно перетягти по цих ветхих, наспіх прокладених місточках підводи, сани з пораненими та боеприпасами.

Місцями кригу підмело. І все ж партизани переправились через Дніпро. З'єднання Федорова захопило села

Бивалки і Щепці, а партизани Шущпанова — Мельника зупинилися в селі Санське, неподалік від Лосва.

Бійці падали від втоми. Та відпочивати їм не довелося. Дві роти «козаків», перекинутих з міста Хойники вночі, зосередилися в лісі і після артилерійської підготовки пішли в наступ на село Санське. Загони Басова, Плотникова відповіли щільним вогнем з флангів. «Козаки» відступили, окопалися на висоті й піддали село артилерійсько-мінометному вогню.

Увечері — знову в путь. Треба спішити до Прип'яті. Цей шлях партизанські з'єднання пройшли без особливих труднощів. 20 березня колони наблизилися до райцентру Юревичі і розташувалися в лісі. Розвідники не порадували. Вони встановили, що Прип'ять звільняється від криги.

Радисти УШПР по кілька разів на день тримали зв'язок з обома з'єднаннями. Український штаб сповістив Федорову і Мельнику, що з'єднання Ковпака знаходиться в селі Аревичі й утримує переправу через Прип'ять.

До Аревичів 70 кілометрів. Шлях до них залитий водою, перетятий болотами. Партизанам довелося будувати в багатьох місцях дерев'яні настили, щоб вийти на ґрунтові дороги. З великими труднощами 7 квітня Сумське з'єднання дісталось Прип'яті біля села Ломачі.

Незабаром розвідка сповістила про наближення річкових суден — трьох парових і чотирьох моторних катерів.

Партизани вдарили по них з кулеметів, протитанкових рушниць. Один моторний катер загорівся. Решта повела вогонь з гармат, запалила два будинки в селі і прорвалася повз береги, утримувані сумськими партизанами. Але нижче судна зустріли ковпаківці й доконали їх.

Ранком Мельник одержав записку від Федорова. Той сповіщав, що йде назустріч ковпаківцям і форсуватиме Прип'ять. Федоров радив і сумчанам рухатися до переправи.

Через кілька годин дорогу Сумському з'єднанню перетнув батальйон карателів, що йшов до села Ломачі і мав на озброєнні дві гармати середнього калібру. Другий батальйон з Хойників прямував по партизанських слідах до Тульговичів. Удар готувався з двох напрямків.

Застава Червоного загону зустріла колону противника кулеметним вогнем. Він одійшов і став обстрілювати міс-

це, де знаходилася застава. Але на той час командир застави Самусь одвів своїх бійців на іншу позицію.

Ворог наблизився до села Ломачі і зупинився, чекаючи підкріплення. Цією паузою скористалися партизани: дві групи автоматників зайшли у тил ворога й, перебивши та розігнавши обслугу, захопили гармати.

22 солдати і два офіцери потрапили в полон. З трофеїв сумські партизани взяли дві гармати «Шкода», сім кулеметів, радіостанцію, 80 гвинтівок, 20 підвід, 11 коней.

Ця перемога дозволила з'єднанню дійти до Аревичів.

В той же день відбулася нарада штабів трьох з'єднань Ковпака — Руднева, Федорова — Дружиніна, Шупанова — Мельника. У місті Брагині скупився чималий гарнізон фашистів. Тут перебували й тиліві служби гітлерівців. Це була база, опорний пункт ворога проти партизанів побіля гирла Прип'яті. Вирішено в ніч на 11 квітня спільними силами трьох з'єднань розгромити майже півторатисячний загін ворога. В придруженні вогневих точок і дзотів могли прислужитися і трофейні гармати, здобуті в останньому бою Сумським з'єднанням.

Опівдні 10 квітня визначені для операції загони вийшли на вогневі рубежі.

Перші колони ковпаківців і федоровців настільки розмісили ґрунтівки, що артилерія сумчан не могла пройти. Коні грузили в багні, гармати теж. Взялися робити настили. Не вистачало сокир. Бійці звернулися за підмогою до жителів села Нежихове. Але люди з осель не вийшли. Тоді комісар Сумського з'єднання Мельник зайшов до першої ж хати, де були чоловіки:

— Просимо допомогти нам витягти з болота «штучки». Без них не зможемо дошкульно бити окупантів.

Хтось із місцевих вийшов із хати, напевно, на розглядини.

Незабаром він повернувся:

— Товаришу комісар! У нас є хлопці, які допоможуть.

— Що тут сталося? Чим люди налякані?

— І не питайте. Вчора ввечері есесівці з поліцейськими ввірвалися в село. Вбили одного хлопця. А сьогодні жінок, дітей, які не встигли втекти, зігнали у дві хати, позабивали вікна й почали обкладати хати соломкою. Та в цей час нагрянули ви, партизани, і бандити втекли! —

розповідала жінка, ставлячи перед Мельником миску з медом. — Їжте, наші рятівники.

Але комісарові було не до меду. Голодні коні. Стомлені бійці. Та й операція не чекатиме. Він попросив селян дати чогось гарячого поїсти бійцям і знайти для коней хоча б по півдра вівса.

Селяни в усьому допомогли партизанам. А коли побачили обоз і гармати, стали захоплено вигукувати:

— Оце «штучки»!

— Оце партизани. З такими ніякі есесівці нам не страшні...

Артилерія сумчан заговорила в самий розпал бою. Одне за одним змовкли кулеметні гнізда ворога на дахах цегляних будинків. Залишалося два-три дзоти в центрі міста. Та по них ніяк вести вогонь прямою наводкою.

Сумські партизани захопили позицію на шляху Хойники — Брагин, трошили з гармат автомашини, що підвозили живу силу противника.

Про розгром брагинського опорного пункту ворога вже не раз писалося в нашій мемуарній літературі особливо про це добре сказано в книзі О. Ф. Федорова «Підпільний обком діє». Я ж зупинився на участі сумських партизанів тому, що про них раніше тільки згадувалося як про учасників цієї операції.

Розголос про битву в Брагині пролунав по всьому Полісся. На фашистське окупаційне начальство і вороже командування ця операція справила гнітюче враження. Вони гадали, що сюди прорвалися частини Червоної Армії, бо такої великої поразки в своєму тилу окупанти ще не знали.

14 квітня Сумське з'єднання переправилося через Прип'ять і вийшло до Марковських Хуторів Гомельської області. Тут дислокувалося з'єднання Героя Радянського Союзу О. М. Сабурова.

Сабуровці обладнали аеродром, і сумські партизани хотіли використати його для одержання вантажів з Великої землі. З'єднання пройшло понад 1000 кілометрів. До Десни воно перебувало в оточенні частин ворога, що відступав. Потім ішло по грузьких дорогах під час повені. Чотири річки, шість залізничних магістралей, десять брукованих шляхів лишилися позаду. Це була сувора школа, в якій гартувалась мужність бійців сумських загонів.

У штабі Сабурова командування Сумського з'єднання зустріло керівників Вінницького підпільного обкому партії, котрі прибули кілька днів тому з Москви. Секретар обкому Дмитро Тимофійович Бурченко радо привітав Шущпанова та Мельника і сказав:

— Наказом за № 00 185 від 15 квітня Український штаб партизанського руху передає ваше з'єднання Вінницькому обкомові партії. Завдання, товариші, складне. Треба рушати в рейд на територію Вінниччини і там широко розгортати партизанський рух.

— Складне, — відповів Мельник.

— А в районі Хмільника і Літина треба ще й виконати наказ Верховного Головнокомандування № 00 189, — продовжував Бурченко.

— Знаю, що означають ті нулі, — всміхнувся Яків Іванович Мельник. — Від тих нулів я вже зовсім посивів за минулий місяць.

— Так, так... Треба паралізувати роботу залізничних вузлів Жмеринка і Козятин.

— Що й казати, — міцний горішок під носом фронтової резиденції Гітлера, — сказав Мельник.

— І ще... Нам належить встановлювати зв'язок з діючими загонами, створювати нові, а також добувати боеприпаси і зброю, забезпечувати ними партизанів, — говорив Бурченко.

13

Нелегка зима нарешті скінчилася. Партизани мужньо витримали напади карателів і на Житомирщині, і в лісах Чернігівщини, і в Сумській області. Витримали облогу, нестачу харчів, боеприпасів.

З настанням весни фашисти змінили тактику. Зима не дала їм утішних наслідків. Це відверто визнав начальник поліції та служби безпеки в листі штабові командування від 26 лютого 1943 року, де підкреслювалося, що операція по розгрому великих партизанських загонів не мала успіху, а їх діяльність на правому і на лівому березі Дніпра посилюється.

У боротьбі проти партизанів карателі почали застосовувати суто варварську тактику. Вони стали палити

села і ліси. У квітні 1943 року Український штаб партизанського руху одержав таку радіограму:

Товаришам Корнійцю, Строкачу.

В боротьбі з партизанами німці стали застосовувати підпали лісів і боліт. Прошу довести це до відома всіх керівників партизанського руху та організувати запобіжні заходи і боротьбу з пожежами, підняти місцеве населення для охорони лісів і боліт.

Непогано було б з боку партизанів організувати разом з радянським активом контроль за тим, як охорону здійснює населення.

Дем'ян.

Цю радіограму подав, як читач здогадується, Дем'ян Сергійович Коротченко, котрий перебував тоді у ковпаківському з'єднанні.

Фашистам здалися недостатніми великі каральні експедиції і підпали лісів та боліт, де базувалися партизанські загони. З настанням весни вони почали організовувати спеціальні загони під назвою «фальшиві банди». Їх комплектували з есесівців, поліцаїв, жандармів. З'являючись під виглядом партизанів у сім'ях, співчуваючих партизанам, вони повинні були виявляти патріотів, щоб потім жорстоко розправлятися з ними. Метод підлий, підступний, аморальний, нелюдський. Істинно фашистський.

Не станемо перелічувати місця, в яких розбійникували такі «партизани» весною і на початку літа 1943 року. Вони зустрічалися майже скрізь на окупованій території республіки. Розповімо лише про «діяльність» однієї з них, використавши для цього офіційний звіт ворога:

Фальшива банда була організована під командуванням штурм-фюрера СС із 11 чоловік поліції безпеки, 20 чоловік поліції Путівля, 20 чоловік з Есмані і ще 20 чоловік поліцаїв.

Все озброєння було російське, а саме: станковий кулемет, 2 ручних кулемети, автомати, гвинтівки і ручні гранати. Крім того, що банда мала російське озброєння, вона була одягнена в усе російське: мундири, шинелі, командирські шинелі, комісарські португелі, російські польові сумки, червоні зірки. Таким чином, створювався вигляд, який нагадував справжню банду, що своєю метою повинна виявляти тих осіб, які, виходячи зі своїх політичних переконань, постійно підтримують бандитів або які самі були готові приєднатися до банди. Через годину після початку операції офіційна команда поліції безпеки, посилена 50-ма

солдатами і складом поліцейського батальйону,— повинна виступити і провести додаткові арешти у звичайному порядку по списках.

На випадок можливого віткнення з противником у фальшивій банди, а також у команди, яка йшла за нею, були на правому рукаві білі пов'язки з добре помітною червоною плямою. Крім того, група домовилася щодо світлових сигналів. Кожен член фальшивої банди був докладно проінструктований про завдання і методи своїх дій.

Одразу ж, як тільки прийшла фальшива банда, вулиці села набули незвичайного вигляду. В той час, коли з'являються офіційні команди поліції безпеки й служби безпеки, вулиці завжди пустинні, а жителі боязко виглядають з-за прочинених дверей і вікон. Цього разу панувало пожвавлення. Всюди стояли жінки різного віку, розмовляли одна з одною, діти бігали по вулиці і гралися. Всюди вітали банду словами — «здрастуйте». Всюди чулося: «Наші люди». Після нетривалої діяльності групи з'явилися перші успішні результати. Не боячись фальшивої банди, жителі влаштували їй дружній прийом. Бандитів приймали як братів. У домах їх пригощали молоком, горілкою і стравами, давали багато продуктів і кращих коней.

Інші жителі села, висловлюючи антипатію до німців, заявляли, що німці так намучили їх усілякими поборами, що вони з великим бажанням сьогодні чи завтра порубали б німцям голови сокирами або вигнали б їх вилами з України. Німці їх намучили досить. Жителі села, осіняючи себе хресним знаменням, висловлювали побажання скорішого повернення червоних.

Берлін, 2. 4. 1943 р.

Начальник поліції безпеки і служби безпеки,
штаб командування.

Ця доповідна особливих коментарів не потребує. З подібних донесень фашистське командування зрозуміло, що виявляти всіх співчуваючих партизанам така ж марна справа, як лічити в небі зорі. Це визнання ворога — красномовне свідчення нездоланної сили партизанського руху, який народжувався в надрах народу і мав у ньому невичерпні резерви, свідчення спопеляючої ненависті радянських людей до окупантів та їхніх порядків. І фашисти стали покvapливо шукати інші методи боротьби з партизанами.

В середині квітня командир з'єднання житомирських партизанів Степан Федорович Маликов передав радіограму в УШПР про те, що літаки скинули над лісами листівки до партизанів. Такі ж повідомлення ми одержали від Сидора Артемовича Ковпака, Олександра Миколайовича Сабурова, командирів партизанських загонів,

що дислокувалися в Хінельських лісах, від кіровоградських партизанів Іллі Даниловича Діброви.

Незабаром примірники цих листівок були доставлені в Український штаб партизанського руху.

Ось у перекладі українською мовою повний текст цієї листівки, написаної фашистами по-російськи:

СМЕРТЬ НІМЕЦЬКИМ ОКУПАНТАМ!

Товариші партизани і партизанки!

Ряд блискучих перемог, одержаних Червоною Армією над німецько-фашистськими ордами, поклав початок до остаточного розгрому так званої «непереможної» армії гітлерівської Німеччини.

У своєму радісному пориві народи нашої безмежної соціалістичної Вітчизни разом з рідною нашою Червоною Армією напружують всі зусилля до повної перемоги над німецько-гітлерівськими окупантами.

В даний момент наші армії захопили на всіх ділянках фронту міцні позиції, щоб гідно зустріти натиск ворога, ще далеко не розбитого, ворога, що займав велику територію наших республік, боездатність і чисельність армій якого ще велика.

Наше завдання — прорив до столиці Польщі і розрив таким чином фронту німецьких військ.

Товариші партизани. Ворог посилив свої поліцейські загони в лісах Західної України, України і Білорусії.

В ряді міст і сіл, тимчасово захоплених окупантами, гітлерівські молодці в своєму розгулі знищують десятки, сотні героїв-одинаків партизанів і партизанок, які віддають своє життя за визволення нашої соціалістичної Батьківщини.

Дрібні героїчні загони наших славних партизанів, на жаль, не можуть протистояти великим ордам німецько-гітлерівських бандитів.

Настав момент, коли всі наші сили повинні бути спрямовані до організованого, концентрованого удару по тиллові гітлерівських частин, тому завдання дня — організація великих партизанських загонів, одночасне нанесення удару з фронту і тилу. Пам'ятаючи й не забуваючи цього завдання, докладайте всі зусилля до накопичення великої, могутньої, народно-партизанської сили до вирішальної битви з ворогом культурного людства. Дрібні героїчні зусилля виснажують і знекровлюють наш народний рух.

Товариші партизани. Вас чекає велике завдання, і воно вимагає всі наші сили. Ви повинні стати найсильнішим передовим загonom нашого переможного походу на Варшаву і Берлін.

Будьте цільними і витриманими. Згуртовуйтеся навколо цього важливого завдання. Про час і місце наступу нашої армійської ударної групи вам буде вчасно оголошено.

Час вашого перепочинку використовуйте для збирання зброї, створення складів зброї і боеприпасів, спорядження і вибухівки.

Залягайте в цих базах і вичікуйте. Вам потрібна зброя для рішучих боїв за соціалістичну Вітчизну. Згуртовуйтеся, навкруг командирів, яких ми вам послали.

Не розпилюйтесь на дрібні дії. Пам'ятайте, що нам потрібні люди — герої майбутніх боїв. Об'єднуйтеся у великі загони навколо посланих вам на допомогу командирів.

Очікуйте наказу виступу упевнено й спокійно. Зараз всякі дрібні дії рівнозначні безцільному самовбивству. Тільки вороги Радянського Союзу і провокатори базикають зараз про негайну остаточну перемогу.

Об'єднуйтеся у таборах і чекайте там наказу до рішучих дій. Наказ буде даний, як тільки урожай, який ми в цьому році хочемо використати самі для себе, буде уже в коморах, а річки і озера знову вкриються льодом.

Ждіть спокійно. Червона Армія і наші славні партизани і партизанки очистять Радянську землю від гітлерівської нечисті.

ПЕРЕМОГА БУДЕ ЗА НАМИ

Березень 1943 року

Командуючий армією прориву

ПРОЧИТАЙ І ПЕРЕДАЙ ІНШОМУ.

Ця листівка — витвір рук фашистського командування, поліції безпеки й служби безпеки після провалу каральних операцій проти партизанів. Фашисти не пошкодували епітетів на самих себе. Вони називають свою армію і «бандитами», і «гітлерівською нечистю», і «німецько-гітлерівськими окупантами», і, нарешті, «гітлерівськими молодцями».

У провокаційній суті такої писанини міг розібратися далеко не кожен командир партизанського загону, не кожен народний месник, житель окупованої території. До того ж, ідея створення крупних партизанських об'єднань була насправді поширена серед партизанів. Ця нова провокація могла створити неабияку плутанину в партизанському русі, а то й просто завдати нашій боротьбі нищівного удару. Весна і літо 1943 року мали вирішити строки вигнання окупантів з радянської території і, можливо, й остаточні строки закінчення війни. Цей період вимагав максимум зусиль Червоної Армії і партизанів, особливо на Україні, для проведення операцій величезного стратегічного значення.

І от напередодні таких подій фашистське командування пішло на хитрий трюк, використавши в наведеній листівці навіть лексику нашої пропаганди, хіба що слово

«молодці», замість «молодчики», та ще деякі впадають в око нашому читачеві.

Треба було негайно діяти, вживати заходів і нам.

27 квітня 1943 року Центральний Комітет КП(б) України та УШПР дали всім партизанським загонам таку радіограму:

Всім командирам партизанських загонів.

Німці закидають для партизанів листівки за підписом «командуючого армією прориву», з яких видно, що вони мають намір послати своїх агентів у партизанські загони під виглядом командирів, начебто посланих від керівних органів партизанського руху, з метою очолити організацію так званого «походу на Варшаву і Берлін».

Для цього рекомендують партизанам травень і все літо використати для перепочинку, збирання зброї, спорядження складів озброєння, боєприпасів, об'єднання крупними загонами й очікування наказу про дії, який буде даний з настанням осінньо-зимового періоду.

Сповідасмо: ці листівки явно провокаційні, спрямовані на підри्व партизанського руху

Роз'яснюйте партизанам і місцевому населенню провокаційний зміст цих листівок.

№ 1796.

14

...Війна застала Георгія Олексійовича Перекальського, мого знайомого ще по службі в прикордонних військах, у Перемишлі.

22 червня рано-вранці воїни 92-го прикордонного загону витримали зливу ворожого вогню. Потім посунули танки, піхота. Гітлерівці вдерлися в місто. Тоді й утворився там партизанський загін з працівників установ, які не мали змоги евакуюватися.

Командування прикордонного загону перегрупувало сили, підійшли частини стрілецької дивізії з літніх таборів. І от з трьох напрямків — прикордонники, піхотинці і партизани з тилу — вдарили по ворогові у Перемишлі.

Вони вибили фашистів з міста й утримували його п'ять днів. У тих боях брав участь і Перекальський.

Зустрівшись з Георгієм Олексійовичем влітку 1942 року, я запропонував йому роботу в новоорганізованому УШПР. Бо завжди поважав прикордонників, довіряв їм. Саме тому, може, в УШПР і в партизанських загонах було багато на командних посадах прикордонників. Думаю, що мене за цей «ухил» лаяти не стануть.

У травні 1943 року полковник Перекальський як представник УШПР при Військовій раді Південного фронту запланував одну серйозну і досить оригінальну операцію.

Не секрет, що німецькі фашисти створили цілі формування з колишніх кримінальних злочинців і слабкодухих людей, а зрештою, із зрадників радянського народу. Це були підрозділи власовців, різні так звані «козацькі» формування — «калмицькі», «туркестанські» й «татарські», що йменували себе легіонерами. Отих покидьків і поставили фашисти на Таганрозькій дільниці перед військами генерала Федора Івановича Толбухіна.

Толбухін викликав Перекальського і сказав:

— Ви представляєте в нас партизанів, які ведуть війну з ворогом у його тилу. Вам і карти в руки. Подумайте, як зробити, щоб перед Червоною Армією не було біля Таганрога отої наволочі з «добровольчих» формувань. Били ми білокозачих офіцерів у громадянську війну, та, видно, не всіх доконали. Подумайте. Ми допоможемо вашим людям зброєю і навіть кораблями контр-адмірала Горшкова.

Для проведення операції партизанському штабові був переданий літак По-2, досвідчений пілот і... білогвардієць, якому і в цю війну свербіли руки виступити проти Радянської влади.

Тим білогвардійцем був захоплений партизанами в полон колишній козацький офіцер Середя. Він служив у Ростові начальником стройового відділу допоміжної поліції. Його добре знали в обличчя гестапівці, поліцаї та офіцери «козачих» формувань. Коли партизани викрали його, надійшли відомості, що Середу німці запідозрюють, нібито він добровільно перейшов лінію фронту і здався в полон Червоній Армії.

Вирішили десантувати цього офіцера на околицю Таганрога. Між іншим, у його речовий мішок та одяг потай були зашиті листи таким же недобиткам, як Середя.

Першого травня раннім ранком од двокрилої «уточ-ки» відокремилися два парашути: на першому — поліцейський чин, а на другому — його речі. Ворожа застава дружно обстріляла «червоних розвідників», що приземлялися. Скоро гітлерівці дізналися, що парашутист був тільки один і той убитий ще в повітрі.

Німецьке командування признало в убитому колишнього офіцера білої армії, недавнього начальника стрілецького відділу ростовської допоміжної поліції. Але найбільше воно зацікавилася листами, знайденими за підкладкою картуза, в куртці, речовому мішку і навіть у консервній банці.

Котрийсь із тих листів адресувався колишньому офіцерові царської армії Однотолову, голові «Малого Військового округу» і був такого змісту:

Ваш план схвалений. Командування бажає вам успіху і найближчої зустрічі. Форсуйте підготовку до повстання.

Термін готовності козачих сотень призначте самі у відповідності з загальним терміном. Зверніть увагу на одночасний виступ усіх козаків на чолі з офіцерами.

Підготуйте все, щоб своєчасно змести з дороги офіцерів, які можуть зашкодити справі.

Налагодьте зв'язок з «кубанцем» і погодьте з ним виступ у часі. Козаків з «М» і «Х» підтягніть якомога ближче до фронту. Не допускайте роздріблення людей, тримайтеся компактно. В цьому запорука успіху.

Ще раз перевірте, чи все підготовлене, щоб вести з ладу техніку.

Загальний сигнал — політ літака. Коефіцієнт часу — 6. Про сигнал сповістіть тільки офіцерам.

Часу залишилось мало. Треба поспішати. Сигнал вашої готовності попередній. Все останнє вами вже зроблено.

Бажаю успіху. За Батьківщину! Ваш Дон.

Такі ж листи були написані ще багатьом командирам «козаких» формувань, іншим діячам так званого Малого Військового округу, «співучасникам змови проти гітлерівців».

Результати операції перевершили сподівання. Між 10 і 20 травня «козака» дивізія, що дислокувалася в Таганрозі, була переведена фашистським командуванням у тил, роззброєна і розформована.

Про це УШПР сповістили партизани Таганрозького загону Афоніна.

Зв'язковий цього загону Віктор Гуда червневої ночі по шию у воді брів поблизу берега Азовського моря три кілометри до наших позицій з розвідувальними даними і звісткою про операцію. Цінність відомостей засвідчує той факт, що партизан Віктор Гуда розмовляв з командуючим фронтом Федором Івановичем Толбухіним понад дві години.

15

30 травня представник УШПР на Південному фронті полковник Перекальський проводжав за лінію фронту партизанський загін у складі 22-х бійців на чолі з командиром Трифоновим (партизанське прізвище — Югов), комісаром Хомутовим і начальником штабу Василем Дмитровичем Авдєєвим (Максимом Донським). Їх мали десантувати з двох літаків.

Група, очолювана Трифоновим, була висаджена вночі біля села Миколаївське. Її, на жаль, скоро оточили фашисти у п'ятдесят разів більшими силами.

14 добре озброєних партизанів перебили до сотні гітлерівських вояків. 150 поранених одвезли німці до госпіталю.

Бій тривав уже п'яту годину. Запаси патронів, гранат у партизанів вичерпувалися. Частина бійців була тяжко поранена. І сміливці пішли на останній крок — підірвали себе на власних мінах. Девізом партизанів були слова, написані бійцем Кисельовим у записці: «Живими не здаватися. Помремо героями!»

Так умирали партизани, вселяючи в душі людей ненависть до карателів і віру в остаточну перемогу.

Інша група загону під командуванням Авдєєва (Максима Донського) десантувалася біля Великого Ясинополя вдосвіта. Не встигли десантники зібрати мішки з вантажем, як до галявини прискочили гітлерівці.

Ліс невеликий, відходити нікуди. Партизани встановили міни і зайняли кругову оборону.

Фашисти хотіли захопити парашутистів живими. Та нарвалися на міни й щільний автоматний вогонь.

Карателі залягли, чекаючи підкріплення.

Надвечір партизани закопали рацію, деякі вантажі та частину зброї. Якщо ніч не допоможе вирватися з ворожого кільця, то вранці всі вони загинуть у нерівному бою, б'ючись до останнього патрона.

Василь Дмитрович Авдєєв, колишній учитель з Московської області, член партії з 1917 року, на початку Великої Вітчизняної воював у партизанському загоні, що діяв під Ростовом, а тепер мав бити окупантів на густозаселеній і майже безлісній донецькій землі.

У Василя Дмитровича хворе серце. Про це знали в штабі фронту. Він міг не летіти у ворожий тил, але сказав Перекальському: «Раз треба для Батьківщини — повинен витримати».

Як тільки смеркло, партизани стали промацувати позиції ворога. Найбільше сил карателі зосередили в населеному пункті і біля лісу. Край поля у фашистів — великокаліберний кулемет. Авдєєв послав двох мінерів знищити його. Сам же з п'ятьма бійцями обстрілював загарбників у селі, вдаючи, що група пробивається саме в цьому напрямку. Коли ж із кулеметом було покінчено, командир послав усіх вслід за мінерами, а сам продовжував «дуель» з окупантами біля села. Наздогнав своїх, коли ті вийшли з оточення.

Партизани рухалися степом, вибиваючись із останніх сил, щоб якнайдалі відірватися од ворога.

Червнева ніч коротка. Хутко зайнялася на сході ранкова зоря. В небі за десятки кілометрів забовваніли гостроверхі, мов єгипетські піраміди, терикони. Отак і партизанів видно в степу.

— Повзти! — наказав Авдєєв, задихаючись з утоми. — Повзти!..

І партизани повзли. Їх мучила спрага. Особливо, коли піднялося сонце. Але вони просувалися все далі й далі.

Коли сили зовсім вичерпалися, партизани зібралися на раду. Вирішили розбитись на групи по два чоловіка в кожній і вирватися з пастки, щоб продовжувати боротьбу. Авдєєв призначив місце зустрічі, пароль.

Василь Дмитрович і партизан, який з ним залишився, пішли на дорогу Будьонівка — Оленівка. Зупинили жінку з клунком. Вона, як і сотні людей, брела в села міняти речі на продукти.

Авдеев привітався і, запаливши цигарку, сказав:

— Відпочиньте трохи. Клунко ж важкий.

— О! У вас наші, радянські цигарки! — здивувалася жінка.

— Що там цигарки. Ми й самі з Радянського Союзу. Вірніше, з того боку фронту, — спокійно промовив Авдеев. — Давайте знайомитися. Я — Максим Донський. Це — мій товариш, парашутист. Група була в тяжкому бою. Може, чули? Під Великим Ясинополем.

— А я Олександра Хатюшина, — промовила жінка, дивуючись такій нежданій розмові з людиною, яку бачила вперше. — Чоловік на фронті. Йду міняти. Одяг на пшоно...

Люди, котрим доводилося зустрічатися з Донським, говорили про його надзвичайну врівноваженість, душевність, симпатію, здатність одразу помічати в співбесідникові добре, порядне, виявляти нікчемне й підступне. Володіючи цим даром, Донський не утаював од шахтарів ні того, що він парашутист, ні того, що група потрапила в тяжке становище. З нього не вийшло п'ятнадцять товаришів. Про долю решти шістьох він поки що нічого не знав.

Авдеев-Донський законспірувався під лікаря.

Він і справді був схожим на лікаря, про яких багато писав Антон Павлович Чехов, і навіть на самого Чехова. Мав привітне обличчя. Руді вуса й борідка, звихрене волосся над високим чолом надавали Донському вигляду далеко не військової людини.

Незабаром у приміському селищі Будьонівка він організував загін. Та раптом Донського схопили поліцаї.

Затриманий удав із себе ображеного. Він, мовляв, ні в чому не винуватий, за що ж його арештовувати?

— Ранком усе з'ясується. Ви самі переконаєтесь у тому, — говорив Донський.

І знову тяжка, як під час битви з карателями, ніч. На цей раз у приміщенні жандармерії. Як вийти звідси до ранку? Бо прийдуть з міста гестапівці, буде запізно.

Донський поклав свої речі на підлогу кімнати, простелив плащ і ліг на ньому.

Потім він попросив поліція провести його на подвір'я. Вийшли.

— В мене кепський зір. Вночі майже нічого не бачу,— «довіриливо» каже Авдєєв.

Минула ще година. В'язень удав, що спить. Він чув, як позіхнув і засовався, згодом засопів на лаві вартовий.

Авдєєв підвівся. Опелешити поліція? Але такого здоровила й обухом не вб'єш. А як стане кричати? Тоді все пропало. І він тихесенько штовхає конвоїра в плече:

— Винуватий. Ще кортить вийти. Проведіть, пане поліцай.

Той закліпав очима, потягся.

— Проведіть, бо не можу...

— Ще чого не вистачало! — сонно промимрив поліцай і став намацувати рукою ключ у кишені.— Н-н-на! Тільки залиш окуляри і всі шмутки,— додав, підтягши ногою до себе чемодан з медичними інструментами.

Босий, напівроздягнений Авдєєв відчинив двері, обережно зійшов східцями. За кілька метрів щодуху кинувся через подвір'я, перестрибнув паркан, побіг городами.

Дістався Донський до сестер Семенових. Там передягся. Поголив бороду. Змінив зачіску і став зовсім несхожим на заарештованого поліцаєм лікаря.

Незабаром Донський зібрався в дорогу. До цього зробив тачку — знався він і в теслярстві. Друзі дали на дорогу грошей.

— Німці зброю тримають на складах. А ми змушені були закопати свою. Вона псується, іржавіє. Не порядок.

Через два дні Донський привіз на тачці автомати, пістолети, міни. Частина зброї і боеприпасів була схована під сливою на подвір'ї Семенових. Місце завалили бадиллям. Решту зброї склали на горищі, де часто ночував Донський.

Минали тижні...

Максим Донський організував 11 партизанських груп на шахтах, підприємствах та об'єднав їх у загін, який налічував 170 чоловік. Бойова діяльність розгорталася. Донський зустрічався з командирами груп, зв'язковими, давав завдання, розробляв плани операцій, друкував на машинці листівки і розмножував зведення Радінформбюро.

Якось біля трамвайної зупинки Донський звернув увагу на дівчину, взуту в калоші, підв'язані мотузками. Вона кудись поспішала, накульгуючи.

— Я знаю вас,— сказав раптом Василь Дмитрович.

— А я вас, пане, ні! — відповіла дівчина, не обертаючись.

— Не кричіть так, Доро! — так же спокійно промовив Донський.

Погляди їхні стрілися. В очах дівчини радість. Вона готова була кинутися на шию цій людині, наче рідному батькові після довгої розлуки. Як не впізнати одне одного! Разом готувалися до вильоту в німецький тил. І ось...

Дора Мамедова десантувалася з групою партизанів у дніпровські плавні на Запоріжжі. Але парашутистів спіткала невдача. Групу розбили карателі. І розвідник-мінер Дора Мамедова рушила до лінії фронту. Шлях неблизький. Дорогою порвала черевики. Ноги вкрилися виразками. Випросила в людей калоші...

— Не піду до фронту. Буду у вашому загоні. Робота знайдеться,— пошепки проказала Дора.

— Знайдеться. В нас є міни. А інструктора, який навчав би хлопців цій справі, нема. Ти ним і станеш.

— У мене сьогодні найрадісніший день після стількох страждань, після мандрів од сіл Біленьке і Скельки, де нас висадили з літака, до цього міста.

Дев'ятнадцятилітня Дора Мамедова хутко подружилася з юними сестрами Надією і Вірою Жмурими, Василем Ігнатовим, Олександром Ященком і ще з багатьма партизанами, яких учила підривній справі.

Першу міну встановила сама. Прийшла на станцію Ясинувата з кошиком. Пококетувала з охоронниками, а в слухну хвилину «приліпила» магнітну міну під ешелон з пальним. У визначений час механізм спрацював бездоганно. Ешелон з бензином до фронту не дійшов.

Партизани загону Авдєєва-Донського знищили 400 ворожих солдатів, два танки, вісім автомашин, артилерійський склад, чотири військових ешелони. Бійці-шахтарі п'ять разів рвали телеграфно-телефонні проводи, спричинили 18 великих обвалів на шахтах. Загін Донського розжився трофейною зброєю на цілий батальйон народних месників. Партизани й сам командир проводили велику політичну роботу серед населення. Дислокува-

лися групи загону Авдєєва-Донського на шахтах 6-й, 12/18, Чульнівській, Будьоннівській, Першотравневій, Путилівській, Городській, Олексіївській, Щеглівській, Мухометівській.

Відсутність радиста примусила Донського послати за лінію фронту комсомолку Надю Жмуру. Та дівчині не вдалося перейти передові позиції ворога. Її затримали гітлерівські солдати й передали абверівцям.

Дівчина стійко трималася. Не сказала, що йде у партизанський штаб, не виказала тих, хто послав її. Кати, допитуючи Надю Жмуру, перевершили самих себе в жорстокості. Вони викрутили їй руки, відрізали груди, а потім облили бензином і спалили.

Полум'я, в якому згоріла комсомолка Надія Жмура, кликало до помсти нелюдам.

Фашисти збилися з ніг, розшукуючи Донського. Вони заарештовували всіх, хто мав прізвище Донський. Та сміливий командир діяв. Незадовго до приходу Червоної Армії Авдєєв-Донський розповсюдив наказ обласного партизанського штабу, в якому говорилося, що «влада переходить у визволених районах до рук штабу партизанських загонів, а на місцях, на шахтах і в селищах — до командування партизанських загонів».

Скільки впевненості в цих словах, скільки віри в сили народу! Ця віра допомагала Василю Дмитровичу Авдєєву-Донському і тоді, коли його група відбивалась од карателів, і тоді, коли його бійці проривали вороже кільце, і тоді, коли він залишився фактично один.

Авдєєв-Донський переконливо довів, на що здатний навіть один партизан, якщо він смілива й розумна людина.

Партизанська діяльність цього талановитого організатора народної боротьби у степових районах не скінчилась. Після приходу Червоної Армії на Донбас Авдєєв вилетів з новим десантом в Одесу. Там він під прізвищем Чорноморський став одним з визначних керівників підпілля, командиром найбільшого в Одесі партизанського загону, про який ми вже говорили, характеризуючи діяльність партизанів міста-героя.

У липні 1942 року гітлерівські полчища окупували останні райони нашої республіки. Для організації партизанського руху на Ворошиловградщині був залишений підпільний обком партії на чолі зі Степаном Омеляновичем Стеценком.

Ще до навали ворожих військ Стеценко добре продумав форми зв'язку між обкомом партії і партизанськими загонами, створеними у Краснодонському, Свердловському, Ровеньківському, Боково-Антрацитівському районах. Зв'язковими були сестри Оксана і Тамара Кротови, Валентина Стеценко — дружина секретаря обкому партії, Тамара Морозова, Клавдія Дудченко, Марія Боголюбська. Явочними квартирами партизанів стали: в Оріховому — квартира лікаря Валентини Кротової; у Ворошиловграді — зубного лікаря Ганни Морозової. Партизани і сам секретар підпільного обкому Стеценко під виглядом хворих заходили на ці квартири, отримували потрібні дані, передавали відомості про заходи ворога проти партизанів, домовлялися про бойові дії.

Стеценко з товаришами під час окупації кілька разів перетнув область уздовж і впоперек, побував у багатьох партизанських загонах. Дороги Донбасу у ті часи були запружені мішечниками. Разом з людьми, які міняли по селах речі на продукти харчування, ходив од міста до міста, від села до села і секретар обкому.

Біля Оріхового 40 карателів напали на партизанів Стеценка, Недвигу, Борисова, Морозову і місцевого колгоспника Маслова. Фашисти сунули двома шеренгами.

Партизани дружним вогнем зустріли ворога. Іноді гітлерівці підходили до патріотів на п'ятнадцять-двадцять метрів і кидали гранати. Одна з них вибухнула неподалік пенька, за яким лежав секретар обкому Стеценко. Пеньок вирвало з корінням, вибухова хвиля відкинула Стеценка на кілька кроків. Осколок різонув Степана Омеляновича якраз біля ока. Він ухопився за рану. В ту мить до пораненого стали повзти п'ять карателів, щоб захопити його в полон. Та дідусь Маслов двома гранатами знищив фашистів.

Одна ворожа граната впала біля Борисова. Він схопив її, щоб кинути у фашистів, але граната вибухнула і десятки осколків уп'ялися в тіло партизана. До поране-

ного підповзла Таня Морозова, подала йому медичну допомогу.

Загинув Недвига. І все ж поранені Стеценко, Борисов, Маслов і Морозова відбивали атаки карателів. О 17-й годині розлючені карателі підпалили суху траву косогору. Проте партизанам все ж удалося вийти з оточення.

Після цього бою група Стеценка рушила на з'єднання з Ворошиловградським загonom, яким командував територіальний секретар підпільного обкому партії Іван Михайлович Яковенко.

Але пройти степом і перелісками до лісів побіля Сіверського Дінця, де базувався загін Яковенка, було не легко. До того ж, фашисти невідступно переслідували партизанів.

Група Стеценка, відірвавшись од карателів, прибула в село Лимарівку Біловодського району. Поранений секретар обкому і його товариші зупинилися в хаті селянки Марфи Корнієнко. В неї — п'ятеро дітей. Чоловік — на фронті. Партизани хотіли підшукати іншу оселю для перепочинку після виснажливого походу і сутичок з фашистами. Але господарка сказала:

— Зайшли, то будьте в мене. Поки знайдете пристатище, вас виявлять карателі.

Два дні Корнієнко переховувала партизанів, ділилася з ними останніми харчами. Коли обкомівці покидали цю гостинну хату, Стеценко сказав хазяйці:

— Велике спасибі вам за все. Ви ризикували життям заради нас.

— Я думала лише про те, що вам треба перепочити, аби хоч трохи присохли рани, а потім іти бити ворога. Не боюсь. Бо нічого так не хочу, як того, щоб повернулася Радянська влада. Знаю — війна. Може, десь на фронтах поляже і батько оцих п'яťох... Як загине чоловік, то батьком дітям моїм стане Радянська влада. А загине наша влада, загинуть і діти мої. То чого я повинна боятися фашистів?

...У грудні розпочався наступ Червоної Армії. На Донбасі виникали в цей час усе нові партизанські групи й загони.

В лютому 1943 року червоноармієць Чернявський, який утік з полону, створив загін з 50 жителів Успенівки. Партизани взаємодіяли з частинами Червоної Армії, оборонялися на підступах до міста. Бійці Чернявського

витримали навалу 16 танків і 7 броньовиків, які ввірвалися в Успенівку. Підбивши кілька машин, партизани зупинили просування ворога. Командир був зраний осколками й кулями, але продовжував бій до останнього подиху.

Добрим помічником передових частин Червоної Армії стала група партизанів Жаринова, яка діяла у Біловодському і Марківському районах узимку 1943 року.

В ніч на 22 січня загін Володимира Черних після п'ятигодинного бою оволодів районним центром Слов'яносербськом. Три доби партизани втримували місто. Четвертого дня у багато разів більші сили фашистів контратакували донецьких партизанів. Загинув командир Черних. Партизани відступили. А наступного дня, 27 січня, до містечка підійшла Червона Армія.

В загоні Антона Піскунова налічувалось тільки 20 партизанів. Після того, як село Городище на Ворошиловградщині було визволене кавалерійським корпусом Червоної Армії, партизани стали розвідниками. Коли ж деякі частини корпусу опинилися в оточенні, загін Піскунова надав у шахтах пристанище командирам і бійцям, з допомогою населення постачав червоноармійців харчами. Партизани переодягли воїнів у цивільний одяг і вивели їх із оточення. Самі ж не пішли через фронт, а залишилися продовжувати боротьбу в тилу ворожих військ. Дізнавшись, що партизани отаборилися в шахті біля села Городище, карателі пустили туди отруйні гази. Від них загинули 10 бійців і їхній командир Антон Піскунов.

50 партизанів Чернявського в Успенці билися проти 16 танків і 7 броньовиків. Бій загону Черних за Слов'яносербськ з великими силами ворога, чотириденна оборона й остання смертельна дуель з атакуючими фашистами. Героїзм підричників і розвідників Піскунова, котрі біля станції Фащевської пустили під укіс німецький військовий ешелон, а на контрольно-пропускному пункті при переїзді знищили залізничне полотно, врятували від полону сотні радянських воїнів, а самі продовжували боротися в тилу ворога доти, доки не загинули від застосованих фашистськими злочинцями газів.

Це лише три героїчні сторінки, вписані в історію Великої Вітчизняної війни ворошиловградськими партизанами. Проте вони переконливо засвідчують, що в парти-

заньській боротьбі мали право на існування й невеличкі загони та групи, якщо ними командували такі сміливі, винахідливі люди, як Чернявський, Черних і Піскунов, а бійці готові були все віддати для перемоги.

17

В Москві, на Тверському бульварі, в приміщенні штабу я застав Дрожжина й Старинова. Вони розмовляли з каштановочубим кремезним чоловіком. Побачивши мене, незнайомиць підвівся і, поправивши п'ятірнею чуба, привітався. Я не міг не всміхнутися, дивлячись у його добрі очі.

— А я, правду сказати, думав, що генерал та ще й з таких військ, як НКВС, дуже суворий,— раптом промовив прибулий.

— Тимофію Амвросійовичу,— сказав Старинов.— Це—інструктор-мінер з московської школи. Платон Микитович Воронько. Зі мною і Леонідом Петровичем уже розмовляв. Хоче тепер з вами поговорити.

— Мабуть, у ворожий тил бажаєте?— запитав я.

— Так!— відповів Воронько.— Зі мною — шість мінерів, серед яких є навіть радист. Ждуть дозволу на аустріч з вами.

— Це добре. З такими хлопцями ми завжди раді поговорити. Сідайте, розкажіть.

— Школа вже пережила себе, товаришу генерал-майор. В 1941-му і 1942-му ми готували мінерів, переводили їх через лінію фронту, самі ходили туди на тиждень-два і знову поверталися. В той час у нашій майстерні виготовляли міни. Роботи нам вистачало. А тепер промисловість освоїла виробництво мін. Ось сидить один з конструкторів тих мін Ілля Григорович. Тепер мінерів перекидають через лінію фронту на літаках. Школа звужує коло діяльності. А нам потрібен простір,— розповідає Воронько.

— Куди ж думаєте летіти?

— Я прочув, що командир з'єднання, якого Радінформбюро і журналісти називають товаришем К.,— мій земляк з Котельви. А я — з села Чернеччина Охтирського району. З Ворскли, товаришу генерал. Чудеснішого куточка немає в світі, ніж моя Чернеччина!

— Дуже багата людина, котра так любить рідний край. Отже, до товариша К.?— спитав я.— Не знаю, як свого земляка він прийме, бо деяких командировочних, котрі вже літали туди, товариш К. не дуже...

— Що ж то за командировочні?

— Ну... фотокореспонденти, газетярі, які вилітали на тиждень-два. А земляк його полетить, щоб висаджувати мости, пускати під укис ешелони. Та й не на тиждень,— уточнив Платон Микитович.

— Тоді ми цю справу вирішимо ось як. Полетите з шістьма мінерами до товариша К., а точніше до Сидора Артемовича Ковпака. Дамо вам зброї чоловік на сто, три рації, два комплекти топографічних карт, міни. Всі вантажі будуть з парашутами. Можливо, вам доведеться висадитися не в районі партизанського з'єднання Ковпака; різне може статися. Відразу ж створюйте загін підричників. Може бути, вас не дуже охоче приймуть ковпаківці. Не нав'язуйтеся. Подякуйте за хліб-сіль і зі своїми вантажами вирушайте в путь-дорогу. Місця вистачить усім, хто хоче воювати по-справжньому.

— Зрозуміло, товаришу генерал-майор.

— Якщо ж порозумієтесь із земляком, залишайтеся. Там роботи інструкторам підривної справи вистачить. До речі, де ви вперше ознайомилися з вибухівкою?

— Я закінчив автошляховий технікум. Будував мости. І, звичайно, зривав скелі динамітом.

— Будував. Тепер навпаки — висаджуватимете їх. Діалектика.

— Так скільки карт ви даєте їм?— запитав Дрожжин.— Дефіцит. Самі знаєте.

— Два комплекти — до південних районів Вінниччини, частково Поділля і Карпат. Один група залишить Ковпаку, якщо піде самостійно діяти... Сім'я є?

— Дружина тут, у Москві.

— Залиште в нас адреси рідних, ваших товаришів. Отже, про основне ніби домовились?

— Домовились! Я радий! Дуже радий!— не приховуючи вдовolenня, вигукнув Воронько.— І мої товариші раді будуть, що нам пощастило так швидко дістати дозвіл. Не пропадемо! Зробимо все, товаришу генерал-майор!

— І я так думаю.

— Спасибі. Я, знаєте... мов на крилах. Наче над землею лету, бачу ті мости, греблі, ешелони і геть рву їх. І силу велику відчуваю, незнану донині.

— Ви — поет?

— Трохи. Пишу вірші. Навчався в Літературному інституті.

— Я думаю, ми ще зустрінемось. І, може, навіть там, у тилу... Почитаєте, що напишете?

— Неодмінно! Ще раз спасибі, що дозволили. І вам, Ілля Григоровичу, і вам, Леоніде Петровичу, — дякував щирий, запальний, непосидючий мінер Платон Воронько.

Через кілька днів група Воронька в складі семи чоловік приземлилася на аеродромі у з'єднанні Ковпака. Того ж дня він передав нам радіограму, що мінери Воронька залишаються в їхньому з'єднанні.

...Я вдруге зустрівся з Василем Максимовичем Яремчуком. Він уже міг ходити і зайшов до штабу. Груди патріота прикрашали ордени Леніна, «Знак Пошани» і Золота Зірка Героя Радянського Союзу.

— Я вже здоровий, Тимофію Амвросійовичу. Пора й вилітати, — сказав Яремчук, привітавшись.

— Зачекай трохи, — відповів я. — Днями читав про тебе в газеті, а це ось і «Перець» тебе проперчив. Бачив?

— Ні, сидимо з Іллею Григоровичем Стариновим над новими мінами. Цікаві штуки!

Я показав Василю Максимовичу журнал.

— Удостоївся честі потрапити на обкладинку. Дивись! Несеш із Григорієм Балицьким на «коромислі» по дві низки ковбас-ешелонів. Схожі ви тут?

— Балицький наче схожий. А я ні, — викрутився Яремчук.

— То послухай вірша, — і я прочитав уголос:

Земляки — радянські герої.
Фашистів друзі міцно б'ють. Всі тряс.

Тринадцять танків в гадове нутро
На смерть просив Остапенко Дмитро.

Григорій Балицький, з «поваги» до тевтонів,
Тринадцять висадив ворожих ешелонів.

І стільки ж рівно Яремчук Василь.
У них, як видно, спільний стиль.

Тринадцять, кажуть, чортове число,
А нам воно удачу принесло.

Для нас тринадцять — це лише початок,
А для фашистів — на капут завдаток.

Яремчук засміявся, почухав потилицю:

— Складно. Але тринадцятий ешелон поставили авансом. Я ж тільки — дванадцять. Тепер не викреслиш. Доведеться скоріше летіти та відробляти, Тимофію Амвросійовичу.

— У Москві десь через тиждень одкривається Третій Всеслов'янський мітинг. Ти повинен виступити на ньому.

— Це ж перед усім світом! — задумливо промовив Яремчук. — Та ні. Погода ж яка! Летіти треба. А то «Перець» написав, що тринадцять, а хлопці з Харківського загону прочитають і скажуть: «Коли це наш Василь прибріхувати навчився?» Точний облік треба і на війні вести. Полечу. Поки журнал той дійде в тил ворога, я тим часом у бухгалтерії порядок наведу: перекину один чи два ешелони і совість чиста буде.

— Вирішено, товаришу Яремчук, — сказав я твердо, бо вмовити його було надто важко. — Ти виступиш від імені своїх друзів-партизанів, від імені тих, з ким полетиш, від імені своїх співвітчизників. Я теж прийду на той мітинг. А потім проведжатиму твій загін підривників у путь-дорогу.

— Гаразд. Мені є що сказати на такому конгресі, — погодився Яремчук.

9 травня 1943 року Колонний зал Будинку Спілок був переповнений делегатами 3-го Всеслов'янського мітингу. Мені не забути той форум. Я знову зустрівся з товаришем юності своєї Олександром Олександровичем Фадєєвим. Згадали партизанів Уссурійського краю, Білу Церкву... Фадєєв хоче написати роман про партизанів і підпільників Великої Вітчизняної війни і так написати, щоб новий твір прозвучав, як і «Розгром». Я пообіцяв допомогти матеріалами, познайомити з потрібними людьми. Його цікавили українські народні месники.

На Всеслов'янському мітингу виступили Олександр Гундоров — голова Всеслов'янського комітету, генерал-лейтенант Червоної Армії, письменник Олександр Фадєєв. Третім виступав Василь Максимович Яремчук.

Його вагомі, як любов до рідної землі, слова, його спокійний, як наша впевненість у перемозі над фашизмом, голос ще довго вчувалися мені:

— Брати по крові, брати по боротьбі, брати по священній ненависті до гітлерівських розбійників!

Велика частина мові рідної землі перебуває ще під гітлерівським чоботом. Та не вдалося фашистським гадам скорити наш народ. Україна живе й бореться! Український народ не стане рабом. Горить земля під ногами німецько-фашистських бандитів.

Із малесеньких партизанських загонів виросли на нашій землі справжні партизанські армії. Від наших ударів летять у повітря мости і склади, військові ешелони ворога. Тільки одна моя партизанська група пустила під укіс дванадцять ворожих ешелонів, висадила сім мостів, знищила два танки, цукровий завод з продукцією, сім автомашин з есесівськими головорізами. А таких партизанських груп, як моя, на Україні діють тисячі.

Брати, пригноблені слов'яни! Я звертаюся до вас від імені партизанів і партизанок України. Нещадно знищуйте фашистських гадів, які хочуть зітерти з лиця землі велике й могутнє слов'янське плем'я. В горах Югославії, в лісах Польщі, в містах і селах Чехословаччини нищівно бийте і душіть фашистську гадину. Наближайте день нашої святої перемоги. Наближайте час безславної смерті «нового фашистського порядку». Пам'ятайте, брати, що тільки тоді настане в світі справжній порядок, коли ми спільними зусиллями заб'ємо осиковий кілок у могилу фашизму.

До помсти, брати слов'яни!

Хай живе наша перемога!

Потім виступали народний поет Білорусії, академік Якуб Колас, громадський діяч Югославії Велимир Влахович, командир чехословацької частини, яка діяла на радянсько-німецькому фронті, полковник Людвік Свобода, польська письменниця Ванда Василевська, болгарський громадський діяч Володимир Томов, український кінорежисер і письменник, член Всеслов'янського комі-

тету Олександр Довженко, командир польської дивізії імені Тадеуша Костюшка в СРСР полковник Зігмунд Берлінг, митрополит Київський і Галицький Миколай, словацький партизан Юзеф Туш, Герої Радянського Союзу командир групи білоруського партизанського загону Василь Козлов і генерал-майор Червоної Армії Анастолій Дьяконов.

Піднялася на трибуну змучена лихоліттям війни, каторжною працею в Німеччині жінка з Донбасу — Мотря Лисенко.

Приїхали ми в Мюнхен, нас там оглянули і послали в табір Дахау. Годували юшкою з води і бруквою. Іноді видавали по сто грамів хліба. Одного разу мене так побили, що я кілька днів не могла звестися на ноги. Від поганих харчів у таборі шаленів черевний тиф. Багато наших померло від нього. Була в нас дівчина Катя. Вона розповідала, як німкеня біла її по обличчю й кричала: «Я за тебе, російська свиня, гроші заплатила». Надто жакливе скоїли вони з Марусею Гордценко з Дружківки, на Донбасі. Коли її хазяйка почула по радіо про розгром німців на Волзі, то схопила каструлю з кип'ятком і линула ним в обличчя Марусі. Дівчина осліпла. І її, скалічену, відправили на батьківщину.

Я звертаюся до вас, слов'яни і слов'янки! Удень і вночі проливають сльози наші люди — полоняни германців. Вдень і вночі чекають вони допомоги. Чуєте їхній стогін? Бачите, як простягають вони в благанні до вас уже німі руки? Врятуйте їх!

До партизанського штабу я повертався з Василем Максимовичем Яремчуком і Олександром Петровичем Довженком, який частенько буває і в нашому штабі, і в госпіталях, і в партизанському резерві.

— Передайте щирий уклін партизанам, — говорив Довженко, звертаючись до Яремчука. Далі зітхнув і сказав: — Страшні слова говорила Мотря Лисенко. Німкеня за Катю заплатила гроші! А друга випекла очі Марусі окропом! Просто кров холоне від цих жахів. Ніщо-ніщо не спинить нас у боях — ані пожежі, ані руїни, ані кров! Горді й овіяні славою боротьби за волю знамена Нали-

вайка, Сагайдачного, Хмельницького, Залізняка і велич-ний червоний прапор Леніна ведуть нас до перемоги.

— Справедливі слова, Олександрє Петровичу,— мовив я.

— Тимофію Амвросійовичу, фронт мої хлопці-оператори знімають добре. А як би посидіти десь із Василем Максимовичем у засаді біля залізничного насипу?.. Любі ви мої! Ви ще не усвідомлюєте повністю, хто ви є! Партизани — наша слава, наша гордість. Партизани — ті сини України, перед якими скидатимуть шапки цілі століття, якими пишатимуться цілі покоління і складатимуть про них думи й пісні. Вони — вічний символ безсмертя нашого доброго і чесного народу!

Через кілька днів з групою працівників штабу я проводжав Василя Максимовича та його одинадцять бійців за лінію фронту. Ми передали з Яремчуком пачку листів для партизанських командирів. Вийняв з планшетки листа і я. Хотів було передати особисто в руки адресатові, але до мого вильоту ще лишалося два тижні.

— Це лист генералові Руднєву від дружини і сина. А від нас усіх — привіт! Ну, бувай!

— Передам, Тимофію Амвросійовичу. Хочеться побільше набити фашистів за скалічену Марусю Гордценко, за сльози Мотрі Лисенко... Влітку 1942-го в селі Алтухово на Брянщині жило багато наших друзів, які ділилися з нами останнім шматком хліба. Якось повертаємося від залізниці й очам не віримо: нема села — суцільне згарище. Вся трава вкрита попелом. Нема людей. Тільки — сотні розстріляних, а потім спалених жінок, дітей. Я відшукав труп старенької жінки, яку наші хлопці-підричники називали матінкою. Вона лежала обвуглена. Я опустився на коліна. Взяв жменю попелу й сказав: «Клянуся перед твоїм прахом і прахом усього села Алтухово, що помщуся звірам-фашистам. Я буду знищувати їх, як чумних щурів, як скажених собак. Одпомсти тої горітиме небо!» Біля мене стояв дідусь — чоловік тієї жінки. Він врятувався з усього села один, бо пас корову. Дідусь нервово м'яв у руках шапку. То була моя шапка, яку дали мені ковпаківці ще 20 жовтня 1941 року і яку я подарував дідусеві. «Бачиш, Васильку! Тільки одна шапка твоя партизанська залишилася од всього нашого села!..» Я ненавиджу фашистів і даватиму жару їм, Тимофію Амвросійовичу, за Алтухово!—

вигукнув Яремчук, а потім звернувся до своїх: «Час, хлопці! Ніч коротка!»

Я глибоко вдихнув повітря, сповненого вечірньої прохолоди і пахоців близьких гаїв. Скоріше б і самому — за Яремчуком! Група відповідальних працівників ЦК КП(б) України та Українського штабу партизанського руху готується до вильоту. Дем'ян Сергійович Коротченко вже там. Старинов повезе цілий арсенал нових мін. Товариші з відділу агітації і пропаганди захоплять із собою кіноустановки, фільми. Та, головне, треба спорядити в рейди-походи партизанську армію, що вже зосередилась на Ровенщині й Житомирщині. Я нишком передав майже всі штабні справи полковникові Василю Федоровичу Соколову. Ось чому не можу не хвилюватися до часу, поки наш літак не одірветься від аеродромної доріжки.

Скоріше б!

Олександр Петрович Довженко назвав партизанів славою і гордістю, вічним символом безсмертя нашого доброго і чесного народу. Вони ще багато зроблять для майбутніх поколінь!

Завтра у нас, штабістів, знов робота з ранку до пізньої ночі. Я задоволений офіцерами УШПР, особливо полковниками Іваном Миколайовичем Кондрашовим — з технічного відділу, Юхимом Михайловичем Косовським — начальником зв'язку, розвідником Андрієм Павловичем Боборикіним, старшим лейтенантом Костянтином Ткачем. Народ це бувалий, непосидючий, знаючий, відданий нашій справі. Майор Анатолій Ілліч Хорошилов, капітан Василь Гнатович Станіславський і капітан Григорій Грошев... просяться у ворожий тил. Доведеться задовольнити прохання. Такі люди не підводять ні в праці, ні в бою.

В ту пору 45 працівників УШПР виявили бажання летіти в тил ворога. Серед них був і Олександр Русанов.

Наприкінці січня 1943 року Олександр Дмитрович Русанов десантувався на парашуті до народних месників у Хінельський ліс. Тут його призначили начальником штабу партизанського загону імені 25-річчя РСЧА, створеного на базі Середино-Будського загону, очолюваного довоєнним директором однойменної середньої школи Йосипом Дмитровичем Сенем. Принагідно зазначимо, що це формування раніше виділило по бойовому підрозділу для О. М. Сабурова і І. Я. Шушпанова.

Незабаром загін імені 25-річчя РСЧА (командир — Логвинов, комісар — Оловенко) налічував понад 150 бійців.

Темної лютневої ночі Русанов і Оловенко повели бійців на штурм німецько-фашистського гарнізону в селі Спарта. Атака була навальна, проте захопити ворога зненацька не вдалося. Особливо жорстока сутичка, що не раз переходила в рукопашну, точилася біля школи. Застріляниною з гвинтівок, автоматів і кулеметів, за вибухами гранат мерхло хуртовинне завивання вітру.

Командири сусідніх загонів, що вирушали в похід, були проти цієї операції. Вони застерігали гарячого за вдачею Русанова, що гарнізон там надто сильний. Але Олександр наполіг на своєму. Наставало свято — 25-річчя Червоної Армії. То як було новонародженому загону не виступити в такий день проти ворога?

Бій не вгавав. Дві кулі вцілили в руку Русанова. Проте він, як і в лютневій дні 1940 року на Карельському перешийку, продовжував очолювати підрозділ.

Гарнізон гітлерівців був розгромлений. Партизани захопили полонених, чимало зброї, речовий і продовольчий склади.

Вдосвіта завірюха вщухла. Люди валом повалили до партизанів, обіймали їх, як рідних синів. Над натовпом звився червоний стяг.

Радістю палали очі начштабу. Але біль у руці дедалі більше нагадував про себе.

Русанов звернувся до Оловенка:

— Я не казав тобі, комісаре. Мене трохи шкрябнуло. Треба в санчастину... А ти вже один проведеш мітинг.

Коли повенево розлилася Десна й ліс почав оживати від пташиних голосів, партизани літаком послали старшого лейтенанта Русанова (як «пробивного») до Москви, в Український штаб партизанського руху.

Я був радий побаченню з ним. І взагалі, коли зустрічався з товаришами, котрі прибували з ворожого тилу, іноді в добрій заздрості забував, що я начальник УШПР, а уявляв себе то рядовим підриивником, то командиром підрозділу народних месників. У такі хвилини мені вкотре пригадувалися події вересня 1941 року й товариші, яких вів до лінії фронту по окупованій гітлерівцями території. Міг тоді із славними хлопцями-чекістами створити великий загін і безпосередньо брати участь у зни-

ценні загарбників. Міг, та не мав права. Не ту посаду займав.

— Розповідай. Трохи чув уже. Дехто з наших по той бік звинувачує тебе в безшабашності.

— Нехай собі, — всміхнувся Русанов. — Я зла на них не маю. І сидіти без діла не можу.

— Тебе атестовано на капітана.

— Служу Радянському Союзу!

— Ось нове посвідчення на ім'я Олександра Дмитровича Русанова — командира партизанського загону імені 25-річчя РСЧА. Бережи цей документ, — не знаю, чому зробив тоді застереження.

— Та я швидше помру, ніж...

— Умирати нам ще рано, — перебив я. — З боєприпасами, вантажами владнаємо за кілька днів. І — часливої дороги.

Невдовзі я проводжав свого колишнього ад'ютанта. Як і завжди, Олександр по дорозі до аеродрому наспівував веселих пісень. Безпосередній, щирий і добрий за вдачею, він справляв хороше враження на багатьох працівників штабу. Я того дня дуже хотів, щоб Русанов став гідним ще більшої шани. Такої, скажімо, яку мав уже підрильник Василь Яремчук.

Ось і аеродром. Скільки ми, на чолі з Коротченком, разом із Співаком, Зленком, Гайовим, Гризодубовою, провели людей в політ на той бік фронту — і членів нелегального ЦК КП(б)У, і секретарів підпільних обкомів, і командирів з'єднань. А мінерів, інструкторів підривної справи? А радистів? Сьогодні вдруге летить туди Русанов.

Переговорили з льотчиками. Стали прощатися.

— Поїхали, — мовив Русанов.

Дверці літака зачинено. Крізь ілюмінатор виглядає усміхнений Олександр. «Зубами і дріт перекушу, не те що горлянку фашистові», — пригадалися його слова.

Я помахав картузом. Звичайно, не думав, що більше ніколи не зустрінемось. Бо сама зовнішність Русанова не уживалася з поняттям «смерть». Але те, що сталося з ним, аж ніяк не міг передбачити. Його трагедія тяжко поранила моє серце.

Відбув капітан Русанов у тил противника з новим завданням. Полетів окрилений ще більшим довір'ям Вітчизни.

Саме тоді гітлерівський генерал-злочинець Ганс Шпейдель приступив до здійснення запропонованої ним тактики «мертвої зони», «випаленої землі». То був час, коли наші війська тимчасово відійшли з районів Сумської, Харківської та Курської областей, визволених у ході зимової кампанії 1943 року, й зайняли оборону на схід від Белгорода, по Сіверському Дінцю.

Німецько-фашистський генералітет гарячково розробляв операцію «Цитадель» — як реванш за свої поразки на Волзі й на Кавказі. Скориставшись відносним затишшям на цій ділянці фронту, він кинув на знищення харківських, сумських, орловських і курських партизанських загонів добірні дивізії та охоронні частини.

На початку травня карателі заблокували масив Брянського лісу й розгорнули наступ на партизанський край.

Українські загони, що дислокувалися в районі Старої Гути — Нововасилівських Хуторів, були розсічені по річці Неруса. Партизани трималися стійко, билися хоробро, завдаючи загарбникам великих втрат.

17-го травня загін імені 25-річчя РСЧА вирушив у рейд, прагнучи вирватись із ворожих лещат. На підході до переправи на річці Івотка німці зустріли партизанів цілним кулеметним і автоматним вогнем. Загін вернувся до Брянського лісу.

У двадцятих числах ворог посилив натиск на партизанські позиції. То був справжній фронт. Десятки бомбардувальників пугали над лісом. Безугавно били по партизанській обороні артилерійські й мінометні батареї. Сили противника переважали сили патріотів усемеро. Ніяких запасних, тим більше підготовлених рубежів оборони не мали. В них кінчалися боєприпаси.

Після бомбардувань і гарматно-мінометного обстрілу фашистська піхота, оснащена автоматичною зброєю, почала тіснити партизанські загони до Десни. Гітлерівці йшли трьома цепенями, солдат од солдата — на відстані двох кроків. Здавалося, ця лавина змете геть усе живе на своєму шляху.

Ворогу вдавалося просуватись лише на кілька кілометрів за добу, проте кільце навколо знекровлених партизанів усе вужчало. 28 травня сумчани втратили зв'язок з орловцями і не знали, що коїться на схід од Неруси. Загального керівництва загонами не стало. Деякі з них

розбивались на дрібні групи, щоб у такий спосіб пробитися з оточення.

5 червня дивізії карателів притиснули партизанів до Десни. Командири загонів Бойко, Гнибіда, Гудзенко, Логвинов, Смик загинули. Командир Хильчицького загону Горюнов, коли перепливав річку, був смертельно поранений. Комісара Ямпільського загону Красняка, захопленого в полон, фашисти після катувань розстріляли.

Які чудові люди загинули!

До останньої гранати, до останнього патрона билися й партизани загону імені 25-річчя РСЧА проти всемогучого переважаючого кількісно і в сто разів краще озброєного та спорядженого ворога. Вони теж мали великі втрати.

...Пригадую похмурий осінній день. До мого кабінету, де я працював над картою разом з полковником Перекальським, раптом ускочив працівник нашого штабу:

— Товаришу генерал-майор! Чули? От падлюка! Я і раніше підозрював, що він на таке здатний.

— Це про кого? Що трапилося? — запитав я, підвівши голову. Кинув на стіл олівець і Перекальський, здивовано оглядаючи штабіста.

— Ось читайте. Листівка з портретом Русанова — «Правда о «партизанском движении». Розколовся. Усе виклав власовському полковнику. Тут і про вас, і про Ковпака, і про Грабчака!.. Скільки грязюки вилив!

Я вже бачив, уважно читав ту писанину — передали партизани з німецького тилу. Серце стислося від болю. І зараз не за «злочин» Русанова, а за слова цього офіцера. Різко махнув рукою, вказуючи на стілець:

— Сядьте. Ви особисто були присутні на допитах і катуваннях Русанова?

— Н-ні. Пробачте, недоречне запитання...

— То чого з ентузіазмом вірите нашому залятому ворогові? Вірите облудній фашистській шпаргалці. Думаєте, що гестапівці, власовська гидота чимось вдячні Ковпаку, Грабчаку, мені й усім партизанам і складатимуть про нас величальні пісні? Вони бояться і ненавидять нас. От і пишуть. Вони, а не Русанов... Які побачили тут секрети? Ви зверталися до мене як до генерал-майора. А в листівці пишуть, що я — генерал-полковник... Власноручний підпис Русанова пам'ятаєте? Ну, схожий він на ось цей?

— Але ж Русанов потрапив у полон. Він у їхній уніформі на фотографії.

— Запам'ятайте, що я вірю в чесність і відданість Батьківщині й Комуністичній партії своїх пілеглих по роботі, інакше не був би їхнім начальником. Запам'ятайте раз і назавжди, що у ворога зброя — не лише його гармати, танки, літаки, а й брехлива пропаганда, спрямована на дискредитацію наших людей перед Радянською владою. Я не вірю і не віритиму «фільчиним грамотам» фашистів. Їхні листівки, статейки, книги, «офіційні» документи — все брехня, корисна смертельним нашим ворогам. А зараз я зайнятий і більше затримувати вас не смію...

Я випив води. Відчував, що мої щокі палали.

— На чому, Георгію Олексійовичу, ми зупинилися? — запитав я у полковника.

— А ви справедливо відчитали товариша, — зауважив Перекальський.

— На жаль, Георгію Олексійовичу, сюди заходила людина, котра аж руки потирає, коли сусід потрапляє в біду. Він, бачте, передбачав, примічав ще тоді, що Русанов буде в полоні і розколеться...

Проте підступний сумнів закрадався іноді і в мою душу. Невже?.. Перечитував рядки, написані мною про Русанова після розмови і доповідних листів Йосипа Дмитровича Сеня — командира Середино-Будського загону, який знав Русанова і тоді, коли той прилетів уперше і коли прилетів удруге, а також знав його до початку страшних боїв з карателями. Ось ці рядки:

Дійсно, капітан Русанов Олександр Дмитрович був ад'ютантом начальника Українського штабу партизанського руху. Характеризувався Русанов позитивно, був цілком грамотним, вольовим, володів усіма необхідними якостями офіцера Радянської Армії.

За проявлені бойові подвиги у збройному конфлікті з Фінляндією Русанов нагороджений орденом Червоного Прапора.

Працюючи ад'ютантом начальника УШПР, Русанов весь час просився, щоб його відрядили в тил ворога для безпосередньої участі в боротьбі проти німецько-фашистських окупантів.

Враховуючи бойові якості і здібності офіцера Русанова, його відрядили у спеціальну школу Українського штабу партизанського руху викладачем військових дисциплін, а потім за його насти́йним проханням — десантований на парашуті в район Хінельського лісу, в один з партизанських загонів, де став начальником штабу. Через деякий час Русанов був призначений командиром цього загону.

До початку весни 1943 року на кордоні Сумської і Брянської (тоді Орловської) областей активно діяли в тилу ворога понад десять партизанських загонів України і багато партизанських загонів Брянської області.

Ці формування завдавали настільки чутливих ударів по тилах і комунікаціях противника, що німецьке командування змушене було кинути для боротьби проти них кілька дивізій з танками, артилерією і авіацією, знятих із фронту.

У жорстоких боях, які вели партизанські загони проти регулярних військ противника, загинуло смертю хоробрих багато партизанів, їхніх командирів і комісарів. В одному з боїв разом з іншими партизанами був захоплений в полон і Русанов...

До останньої гранати, до останнього патрона билися партизани загону імені 25-річчя РСЧА.

Знесилена до краю група бійців, очолювана пораненим капітаном Русановим, зупинилася на лісовій галявині. Русанов призначив одного бійця на варту. Люди зашуміли мов убиті. Не витримав і вартовий.

Раптом Русанов прокинувся. Його одяг шарпала німецька вівчарка. Тіла ледь не торкалися шість багнетів. Автомат ПППШ, пістолет і планшетка були у ворогів.

Русанов люто зиркав на уже зв'язаного вартового.

Трьох їх, обірваних, під конвоем повели в Середину-Буду. Шлях неблизький — 25 кілометрів. Змучені спрагою, скривавлені бранці падали, і тоді гострі жала багнетів кололи тіло; охоронники підганяли прикладами в спину. Особливо діставалося Русанову. На його груди есесівці повісили дощечку з написом: «Бандит-убивця».

Та ось і містечко, яке дало народові здібних партизанських організаторів-командирів і сотні сміливих бійців.

— Дивіться всі! — горланять есесівці. — Бандит-офіцер! Бандит з Москви!

Чи міг тоді думати капітан Русанов, коли працював по той бік фронту, коли востаннє розмовляв зі мною, коли вів бої з ворогом і коли проривався з кільця, що ось таким постане перед жителями цього містечка, яке зараз уособлювало для нього Батьківщину.

На ніч Русанова і ще одного партизана кинули у хлів. Русанов не міг змиритися з полоном. Такої ж думки був і товариш. Вони руками вигребли дірку під стіною і на світанку втекли.

За два кілометри товариш випадково наступив на міну і був розшматований. Лежав на землі оглушений і Русанов: в його тіло впився десяток осколків. Переслідувачі з собаками не забарилися.

Русанов знов у хліві, на соломі. А потім у тюремній камері в Орлі, де його підліковували для допитів. Ним посилено цікавилися гестапівці, офіцери абверу та СС. Ще не зажили рани, як тюремні перукарі силоміць почали голити його. Потім прийшов фотограф.

«Нащо це їм?» — з острахом подумав бранець.

— Усміхніться, — попросив фотограф.

Усміхнутися? «Тільки таким ты заснимешь меня на пленку, кажим презираю убийц», — так у вірші відповів капітан Русанов тим, кого цікавило його зображення. Ця відповідь зафіксована ним у віршованому звіті — «Партизан — народный мститель» — про його життя, написаному в блокнотику. Записничок потрапив до Радянського Союзу лише в липні 1963 року.

Рани загоїлись. І ось п'ять конвоїрів з двома вівчарками супроводять Олександра Русанова на вокзал. У загратованому вагоні його везуть до Німеччини. Русанов опиняється у фортеці Лютцен, за чавунними дверима і гранітними стінами.

Щоб зламати волю Русанова, гестапівці посадили його на «дієту» — 100 грамів ерзац-хліба і квартиру болотної води. Гітлерівцям із собачою улесливістю допомагають зрадники радянського народу — офіцери так званої «російської визвольної армії». Одному з власовських майорів — Сахарову — Русанов кидає в обличчя:

Урод! Кровопийца! Чего же хочешь?
Ведь я ничего не скажу.

Будьте довольны тем, что забрали
Планшетку и карту мою.

Тим часом геббельсівські писаки й гітлерівські молодчики з допомогою запродавців надрукували й розкидали з літаків над районами дій українських партизанів листівку «Правда о «партизанском движении».

Правда на світі одна. За неї стосовно Русанова боровся і Петро Петрович Вершигора, котрий писав мені у лютому 1960 року:

Дорогий Тимофію Амвросійовичу!

Давно збирався написати вам про всякі літературні справи. Та все не доходили руки. Але зараз хочу сповістити вас звістку, яка, мені здається, може вас порадувати: знайдені німецькі документи про капітана Русанова. Скоро вони будуть у мене, і я вишлю вам копії. Потрапивши в полон, він поводив себе як герой, пройшов крізь тортури, загинув, але не виказав нікого й нічого. Вже після його смерті фашистами була сфабрикована гідка листівка, яку ми всі знаємо...

Ще в тилу ворога я познайомився із змістом цього провокаційного «документа». Впадав у вічі поверховий, неточний і дурнуватий тон висвітлення фактів... В описі наших товаришів було немало такого, що фашистська розвідка могла знати з чуток або з допитів рядових, малообізнаних партизанів, які потрапили в полон. Капітан же Русанов, за своїм становищем, був особою настільки обізнаною, що якби він «розколовся», то, звичайно, німецьке командування дістало б відомості, які були на той час надзвичайно важливі. Та, як з'ясовується, він загинув, витримавши катування, але не «розколовся». Пишу вам трохи передчасно, бо хочу порадувати вас, розуміючи, як могли обійтися в той суворий час із його пам'яттю... Коли будуть одержані документи, треба буде звершити, хоча й запізнений, акт справедливості. Я вірю, надіюсь, що ви це зробите...

23 лютого 1960 року.

П. Вершигора.

Вже коли була розповсюджена листівка з фотокарткою Русанова і його незграбно підробленим підписом, гестапівці продовжували допитувати полоненого парти-

вана. Мінялися тільки катівні. З Лютцена Русанова перевели у тегельську в'язницю.

Дворище огромный, стеной обнесённый,
Все цемент, земли ни куска,
Борзых и ищеек на случай побега
Содержат не меньше полка.

Іноді катування змінювалися «добрим тоном». Зі шкіри лізли гестапівці і їхні наймити з РВА, щоб витягти з Русанова відомості про УШПР. Вони говорили, що Русанову нема чого втрачати, що за листівку за «його» підписом на радянській стороні не буде порятунку ні йому, якби він там з'явився, ні його сім'ї.

І знову на допит до гестапівців:

Дверь отворилась, солнцем горит
Широкая лысая харя.
Она точно жаба сидит,
Приветствует меня так лукаво.

Напрасно вы будете время терять,
Себя и меня беспокоить.
Долгом и честью считаю своими
Присягу народу исполнить...

Глупый дворяжка ты, Зыков Фадей,
Грачей на мякине не ловят.
Честность мою много знает людей —
Листовке такой не поверят.

Не страшно погибнуть, мне жаль одного —
Служил я для Родины мало,
Хотелось еще бы лет сорок прожить
Для нашего края родного.

Ось про що думав незламний Русанов і в хвилини допиту, і в камері-одиночці, тишу якої порушував тільки брязкіт кайданів.

«Честность мою много знает людей», — говорив Олександр Русанов. Одним з них є Михайло Іванович Іконников, котрому пощастило врятуватися з фашистського концтабору і який живе зараз в Архангельську. Він писав:

У роки Великої Вітчизняної війни мені довелося зустрітися з капітаном Олександром Дмитровичем Русановим, який, за його словами, був у вас

ад'ютантом при УШПР у 1943 році. Під час каральної експедиції фашистів проти партизанів в одному з боїв поранений Русанов був захоплений в полон у Брянських лісах. Потім Русанова доставили у фортецю Лютцен — на допити до високих чинів гестапо. В січні 1944 року Русанова привезли до Берліна, де його допитував начальник управління гестапо Мюллер. Протягом кількох місяців Русанов сидів у тюрмі Тегель; в цей період я перебував тут під слідством за підпільну роботу серед полонених.

Випадково мені довелося познайомитися з Русановим ближче: двічі під час нальотів авіації потрапляв до його камери-одиночки...

Для нас, в'язнів, Русанов був прикладом безстрашності й незламності перед фашистами. Його навіть побоювались і поважали вахтмани за стійкість і мужність. Русанову я багато чим вдячний. Він підтримував мене морально, вселяв упевненість, учив, як поводити себе на допитах...

Капітан Русанов зустрічався в тегельській в'язниці з Мусою Джалілем і його товаришами, з якими я теж був знайомий. Згодом мені вдалося врятувати блокнот з віршами Джаліля. Цей блокнот я повинен був передати Русанову, та не зміг, бо його вивезли з тюрми...

Інші відомості теж засвідчують, що капітан Олександр Русанов у тюрмах був для військовополонених взірцем незламності й відданості Радянській Вітчизні, духовним наставником для членів підпільної організації, другом талановитого татарського поета-героя Муси Джаліля.

Є підстави вважати, що Русанов, читаючи полум'яні поезії Муси Джаліля, сам почав писати вірші. Правда, Русанов у жодному з кількох сотень рядків не називає себе поетом. Свої вірші він вважає листом, «куплетами» до земляків. Тут Русанов називає імена зрадників, які вказали на нього, що він — ад'ютант начальника УШПР, які пропонували йому перейти до Власова. Наприкінці Русанов говорить, що він помирає, але його друзі-підпільники роблять своє — риють могилу фашизмові на-

віль там, у Берліні. Він шкодує за тим, що не може про все це написати.

З наведених рядків видно, як одверто гнівно розпикає Русанов гестапівських чинів і власовців, котрі служили ворогу за понюшку тютюну. Русанов постає справді залізним, незламним офіцером-чекістом, гордим своєю посадою, своїм місцем у боях проти фашистів. Рядки віршованого листа Русанова дихають любов'ю до Москви, до партії Леніна, до вождя Комуністичної партії Німеччини Ернста Тельмана. А як щиро любить він дружину, трирічну донечку!

Прочитуємо витяги ще з двох листів:

...На все життя запам'ятав я образ людини, котра в останні тяжкі хвилини підбадьорювала нас, джалільців. Капітан Русанов радив нам не падати духом, стійко триматися на допитах і завжди бути вірним сином Радянської Батьківщини...

Рушад Хусамутдінов.

...Ми не раз говорили про поведінку політв'язня генерала Карбишева, з яким зустрічались і розмовляли товариші з нашої групи в Замості, Хаммельбурзі та в інших таборах. Ці товариші розповідали, як Карбишев пропонував ні в якому разі не піддаватися на провокації ворога, бути незламним. Його тверда впевненість у нашій перемозі підбадьорювала навіть полохливі душі. Русанов вважав Карбишева одним з передових бійців незримого фронту в тилу ворога. Саша говорив: «Карбишев активно допомагає нам ще більше викликати пекучу ненависть до фашизму, додає нам сил для боротьби». Кілька разів Саша просив мене розповісти про мою революційну діяльність, про зустрічі з Горьким, Макаренком, чеським журналістом Юліусом Фучіком. Саша завжди схилявся перед силою духу великих людей і тому не захотів бути приниженим в очах власовців і гітлерівців хоча б для особистого маскування, а обрав смерть і мужньо загинув.

А зробив Саша на шкоду ворогові в його тилу немало. Колишні в'язні, які залишилися живими, не забудуть Сашу Русанова, його пісень. Нехай

і книга про капітана Русанова стане для нашої молоді його лебединою піснею про вірність Радянській Вітчизні.

Павло Колеса,
військінженер 2-го рангу,
пенсіонер Міністерства оборони СРСР.

Про подвиг героя-патріота ми дізналися тільки через 12 років після його загибелі, коли радянський воїн Василь Заболотний під час очищення території і приміщень концтабору Заксенгаузен в одній з колишніх камер на першому поверсі знайшов залізну баночку, в якій виявив потерте посвідчення на ім'я капітана держбезпеки Русанова Олександра Дмитровича і його передсмертний лист.

То було посвідчення за моїм підписом, видане Русанову перед вильотом у ворожий тил. Воно повернулося до моїх рук через багато літ і разом з листом розповіло про останні дні незабутнього Саші Русанова:

Перемога наша! В неї вклав я і свою частку, та не доведеться подивитись на плоди своєї праці, тому що страждання повинен бути край: катування нестерпні.

Прощай, Батьківщино! І співвітчизники!

Ваш син *О. Русанов.*

Сповіджаю про себе: Русанов Олександр Дмитрович, 1919 року народження, уродженець м. Тіма Курської області, вул. Леніна, буд. 22.

Працював ад'ютантом заст. наркома внутрішніх справ УРСР комісара держбезпеки тов. Строкача Т. А. Він же був начальником Українського штабу партизанського руху. З 4. 02. 1943 р. я був командиром партизанського загону імені 25-річчя РСЧА у Брянському лісі. 5. 06. 1943 р. тяжко пораненим потрапив у полон і поневірявся в тюрмах Німеччини. До 15. 09. 1944 року піддавався нелюдським катуванням гестапо. Кінчаю життя самогубством — перерізаю вени.

Батьківщину не продав, таємниць не виказав.
Хай живе Батьківщина! *

«Батьківщину не продав. Таємниць не виказав».

Дуже хочеться, щоб наші юнаки та дівчата, котрим тепер по шістнадцять — двадцять років, взяли до свого духовного арсеналу й подвиг вірного сина рідної землі капітана Русанова — комуніста, людини з полум'яною любов'ю до своєї соціалістичної Батьківщини.

* Лист О. Д. Русанова опубліковано в нарисі письменника Павла Автомонова «Верність» (газета «Правда» за 23 жовтня 1963 р.). Пізніше вийшла друком повість цього ж автора «Капітан Русанов» (журнал «Дніпро», 1970 р., № 2).

В ЗАГОНАХ НАРОДНИХ МЕСНИКІВ

1

4 червня оперативна група УШПР, яка відлітала в тил ворога, вже перебувала на аеродромі, а я все ще бентежно тинявся по штабу, де цілком порядкував мій заступник — начальник оперативного відділу полковник Василь Федорович Соколов. Здавалося, от-от подзвонять із Кремля і перенесуть або скасують мій виліт.

Дзвоню в Кремль. Відповідають: Верховного Головнокомандуючого немає.

Через півтисячі кілометрів звертаюся до Військової ради Воронежського фронту. Біля телефону — Леонід Романович Корнієць.

Доповідаю про справи, про план вильоту в тил противника для координування дій партизанських з'єднань і загонів з діями регулярних частин Червоної Армії, які братимуть участь у боях за визволення України.

— В Державному Комітеті Оборони зараз нікого нема. Прошу дозволу в Центрального Комітету КП(б)У на мій виліт.

— Добро! Щасливої дороги, Тимофію Амвросійовичу! Передайте привіт усім партизанам! Цілуйте командирів, бійців. Привіт рідній українській землі!

— Дякую. Передам.

Якусь мить я стояв, немов онімілий. Потім міцно обняв полковника Соколова і за хвилину вже був у кабіні «емки».

— Мчи щодуху! — наказав шоферові.

На аеродромі застаю нашу групу в кепському настрої.

— Що сталося? — запитую.

— Відбій дали льотчики! — відповідає Старинов.

— Чому?! — вигукнув я.

— Кажуть, ніч коротка. Не встигнемо, мовляв, пролетіти небезпечну зону затемна.

— А де товариш Гризодубова?

— Вона теж такої думки. Говорить, спізнилися години на дві...

— Летіть через Липецьк, — сказала Валентина Степанівна, коли я розшукав її.

— До Липецька п'ятсот кілометрів! Затримаємось на цілу добу! Ви знаєте, що це означає? Дорога Валентино Степанівно, ми мусимо сьогодні ж прибути за призначенням. Проскочимо!

Кажуть, серце людське — не камінь. Машина відривається од землі. До побачення, Москва!

Настрій гарний. Це не такий літак, на якому летіли торік. Той торохтів, ніби розшарпаний віз. А тут на м'якому стільці під монотонний гул двигунів мило дрімається.

Та ось небо розкрояли промені прожекторів — лінія фронту. На якусь мить вони погасли, потім знову зашарили поблизу нашого транспортувальника. Раптом у кабіні стало видно як удень.

Забахкали німецькі зенітки. Літак стрімко пішов униз. Таким чином командир корабля капітан Слепов вирішив вирватися з лез прожекторів.

— Ну, як? — спитав я у Старинова, котрий сидів на відкидній лаві поруч.

— Тримаюся. Хоча б літак не розбили, — відповів Ілля Григорович.

— Пусте. Якби з кожного пострілу зенітники влучали, не було б уже авіації ні в них, ні в нас.

Скоро літак перестав смикатись. Двигуни загули рівномірно, навіть мелодійно. Така їх пісня завжди навіває роздуми. Згадав дружину, донечку. Зараз вони в малесенькій кімнатці слухають радіо — останні вісті. Як хочеться, щоб Людмила виросла мужньою, загартованою! Про це я писав їй і з Києва, коли вона з мамою була в Харкові, і з Куп'янська, коли поселились вони у Саратові, і з Москви... Дівчинка народилася в напружені дні

боїв 1929 року на радянсько-китайському кордоні. Нерування матері, звісно, передалися й дитині. Але Людочка виросте вольовою, міцною духом. Слабким у наш час бути не можна.

Мій другий сусід по лаві — старший лейтенант Олексій Семенович Єгоров. Він — інженер-економіст, навчався в Інтендантській академії при Наркоматі оборони. Якось до слухачів завітав з УШПР полковник Старинов. Ілля Григорович розповів фінансистам про партизанську боротьбу, про роботу підричників. Говорив він пристрасно, з вогником. Слухаючи Старинова, Єгоров переконувався, що мінер-підричник — дуже важлива професія на війні. Коли лекція скінчилась, Олексій Семенович підійшов до Іллі Григоровича і сказав:

— Візьміть мене, товаришу полковник, в школу мінерів-інструкторів.

— А ви про все подумали? — запитав Старинов.

— Так. Навіть про те, що мінер помиляється один тільки раз, — відповів Єгоров.

— Мінер помиляється двічі, — жартома уточнив полковник Старинов. — Уперше, коли обирає професію підричника, а про другий випадок знаєте.

Розмову було продовжено в начальника академії. Єгорова відпустили, зауваживши іронічно:

— Щось не віриться, що з фінансиста буде диверсант.

Проте Ілля Григорович ще тоді повірив старшому лейтенантові й відповів:

— Олексій Семенович буде партизаном-підричником.

І от по закінченні навчання він летить у ворожий тил. У даний період партизанської боротьби мінер-підричник стає основною фігурою в загонах. Єгорова ми рекомендуємо на посаду заступника командира з'єднання Героя Радянського Союзу генерал-майора Федорова по диверсійній роботі. Перед цим з'єднанням Ставка Верховного Головнокомандування поставила складне завдання — раптово вдарити по одному з залізничних вузлів противника. Єгоров летить до підричників не з пустими руками. Ми передаємо Федорову та іншим формуванням нову міннопідривну техніку, без якої не можна впоратися з відповідальними завданнями. Олексій Семенович повинен навчити людей працювати з цією технікою, стати пропагандистом нових мін. Робота чекає на нього

нелегка, напружена. Мабуть, тому він зараз такий замислений.

— В з'єднанні будьте вимогливі, — настановляв я Олексія Семеновича. — Справа ваша складна, ризикована, не терпить найменшої розхристаності. Вірте людям, і вони зрозуміють, що ви не лише суворої, а й доброї душі людина. І підуть за вами.

Скінчилася червнева ніч. Зажеврів схід. Там — Москва. Там — дружина, дочка. Там — Велика земля, а внизу, під нами — рідний край, загарбаний ворогом.

Шість годин ми в польоті. Нарешті штурман сказав, що Лельчиці близько. Ми поприпадали до ілюмінаторів. Сигналів не видно. Може, «лоцман» помилився? Це трапляється.

Досвідчений льотчик Слепов лаяв аеродромну службу Сабурова. Він переконував, що перебуваємо на стику Білорусії і Житомирської області.

— Сплять чи бояться вогнища палити, конспіратори нещасні! — нервував командир корабля. — Хоч назад повертай.

На шість годин зворотного польоту бензину в баках не вистачить. Правда, досягти до своєї території з горем пополам ще можна. Але якщо зенітним батареям противника нелегко влучити в літак уночі, то вдень його напевне зіб'ють «мессершмітти».

— Про повернення за лінію фронту не може бути й мови! — сказав я пілоту. — Ще поблукаємо понад лісами. Не буде вогнів, садовіть літак десь на галявині.

Льотчики неохоче погодились.

Минуло в півгодини. Пасажири стали похмурими, задумливими. Вже зовсім розвиднілось. От-от зійде сонце. А всім хотілося, щоб передранкові сутінки продовжувалися доти, доки вистачить пального в додатковому баці.

— Ура! — раптом крикнув Ілля Григорович Старинов.

— Ура! — підхопили товариші. — Вогнища!

Літак іде на посадку.

Приземляємося на посадочному майданчику партизанського з'єднання Героя Радянського Союзу Сабурова. Все благополучно. Здрастуй, партизанський краю!

Назустріч біжать люди. Ось вони, месники рідної землі. Одягнені хто в що: в шинелі наші й німецькі, в фуфайки, бушлати, трофейні куртки. Кожен хоче не лише потиснути наші руки, а й помацати літак.

«Ось вони — слава і гордість народу!» — згадав я слова Олександра Довженка.

Молоді бійці покотили нашого транспортувальника в укриття. Не встигли замаскувати його, як над аеродромом з'явилося ще кілька літаків.

Один з них посадила командир полку Валентина Степанівна Гризодубова. В цьому літакові були керівник лекторської групи ЦК КП(б) України Кузьма Кіндратович Дубина, письменник Анатолій Іванович Шиян, письменник, працівник нашого штабу Яків Васильович Баш, товариші з відділу пропаганди.

Дубина захоплено звернувся до мене:

— Думав, зустріну партизанів такими, якими їх зображують художники в газетах, з бородами. А тут усі хлопці чисто поголені, браві, стрункі!

— У вас чудовий настрій. Ніби на лекцію зібралися в інститут, — зауважив я.

— Стою обома ногами на землі, товаришу Строкач. А годину тому ми ледве не потрапили в біду. Летіли на висоті... ну, поза хмарами. Раптом у віконце я побачив «мессера». Його ще не помітив навіть стрілець-радист, якому доручена оборона літака з тилу. Почувши мій вигук, він подав тривожний сигнал командирові. А винищувач уже прилаштувався до хвоста нашого літака. Здритнувся, затріщав усіма суглобами транспортувальник і пірнув у піке. Аж нутро вивертало. Падав, певне, з хвилину, як не більше, і вирівнявся лише тоді, коли до верхівок сосон залишилося метрів сто п'ятдесят. Отой кидок з висоти врятував і машину, і нас. Якби не досвід, не кмітливість Валентини Степанівни, не довелося б нам ні виступати з лекціями у партизанській сім'ї, ні писати про неї, — сказав Кузьма Дубина, глянувши на письменника Анатолія Шияна.

До нас підходили все нові командири, бійці.

Весь час, поки ми знаходились біля аеродрому, приземлялися літаки. Того дня їх прилетіло десять.

З гордістю та острахом дивився я на ту ескадрилью. З гордістю тому, що вона утверджувала могутність партизанського руху і, звичайно, копіткої роботи нашого УШПР. А з острахом тому, що летіти над захопленою ворогом територією, коли вже видно, дуже і дуже ризиковано. Спасибі командирові полку Гризодубовій, начальникові штабу Верховіну, що обрали найбезпечніший

маршрут, що мають таких відважних пілотів і штурманів. Спасибі їм за мужність!

Вдень літаки стоятимуть під зеленими шатами, а смеркне— знову полетять до Москви, до Липецька за вантажами.

Наша група, сівши на підводи й на осідланих коней, вирушила з аеродрому. Нас супроводжує рота партизанів Смирнова, тихого, але, кажуть, завязатого в бою.

Ідемо в табір Сабурова.

Фиркнув мій кінь. І пригадалися мені Далекий Схід, Біла Церква і моє найперше партизанське завдання часів громадянської війни. Тоді я мчав тайгою на коні з села до партизанського загону матроса Баранова — передати командирові, що село захопили козаки отамана Калмикова.

В партизанському загоні тоді відчув себе, немов у рідній хаті, адже бійцями в ньому були мої старші брати Андрій, Василь, Микита і Пилип. Своєю людиною був там і наш батько. Зі мною, шостим, якщо висловлюватись сучасною термінологією, — ціла підривна група!

Серед партизанів тепер мене радувала тиха, наче боязлива річка Уборть, тіпили око дуби, сосни й берези, що віддзеркалювалися в її гладіні, настроював на спогади про дні юності тихий партизанський гомін і пташиний переспів.

2

5 червня о 8-й ранку прибули в табір Олександра Михайловича Сабурова.

А ось і він — високий, русявий. Обіймаємось. На обличчі генерала привітна усмішка. Очі — гострі, здатні бачити далеко і наскрізь. На перенісці — глибокі зморшки: ознака міцної сили волі.

— Радий. Дуже радий бачити вас, Олександре Михайловичу. Хочемо затриматись у вас трохи. Не проженете? — жартую.

— Ми люди гостинні, — відповів Сабуров.

Знайомлюся з комісаром з'єднання — Захаром Антоновичем Богатирем і начальником штабу Іллею Івановичем Бородачовим.

Прибув представник ЦК партії Молдавії Іван Іванович Альошин. Надвечір приїхали генерал-майор Олексій Федорович Федоров, Володимир Миколайович Дружинін, генерал-майор Василь Андрійович Бегма, командир з'єднання Іван Пилипович Федоров, комісар цього з'єднання Лука Єгорович Кизя, командири й комісари загонів, які дислокувалися поблизу.

Зустрівся і з майором Віктором Івановичем Храпком, якого ми послали до О. М. Сабурова заступником по розвідці. Він висловив задоволення роботою.

Ми зайшли в лісову хижу, збудовану сабуровцями. В хатині чисто, як у дбайливої хазяйки. Попід стінами — лави, серед кімнати — стіл зі свіжовиструганих соснових дощок. За столом — табуретки. На стіні велика карта європейської частини СРСР. Над картою — портрет Володимира Ілліча Леніна.

Тут у квітні відбулася знаменна нарада членів ЦК КП(б) України і командирів дев'яти найбільших українських з'єднань. В ній узяли участь Д. С. Коротченко, В. А. Бегма, Д. Т. Бурченко, С. А. Ковпак, С. В. Руднєв, С. Ф. Маликов, Я. І. Мельник, О. М. Сабуров, З. А. Богатир, О. Ф. Федоров, В. М. Дружинін та інші партизанські керівники. Нараді передувало засідання нелегального ЦК КП(б) України, на якому був обговорений проєкт плану бойових дій партизанів на весняно-літній період 1943 року, розроблений УШПР з урахуванням вказівок Ставки Верховного Головнокомандування.

І ось тепер, буквально через тиждень після тієї наради, маємо конкретизувати план для кожного з'єднання зокрема, щоб підготувати й спорядити їх на виконання поставлених завдань. З'єднання повинні активізувати боротьбу проти гітлерівських окупантів у південно-західних районах України, паралізувати діяльність таких залізничних вузлів і станцій, як Ковель, Сарни, Коростень, Козятин, Шепетівка, Здолбунів, Жмеринка, Гречани, через які противник перекидає війська і бойову техніку до фронту.

Вигляд у Дем'яна Сергійовича Коротченка трохи стомлений; як і всім бійцям, йому частенько доводиться недосипати. Він уже кілька тижнів у партизанському краї. Разом із з'єднанням генерал-майора Ковпака пройшов не одну сотню кілометрів партизанськими стежками, ділив

з народними месниками радість і біду, не раз тут, у во-
рожному тилу, дивився у вічі смерті.

Ще в перші хвилини зустрічі я передав усім парти-
занам щирий привіт від товаришів із Центрального Ко-
мітету Компартії республіки. Тепер, очікуючи відкриття
наради, ми раз по раз заводили розмову про Москву, про
становище на фронтах і зволікання наших союзників
з відкриттям другого фронту.

— Ну що ж, Тимофію Амвросійовичу. Давайте почи-
нати. Час не жде. А роботи дуже багато,— звернувся
Дем'ян Сергійович,

— Я готовий! І всю роботу, скільки б її не було,
виконаємо,— відповів я.

Товариш Коротченко докладно охарактеризував об-
становку на радянсько-німецькому фронті. Сила ворога
слабшає, а сили нашого народу зростають, міцніють. Від
Волги і Тереку Червона Армія відкинула гітлерівців на
700 кілометрів, завдала їм величезних втрат у живій
силі і техніці. За час війни, що минув, фашистська
Німеччина та її сателіти вже втратили мільйони
вояків. А все-таки загарбники ще намагатимуться на-
ступати.

— Величезною силою радянського народу,— говорив
далі Дем'ян Сергійович, — є партизани. Вони за час війни
знищили близько трьохсот тисяч гітлерівців та їхніх по-
плічників, пустили під укіс сотні ешелонів, висадили в
повітря понад три тисячі залізничних і шосейних мостів.
У глибокому тилу ворога створено майже безперервний
«ланцюг» партизанських з'єднань і загонів, що діють од
Балтійського моря до Чорного. Партизани не тільки зав-
дають величезних втрат противникові в тилу, руйнуючи
його комунікації, знищуючи його гарнізони, а й пере-
шкоджають окупантам вивозити до Німеччини робочу
силу, хліб, майно радянських людей. Тепер на фронтах
відносно затишшя. Ми знаємо, що фашисти готують ве-
ликий наступ. Вони хочуть узяти реванш за розгром на
Волзі — сподіваються прорватись до Москви. Це їм, зви-
чайно, не вдасться. У майбутньому на них обрушаться
не менш потужні удари, ніж узимку цього року. А ви,
партизани, маєте сприяти підготовці таких ударів. Маєте
і можете! Нині вам треба звертати головну увагу на
ворожі комунікації — залізниці і шосейні шляхи, які
живлять фронт. У цьому — найголовніше завдання.

— Представники УШПР прилетіли не з порожніми руками,— заявив я у виступі.— Тільки сьогодні на партизанський аеродром приземлилося десять літаків. Завтра їх має прилетіти дванадцять. І так буде доти, доки всі партизанські з'єднання і загони не будуть забезпечені озброєнням, мінами, толом, усім необхідним для ведення війни на комунікаціях противника. Треба пристосувати партизанську тактику до нових умов і завдань. Зверніть увагу, товариші, на нові засоби підривної техніки. Оволодівайте ними. Хай ворог стоїть гарнізонами. Обходьте їх і ставте на залізницях міни сповільненої дії. Ставте якнайбільше! Вони у визначений час зриватимуть ешелони, знищуватимуть живу силу ворога. Не забувайте і про те, що настачити вибухівкою всі з'єднання нелегко. Економте тол. Запасайтесь вибуховими речовинами, озброєнням і боеприпасами, відбитими у ворога.

Після наради всі командири обступили під розлогим дубом полковника Старинова. Ілля Григорович розклав на столі, збитому з ящиків, нові міни. Він розповідав і показував, як вони змонтовані, як їх установлювати.

До Старинова, немов на виступ факіра, сходились усі нові й нові мінери-підрильники. Заради них, заради їхньої роботи він і прилетів сюди.

З другою групою бесіду вів Єгоров.

Не кваплячись, він доводив партизанам перевагу мін сповільненої дії над звичайними. Окупанти удосконалили систему охорони залізниць, легко відшукують і знешкоджують міни старого типу. При їх застосуванні доводиться посилати на колію багато бійців. Не завжди щастить встановити міну, так би мовити, перед носом машиніста паровоза. Серед підрильників збільшилось число жертв. Раптовість удару — основа тактики партизанських підрильників на залізницях до літа 1943 року — була втрачена через обставини, про які йшлося вище.

— Будемо воювати на залізницях по-новому,— говорив Єгоров.

І він став комплектувати учбові диверсійні групи. Вимагав від них уміння встановлювати міну, маскувати її. Біля табору залунали вибухи детонаторів. На покинутій вузькоколійці біля села Борове закипіло напружене навчання.

Наступні три дні я ознайомлювався з діяльністю загонів, з життям і побутом партизанів, перевіряв військову

і політичну підготовку людей, їх дисципліну, цікавився моральним станом бійців і командирів, забезпеченістю підрозділів боєприпасами.

3

Ми сиділи під розлогим дубом у таборі Ковпака. Ми — це Дем'ян Сергійович Коротченко, Сидір Артемович Ковпак, Семен Васильович Руднев, командир загону Георгій Федорович Покровський, Ілля Григорович Старинов, представник ЦК КП(б) України Іван Федорович Чепурний, секретар ЦК ЛКСМУ Микола Антонович Кузнецов і я.

Говорили про майбутні операції. Подовгу схилялися над картою. Та от нас покликали обідати. Підняли по чарці за Червону Армію і за партизанів. Потім Кузнецов затяг пісню: «В чистом поле под ракитой...»

Ковпак скрутив «козячу ніжку» й звернувся до всіх:

— Пройдімося до річки. Мальовнича ця Уборть. Люблю природу, як матінку рідну. Ми — діти її. А вона, можна сказати, службу несе справно, діло своє знає. До неї треба тільки приловчитися, і коли господарство ведеш, і коли воюєш. Чуєте, як птахи співають, поки не розпочався гуркіт гармат?.. Правду сказати, я думав, що моє відійшло в імперіалістичну та в громадянську. А воно й на третю війну вистачило. Та ще на таких рубежах. А мені вже...

— П'ятдесят шість років — zenit мудрості людини, полудень віку, Сидоре Артемовичу, — кажу я.

— Врешті, не в тім сіль. Коли нас викликали у Кремль і спитали, як дивимось на те, щоб «перекочувати» на правий берег Дніпра, то ми подумали й вирішили — треба. Треба воювати так, щоб після перемоги не соромно було дивитись у вічі співвітчизникам.

В Уборті скупалися. Вода була чиста, мов кришталь. Береги зелені, наче килими виткані. Який чарівний куток на землі — це Полісся. Недарма воно надихало на чудесні твори Лесею Українку, Володимира Короленка, Олександра Купріна... Заворожливу тишу протинають поодинокі постріли і гул ворожих літаків. І ти болісно усвідомлюєш, що тиша в краю лісів, озер і численних річок з дивовижною прозорою водою тимчасова, що серед цієї краси причаїлася смерть.

Поверталися в табір усі разом. Я йшов поряд з Рудневим.

— Лист од дружини та Юрика Василь Яремчук мені передав. Спасибі. Я написав уже відповідь. Її повіз до Москви Вершигора,— заговорив заміряно Руднев.

— Спершу я хотів особисто вручити вам той лист, але подумав, що все може трапитися. Мене могли ще затримати в Москві. А вже й так десять днів пропало.

— На війні навіть один день — строк чималий,— сказав Руднев.— А тиждень — годі й говорити. Знаєте, Тимофію Амвросійовичу, мені здається, за ці чотири дні ми встигли добре познайомитись.

— Я теж такої думки.

— І над топографічною картою, і під час розмов, і ось тут, на березі Уборті, я помічав, що ви любите слухати, не перебиваєте того, хто «загинає». У вас тоді тільки здригається рука. Нею вам хочеться зупинити того, хто говорить неправду. Але мовчите. Про це кажуть ваші очі,— сказав Руднев.

— Одна справа слухати побрехеньки на березі Уборті та ще, коли вариться в казані юшка, інша — бачити перед собою людину нечесну, окомалиювача. Це вже небезпека для нашої справи,— відповів я Семену Васильовичу.

Він помовчав, а потім сказав:

— Послухайте ще одну правду, товаришу Строкач. Пам'ятаєте, ви телеграфували нам: «Чи довго будете стояти?» А ми ж форсували Прип'ять. Були в боях. Стомлені бійці падали з ніг. Я подумав: «Набрався той Строкач нахабства!»

— А зараз як думаєте? — запитую, всміхаючись.

— Поставив себе на ваше місце і дійшов висновку, що поступив би так само. Війна!

4

Сувора, вимоглива людина Олексій Федорович Федоров. Пронизливі, гнівні очі примушують ворога тремтіти, коли він зустрічається з ним віч-на-віч. Дуже весела, жартівлива людина Олексій Федорович, коли поруч друзі, є бодай маленький привід для жарту.

Комісар з'єднання Володимир Миколайович Дружинін народився в Москві. Коли йому виповнилося сім років, на фронт мобілізували батька, незабаром померла мати. Малий Володя потрапив до дитячого притулку, де був до 1923 року, спочатку — в Москві, потім — у Курську та Путивлі. Володимир Дружинін працював і на млині, і в шахті — відкатником та коногоном. Після того був на комсомольській, а згодом на партійній роботі в Сумській, Чернігівській і Тернопільській областях. 3 липня 1941-го Дружинін — старший інструктор політвідділу стрілецького з'єднання. Наприкінці вересня потрапив у оточення. Лінію фронту перейти не вдалося. В жовтні у Рейментарівських лісах на Чернігівщині підполковник Дружинін зустрівся з партизанським загonom Миколи Микитовича Попудренка. Його призначили політруком кавалерійської групи обласного загону. Брав участь у багатьох боях. 28 липня 1942 року Володимира Миколайовича призначили комісаром з'єднання.

Про високий рівень масово-політичної роботи в з'єднанні свідчили регулярні політінформації, стіннівки, бойові листки, випуск республіканської газети «Радянська Україна», тираж якої досягав тисячі примірників, партизанська художня самодіяльність. Простий і відвертий, Дружинін був близьким кожному бійцеві та командирові. Турбувався про поранених, часто розмовляв з бійцями, дбав про допомогу населенню, яке оселилося в «цивільному таборі». Тут під захистом чернігівських партизанів перебували сотні стариків, жінок і дітей. Володимир Миколайович з тих, хто ніколи й ні про що не забуває, коли йдеться про радянських людей, про своїх бійців.

Поки я розмовляв з Дружиніним, до нас підійшли Герой Радянського Союзу Григорій Васильович Балицький і Олексій Михайлович Садиленко — партизани-побратими з осені 1941 року.

Садиленко — людина високоосвічена, художник. До війни працював старшим топографом на будівництві шляхів. А тепер на залізницях та шосе знищує техніку й живу силу ворога. В Чернігівському загоні був спершу командиром взводу, а згодом став командиром роти підричників.

Скромні, сердечні люди — підричники Балицький і Садиленко. Часом не віриться, що вони перед ворожими

ешелонами почувають себе богами, як про них говорять усі партизани.

Та ось батальйони і роти Чернігівського з'єднання вишикувалися на галявині. Начальник штабу Дмитро Іванович Рванов віддає рапорт. Повітавшись із партизанами і передавши привіт від Михайла Івановича Калініна, вручаю їм ордени, медалі від імені Президії Верховної Ради СРСР.

Потім відбувся парад. Крокували бійці в найрізноманітнішому одязі, з автоматами й гвинтівками — вітчизняними й зарубіжними. Йшли чоловіки призовного віку. Йшли юнаки, підлітки, діти. Йшли строєм жінки-партизанки.

Я тримав руку біля козирка, а на очі наверталися сльози. Бо переді мною проходили не просто люди різних поколінь і багатьох мирних професій. Ішов сам народ, який піднявся на смертний бій з фашистськими варварами.

Хтось шепнув, що від Сабурова прибув гонець із пакетом. «Гаразд,— тихо відповів я.— Потім».

По закінченні параду розірвав пакет Сабурова. Олександр Миколайович сповіщав, що за даними розвідки противник сконцентрував багато військ під Мозирем. Мабуть, пронюхав про скупчення партизанів, а може, стурбувався, що на лісові аеродроми регулярно приземляються літаки.

Разом з Федоровим і Рвановим обговорили становище. Вирішили послати глибоку розвідку в напрямку Мозиря. Про це гінці передали відповідні вказівки Ковпаків та Сабурову.

9 червня відбулася нарада всього командного складу з'єднання Федорова, яке виходитиме в рейд.

Присутні близько ста чоловік. Нараду відкрив Олексій Федорович. Першим після нього виступив командир загону імені Кірова Миколаєнко. Розповів, що на рахунок кіровців — сотні знищених окупантів, кілька ешелонів, десятки автомашин. Загін до рейду готовий.

Потім говорив Балицький. Він недавно повернувся з московського госпіталю. Йому, а також підривному Василені Максимовичу Яремчуку і генерал-майорові Михайлу Івановичу Наумову Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 березня 1943 року присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Приємно бачити й чути цю мужню людину. Балицький розповів, як з невеличкої групи загін виріс до 700 бійців. Він просить, щоб зайву трофейну зброю не забирали із загону.

— Цього не можна робити,— втрутився командир з'єднання Федоров.— Адже в деяких загонах зброї не вистачає.

Балицький продовжував:

— Окремі наші загони захоплюються знищенням невеликих підрозділів «козаків» та націоналістичних банд, але мало пускають під укіс ворожих составів. Правда, донині в нас бракувало вибухівки. Але тепер УШПР надіслав багато мін.

— Скажіть, можна захопити ешелон противника з боєприпасами? — запитав я. Ця думка давно не покидала мене. Така операція конче потрібна для партизанів.

— Можна! — підтвердило кілька командирів. — Але часто нема часу на те, щоб витягати їх з вагонів.

За ним слово брали командир загону Федір Ілліч Лисенко і командир роти підрильників Олексій Михайлович Садиленко, заступник командира з'єднання Олексій Семенович Єгоров та інші товариші. Вони говорили про важливість диверсій, про розподіл озброєння, трофеїв між загонами, про масово-політичну роботу серед бійців і населення.

Генерал Федоров сказав:

— Наше з'єднання було створене на базі загону, організованого Чернігівським обкомом партії. Зроблено чимало. Проте, допомагаючи Червоній Армії остаточно розгромити фашистські війська, ми повинні пам'ятати, що треба зробити багато більше. УШПР подав нам велику допомогу. Ми тепер забезпечені толом. Зброю і боєприпаси, які отримаємо, будемо розподіляти за наявністю, потребами та бойовими ділами того чи іншого загону. А в брехуна, який норовить підірвану на міні корову видати за паровоз, виривайте, товариші, язик з рота. Слід, однак, зазначити, що таких базик у нас одиниці.

— Радий доповісти начальникові УШПР,— продовжував Олексій Федорович,— що моральний стан бійців і командирів хороший. Та й коні в нас добрі. Просимо тільки, товаришу Строкач, прислати нам ще рації для зв'язку з батальйонами і виконати нашу заявку на вантажі.

Виступив я:

— Присмна, товариші, ваша готовність виконувати нове завдання. На фронті обставини складаються так, що нам потрібно якнайшвидше розгортати активні дії. Ставка Верховного Головнокомандування висуває перед партизанськими загонами завдання — паралізувати комунікації противника. Вашому з'єднанню належить вивести з ладу дуже важливий залізничний вузол. Отже, кожен загін повинен відповідати за окрему залізничну лінію цього вузла і діяти самостійно. Вам доставлено багато мін, у тому числі й нової конструкції, з допомогою яких можна виводити з ладу окремі дільниці на цілі місяці. Тепер ще одне. Є загони, які зросли до певного рівня і на тому зупинилися. Це неправильно. Треба ставити питання так, щоб з вашого з'єднання народжувалися нові. Багато хто з вас, присутніх, може стати командиром з'єднання. В рейді кожен загін матиме самостійне завдання і свою рацію. Командир будь-якого загону підтримуватиме зв'язок з командиром з'єднання і прямо з УШПР. Про таке керівництво бойовими діями народних месників рік тому нам і не мріялося. Раджу штабові з'єднання докладніше сповіщати нас про хід операцій. Вказуйте прізвища людей, які самовіддано виконували завдання, розумно й оперативно керували боєм. Рядові партизани, буває, лають вас, товариші командири, за те, що, прикриваючись фразами про бойове навчання, подовгу сидите на одному місці, в одному таборі. До того ж, треба так довести до кожного бійця порядок нагородження, як це зроблено на фронті... Приймайте в загін лише перевірених людей, щоб вони не підвели вас у поході, в бою. Добивайтеся, щоб партизани стріляли тільки в ціль, тол використовували з найбільшою віддачею. Трофейну зброю, інше відбите у ворога військове спорядження діліть між загонами, які брали участь у бою. Більше має одержувати загін, що краще виявив себе...

5

На зеленій галявині вишикувався перший батальйон, ядро якого утворив славний Путивльський загін Сидора Артемовича Ковпака.

До шеренг підходять командири. Здороваються з партизанами. Розкотисто, багатоголосо лине відповідь.

Від імені Президії Верховної Ради СРСР вручаю командирам і бійцям ковпаківського з'єднання нагороди Батьківщини. Привітавши нагороджених, я сказав:

— Зараз Червона Армія готується до наступу, до нового могутнього удару по німецько-фашистських військах. Противник ще сильний, хоча й слабкіший, ніж торік. Перед вами, товариші, дуже серйозне завдання Ставки Верховного Головнокомандування. І його треба виконати. Ваше з'єднання — одне з кращих на Україні. Дозвольте від вашого імені запевнити Центральний Комітет ВКП(б) і Центральний Комітет КП(б)У, що ви своє завдання виконаєте з честю!

Сидір Артемович під зливу оплесків вигукнув:

— Слава нашій партії! Ура!

Триразове «ура» струснуло мовчазний ліс.

Що й говорити, партизани Ковпака — Руднева ратним трудом заслужили бойові нагороди. Вони здійснили славнозвісний рейд з Сумщини на Правобережну Україну, величезне значення якого відзначалося в попередніх розділах. У грізні дні битви на Волзі з'єднання Ковпака — Руднева блискуче провело операцію «Сарненський хрест».

Залізничний вузол Сарни знаходиться на перетині магістралей Варшава — Київ, Вільнюс — Ровно, якими гітлерівське командування під час Сталінградської битви посилено перевозило з Німеччини на східний фронт живу силу, техніку, озброєння, боєприпаси. З'єднання сумських партизанських загонів, що діяло на Поліссі, було поставлене завдання — вивести з ладу на тривалий час залізницю Варшава — Київ. Після розгрому гітлерівського гарнізону в містечку Лельчиці партизани встановили, що ця магістраль найбільш уразлива в районі Сарн. Ковпаку було наказано змінити маршрут рейду, рушити на захід і паралізувати роботу цього залізничного вузла.

Командування з'єднання після детальної розвідки вирішило знищити п'ять залізничних мостів, розташованих на всіх напрямках від цієї станції. Мости охоронялися посиленими гарнізонами німців. Тому з партизанських загонів було створено п'ять спеціальних груп, озброєних автоматами, ручними і станковими кулеметами, протитанковими рушницями. Кожна мала вдосталь вибухівки і добре підготовлених диверсантів-підричників. Для всіх груп встановили строк виконання операції — п'ять діб.

І ось у ніч з 3 на 4 грудня перша група Путивльського загону під командуванням Івана Івановича Бережного розгромила ворожу охорону й висадила в повітря залізничний міст на річці Случ. Тієї ж ночі група Крелевецького загону на чолі з Валентином Григоровичем Подоляком знищила залізничний міст на перегоні Страшево — Клесів. В ніч з 4 на 5 грудня група Шалигинського загону під командуванням Немазаєва підірвала міст на перегоні Немовичі — Сарни.

Наступної ночі інша група Путивльського загону, очолювана Андрієм Калиновичем Цимбалом, підірвала міст довжиною 300 метрів між станціями Немовичі — Сарни. А в ніч на 8 грудня група Глухівського загону (командир Петро Максимович Голуб) висадила в повітря міст на річці Горинь.

Залізничний вузол Сарни став повністю відрізаним од сусідніх станцій. Німецькі гарнізони, які охороняли мости, були розгромлені. Рух поїздів через Сарненський вузол припинився на 15 діб.

Але партизани Ковпака та інші загони не дрімали. У період «залізничного» затишшя ними були блоковані шосе на Ровенщині й Житомирщині. Колони ворога потрапляли на міни та нищівний вогонь народних месників.

На відбудову висаджених у повітря мостів Сарненського вузла, пошкоджених ліній зв'язку і для переслідування партизанів командування вермахту змушене було кинути більше двох регулярних дивізій, які направлялися до Волги.

Диверсійна операція «Сарненський хрест», проведена з'єднанням сумських загонів, — яскравий приклад бойової взаємодії Червоної Армії і партизанів у виконанні стратегічного завдання.

Загони Ковпака взимку 1942—1943 років рейдували по території Полісся, Ровенщини, Житомирщини та Київщини. Партизани знищили десятки гарнізонів ворога, кілька тисяч фашистських солдатів та офіцерів, 14 залізничних і 28 гужових мостів, пустили під укіс 14 військових ешелонів, потопили 15 річкових суден. До речі, ворог у період підготовки до літньої кампанії 1943 року небезпідставно вважав річковий шлях з Польщі по Дніпро-Бузькому каналові, Прип'яті і далі по Дніпру до Черкас

і Дніпропетровська однією з найважливіших своїх комунікацій.

Боротьба партизанів Ковпака — Руднева на водних шляхах весною 1943 року стала успішною насамперед тому, що у з'єднанні добре діяла агентурна розвідка. Розвідники, а ними були в кожному населеному пункті радянські люди, заздалегідь попереджали партизанів про рух пароплавів, барж, і ті мали час підготуватися до «зустрічі». Партизанські загони розташовувалися вздовж берега з таким розрахунком, щоб під вогнем опинилися всі кораблі противника. В боях брали участь петеєрівці-броньбійники, обслуги 45 і 76-міліметрових гармат, кулеметники, снайпери, автоматники.

Так було й 7 квітня на Прип'яті між Наровлею і Довлядами. Партизани піддали прицільному вогневі десяток ворожих бронекатерів і барж. У цьому бою ковпаківці знищили близько трьохсот солдатів і матросів противника. Героями баталії стали артилеристи Анисимов, Бірюков, Баранов, броньбійники Лазутка, Кравцов, кулеметники Флоров, Жижерін, автоматники Шапорін, Кушнір, Сердюк, Ібрагімов, Черняков, командири загонів Павловський, Цимбал і Горобцов.

Діями по розгрому каравану ворожих суден керували з командного пункту Ковпак, Руднев і Базима. Вони вчасно перекидали в потрібні місця гармашів, броньбійників, кулеметників. На зупинені кораблі висаджувалися бійці і завершували бій гранатами та автоматним вогнем.

Баталія 7 квітня вже описана в мемуарних творах. Сказав кілька слів про неї і я, бо ця битва була найбільшою в партизанській війні з ворожими кораблями.

11 червня 1943 року відбулась нарада командного складу з'єднання Ковпака — Руднева.

Виступав командир Глухівського загону Петро Леонтійович Кульбака. Він — один з організаторів партизанської боротьби у Глухівському районі Сумщини, — звичайно, мав що сказати нам, працівникам ЦК КП(б)У та УШПР. Його загін знищив сотні ворожих солдатів, а також три танки, пароплав, броньовик, два бронекатери, п'ять барж. Глухівці висадили в повітря міст через Горинь під час операції «Сарненський хрест», який німці відбудували тільки через три місяці.

Я звернувся до командирів, котрі ще мали виступати, з проханням більш детально зупинитися не на історії своїх загонів, а на їх безздатності, на тактиці боротьби, на питанні дальшого зростання кожного підрозділу та з'єднання в цілому.

Тактика. Від неї залежить успіх або поразка як під час наступу, так і під час відступу. І я чув од командирів: «Точний розрахунок. Раптовість. Сміливість. Вдарити там, де противник не жде». Це — тактика ковпаківців. Вона гнучка, нешаблонна, залежна від умов, що складаються в тому чи іншому бою.

...16 травня 1942 року загін Ковпака — Руднева потрапив біля Кам'янки в скрутне становище. Партизанів оточили загони карателів. На захід од села — непрохідне болото. На південний схід розташувався ворожий гарнізон Хутора-Михайлівського, готовий от-от виступити проти партизанів. Щоб усе-таки пройти між Кам'янкою і болотом на південь, Ковпак вислав в обхід села зі сходу групу автоматників. Вони розпочали стрілянину між Кам'янкою і Хутором-Михайлівським. Одразу ж партизанам і звідси, і звідти стали відповідати карателі. Автоматники, які викликали ворога на перестрілку, на місці вилазки довго не затрималися, бо стрілянина продовжувалася й без них. Ніч темна, і фашисти гатили по фашистах, аж іскри сипались. Тим часом партизанський загін стежкою понад болотом, мимо західної околиці села без втрат вийшов із пастки. Гітлерівці схаменулися тільки вранці.

Це — лиш один приклад мудрої тактики розвідника першої світової війни, георгіївського кавалера, колишнього чапаявця, командира з'єднання партизанів у Великій Вітчизняній війні Сидора Артемовича Ковпака.

20 травня того ж року Ковпак розробив план взяття Путивля. 800 патріотів одночасно вдарили по кількох селах і хуторах на захід від цього міста. Тоді ж одна група обстріляла населений пункт, що знаходиться на шосе північніше Путивля. Так створилася видимість неминучого оточення міста. Гарнізон утік, і партизани ввійшли в Путивль без бою. Коли ж ворог підтягнув великі сили, Ковпак дав команду на відступ. Не було ніякої метушні. Кожен партизан і командир знав, як йому діяти. Бійці по два-три чоловіка вийшли з Путивля в усіх напрямках. А через кілька годин усі зібралися

в заздалегідь домовленому місці, залишивши карателів і їхнє командування, які так хотіли розгромити загін Ковпака, в дурнях...

— На мій погляд, — доповідав генерал Ковпак, — може бути три види тактики партизанської боротьби. Перший — дії дрібних диверсійних груп. Другий — дії диверсійних і маневрених груп. Третій — операції великого рейдового з'єднання з добре поставленою розвідкою. Вважаю, що напади на районні центри, які не дуже радить робити товариш Строкач, — усе-таки велике діло. Напади на них змушують противника знімати війська з фронту. Крім того, операції проти ворожих гарнізонів у райцентрах і містечках мають велике політичне значення. Народ відчуває, що Радянська влада живе, що партизани представляють її активну силу на окупованій ворогом території. У Києві під час нальотів нашої авіації підвищується курс радянського карбованця, а за нашої появи у селах і райцентрах населення відмовляється приймати «українські» гроші, видрукувані фашистами. Взяли ми годували цілі населені пункти. Ворог блокує, вдається до всіляких заходів, аби знищити нас, посилює охорону залізничних вузлів, залізниць, мостів і райцентрів. Затяжний бій у наших умовах рівнозначний смерті. Раптовість, точний розрахунок, сміливий удар там, де ворог не жде, — наша перемога!..

Всі вислухали недовгу, але глибоко аналітичну промову Ковпака з величезною увагою. Такими, як він, командирами можна гордитися. Правда, я все-таки за те, щоб посилювати в першу чергу війну на залізницях, а не в райцентрах.

Я висловив задоволення бойовою і політичною підготовкою з'єднання, розповів командирам, що на сьогодні УШПР має зв'язок з двомастами загонами Сумської, Волинської, Кам'янець-Подільської, Чернігівської, Київської, Житомирської, Ровенської, Полтавської областей, що в усіх них діють обласні партизанські штаби.

— Настав час, товариші, вашому формуванню народжувати нові з'єднання. Рейдове з'єднання — одна з головних форм партизанської боротьби в умовах теперішньої війни на Україні. Є ще одна форма партизанської діяльності — місцеві загони під керівництвом обласних штабів здійснюють операції на залізницях. Третя форма — дрібні диверсійні групи, які діють під прикриттям

чималих загонів. Вони теж приносять велику користь. Скажу про розвідку. Її треба посилити і для себе, і для Головного розвідувального управління Червоної Армії. Треба гідно оцінювати роботу партизанів-розвідників. Я за таку розвідку, з допомогою якої можна було б здійснити операцію по захопленню ворожого ешелону з боеприпасами та озброєнням.

Слово взяв секретар ЦК КП(б)У Дем'ян Сергійович Коротченко:

— Я вже трохи пожив у вас і ознайомлений в ваших бойовими буднями та військовими знаннями. Моя думка — ви спроможні розв'язувати складні завдання, вирішувати їх грамотно. Так ви в основному і воюєте, товариші. Але ваші потенціальні можливості, ваші резерви ще далеко не вичерпані. Великі, складні завдання вимагають більших дерзаних. Середнім і старшим командирам треба виявляти більше ініціативи. Дістав завдання — дій винахідливо, сміливо. Великому кораблеві — велике плавання! А ваше з'єднання — саме такий корабель. Зупинюся на кількох політичних аспектах боротьби. Трапляються випадки, коли поляки шукають підтримки в наших партизанів. Розуміти це треба так: чим далі Радянський уряд від емігрантського буржуазного уряду Польщі, тим ближче ми до польського народу. Треба організовувати польські загони й допомагати їм.

Ще донедавна деякі командири партизанських загонів займали неправильну позицію щодо збройних формувань українських буржуазних націоналістів. Замість рішучого викриття ганебних дій цих відступників українського народу деякі партизанські командири ставали на шлях переговорів і навіть укладали з ними «договори про нейтралітет». Інші командири, навпаки, зосереджували увагу виключно на боротьбі проти українських націоналістичних банд і відверталися від головного завдання — знищення живої сили і техніки німецько-фашистських загарбників. То хибні позиції. Весною на помилки такого роду було вказано в радіограмі Центрального Комітету КП(б)У. Цю радіограму одержали командування вашого з'єднання і командири всіх загонів, які мають радіозв'язок з УШПР. На ваше запитання, як бути з націоналістами, в ній дано чітку відповідь. Ми повинні завжди пам'ятати: по-перше, що керівники українських буржуазних націоналістів — гітлерівські агенти, вороги україн-

ського народу; по-друге, що частина рядових учасників тих «загонів» щиро йшла боротися проти німецько-фашистських загарбників, але їх обманули буржуазні націоналісти, котрі пролізли до керівництва такими формуваннями. Виходячи з цього, Центральний Комітет КП(б)У поставив перед партизанськими загонами України завдання — скрізь і всюди викривати керівників буржуазних націоналістичних формувань як ворогів українського народу, фашистських агентів; не вступати в контакт з цими «загонами»; не вести бойових операцій проти цих «загонів», якщо вони не нападають на радянських партизанів, пам'ятаючи, що головним завданням є вигнання окупантів з радянської території і розгром фашистської Німеччини. Центральний Комітет КП(б)У вимагає від радянських партизанських загонів і партійно-комсомольських підпільних організацій широкого роз'яснення населенню того, що тільки послідовна непримиренна боротьба Червоної Армії, наших партизанів і всього радянського народу проти окупантів під керівництвом Комуністичної партії приведе до розгрому гітлерівської Німеччини, забезпечить свободу українському народові у возз'єднаній Українській Радянській державі, створить умови для її дальшого всебічного розквіту.

6

Після наради, проведеної з командирами і комісарами ковпаківського з'єднання, я залишив цей табір.

Попереду — вершники-автоматники. За ними — ад'ютанти, бійці. Ідемо риссю.

От і табір. Тут усе вже готове до маршу. Стоять осідлані коні, запряжені вози, споряджені в дорогу гармати, кулемети.

Нас зустрічають Олексій Федорович Федоров, Володимир Миколайович Дружинін, інші партизанські командири. Довго не затримуємось і разом з командуванням з'єднання мчимо до Борового, через яке повинна проходити вся колона.

Проїжджаємо селом. Люди висипають на вулицю.

На розвилці доріг зупиняємось.

Скриплять колеса довжелезної валки підвід. Їй, здається, немає кінця. Рух триває понад годину. Помахами

рук проводжаємо народних месників у бойовий похід.

Партизани генерала Федорова у найближчому майбутньому повинні паралізувати Ковельський залізничний вузол. Це завдання великого стратегічного значення.

Настала черга прощатися з командирами з'єднання. Міцні потиски рук. Солонуваті солдатські поцілунки. Ось і Федоров. Ми завмерли в обіймах. Не хочеться розлучатися з цією людиною. Щемить серце. Розчулений і Олексій Федорович. Його очі теж зволожені. Він по волі пішов од мене, а потім вправно стрибнув у сідло і пришпорив коня.

— До зустрічі!

— До побачення! — гукаємо навздогін федоровцям.

Повертаємось у табір ковпаківців. Попереду іде Руднев.

— Чув, Семене Васильовичу, від бійців про вашого Радика. Кажуть: «Молодець! Не ховається за широку батькову спину».

— Всі в нас такі,— всміхнувся на мої слова комісар з'єднання.— Інших не затримуємо в себе.

Наступного дня літаки скинули Ковпакові ще 28 мішків вантажів. Там були карабіни, патрони, міни. Сьогодні проводжатимемо ковпаківців. У таборі поживавлення.

До мене підійшов мінер Воронько. Його пишна чуприна вибивалася з-під широкополої крисані.

— Смістесь, товаришу генерал-майор, з мого капелюха? Капелюх гуцульський, куртка німецька, чоботи російські,— говорив Платон Микитович.

— Зразу видно, що модник. Справжній франт,— пожартував я.— Як живеться? Як прийняли вас і ваших мінерів?

— Можу розповісти,— погодився Воронько,— якщо маєте час послухати.

— Часу людині, мабуть, завжди бракуватиме. Так уже з давен ведеться в житті.

— Ми прилетіли з пілотом Лунцом. Зустрів нас Ковпак, смалячи самокрутку «смерть фашизму». «Хто такі?» — запитув. Я показав папери й сказав: «Є відомості, товаришу командир з'єднання, що ви не завжди дружеско любно приймаєте гостей. То ми обтяжувати не стане-

мо». — «Хіба ви в гості?» — запитує він. — «Ні. Прилетіли воювати». — «Якщо воювати, то нам таких треба. Діло знайдеться». — «Ми, Сидоре Артемовичу, не з великими руками. Нас добряче спорядив Український штаб партизанського руху», — відповів я. — «Ми проти тих, хто прискочить нальотом, понишпорить сям-там, понаписує та ще й перебреше, а звідти потім запитують, чи не заперечуєте, щоб такого нагородити», — бурчав Сидір Артемович. — «А таких, як ти, приймемо. Зараз ідіть спати. Діло скоро буде велике!»

Рівно о 17 годині 30 хвилин ковпаківці вирушили, йдуть і співають. У колоні видніється капелюх Воронька. Він підносить руку.

— Щасливої дороги! — гукаю йому.

Колону замикає начальник штабу з'єднання Григорій Якович Базима.

Сидір Артемович звертається до мене:

— Прошу, товаришу Строкач. В разі чого, негайно літаки посилайте. Скидайте нам патрончиків. Хвіст за собою тягнути великий не станемо. Будемо озброюватися за рахунок противника.

— Скинемо і вам, і Вінницькому з'єднанню, що деякий час ітиме паралельно з вами. Тримайте чіткий радіозв'язок.

Я міцно обняв Сидора Артемовича і сказав:

— Бережіть себе.

Ковпак поїхав. Руднев ще з нами.

— Шлях важкий, але завдання виконаємо, — запевнив Семен Васильович.

— Віримо.

— Не забувайте про сім'ю...

— Ні в якому разі... Бережіть людей.

Коротченко взяв Руднева за плечі. Певне, в цю хвилину пригадав усе своє перебування в ковпаківців, зустрічі з Рудневим, щирі, теплі розмови з командирами і партизанами.

— За сім тижнів, що в нас перебувала група товаришів з ЦК і УШПР, я просто зжився з вами. Намі партизани теж полюбили вас усіх. Спасибі за все. За ці тижні всі ми начебто підросли. Ці тижні пішли кожному з нас на користь. Важко, дуже важко розлучатися, — схвильовано проказав Руднев. — Може, це остання зустріч.

— Та чому остання, — заперечив я. — Більше вдумливості, більше розвідки і менше «хвостів» за собою...

— Привітайте дружину, Юрика.

— Неодмінно.

— Привіт Великій землі! Прощайте, товариші! Всім палкий привіт! — вигукнув генерал Руднев, підвівшись на стременах, і подався наздоганяти колону.

Коли не стало видно вершника, ми пішли до коней. Боляче стискалося серце. Воно наче відчувало, що більше ніколи не зустрінуся з цим чорновусим вродливим чоловіком — одним із піонерів партизанського руху на Україні, талановитим воєначальником, полум'яним комісаром, котрий не лише для бійців свого з'єднання, а й для тисяч інших партизанів був втіленням чистого сумління, непохитної відданості справі комунізму.

7

Того ж 12 червня, коли провели ковпаківців у далекий Карпатський рейд, група працівників ЦК та УШПР вирушила у з'єднання ровенських партизанів генерал-майора Василя Андрійовича Бегми. Їхати треба було щось кілометрів з тридцять. Дорога погана. Власне, не дорога, а лісові заболочені стежки.

Прибули до першої застави. Там зустрів нас бадьорим маршем акордеоніст. Вечір сплив у розмовах, спогадах.

Ніч настала зоряна. Ми вклалися спати не в хатах, а на возах. Повкривалися білими, мов сніг, парашутами.

Ранком на головній вулиці села вишикувалися роти деяких батальйонів з'єднання Івана Пилиповича Федорова (ровенського) і Василя Андрійовича Бегми. (Кілька загонів перебувало в цей час біля Сарненського залізничного вузла).

Заступник командира з'єднання по розвідці полковник Григор'єв рапортує чітко, виразно. Видно, він старий воїн і службу знає добре.

Потім я вручав партизанам нагороди. Запам'ятав невисокого, худорлявого, вже в літах партизана.

— Спасибі вам, товаришу Гридун, за мужність у боях!

— Нема за що, пане-товаришу генерал! — раптом відповів партизан і зашарівся.

Я ніби не почув оте «пане» і сказав:

— Є за що. Добре б'єте фашистів у своєму рідному краю!

Комісар з'єднання Лука Єгорович Кизя подарував мені журнал «Народний месник», який випускався у п'яти примірниках на друкарській машинці. На титульній сторінці зазначено, що це ілюстрований, щомісячний, історичний, літературно-художній і воєнно-політичний журнал Ровенського підпільного об'єму КП(б) України і з'єднання партизанських загонів Ровенської області. Місце видання — німецький тил; час — травень-червень 1943 року. Журнал вручено з автографом: «Начальникові УШПР, генералу Строкачу Т. А. На згадку про незабутні дні особистого керівництва героїчною боротьбою народних месників України в тилу ворога літом 1943 року. Від партизанів Ровенської області».

Нариси, вірші, статті ілюструються карикатурами на фашистів. Гітлерівцям добре дістається від художника Дігунця.

— Спасибі,— подякував я редакторові Кизі.— Це дорога для мене пам'ять. Читають люди журнал?

— До дірок зачитують,— відповів хтось із командирів.— Якби журнал мав такий тираж, як наші газети!

— Нема поліграфічної бази,— розвів руками Лука Єгорович.

— А скільки газет у вас?

— Дві обласні — «Червоний прапор» українською та польською мовами,— розповідав відповідальний редактор газети «Червоний прапор» Гнат Іванович Безскромний.

— Еріх Кох, звичайно, читає її без особливого ентузіазму,— підкинув хтось жартома.

— Безперечно.

Журнал, обласні газети, що видаються тисячами примірників, діловитість, з якою пораються біля хат, на вулицях бійці, усмішки на вустах селян, радісний щебет дітвори, що висипала на вулицю,— все це ще і ще раз стверджує, що тут господарі партизани, що люди живуть за законами Радянської влади.

Як і в з'єднаннях Федорова, Ковпака, так і в з'єднанні ровенських партизанів ми повинні перевірити бойову готовність підрозділів, провести нараду командного і політичного складу.

З'єднання ровенських партизанів утворилося зовсім недавно. Його базою був партизанський загін «За Батьківщину», що перейшов на Правобережну Україну з Сумської області в складі сабуровського з'єднання. Загін «За Батьківщину» мав великий бойовий досвід і був одним з кращих у з'єднанні Сабурова. Рішенням Українського штабу партизанського руху його передано в розпорядження секретаря Ровенського підпільного обкому партії Василя Андрійовича Бегми. Це було в січні 1943 року. А зараз, у червні, Ровенський обласний штаб партизанського руху об'єднує майже 20 партизанських загонів. Весною з них утворилося два з'єднання, командирами яких стали Бегма і Федоров (ровенський). Переважна більшість бійців у з'єднаннях — місцеві патріоти.

Деякі молоді загони ще не набули такого досвіду, як загін «За Батьківщину», як з'єднання Ковпака, Сабурова, Федорова. Не встигли нові ровенські загони добре озброїтись. Про це говорили командири і комісари на нараді. Не вистачало в загоні автоматів ППШ, патронів, толу, не було мін для батальйонних мінометів, снарядів для гармат. А все-таки ровенські партизани вже знищили немало живої сили і техніки противника. Група підричників Сметаника пустила під укіс 17 ешелонів. Олекса Асоскало, організатор підривної групи загону, де командиром був ветеран партизанського руху Максим Місюра, на червень 1943 року знищив 15 ворожих ешелонів. Десятків составів недолічилися фашисти після диверсійних операцій груп Миколи Сергійовича Орлова, Павла Силовича Талаха, Дмитра Павловича Чечені.

Виступає Микола Йосипович Куницький. З вимови першої ж фрази видно, що він поляк. Впізнаю в ньому акордеоніста, який віртуозно виконував «Зустрічний марш», польські, українські та російські народні пісні.

Куницький говорить, що лиха доля і переслідування фашистів загнали його і ще 70 бійців партизанського загону в «шучуполіцію». Але дуже скоро ці «поліцаї» вбили дев'ять гітлерівських шефів і повернули зброю проти окупантів.

— Ми спершу не знали, будемо радянськими партизанами, підемо в Польщу чи воюватимемо на Україні, в Білорусії самі по собі. Але товариш Бегма прислав своїх людей, і вони переконали нас, що по-справжньому воювати проти швабів-фашистів можна тільки разом з

радянськими партизанами. Тепер з нашої групи створено загін імені Чапаєва. Ми вже були в багатьох боях, добре били фашистів. І будемо бити!..

Потім підвівся командир з'єднання Іван Пилипович Федоров. Він уже пройшов з боями понад 1000 кілометрів, почавши партизанську діяльність підпільником у Середині-Буді на Сумщині, куди він дійшов, відступаючи з кордону. Під час рейду загін «За Батьківщину» захопив Понорницю. Федоров для зручності влаштував свій командний пункт у приміщенні начальника поліції і телефоном давав «накази» на всю округу. В результаті партизани розгромили ворожі гарнізони не лише в Понорниці, а й ще в кількох селах.

Розумні карі очі. З горбинкою ніс. Мова в Івана Пилиповича лаконічна, спокійна.

— Для захоплення ешелону в нас є все, крім вогнеметів,— говорить Федоров.— Треба, щоб на кожен загін їх було хоча б по одному. Це — необхідна річ у знищенні мостів противника. Ще нам потрібні снайперські гвинтівки, побільше димових папок. Товаришу Строкач! Нам дуже потрібна гармата. Без неї не розгорнутися як слід. Що ж до боєприпасів, які ми одержали в УШПР, то їх вистачить, аби згодом воювати за рахунок противника. Ми запевняємо, що завдання ЦК КП(б) України та УШПР виконаємо: рух на залізниці Сарни — Луїнець, а також на ділянках Сарни — Клесів, Сарни — Маневичі паралізуємо.

Начальник обласного партизанського штабу і командир з'єднання генерал-майор Бегма розповів про величезні резерви Ровенщини в зростанні партизанських загонів.

— Наша війна,— говорив далі Бегма,— не лише бої, диверсії, розвідка. Наша війна і в тому, щоб не давати окупантам хліба, м'яса, картоплі, овочів; у харчуванні людей, які живуть у партизанській зоні; в забезпеченні всім необхідним бійців. Без хліба довго воювати не станеш. Партизани допомогли селянам у весняній сівбі. В нас на обліку 15 фільварків, у яких ми неодмінно зберемо врожай. Наш обком так планує сільськогосподарські роботи в партизанській зоні, щоб вистачило продуктів харчування селянам до наступної весни. А на той час прийде наша армія. Ми вже перешкодили німцям вивезти двадцять тисяч тонн зерна, п'ятдесят тисяч тонн картоп-

лі минулого врожаю, тисяч десять голів великої рогатої худоби, до двохсот тисяч штук птиці. Населення не сплатило окупантам майже шістдесят мільйонів марок податку. Ми вважаємо, що це — теж війна. Лише в моєму з'єднанні і в з'єднанні Івана Пилиповича Федорова працюють десятки майстерень побутового обслуговування, кузні, маслобійні, чинбарні. Навіть під час рейду бійцям влаштовується лазня, переться білизна. Наші медики подали допомогу і зробили різні профілактичні щеплення десяти тисячам місцевих жителів. Це — наша війна проти тифу, інших епідемічних захворювань...

Василь Андрійович на хвилю змовкає, щось пригадуючи, і продовжує:

— Коли перед вильотом у ворожий тил я зустрівся з Головою Президії Верховної Ради СРСР Михайлом Івановичем Калініним, він по-батьківськи сказав мені: «Бережіть людей, товаришу Бегма. Люди в нас хороші. Таких немає ніде в світі». Я часто згадую ці слова і переконуюся, що вони — сама правда. Таких людей, як наші, ще немає у світі. Радянські люди — діти соціалізму. Вони здатні розчавити гітлерівський фашизм, хоч яким би він сильним не був. Перемогти і врятувати Європу, весь світ од чуми расизму, що ми й робимо навіть без другого фронту.

— Михайло Іванович Калінін і члени Ставки Верховного Головнокомандування вважають, що нині роль другого фронту боротьби проти німецьких армій відіграють партизани, — зауважив хтось із наших товаришів.

Слухаючи Бегму, я ще раз переконався в тому, яких високоєрудованих, партійних душею людей посилаємо ми в тил фашистських загарбників піднімати народ на боротьбу. Дуже добре зробили, що послали Бегму в область, трудящі якої обрали його депутатом Радянського парламенту. Бегма вже видрукував звернення до своїх виборців на окупованій території. Воно було розповсюджене в десятках міст, у сотнях сіл Ровенщини, Волині й Білорусії. Це добре, що депутат навіть у дні фашистської окупації працює на загарбаній ворогом території і має зв'язок з виборцями. Хіба ж це не приклад живучості, впливовості, дієвості нашої Радянської влади!

Після закінчення наради командирів особовий склад загону, що прибув сюди разом із секретарем підпільного обкому партії Бегмою, зібрався послухати лекцію

Кузьми Кіндратовича Дубини про міжнародне і внутрішнє становище нашої країни.

Накрапав дощ. Але людям було байдуже до негоди. Кількасот бійців, зодягнутих і взятих по-різному, сиділи на пеньках, на стовбурах дерев. Спочатку лектор і сам поглядав на небо. Та коли побачив, з якою увагою партизани ловлять кожне його слово, став говорити впевненіше.

Коли Кузьма Кіндратович скінчив, до нього підійшов схвильований партизан.

— У вас є запитання? — поцікавився Дубина.

— Та не знаю, що воно: запитання чи просто слово.

— Говоріть, будь ласка.

— Спасибі за промову. Я вдруге чую таку, — сказав партизан.

— А коли вперше чули?

— Районний військовий комісар отак говорив, проводжаючи нас на фронт. За серце взяло — досі пам'ятається.

8

Перед виїздом до Сабурова завертаємо з генерал-майором Бегмою в загін імені Чапаєва.

Зустрічає нас музикант. Скрипаль, високий симпатичний чоловік з худорлявим інтелігентним обличчям, виділяється віртуозною грою. Його чутливі пальці вільно плавають по грифу інструмента, як у справжнього митця. Скрипці підспівує акордеон. Мелодію увінчує дзвінко-голосий бубонець.

Мені пригадалися давній-предавній ярмарок і весілля в уссурійській Білій Церкві. Там теж були віртуози-скрипалі, гармоністи й бубнярі.

Після того, як музика стихла, невисокий на зріст, чорновусий Василь Іванович Кабанов, командир загону імені Чапаєва, відрепортував про стан справ у загоні.

— Товаришу Кабанов, де ви відшукали таких музикантів? Чи не з нагоди нашого приїзду?

— Та що ви! Це ж наш командний склад зустрічає вас музикою. Комісар Зубашев грає на скрипці, начальник штабу Куницький — на акордеоні, а заступник командира загону Петро Масляк на бубоні креше.

— Справді, не впізнав Куницького,— відповів я.— А хто у вас вечерю готує, що так приємно пахне на весь табір?

Кабанов переступив з ноги на ногу, прикусив кінчик вуса, добираючи слова:

— Вечерю готує партизанка Маруся. М-моя дружина. Просимо гостей до столу. У нас, звичайно, всяк буває. Часом з квасом, порою з водою. Але зараз у партизанському краї є що їсти. Фашисти звідси не можуть нічого взяти. Все залишилося селянам, виходить, — і нам.

— Це правда,— підтримав Кабанова генерал Бегма.

— Рибу подаєте глушену? — мов ненароком запитав хтось із нас у господарів.

— Ні. Просто ловимо. З вибухівкою в нас порядок,— відповів командир загону Кабанов.

— Дивіться. Фашистів виженемо, а риба — народне багатство.

— Ми теж такої думки,— сказав Василь Андрійович Бегма.— Є в нас одне водне господарство, де старий рибалка тримає величезних коропів. Доводиться йому, бідоласі, пригощати рибою і німців, і націоналістів. Але ловить він сам, щоб лихе око не побачило пудових маток. «Для радянського часу,— говорить рибалка,— бережу». Про тих маток зізнався тільки мені, і то — як депутатові. Я похвалив його і побажав удачі в здійсненні задуму.

Коли стемніло, ми вирушили до Сабурова. Нас десятеро вершників. Відстань — тридцять кілометрів. Ніч темна. Лісовими стежками нас може провести лише розвідник, який добре знає місцевість. Він і їде попереду.

До мене звертається молодий офіцер нашого штабу Василь Бобир:

— А чи не здається вам, що їхати вночі такою стежкою — злочин. Поганенька засада, дві-три черги з автоматів — і все. З наших коней можуть залишитися тільки копита.

— Пусте! Це ж партизанський край! Тут зустрічають з музикою. Тут навіть до депутатів Верховної Ради ходять на прийом виборці, як і в Москві. Ти ж чув, що розповідали партизани.

— Все чув. Край краєм, але ж територія окупована ворогом. Думаєте, їхні тузи в Ровно не знають, що тут перебувають секретар ЦК КП(б)У і начальник УШПР?

Знають. І слідкують. Не про себе турбуюсь! — ображено проказав Бобир.

— Нічого. Я певен: німці не знають, що ми оце їдемо від Бегми до Сабурова. А того задосить, щоб перебільшувати можливості противника, — відповів я.

— Знаєте, скільки ми вже проїхали з вами по партизанському краю? — запитав Бобир.

— Не лічив.

— На тепер — сто тридцять вісім кілометрів.

— Ти що ж, коневі до хвоста спідометр причепив? — засміявся я.

— Є в мене звичайнісінька карта. З дитинства люблю подорожувати по карті й визначати відстань, — замріяно відповів Бобир.

— Що ж, малувато. От хоч би п'ятсот.

Сабуровський табір ще гомонів, коли ми під'їхали. Бійці щойно переглянули кінофільм «Парень из нашего города» і розходились по домівках. Якась рота заспівала пісню.

Собирались партизаны,
Нашей Родины сыны,
Собирались на защиту
Молодой своей страны.

Впереді герой Сабуров,
Командир наш боевой,
От победы до победы
Вел отряды за собой.

Часть народов еще стонет
Под фашистским сапогом,
Так веди же нас, Сабуров,
На последний бой с врагом.

Я спитав у комісара Захара Антоновича Богатиря, чи знає він, хто автор пісні. Відповів, що не знає.

— А Ковпак, Федоров знають своїх підрильників і поетів, — сказав я. — Командирам і комісарам треба знати й про те, де залишилися рідні й близькі тих, хто загинув. Ще недавно нашими побратимами були Рева, Пашкевич, Кочетков. Про їхні подвиги ви можете розповісти стільки, що вистачить на сценарій трисерійного художнього кінофільму. А от їхнім сім'ям навряд чи сповіщаєте завжди про подвиг батька, сина, брата-партизана.

— На жаль, таке інколи трапляється,— погодився Богатир.

— Шанувати людей треба не тільки тих, що славлять себе і парод свій у боях, а й загиблих. То — святий наш обов'язок.

— Це теж правда, Тимофію Амвросійовичу.

— Відомо для всіх істина. Але, на жаль, поки що не правило для всіх.

9

Ранок. Поряд з наметом, в якому розмістились ми з Дем'яном Сергійовичем, мешкають працівники ЦК, офіцер Українського штабу партизанського руху з особливих доручень, працівник відділу розвідки, старший лейтенант, він же письменник — Яків Васильович Баш, а також письменник Анатолій Іванович Шиян і лектор ЦК КП(б) України Кузьма Кіндратович Дубина.

Ми задоволені такими сусідами. В тихі вечірні хвилини, а то й ранками Баш, Дубина і Шиян співають українських народних пісень. Співають з душею: тужливих-давніх — про турецьку й татарську неволю, бойових — козацьких і таких, як «Повій, вітре, на Вкраїну». Тож коли не гримить поблизу, Дем'ян Сергійович, який теж дуже любить пісню, і я запрошуємо сусідів до співів.

Крім виступів перед бійцями і командирами, письменник Анатолій Шиян пише книгу про партизанський рух. Є в нього та в історика Дубини ще й партизанське доручення. Вони готують текст листа «Гітлерові-посіпаці — скаженому собаці». Бійці збираються надрукувати його в партизанській друкарні й розповсюдити. Хай знають усі, що радянські партизани не лише б'ють фашистів зброєю, а й сміються зі своїх ворогів, як сміялись у сиву давнину їхні славні предки — запорізькі козаки.

— Посувається? — цікавлюсь, піднімаючи полу намету Шияна та Дубини.

— Можемо ознайомити з фрагментами,— відповів Анатолій Іванович.— Початок, звичайно, той... з перчиком, як і в запорожців... А далі буде ось так!

А вже ти свою зграю скликав, а вже ти руки криваві потирав, нахвалявся, чорними душами

присягався: «...Я розіб'ю партизанів, розіб'ю чорним попелом села, кров'ю людською уп'юся та й повеселеюся. Та пошлю я машини і танки, щоб дали ворогам прочуханки. А для більшої рації — ще підкину й авіації. Отоді в тилу буде мирно та тихо».

Та тебе, людожере, все'дно спіткає лихо.

Як води з моря не випити, як вітру в полі не спинити, так і нас, партизанів, хоч сказися і сто разів навколо себе обкрутисся,— не здолати, не розв'язати, бо ми є месники народні, захисники благодні.

І не злякають нас ні машини твої, ані танки, бо є для них партизанські приманки. Самі їх готуєм, непроханих гостей частуєм.

Кобиляча ти голова! Не розум у ній, а трава. Ти, свиняче вухо, нашої ради послухай. У першу чергу не вір генералові авіації Кіцінгеру, не вір нітрохи й рейхскомісарові України Коху. Надсилають вони тобі депеші, надсилають листи, щоб брехню свою замести. Вже тобі доповіли, що партизанів перебили, а ми на всіх вас хрест положили...

— Добре, товариші. А знаєте, що вас просять виступити партизани з-під Сарн? Командир загону Саливоненко вершників прислав. Треба поїхати, поки дозволяють обставини,— звернувся я до них.

— Туди кілометрів з п'ятдесят?

— Майже.

— Поїдемо, коли треба.

Поки що Кузьма Кіндратович Дубина пішов у батальйон, який дислокувався поблизу: розповісти народним месникам, що діється там, по той бік фронту — у нашій країні і в усьому світі.

Рушив до бійців і Анатолій Іванович Шиян. Він міг навіть небалакучих викликати на розмову. Те допомагав йому робити роман «Гроза», з яким знайома більшість теперішніх партизанів ще з довоєнних років.

Ну, а Яків Васильович Баш, той щось нищечком записує до свого «захальявного» блокнота, але більше займається складанням інформацій, аналізом розвідувальних даних для УШПР. Ця робота надзвичайно важлива й потрібна. Баш зодягнений як звичайнісінький солдат, правда, без погонів; на голові — пілотка. Взутий у кир-

зові чоботи з широченними халявами. Справа його. Міг би виглядати краще, як, скажімо, інші офіцери, що прилетіли з Москви. Але не хоче. Мабуть, заради конспірації. В його сумці — шифри та інші секретні документи, а в такому одязі носити їх у партизанських таборах і по селах, куди заїжджаємо, надійніше. Врешті, ми не лаємо ні бійців, ні командирів за те, що вони «не по формі» зодягнені. Аби чисто й не розхристано.

Сьогодні їдемо в Сумське — тепер Вінницьке — з'єднання Якова Івановича Мельника — Дмитра Тимофійовича Бурчєнка.

Я покликав Бапа, щоб ознайомитись із здобутими й обробленими матеріалами. Практика доводить важливість інформаційної служби. Як тільки повернемося до Москви, заснуємо в штабі відділ інформації. Начальником цього відділу може стати Яків Васильович Баш. У нього зір гострий до всіх, навіть іноді непримітних, а потім, виявляється, важливих подій.

Ми розговорилися із старшим лейтенантом Башем про тактику командирів партизанських з'єднань і навіть про характери наших визначних командирів.

— Кожен з них вважає свою тактику найвірнішою, — сказав Яків Васильович. — Кожен дотримується своєї стратегії. Це видно з діяльності з'єднань та загонів і навіть з нарад, які провели ми тут. У Ковпака — масовість, масштабність партизанського руху, народність. Від його тактики раптових дій віє чимось од запорізького козацтва. Сам він і командири в нього — люди мудрі, бачили в житті смаленого вовка. В небі не витають. Стоять на землі міцно, наче коріння в ту землю пустили... В Сабурова тактика — вчиняти великий шум у ворожому тилу, аби німці думали, що нагрянула армія, яка може брати райцентри, міста. Сабуров ладен створити й головнокомандування партизанською армією... У Федорова — своя особливість. Він хоче наголосити населенню та й ворогові, що обком партії живе, має свої загони і зв'язок з фронтом, що обком господарює в окупованих районах і що перебування загарбників у них тимчасове. Велике діло впевненість. Усміхастесь? Я не перебільшую. Ось можу прочитати невеличкий німецький документ,

добутий партизанами Федорова. Правда, він датований ще жовтнем 1942 року:

Два місяці тому в районі Холми був останній наліт банди Федорова... Коваль, помічник Федорова, керував нальотом. Комісаром був Попудренко.

Сам Федоров має тісний зв'язок з фронтом, його постійно інформують про хід боїв на фронті. Між Федоровим і Червоною Армією існує пожвавлене повітряне сполучення.

До цього часу в усіх бойових діях партизани мали завжди перевагу.

Населення знаходиться на боці бандитів і намагається всіляко допомагати їм...

Баш посміхнувся з лукавинкою і продовжив:

— Повна оцінка дій Олексія Федоровича Федорова! Все-таки не дурні ті німці. Викресли слово «бандити» і... хоч у підручнику історії цитуй оту характеристику. Недавно розвідники принесли ще один документ, роздобутий у штабній машині, підбитій на шосе Новоград-Волинський — Ровно. Не встиг показати, бо роботи у вас багато, а сам Наумов ще в Москві. Нарешті, з тим «меморандумом» не горіло. Та коли зайшла мова про це, то ось прочитайте:

1943 р. 4 квітня. З «Меморандуму німецької розвідки зондерштабу «Р» у Києві».

Наумов — генерал-майор. Командир об'єднання партизанських загонів, які діють головним чином у Київській області. Прагне проникнути в південну, степову частину України.

В лютому і березні з Брянських лісів по завданню Строкача з великою бандою намагався прорватись у Вінницьку і Кіровоградську області, та був розбитий і розсіяний резервними нашими частинами... Війну почав у Карпатах, там потрапив в оточення. Скориставшись із байдужості окупаційних властей і жандармерії, легко пройшов до Брянського лісу.

...Має велику популярність і славиться винахідливістю тактичних бандитських прийомів. Основний вид його діяльності — переслідування дрібних гарнізонів і штабів, нальоти на них, іноді має в цьому деякі успіхи... Зброєю і боеприпасами постачається з Москви, звідти одержує інструкції. Дуже небезпечний тим, що може створити раптову загрозу штабам... Вік 30—32 роки. Зріст середній, блондин. Чисто поголений. Завжди носить мундир, генеральські погони, ордени і Золоту Зірку.

— В характеристиці Михайла Івановича Наумова, його тактики, а також його зовнішності німецька розвідка наводить майже вірогідні дані, — промовив я.

Яків Баш продовжив:

— А тактика шановного Іллі Григоровича Старинова така, що він ладен розформувати всі загони на групи мінерів-підривників і штурмувати ними залізниці. От і знайди з ними спільну мову. Тяжка робота у вас, Тимофію Амвросійовичу.

— Збирайтеся. Поїдемо в з'єднання Якова Івановича Мельника. Довідаємось, яка тепер тактика в цього командира.

10

Ліс уже прокинувся. Щебечуть пташки. Лець сивіє туман. Які ж тут могутні дуби!

Через кілька годин — вигук:

— Стій! Пароль?

Нас зустрічають командир з'єднання Мельник і комісар Бурченко.

Кажуть, Мельник, ще працюючи в Українському штабі партизанського руху, складав вірші, хоча й не говорив про це нікому з нас.

У Бурченка до гімнастерики підшито сніжно-білий комірць. Дмитро Тимофійович — підтягнутий, туго підперезаний. На широкому ремені — «вальтер». Чоботи начищені до блиску.

Ми привіталися тепло, сердечно.

Сумсько-Вінницьке з'єднання — молоде формування, створене в Хінельському лісі на початку весни цього року. Партизани здійснили рейд на правий берег Дніпра в тяжких умовах: скресали ріки; містечка й села були забиті солдатами німецької армії, яка відступала од Харкова, і тими ворожими частинами, що йшли на допомогу військам харківського угруповання. Разом з сумськими партизанами труднощі ділили також бійці з'єднання Федорова (чернігівського). Під час рейду партизани Шущанова — Мельника знищили понад 300 ворожих солдатів, захопили чимало трофеїв, у тому числі дві гармати.

Тепер з'єднання мусить негайно виступати в рейд на південь. А недоліків у Сумсько-Вінницькому з'єднанні чимало. Його бойове ядро, що прийшло з Сумщини, розпорошилося в новому поповненні. Командування погна-

лося за кількісним складом формування і втратило якість. Часу на навчання нових бійців уже немає. Багато новаків ще без зброї. Великий обоз створює непотрібний, як говорив Ковпак, хвіст для рейдового з'єднання. Видно, командування ще повністю не відчуло всієї складності умов, у яких доведеться діяти біля залізничних вузлів Козятин, Жмеринка.

Про все це говорилося на нараді з нашою участю після перевірки з'єднання. Мельник і Бурченко запевнили, що докладуть усіх сил, аби з'єднання стало маневреним, більш боєздатним.

Багаті думками були виступи промовців. Говорилося, що деякі з'єднання, в тому числі і Сумсько-Вінницьке, прагнуть створювати великі партизанські угруповання замість організації нових загонів у нових районах. Велике з'єднання не завжди бажане, особливо тоді, коли треба виходити в рейд і вести бойові операції на значній відстані від баз. Погоня за кількістю може породити «утриманців». Людам треба не обіцяти зброю, а націлювати, щоб самі здобували її, якщо справді хочуть бути народними месниками.

Більше сміливості. Загарбники повинні скрізь боятися партизанів. А для цього необхідно, щоб загони й групи всюди першими помічали противника, мали хорошу агентурну розвідку. На великі гарнізони нападати не варто, як не варто в нинішній період захоплювати райцентри. Партизани повинні налагодити ще міцніші зв'язки з селянством. Дисципліна в партизанських загонах мусить бути міцнішою.

Після наради ми довго сиділи над картою, вивчаючи й уточнюючи маршрут рейду, з'ясовуючи інші деталі, які стосувалися майбутнього завдання.

Мельник і Бурченко повністю порозумілися з нами.

— Наше з'єднання молоде, — говорив Яків Іванович Мельник. — Будемо вчитися у Ковпака, Федорова, Сабурова. Дуже корисною була для нас нарада, проведена Центральним Комітетом КП(б)У в травні цього року за участю командування дев'яти з'єднань. То був справжній партизанський семінар, де ми почерпнули багато цінного.

— Під час рейду підтримуйте зв'язок з Ковпаком. Треба відчувати лікоть сусіда в такому складному поході, — сказав я Мельникові і Бурченку.

— Якби нам батальйонних мінометів...

— Одержите. Сьогодні літаки повинні доставити військовий вантаж.

— Завтра ми з Яковом Івановичем підскочимо до аеродрому,— пообіцяв Бурченко.

— Будемо кувати залізо, поки гаряче,— додав Мельник.

Поверталися в табір сабуровців пізнім вечором.

11

Ранком я вмився холодною джерельною водою. Вмився до пояса, бо день обіцяв бути метушливим, нервозним. Так воно й сталося. Літак, який транспортував боєприпаси та мінно-підривне спорядження для загону Василя Максимовича Яремчука, при перельоті через лінію фронту загорівся. І ось тепер командир лишається без вибухівки і мін для свого загону, який почав уже діяти на залізниці Сарни — Коростень — Київ.

Іду на аеродром дізнатись, який вантаж доставили літаки, і вирішити, що можна дати з того вантажу партизанам Мельника та Яремчука.

Ще живе те «своя сорочка ближче до тіла»! Проте озброєння та боєприпаси розподілили більш-менш справедливо.

До молдавського з'єднання їхати вже запізно. І я пішов до чехословацьких партизанів, які недавно з'явилися в сабуровському з'єднанні. Це було перше формування чеських і словацьких солдатів, які стали на бік радянських партизанів.

Зносини Сабурова з солдатами словацького гарнізону розпочалися ще 23 лютого 1943 року, коли Олександр Миколайович написав першого листа словацьким солдатам, розквартированим у селі Буйновичі. Листування тривало понад два місяці, бо за словаками стежила німецька контррозвідка. Нарешті, 10 травня Сабуров одержав такого листа від підпоручника Катіна:

На відзначення 3-го Всеслов'янського мітингу, що відбувається в Москві, вас і всіх інших вітаємо і заявляємо, що ми починаємо другу частину боротьби проти ненависних німців.

Ця частина вже активна. Ми чуємо голос своєї крові і не хочемо ніяким способом ні допомагати, ані дивитися на звірячі розправи німців над нашими російськими братами. Весь розум свій віддамо на службу своїй батьківщині і своє життя на боротьбу за визволення усіх слов'янських братів.

Одразу повідомляємо про план переходу до вас словацьких бійців і офіцерів. Ми просимо допомогти нам при цьому ділі точно, як ми бажаємо, щоб справа вийшла успішною.

18 травня 1943 року утворився чехословацький партизанський загін. Його командиром було обрано Яна Налепку, начальником штабу став словак Стефан Хованець. Комісаром на прохання бійців-чехословаків був призначений радянський партизан, комуніст Л. К. Федоров.

Загін чехословацьких партизанів у складі сабуровського з'єднання вже вчинив напад на колону фашистських солдатів. У бою було вбито 30 гітлерівців. На дорозі Тонєж — Сологубове чехословацькі бійці знищили п'ять грузовиків із солдатами.

Ян Налепка — середній на зріст чоловік, років тридцяти. В минулому — вчитель. До війни закінчив офіцерську школу.

В розмові з капітаном Налепкою я сказав:

— Це добре, що ви на боці радянських партизанів воюєте за свободу Чехословаччини. Можу вас запевнити, капітане, що мине небагато часу — і десятки партизанських загонів з'являться на чехословацькій землі, навіть біля вашого рідного села Сміжани та біля міста Спішська-Нова-Вес. З'являться, щоб допомогти вашим землякам і нашій Червоній Армії «викурити» фашистську армію з Карпат, з ваших чудових долин. Українські партизани в боргу перед вами не будуть. От тільки впорасмося з гітлерівськими військами під Курськом, Харковом, на Донбасі...

— Приціл далекий! — примружив карі очі Ян Налепка.

— До того йдеться, товаришу капітан.

— Коли будете споряджати загони в мій рідний край, товаришу генерал-майор, не забудьте про нас і про мене

особисто. Ми ще порахуємося з фашистами! — сказав командир чехословацького загону.

— Не забуду. Радий знайомству з вами.

Ми міцно потисли один одному руки.

Повертаючись до свого намету, весь час думав про слова, сказані Янові Налепці. Тоді, перед битвою на Курській дузі, я був твердо переконаний, що війну ми перенесемо за рубежі своєї країни. Але, звичайно, навіть будучи начальником УШПР, у ті червнені дні 1943-го я не уявляв, якого розмаху набере допомога УШПР братнім народам Чехословаччини і Польщі. Не уявляв, скільки бойового запалу, ратної праці вкладуть загони партизанів-парашутистів у розгром німецько-фашистських військ за рубежами нашої Батьківщини.

Наші партизани стали однією з тих стратегічних сил, що допомогли Червоній Армії розгромити війська окупантів під Харковом, на Дніпрі, в битві за Київ. Друге подібне завдання — наша партизанська допомога протягом усього 1944 року і перших чотирьох місяців 1945 року народам Чехословаччини, Польщі, Румунії та Угорщини.

12

І знову дорога.

Я помітив, що Бобир якось допитливо зиркає на мене і намагається їхати поряд.

— А правда, в нас гарні оці високі коні? — почав Бобир.

— Гарні. А що?

— На таких не соромно показатись і перед нашими штабістами в Москві.

— А-а! — вигукнув я. — На цьому б коні з'явитися перед тими, хто не хотів тебе брати до штабу? Ти б їх приголомшив бравим виглядом.

Я забув сказати раніше, що Бобир майже не вмів їздити верхи на коні, тому, мабуть, і затіяв цю розмову.

...У молдавському партизанському з'єднанні полковника Андрєєва теж нарада і вручення нагород командирам та бійцям.

Увечері виїжджаємо до Сабурова.

Бобир говорить, що в людей з генеральським званням немає ніякої обережності. А ніч темна. Противник недалеко. Він взагалі з кожним днем наближається й наближається до району сабуровського аеродрому. Мовляв, було б дивно, якби ворог не помітив літаків, що безперервно гули ночами над лісом. Іноді за ніч ми приймали по 20 повітряних машин з вантажами. Частина їх зразу ж летіла назад через фронт, а решта залишалася днювати, замаскована зеленим гіллям. Так. Нагуркотіли ми тут добряче. Скоріше б спроводити звідси всі загони по своїх маршрутах, щоб не довелося багатьом з них устрівати в небажані бої з карателями.

Ліс раптом зашумів тривожно. Віти дерев почали хльоскати по плечах, обличчю. Зафоркав кінь. Заметалися раз у раз по небу зигзаги блискавиць. Щойно згасали вони — гулко, розкотисто гриміло. Було в цьому явищі природи багато чудодійного, казкового.

Зненацька впершив дощ.

— Не я казав, — зіщулювся Бобир, невдоволено блимаючи на мене. — Треба було почувати в молдавців.

— Штабні папери не промокнуть? — запитую в Якова Васильовича Баша.

— Сумка надійна. А самого — хоч викручуй.

— Нічого, по війні обсушимося і зігріємося.

13

Дем'ян Сергійович Коротченко під час перебування у ворожому тилу навіщав партизанів Житомирського з'єднання. У травні він провів засідання підпільного обкому партії з участю секретарів 14-ти підпільних райкомів партії і комсомолу, зустрічався з жителями спалених фашистами сіл Олевського району.

Хтось із селян впізнав у Дем'яні Сергійовичі не просто партизанського вожака, а секретаря Центрального Комітету КП(б)У. Скільки зворушливих, ніколи не забутих почуттів виявила та проста радянська людина Дем'янові Сергійовичу Коротченку — одному з визначних діячів Комуністичної партії України!

Після згаданої наради минуло три тижні. Всі ми цікавилися станом справ у житомир'ян.

Приємно було довідатися, що з'єднання Степана Федоровича Маликова — Леоніда Григоровича Бугаська зросло і кількісно й, головне, якісно: перетворюється в бойове, тактично грамотне формування. Велика заслуга в цьому самого Маликова, комісара Бугаська, а також заступника командира з'єднання по розвідці і начальника штабу Андрія Васильовича Прокопенка. Маликов, Бугасько і Прокопенко — зрілі організатори, кмітливі командири.

Зустріч із житомирянами була сердечна, тепла. Я з Маликовим однакового зросту й комплекції, але Степан Федорович здушив мене в обіймах так, що вчувалося довгенько.

— Ще раз обніму — і не буде в нас начальника УШПР, — гудів Маликов над моїм вухом. — Будете знати, як постачати нашого брата-партизана, коли йому голодно й холодно.

Зайшла мова про тяжкий січень 1943 року.

В ті зимові дні гітлерівці вдалися до «прочісування» лісів. Загін Маликова — Бугаська — Прокопенка ще не встиг, як кажуть, звестися на ноги, а вже був змушений вести нерівні бої з карателями. Не вистачало боєприпасів, особливо патронів для вітчизняної зброї.

Маликов говорив з боєм, наче визнавав і свою провину в тому:

— Нестача автоматів ППШ, патронів — це одна біда січневих днів. Нас мучив голод, бо села блокували «прочісувальники». Боляче було дивитися на обморожених бійців. Їх налічувалося в загоні тридцять дев'ять. Для кожного — окремі сани. Цілий обоз! А поранені? Хіба ж не будеш лягати в радіограмах за таких обставин! Ми, звичайно, розуміли, що УШПР тільки-но прибув до Москви, що він не розгорнувся, що не мав транспортних літаків. Але того не поясниш рядовим, обмороженим, пораненим бійцям, — сказав Степан Федорович.

Я згадав, як у ті тижні не знав спочинку ні вдень, ні вночі, мотався, щоб добитися для УШПР літаків, посварився з деким у Центральному штабі партизанського руху, писав листи командуванню Військово-Повітряних Сил, Голові Держкомітету Оборони. Але в ті дні вся увага Верховного Головнокомандування і Політбюро ЦК ВКП(б) була прикута до битви на Волзі. А коли нам,

нарепті, виділили літаки, як на зло, настала нелютна погода.

— А скільки літако-вильотів треба здійснювати щочночі, аби забезпечити бодай самим необхідним усі з'єднання! — говорив я Маликову, а в самого не менше боліло серце за долю поранених і обморожених, за непорозуміння, що виникали в штабі в перші місяці його існування.

Маликов помовчав і сказав:

— Труднощі штабу мені відомі краще, ніж іншим командирам, бо сам працював у ньому. Сам не раз літав у тил противника і знаю, що, крім усіх турбот, пілоти ще мусять донести вантажі крізь щільні заслони ворога. І все-таки прикро буває, коли з бомбардувальника чи транспортного літака скидають не патрони, не бинти, а повчання на зразок: «З чого хліб пекти, коли борошна нема»... Листівки ми друкуємо самі. Вони складені на конкретному матеріалі і вражають прямо в ціль. Коли вже мова зайшла про це, то я, Тимофію Амвросійовичу, покажу вам кілька таких самодіяльних творів. Ось так підпільники з Житомирського райкому комсомолу викривали «новий земельний закон», — звернувся до мене Маликов:

Працюй, працюй, дурний Омельку,
Бо вся земля тепер твоя, —
Гукає німець на всю пельку,
Піднявши з дроту нагая.

Працюй, працюй, як хочеш їсти,
Роби на нас, дурний Іван,
Не бійся, ми — не колоністи,
Ти — просто раб, а я — твій пан...

— Цікаво, зрозуміло і з перчиком, — зауважив я.

— А ось інший вірш нашого поета Олексія Прокопчука. Хлопцевих рідних убили фашисти. Спалили й село Суховолю, де він жив. Тепер Олексій — наш автоматник. Слухайте, як звучить його твір:

Така в грабіжника натура, —
Поки не зіізе з нього шкура
І не настане смерть собака —
Він буде грабити, що бачить.
Фашист — грабіжник дуже вмілий.
Він має досвід в цьому ділі, —

Спочатку просто пограбує,
А потім ще й оподаткує.
Оподаткує вашу хату,
Собака є — давайте плату,
А може, є у вас ще кіт —
Так теж податочок платить.
За те, що ти живеш на світі,
Повинен також заплатити.
Щоб не прийшлося міркувати,
Де цим злодіям гроші взяти,
Щоб не вклоняться більше кату,
Ставайте, люди, на розплату!
Беріть у руки свої вила,
Фашиста бийте прямо в рило
Або ідіть до партизанів,
Щоб з ними вищити тиранів!

— Справді — в «десятку». Молодчина ваш поет-автоматник Прокопчук. А тепер підемо поговоримо з партизанами.

Ми побували в палатках, де жили бійці, цікавилися їх побутом, їх настроєм, їх мріями.

Партизани запитували, за що уряд нагороджує орденом Вітчизняної війни, за що — орденом Леніна, за які подвиги можуть присвоїти почесне звання Героя Радянського Союзу. Виходить, люди настроєні по-бойовому, мріють про подвиги.

У квітні з'єднання розгромило гарнізон у районі Кремно і висадило в повітря залізничний міст. Після цієї операції залізниця Сарни — Коростень вибула з ладу на півмісяця. Від імені УШПР я поздоровив тоді Маликова з виконанням завдання і побажав з'єднанню дальших успіхів.

Гарнізон, що охороняв міст, налічував 300 фашистських солдатів, які мали на озброєнні міномети, п'ять станкових і до двадцяти ручних кулеметів. З такою вогневою силою впоратись нелегко.

Командування з'єднання укомплектувало зведену групу з різних загонів. Кожна мала своє завдання. Штурм моста передбачалося здійснити бійцям загону імені 25-річчя Радянської України (командир Василь Миколайович Фільков); партизанам загону Агаф'єва — блокувати солдатські казарми і перервати сполучення між Кремно і селом Путиловичі. Групі загону «За перемогу» (командир Коструба) належало захопити станцію і при-

кривати підричників від можливого нападу з містечка Лугини.

14 квітня о 6-й ранку партизани Героя Радянського Союзу Фількова поповзли до моста. Вони хотіли напасти на охорону раптово, закласти міни і висадити міст. Та охоронники не спали. Вартовий зчинив стрілянину. Його підтримали кулеметники й мінометники. Щільний вогонь притиснув патріотів до землі. Вихід з важкого становища був лише у відчайдушній атаці.

— Вперед! — вигукнув Василь Миколайович Фільков. — За мною!

На бігу він поливав з ручного кулемета ворожу позицію. Бійці ринули за ним. В окопи противника полетіли десятки гранат. Проте фашисти зосередили вогонь на бійцях Фількова. Трасуючі черги їхніх кулеметів вогняними цівками пронизували ніч.

Сміливий ривок бійців Фількова прикував до себе всю увагу охорони моста. Тим скористалися партизанські мінери. Вони в лічені хвилини заклали під ферми 140 кілограмів толу. Величезної сили вибух струсував землю.

Завдання виконано. Але якою дорогою ціною! Загинув командир загону імені 25-річчя Радянської України Герой Радянського Союзу Василь Миколайович Фільков.

Тепер перед з'єднанням житомирських партизанів поставали плани на літо 1943-го. Воно діятиме у своїй області. Партизанам Маликова належить вивести з ладу залізничний вузол Коростень, висадивши в повітря чотири залізничних мости через річки: Іршу, Жерев, Годич, Канівець відповідно на ділянках залізниць Коростень — Житомир, Овруч — Коростень, Коростень — Новоград-Волинський, Коростень — Білокорівичі. Житомирські партизани повинні також знищити мости через річки Іршу на шосе Коростень — Житомир і через Уж — на шосе Коростень — Річиця; зруйнувати колійне і зв'язкове господарство на залізничних станціях Лугини, Коростень-Подільський, Стремигород, Дров'яний Пост, Ушиця, Білокорівичі.

Завдання складні. Але виконати їх треба, бо вони — частка плану воєнних операцій на літо 1943 року, розроблених Ставкою Верховного Головнокомандування.

В командирському наметі запанувала тиша. Всі розглядали розгорнуту на столі карту, кожен думав про

лінії, накреслені червоним олівцем, та позначки, які вимагатимуть думки, кмітливості, самовідданості, героїзму бійців і командирів, вимагатимуть нових жертв.

Деся заgrimіли артилерійські постріли, долинула кулеметна тріскотня. То давали знати про себе фашистські каральні загони.

Зайшов наштабу з'єднання Прокопенко. Він кинув задумливий погляд на карту і сказав:

— Плануємо, як витрясти ешелони з Коростенського вузла. А розвідка доповіла, що з півдня сунуть кількома колонами карателі, озброєні мінометами й гарматами.

— Почнемо відхід. Для прикриття залишимо кілька добре озброєних заслонів,— сказав Маликов.— Визмкн важче було відриватись од противника. Тепер не лишаємо слідів. Та й зброя у нас не та. Обов'язково вийдемо зі скрути і на залізницях та шосейках зробимо своє!

Мені подобалась упевненість Маликова в цей не дуже спокійний час.

— Визмкн була не така грізна каральна експедиція. Німці знають, що тут перебувають секретар ЦК КП(б)У, начальник УШПР, інші відповідальні працівники, що тут приземлялося кілька сот літаків, і цей район добряче намуляв їм очі,— роздумував уголос комісар Бугаєнко.

— Якось буде,— сказав Степан Федорович.— По-моєму, наші гості все зробили в партизанському краї? — звернувся він до мене.

— Ні. Ми повинні ще провести наради командирів у деяких з'єднаннях. Маємо також прийняти кілька десятків літаків з вантажами.

Наша група поверталася до сабуровців із загону Івана Федотовича Потуржанського.

Сонце пекло по-жнивному. Їхали повільно. Проте в селах відчувалося пожвавлення. Не чути кулеметних черг карателів, і люди партизанського краю сміливо виходять на вулиці.

14

Минуло кілька дощових днів. Все ж уночі ми приймали вантажі з Великої землі, а вдень споряджали загони у визначені райони дій.

Ми встигли побувати також у інших з'єднаннях.

Та ось одержано, можна сказати, останні військові вантажі, замовлені УШПР для партизанських загонів. Отже, наша робота виконана.

Наступного ранку нас розбудив гул німецьких літаків. Два з них пролетіли над самісіньким табором. Взагалі «юнкерси» і «рами» стали щодня з'являтися над лісовими масивами, намагаючись виявити місце розташування сабуровців.

Під вечір від Леоніда Яковича Іванова, з'єднання якого знаходилося у рейді, примчав вершник. Він сповістив, що противник великими силами йде в напрямку аеродрому. Одержали повідомлення, що на півночі карателі вступили в Пельчиці. З півдня од Маликова прибув зв'язковий з таким листом:

Товариш Дем'ян просив мене приїхати до Собітова (Сабурова. — Т. С.) ще поговорити. Ніяк не можу. Не дозволяють обставини. Ми, на жаль, не дуже знаємо, що діється на вашому, північному, фланзі. В нас уже почалося.

Спершу ми вирушили від карателів всім з'єднанням. Це по-дурному. Колона довгезелна. Ми були помічені німецькою авіацією, і вона нас «покропила» «на честь» другої річниці війни. Потім ми поділилися на кілька клинців і так стали уникати переслідування. Так зручніше нам і складніше для противника. Виставляємо заслони — роти з групами автоматників і кулеметників. Уже є результати. Один з наших заслонів засів на північному березі річечки після нашої переправи. Німецькі солдати підійшли до річки й вирішили покупатися. Наші мовчали, поки весь батальйон не роздягся. А потім ударили. Які були поранені, й ті загинули, пішовши на дно. Ми нагадали їм у річницю їхнього походу на схід, з ким вони мають тут справу.

Докладаємо усіх зусиль, щоб якось вивернутися од карателів, пройти повз їхні колони й розташування, опинитися в їхньому тилу, в тому ж районі, в якому були до початку каральної експедиції.

Вогнищ не палимо. Говоримо неголосно. А от коні не розуміють, що йдуть на нас карателі. Доводиться їм вибачати.

24.6.1943 р.

Маликов.

Кількатисячна армія карателів усе ближче й ближче підходила до сабуровського з'єднання, намагаючись на-в'язати йому бій. Затишшя на фронтах дозволило німецькому командуванню кинути на партизанів великі сили. Фашисти будь-що хотіли розправитися з партизанами напередодні наступальної операції, яку вони готували в районі Курська, забезпечити спокій у своєму тилу, на комунікаціях під час грізної битви з Червоною Армією. Такі ж великі каральні операції пройшли у Брянських лісах. Сумські, орловські і курські партизани зазнали величезних втрат, бо змушені були вести бої, на-в'язані до зубів озброєними і в десятки разів кількісно більшими силами ворога. Відкритого бою противник чекав од сабуровського та інших з'єднань, які перебували в зоні каральних дій. Такі бої означали повний зрив бойових планів багатьох партизанських формувань України на літньо-осінній період 1943 року.

Тому командування цих з'єднань докладало всіх старань, аби уникнути боїв і вирватися з лещат каральних військ. Кожне з'єднання виділило невеликі, але добре озброєні автоматами й кулеметами групи-заслони, які стримували карателів на переправах і на перетинах шляхів.

Поступово відлітали на Велику землю представники ЦК КП(б)У і працівники УШПР. Ми, кілька чоловік, мали вилітати останніми. Та коли прибули на аеродром, літак, обстріляний з великокаліберних німецьких кулеметів, уже знявся в небо.

Баш, Бобир і я залишилися на опустілій галявині. Нічого не вдієш. Треба повертатися в партизанський табір.

Але не було й табору. З'єднання вже вирушило в похід. Ми приєдналися до колони сабуровців.

Гримить канонада артилерійських батареї ворога. Вона відгукується в серці такою ж тривожною луною, яку вперше я відчув під Києвом. І від споминів про ту чорну осінь ставало моторошно на душі.

До гарматних пострілів додалося гурчання німецьких літаків. Ось вони пролітають майже над головами. Вибухами бомб перекинуто кілька возів. Їх поранені і вбиті.

Йдемо через Марківські Хутори. Село Рубіж. Тут знову обстріляли чорнохресті повітряні хижаки.

Фашисти явно подбали про те, щоб гул літаків не змовкав над лісом. Вони пугають один за одним, ніби шуліки, вишукуючи нашу колону. Німецькі двофюзеляжні розвідники-коректувальники, прозвані «рамами», змушують нас звертати на важкі для людей і коней лісові стежки.

Зробили шестигодинний привал. І знову — нескінченна тривожна дорога. Ніч темна-темнісінька — місяць сходить пізно. З-за безперервного дощу так грузько, що сидіти на возі просто совісно. Жаль надиривати друга-коня в такому болоті.

Опівночі — перепочинок. Пустили коней на пашу.

На «обід» подають одне лише м'ясо, і те — несолене. Ясно одне: і сіль, і хліб — десь там в обозі. Хто їх поночі шукатиме?

Бобир і Баш уминають так, що аж за вухами лящить, і позирають на мене, як, мовляв, їсться, як апетит.

«Не вперше!» — посміхаюсь. І запитую в них:

— Як там звіт про ваше перебування тут? Посувається?

— Тугенько, — озивається Василь Бобир.

— Доведеться в Москві закінчувати, — додав заклопотано Яків Баш.

— Гаразд. А тепер спочивайте.

Приліг і я на простелену плащ-палатку. Кулак — під голуву.

Рівно через два тижні моїй донечці Людї — 14 років. Чи вдасться поздоровити її особисто?

15

Вирушили рано-вранці. Цілковите бездоріжжя. Колону ведуть місцеві селяни.

Проїшли повз спалене село Тонез Туровського району. Частина колони встигла перетнути гостинець. Але на її «хвіст» налетіли фашистські літаки. Хвилин з десяти вони гасали над нами, стріляючи з кулеметів, кидючи бомби. Вбито десять коней, трьох партизанів.

З обозом важкувато в подібних ситуаціях. Це усвідомлюють прихильники великих партизанських формувань, у тому числі й командир чи не найбільшого на Україні з'єднання генерал-майор Сабуров.

28 червня серед дня сабуровцям удалося зв'язатися із штабами Іванова, Наумова і Покровського. Їхні загони — позаду нас.

Пронизливе сире повітря. У грязюці в'язнуть вози.

Незабаром вийшли на дорогу. Зачекали, доки підтягнеться вся колона. Палити цигарки дозволяється тільки скритно, в кулаку. Недалеко село. Зненацька гримнув різкий вибух, наче постріл зенітки. Всі схвилювалися. Знову — тиша. Вдовж колони, що розтяглася на п'ять кілометрів, скачуть сюди-туди зв'язкові.

— Що там скоїлося? — запитав я у вершника, який примчав до нас.

— Віз натрапив на міну.

Йдемо далі. Поспішаємо перетяти довжелезне поле. Десь близько п'ятої ранку ввійшли до лісового масиву. Замаскували обоз. А хвилин через двадцять з'явилися німецькі літаки. Пізно. Виявити колону тепер нелегко.

Над болотом удушливі випари. Ще до заходу сонця вирушаємо далі.

Зі мною поруч іде Коротченко. Вже кілька місяців він у загонах. Дем'ян Сергійович дуже стомлений. Але виду не подає, адже втома долає всіх бійців.

Поклавши руку на плече побратима, котрий попереду, багато партизанів спить на ходу.

— Товаришу Дубина! Просніться, а то плюхнетеся прямо в калюжу! — пожартував Дем'ян Сергійович.

— Я не сплю. Дрімаючи, думаю... — Дубина не догворив і солодко позіхнув.

— Кузьма Кіндратович думає про ненаписану ще дисертацію, — обізвався Анатолій Іванович Шиян.

— Якраз ні! А про те, що десь на світі є ліжко, подушка, чисте простирадло.

— Буття визначає свідомість!

Розмови стихли. Стало чути, як чавкають ноги по розгаслій дорозі. Хтось голосно вилаявся. Мабуть, щоб не заснути.

Опівночі пересікли кордон між Білорусією та Україною. Вступили в Ровенську область. І тут багниста місцевість. Тричі на добу переходили вброд невеликі річки. Місточки через них виявлялися нікудишніми, трухлявими.

Зупинились днювати ще вдосвіта, бо люди й коні стомлені до краю.

29 червня весь день ішов дощ. Всі промокли до нитки, а вогнища розпалювати не можна, щоб не демаскувати себе.

Ворожі розвідники не припиняли польотів навіть у сльоту. Мабуть, гітлерівських асів підганяло начальство. Недалеко від нас «юнkersи» скинули до двох десятків 250-кілограмових бомб.

Сьогодні вранці їли «кандьор». Смачний. Але без хліба.

Приїздили до нас командири місцевих партизанських вагонів — доповідали обстановку. В розмові минула вся ніч.

Нарешті, 30 червня виглянуло сонце. Чм надовго? Всі так скучили за ним!

О 6 годині 30 хвилин над табором з'явився фашистський літак. Коли всі зайняли місця по команді «повітря», він зник за верховіттями високих сосен.

Опівдні знов сипонув дощ. Як він набрид! Може, десь за півсотні кілометрів сонячна погода. А тут... Справді, ми знаходимося в «мокрому мішку», оточеному з чотирьох сторін ворожими військами. А зверху безперервно струмують густі патьоки. Бредемо по кісточки, а то й по коліна у воді.

Від Маликова надійшла приємна звістка. Його з'єднання таки вислизнуло з лепчат окупантів і з'явилося в тому ж районі, де було до початку каральної експедиції. Там зараз тиша. Як показали полонені гітлерівці, їхнє командування полічило землянки й палатки табору, підрахувало, скільки в них могло жити партизанів, і послало рапорт, що з партизанами Маликова покінчено. Ми раділи за маликовців.

А тут поки що гримлять гармати. Ляскотить кулеметна стрілянина. Гудуть літаки. Багатотисячна армія загарбників усе звужує і звужує кільце навколо з'єднання Сабурова.

Гітлерівці доценту спалюють села, вбивають стариків, дітей, жінок.

Фашисти засипають нас не лише бомбами, а й листівками, написаними ще в квітні «командуючим армією прориву», в яких радять партизанам «скупчувати сили та ждати їхніх уповноважених».

Активні дії проти карателів ведуть лише ударні групи з 50—60 партизанів. Група командира Лаборева і по-

літрука Сокоренка за час нашого відступу спалила 30 вантажних та одну легкову автомашину, підірвала три танки, завалила деревами лісову дорогу на півтора кілометра, знищила майже 500 ворожих солдатів, зруйнувала сім мостів, наведених для переправи фашистськими саперами. Група під командуванням Смирнова із засади між хуторами Вілія і Блужки, де ми чекали літаків з Москви, знищила чотири грузовики з сімдесятьма карателями.

В оборонних боях фактично брала участь лише восьма частина особового складу з'єднання. Ударні групи ще раз ствердили думку про те, що невеликий маневрений, добре озброєний загін — конче необхідний у партизанській війні.

Федоров уже пускає під укіс ешелони біля Ковеля. Ковпак — у Карпатському рейді. Мельник — на Вінниччині. Маликов осідлує залізниці під Коростенем. Підривні загони вирушили за своїми маршрутами. Робота розгортається.

Заради цього варто було прилітати, мокнути, грузнути в болотах, долати багато інших труднощів.

16

Нарешті нам пощастило прийняти літак. Він сів на полі, витолочивши колесами смуги половіючого жита.

З літака вийшли командир корабля Лунц і генерал-майор Наумов.

— Я прибув «веселої» пори, — сказав Наумов, тиснувши мені руку.

— Як ваше здоров'я? — запитав я.

— Дякую. Тепер добре. — Всмівнувся голубими очима генерал і додав: — Для нового рейду підлікувався. Дали б мені, товаришу Строкач, танкетки, всюдиходи. Отоді можна було б по-справжньому пройти степами! Не уявляю, як упорються Мельник і Бурченко із завданням у Вінницькому рейді, маючи таке неповоротке, до того ж, звикле до лісової місцевості з'єднання... Я в УШПР читав усі телеграми зі свого... Про ваші відвідини мій штаб Григорій Арсентійович Мельник теж передавав. А зараз я, мов той Чацький, з корабля — на бал...

Наумов завів розмову про партизанську тактику в рейдах.

Обстановка, як і раніше, напружена, хоча й не така складна. З'єднання Сабурова маневруванням збило карателів з пантелику. Противник теж, видно, стомився.

Яків Васильович Баш організував фотографування біля замаскованого літака.

Потім генерал Наумов поговорив з працівниками ЦК КП(б)У. І в розмові, і в поведінці наймолодшого за віком партизанського генерала була впевненість у своїх силах, у силах свого з'єднання. В Наумова хороша риса ще й та, що він у кожному бою прагне нагнати страху на противника. Це якраз те, що треба. Окупанти мають боятися партизанів, боятися ходити по чужій землі.

Генерал Наумов — один з тих командирів, які не схильні перебільшувати сили ворога. В ньому добре поєднуються військова освіта, яку він здобув у Вищій школі прикордонників, бойова практика і пошуки нових форм партизанської боротьби.

— Хай щастить, вам, Михайле Івановичу, в нових рейдах і походах, — бажаю йому на прощання.

Порозмовляли і з Сабуровим, Богатирем, Бородачовим, з командирами та бійцями, які прийшли проводжати нас.

І ось літак уже в повітрі. Курс — на північний схід. В районі Гомеля по нас ударили поодинокі зенітки ворога.

Минає година, друга... Йду до пілотів.

— Як тут у вас? — запитую.

Лунц указує на простір перед нами.

— То вранішня зоря?

— Ні. То палає земля, — відповідає пілот. — Викликаю Москву, щоб дала нам «ворота». Не відповідає.

Хмари підсвічені полум'ям. Од цього полум'я, здається, палахкотять крила літака.

— Пахне порохом! — обернувся до мене командир корабля і додав, звертаючись до свого колеги: — Треба бути уважним, штурмане. По небу видно, що величезна битва почалася.

Земля спалахувала тисячами вогників. Горіло й небо. До нашого підльоту в ньому точилася жорстока повітряна баталія.

Ми летіли в історичні хвилини початку битви на Курсько-Орловському виступі між арміями гітлерівської Німеччини і військами Воронежського та Центрального фронтів. Починалася битва, заради якої Центральний Комітет КП(б)У посилав нас у ворожий тил, битва, яка поклала початок широкому наступові і визволенню України, відкрила Червоній Армії шлях на Варшаву, Будапешт, Прагу, Берлін — шлях до нашої остаточної перемоги.

Фронтіву смугу запеклих боїв минули. Та не встигли зітхнути полегшено, як по нас ударили зенітки.

— Стріляють наші розтяпи? — вилаявся Лунц. — Досі не навчилися розпізнавати свої літаки по звуку.

Пілоти кинули кілька ракет. Не допомогло.

— Правда, ми не домовилися з нашими, де будемо пролітати. Та з ким домовишся, коли таке коїться на землі і в небі. Будемо сподіватися, що не зіб'ють, — заспокоював нас Лунц. — В усякому разі спустимось на парашутах до своїх.

Зійшло сонце. Воно світило нам просто в обличчя. Мені здалося, що то сходило сонце свободи над нашою Україною, над Білорусією, над усією Європою...

БИТВА НА РЕЙКАХ

1

Стратегічна обстановка на радянсько-німецькому фронті влітку 1943 року визначалася перемогами, здобутими Червоною Армією минулої зими.

Війська гітлерівської Німеччини та її сателітів під час зимових і весняних операцій втратили багато живої сили й техніки, залишили всю територію, яку вони захопили в жорстоких, кровопролитних боях 1942 року.

Частини і з'єднання Воронежського і Центрального фронтів, оволодівши Курським виступом, глибоко вклинились у розташування противника.

Названий виступ створював нам вигідні умови для ударів по флангах і тилу ворожих угруповань в районах Орла, Белгорода та Харкова, міг надати можливість для розвитку генерального наступу Червоної Армії, метою якого стало б вигнання німецько-фашистських загарбників з України та Білорусії.

В той же час Курська дуга не могла не привернути уваги ставки Гітлера як вигідне місце для удару по флангах наших військ з півдня і півночі. І фашистське командування розробило операцію «Цитадель». За цим планом німці повинні були навальним таранним ударом великих танкових сил і піхоти при підтримці артилерії та могутнього повітряного флоту завдати удару в напрямку Курська одночасно з белгород-

сько-харківського та орловського плацдармів. 9 липня 1943 року обом угрупованням наказувалося з'єднатися в Курську і замкнути кільце навколо радянських військ на Курському виступі. Потім планом операції «Цитадель» передбачалось дальше вторгнення німецьких військ у глиб Радянського Союзу й удар по Москві.

Операція «Цитадель» повинна була стати реваншем за поразку гітлерівських військ на Волзі, на Кавказі, за невдачі на інших ділянках східного фронту. Цією операцією німецький генералітет хотів підняти свій престиж перед сателітами і зупинити розвал фашистського блоку, який давав тріщини. Крім того, верховоди «третього рейху» хотіли будь-що довести всьому світові, що німецькі війська ще спроможні вести великі наступальні дії, і тим самим відвернути висадку англійських та американських десантів на європейський континент.

Фашистське командування ретельно готувалося до здійснення свого плану. В Німеччині була проведена тотальна мобілізація, що дозволило сформувати нові піхотні й танкові дивізії. На той час німецька промисловість освоїла серійний випуск важких танків «тигр», середніх танків «пантера» і самохідних гармат «фердинанд». Ними й оснащалися дивізії. Не секрет і те, що здійснювати операцію «Цитадель» німцям допомагала відсутність другого фронту на європейському континенті.

Готуючись до наступу з белгородсько-харківського та орловського напрямків, гітлерівське командування не забувало й про оборону тих плацдармів, передбачаючи можливий наступ радянських фронтів, і особливо Воронезького. Саме тому, за висловом представників командування вермахту, белгородський і харківський плацдарми були перетворені у «найсильніший бастион німецької оборони на сході». «Ворота» на Україну, висловлюючись їхньою термінологією, були «на замку». На північних підступах до Харкова окупанти спорудили сім оборонних рубежів. На схід від цього міста таких ліній було три, а четверта проходила по річці Сіверський Донець.

Ранком 5 липня на відстані від Вовчанська Харківської області до Малоархангельська Орловської заклеотіла одна з найбільших битв Великої Вітчизняної війни. У ній гітлерівці позбулися своїх основних резервів і змушені були перейти до стратегічної оборони. На белгородських і курських полях, у яругах і на пагорбах, зритих

ровами, шанцями і траншеями, було доведено, що Червона Армія здатна переможно наступати не тільки за трісучого морозу, а й за пекучого літнього сонця. В степових просторах виявилось вміння радянського командування раціонально використовувати механізовані сили, маневрувати ними, вести бої за всіма правилами військового мистецтва. Битва на Курській дузі дозволила нашим союзникам розгорнути проти німецьких військ десантні операції в басейні Середземного моря.

Як і баталія на Волзі, битва під Курськом увійшла в скарбницю радянської воєнної історії однією з найяскравіших сторінок. «Найсильніший бастион», «замки» й таке інше гітлерівське начиння впало під ноги радянських військ. Вихід Воронежського, Центрального і Степового фронтів на оперативний простір став початком масового вигнання фашистських окупантів з української землі. Попереду лежали Дніпро, Київ, Правобережна Україна, державний кордон. Попереду були бої з гітлерівськими загарбниками в Польщі, Чехословаччині, Угорщині, Румунії, війна на території самого фашистського агресора.

Все це згодом стало можливим завдяки блискучим перемогам Радянської Армії під Курськом, Орлом, Белгородом і Харковом.

Партизани України завдавали посилених ударів по комунікаціях ворога як у завершальний місяць підготовки фашистських військ до наступу, так і безпосередньо в дні Курської битви. Дії партизанів ретельно готувались і добре забезпечувалися матеріально.

Як відомо, основні удари партизанських підривників припали якраз на час, коли фашистські війська під Харковом і Белгородом потребували якнайшвидшої доставки резервів. Курська битва була битвою техніки. Ще в перші її дні ворог відчув гостру нестачу танків, пального, запасних частин... А його комунікації під ударами партизанів у цей час безперервно виходили з ладу на Україні, в Білорусії і західних областях Росії.

Може, декому здасться, що автор приділяє надто багато уваги цьому питанню. Але ж боротьба українських партизанів на комунікаціях ворога влітку-восени 1943 року підпорядковувалася важливому стратегічному замислові радянського командування. Ми вже говорили, що битва на Курській дузі — взірць військового мистецтва

нашого командування. Тактично грамотною була в цей час також битва партизанів на рейках противника. Вона стала класичним прикладом взаємодії партизанів зі своїми військами.

Курська битва, а потім визвольні бої за Харків, Суми, Донбас, Полтавщину були сигналом для партизанських загонів України, після якого їх боротьба в тилу ворога на території республіки досягла апогею. Партизани України розгорнули справжню війну не лише на залізницях, а пліч-о-пліч з частинами Червоної Армії, діючи з тилу противника, брали участь у форсуванні Дніпра, у битві за Київ, у розгромі нікопольського, курсько-шевченківського угруповань противника. Згодом партизанські з'єднання здійснили одну з найефективніших операцій у боях з луцько-ровенським угрупованням німецько-фашистських військ. Ще до того, як Червона Армія перенесла війну за межі нашої країни, десятки партизанських груп і загонів передислокувалися на територію Польщі, Чехословаччини, Румунії. Всі ці дії наших партизанів, звичайно, були б неможливими без перемоги радянських військ на Курській дузі.

2

Як уже говорилося в цій книзі, одним з найважливіших завдань у період літа-осені 1943 року для партизанських загонів України була битва на комунікаціях ворога, битва на рейках.

Український штаб партизанського руху, наш технічний відділ на чолі з талановитим інженером і здібним організатором полковником Стариновим невтомно працювали над удосконаленням засобів, з допомогою яких можна було порушити роботу транспорту противника. Технічний відділ УШПР на кінець весни 1943 року створив таку систему мінування, яку не міг швидко освоїти противник і яка випередила заходи ворога щодо охорони й розмінування залізниць і шосейних доріг.

Були створені міни, які пропускали перший поїзд і вибухали під другим або й третім ешеленом, які зривалися, не перед вагонами, причепленими попереду паровоза, а під ним або вагонами позаду нього. Технічний відділ УШПР удосконалив способи, які утруднювали ви-

явлення встановлених мін і не допускали їх знешкодження без ризику для життя.

Немає потреби детально говорити про новинки у підривної справі, запроваджені на ворожих комунікаціях українськими партизанами. Вони — результат сміливої думки, наполегливої праці інженерів. Але нова справа вимагала великої уваги і сумлінної підготовки мінерів. Ось чому з групою офіцерів УШПР у ворожий тил літав Ілля Григорович Старинов. Серед усіляких вантажів УШПР послав багатьом загонам і кращим підривникам кілька тисяч мін нової конструкції.

...На початку липня Центральний штаб партизанського руху видав територіальним штабам директиву про початок «рейкової війни» на комунікаціях ворога.

«Рейкова війна» передбачала знищення багатьох сотень тисяч рейок. Автори цієї операції виходили з того, що її можуть здійснювати великі маси партизанів, що вона не потребує високої кваліфікації, що виконання такої операції одночасно в багатьох окупованих районах дасть значний ефект, у результаті якого на кілька тижнів і більше вийдуть з ладу всі залізниці ворога.

Звичайно, «рейкову війну» найдоцільніше було впроваджувати партизанським загонам у Ленінградській, Смоленській областях і в Білорусії. Український штаб партизанського руху мав аргументи, які говорили не на користь «рейкової війни».

Ми не вірили, що Центральний штаб партизанського руху зможе забезпечити нас для знищення такої кількості рейок мінно-підривним устаткуванням. Тільки один раз ЦШПР дав нам літак для транспортування вибухівки на цю операцію. Вона залишалася не забезпеченою матеріальними засобами.

По-друге, операція «рейкова війна» могла зжертви весь запас толу, в той час як УШПР орієнтував партизанських підривників на те, щоб кожен кілограм вибухівки, кожна міна будь-якої конструкції були використані на знищення мостів, паровозів, ешелонів противника.

По-третє, УШПР, партизанські загоны мали на той час нову досконалу техніку і досвідчені кадри підривників-мінерів, здатних вести диверсійну роботу грамотно, на рівні вимог тогочасної тактики.

«Рейкова війна» — непогано. Але «війна на рейках» — краще. Довести переваги «війни на рейках» перед «рей-

ковою війною» у вищих органах було нелегко вже тому, що операція «рейкова війна» була схвалена Верховним Головнокомандуванням. Все ж ми вирішили стояти на своєму. Полковник Старинов підготував довідку, в якій аргументувалася правильність курсу Українського штабу партизанського руху в цьому питанні.

Центральний Комітет КП(б)У, ознайомившись із нашою довідкою, відмітив, що автори операції «рейкова війна» не врахували труднощів противника у відновленні засобів рухомого складу — вагонів, особливо паровозів, і перебільшили результати підриву рейок.

Українські партизани, згідно з планом операції, мусять підірвати 90 000 рейок. Це близько 2-х процентів їх загальної кількості на залізницях окупованої території України. Авторами згаданої операції не враховувалося те, що зняті рейки можна було хутко замінити, що перебиті пополам або пошкоджені на стиках рейки не можна вважати знищеними. Їх зварюють і знову кладуть на колію. Так, зокрема, в перші повоєнні роки ходили наші поїзди по «знищених» фашистами рейках. І лише рейки, перебиті натроє, не можна було укладати на колію без заводської обробки. В той же час відбудова, ремонт паровозів, які зазнали аварії під час вибухів мін, справа набагато складніша, ніж заміна підірваних рейок.

Слід сказати, що всі німецькі підприємства здатні були відремонтувати за місяць усього 400—500 паровозів, та й то за умови незначного пошкодження їх. А вартість одного паровоза приблизно дорівнювала вартості трьох важких танків. До цього треба додати, що танки з Німеччини до Харкова своїм ходом не йшли, їх доводилось доставляти поїздами.

У відповідь на доповідну записку технічного відділу УШПР Центральний Комітет КП(б) України вирішив, що в «рейковій війні» ми участь брати будемо, проте одночасно Український штаб партизанського руху повинен вжити всіх заходів до збільшення кількості висаджених ешелонів з допомогою найпередовішої сучасної техніки, що насамперед треба руйнувати мости, які мають першорядне значення для противника.

Отже, тактика Українського штабу партизанського руху — це війна на рейках. Де ж не вистачає засобів і досвідчених мінерів для активних диверсій, там слід впроваджувати «рейкову війну».

Великих успіхів у «битві на рейках» добилося Чернігівсько-Волинське з'єднання.

Ще в Москві ми не раз розмовляли з Олексієм Федоровичем Федоровим про війну на комунікаціях ворога, про її значення для допомоги радянським військам на фронті. Федоров був моїм однодумцем та однодумцем ініціатора партизанської підривної справи Старинова.

Перед виходом на операцію «Ковельський вузол» 11 червня 1943 року це з'єднання одержало з радянського тилу 4 тонни вибухівки, 500 нових автоматичних мін сповільненої дії (МСД-5), 1500 механічних мін з необхідним спорядженням.

Заступник командира з'єднання по диверсійній роботі старший лейтенант Олексій Семенович Єгоров розгорнув велику підготовчу роботу до наступних боїв на залізницях. Секретар Волинського підпільного обкому партії О. Ф. Федоров мобілізував на операцію «Ковельський вузол» 13 підпільних райкомів партії і комсомолу, бо головним завданням обкому було виведення з ладу залізничного вузла.

Олексій Федорович не лише організовував диверсії. Він був також одним з авторів нового у тактиці підривної справи: одночасно посилав на місяць—півтора багато диверсійних груп у складі 5—7 чоловік. Ці групи мінували колії мінами раптової і сповільненої дій. Після вибуху гітлерівці, як завжди, посилювали охорону залізниці. Тоді виручали партизанів нові міни, закладені з таким розрахунком, аби щодня їх вибухало під ешелонами три-чотири. При масовому застосуванні вони завдавали ворогові величезної шкоди.

Федоров керував диверсійною роботою гнучко, оперативно, сам виїжджав у ті групи й загони, де в силу різних причин послаблялась активність підривників. Коли ворог почав направляти ешелони в обхід Ковеля, Олексій Федорович перекинув з ділянки Ковель — Сарни кращих підривників на залізницю Брест — Пінськ, де вони взаємодіяли з білоруськими партизанами.

Основні загони мінерів мали радіостанції, через які підтримували зв'язок із штабом з'єднання та з УШПР. Все нове у диверсійній практиці одразу ж ставало відомим Українському штабові партизанського руху. Про

кожну новинку в тактиці противника по охороні доріг і в протидії німецьких саперів теж негайно сповіщалося УШПР. Ці відомості після узагальнення передавалися в усі партизанські з'єднання і загони.

Скажу відверто, мені ніколи з таким піднесенням не працювалося в УШПР, як після повернення з партизанських країв. З донесень Ковпака, Бегми, Федорова (чернігівського) і Федорова (ровенського), Грабчака, Яремчука та інших командирів ми відчули розмах справді великої війни проти гітлерівців. І початок цьому було покладено в дні історичної битви під Курськом. Я вважаю заслугою УШПР у цей відповідальний час те, що він підготував партизанські загони до боротьби на рейках, забезпечував їх вибухівкою і мінами, послав у рейди цілі з'єднання. Завдяки радіозв'язкові УШПР міг допомагати підривникам порадами, застереженнями, відомостями агентурної розвідки, координував дії загонів і диверсійних груп, націлював народних месників на удари по найважливіших об'єктах ворога.

Вибухи на залізницях Ковельського вузла розпочалися якраз у дні наступу фашистських військ на Курській дузі. Майже 70 ешелонів проходило щодоби коліями цього вузла до фронту. На 1 серпня мінери з'єднання підірвали, спалили і частково зруйнували 65 ворожих ешелонів. Фашисти змушені були уповільнити швидкість поїздів з 50 кілометрів на годину до 25—30. На ніч ешелони скупчувалися на великих станціях під сильною охороною. Пропускна спроможність вузла і всієї залізниці значно знизилася. Солдати й офіцери, яких направляли до місць боїв, тепер по кілька днів тинялися на вокзалах, а танки, самохідки стояли в складах на запасних коліях. Тисячі тонн хліба та іншого продовольства, награбованого на Україні, лежали на складах.

Підривники з'єднання генерал-майора Федорова організували справжнє полювання за ворожими поїздами, подаючи приклад активної боротьби на залізниці. Скоро федоровці стали висаджувати ешелони не тільки вночі, а й удень. Кількість составів, які проходили через Ковельський вузол, значно зменшилась, а втрати ворога за серпень збільшилися утричі.

За знищення німецьких ешелонів десятки мінерів і підривників були удостоєні нагород Батьківщини, а Федір Йосипович Кравченко, Всеволод Іванович Клоков,

Петро Андрійович Марков, Володимир Володимирович Павлов, Володимир Іларіонович Бондаренко, Дмитро Миронович Резуто, Борис Пилипович Калач, Олексій Семенович Єгоров одержали звання Героя Радянського Союзу. Кавалерами ордена Леніна стали мінери Михайло Максимович Глазок, Василь Іванович Кузнецов, Федір Ілліч Лисенко. За керівництво операцією «Ковельський вузол» командира з'єднання Олексія Федоровича Федорова було удостоєно другої Золотої Зірки Героя Радянського Союзу. Комісарові з'єднання Володимирові Миколайовичу Дружиніну присвоїли звання Героя Радянського Союзу.

Якраз у день початку операції «Ковельський вузол» я змушений був подати Федорову дуже сумну телеграму. Напередодні при виході з оточення загинув у Злинковських лісах один з організаторів партизанської боротьби на Україні, секретар Чернігівського обкому партії, командир з'єднання Микола Микитович Попудренко. Я спитав у телеграмі, кого генерал Федоров може рекомендувати на посаду командира Чернігівського з'єднання. Федоров відповів: Федора Івановича Короткова, а комісаром — Семена Михайловича Новикова.

Чернігівські партизани й увесь склад УШПР глибоко сумували з приводу загибелі Попудренка. Його бойові побратими, як на схід від Дніпра, так і на Ковельському вузлі, мстилися за свого талановитого командира і щирого друга, який дуже любив людей і рідну землю.

З'єднання Олексія Федоровича Федорова пред'явило найбільший в історії воєн партизанський рахунок ворогові. Під час битви наших військ за Харків, Дніпро і Київ це з'єднання пустило під укіс 549 ворожих ешелонів з живою силою, технікою, продовольством, устаткуванням та іншим награваним добром, не кажучи вже про те, що сотні поїздів не могли вчасно дійти до фронту, де фашисти так потребували допомоги. Під час операції «Ковельський вузол» було вбито й поранено тисячі гітлерівських солдатів та офіцерів.

Полковник Старинов мав сенс назвати операцію «Ковельський вузол» історичною партизанською баталією.

В радіограмі 1 вересня 1943 року генерал-майор Федоров повідомляв у ЦК КП(б) України:

Залізниці Ковель — Сарни, Ковель — Брест, Брест — Пінськ повністю паралізовані. Колії Ковель — Холм, Ковель — Ровно паралізовані частково. Цих результатів добилися при повсякденній допомозі Центрального Комітету КП(б)У та Українського штабу партизанського руху.

Від ЦК КП(б) України генерал-майорові Федорову була надіслана відповідь:

Ваша телеграма № 706 одержана. Поздоровляємо вас, командирів, комісарів, усіх партизанів і партизанок, які добилися блискучих бойових успіхів по виведенню з ладу ворожих комунікацій Ковель — Сарни, Ковель — Брест, Брест — Пінськ.

Тих, хто відзначився, представте до нагород. ЦК КП(б) України впевнений, що весь особовий склад керованого вами з'єднання в дальшому завдасть ще відчутнішого удару по ворожих комунікаціях.

Заступник начальника УШПР полковник Ілля Григорович Старинов писав Федорову:

Дорогий Олексію Федоровичу!

Ваші липневі й серпневі успіхи відкрили новий етап у діях на залізничних комунікаціях ворога.

Ваше з'єднання вперше в світовій історії завдало таких могутніх ударів по ворожих комунікаціях, які сильно охороняються...

У розгромі ворога й вигнанні його з Лівобережної України, безумовно, одним із вагомих факторів буде повне закриття вами таких найважливіших магістралей, як Брест — Ровно, Брест — Пінськ і Ковель — Сарни.

У найближчий час ми матимемо можливість довести, що в дійсності ваші успіхи були більшими, ніж ви передавали у звітах. Уже й тепер із свідчень полонених ясно, що для перекидання військ із Гамбурга до Харкова противникові доводиться користуватися румунською залізницею, тобто подовжувати шлях на тисячу кілометрів...

Звичайно, на залізницях у цих важливих районах діяли не лише групи підричників Олексія Федоровича Федорова. Ешелони, які проходили далі на схід, знищувалися підривниками з'єднання Василя Андрійовича Бегми, Івана Пилиповича Федорова, Степана Федоровича Маликова, Андрія Михайловича Грабчака, мінерами команди окремої бригади Антона Петровича Бринського та інших партизанських формувань. Часто паралізованими бували також Сарненський і Коростенський вузли. До цієї диверсійної роботи треба додати діяльність білоруських, смоленських, орловських партизанів, підричників із Черкащини, Кіровоградщини, Сумщини, диверсійні дії партизанів Київщини, Чернігівщини.

4

У книзі «Підпільний обком діє» О. Ф. Федоров приділив немало уваги діям підричників-мінерів свого з'єднання. Ми ж зупинимось тільки на кількох іменах, яким судилося першим застосовувати міни МСД-5, що відіграли найбільшу роль у знаменитій операції «Ковельський вузол».

...Всеволод Іванович Клоков народився в робітничій сім'ї в Усть-Катаві Челябінської області 1917 року. 1939-го він закінчив інститут інженерів залізничного транспорту і збирався зайнятися науковою роботою. Але серце повело його добровольцем на війну з білофінами.

На початку Великої Вітчизняної Клоков служив артилеристом. Як і багатьом, йому довелося багато тижнів виходити з оточення, в яке потрапила його частина під Могильовом. Надія пробитися через лінію фронту не збулась: він був уже далеко. І 26 воїнів, у тому числі й Клоков, восени 1941 року приєдналися до кінної групи Лощакова з Чернігівського обласного партизанського загону.

Як тільки в загоні з'явилася вибухівка, Всеволод Іванович попросився у диверсійну групу Олексія Михайловича Садиленка. Колишній будівник паровозів, Клоков тепер став їхнім знищувачем.

Одного березневого дня 1942 року Всеволод Іванович Клоков повів групу підричників на залізницю Гомель — Новгород-Сіверський. Шлях неблизький — 60 кілометрів.

Аж на світанку наступного дня вийшли патріоти до залізниці.

Підрильники замаскували під шпалою міну. Стали чекати наближення поїзда, щоб тоді смикнути за шнур.

Здійнялася віхола. Морозний вітер пронизував партизанів наскрізь. А поїзд не йшов.

— Почекаємо ще, — сказав Клоков.

Підрильники, щоб не закоцюбнути, тиснулися один до одного. Сніг засипав їх зовсім.

По обіді на колії з'явилися ремонтники в супроводі німецьких конвоїрів. Поколупавшись біля рейок, ремонтники пішли.

А поїзда все не було.

— Що ж далі? — спитав боєць у командира, ледве ворухачи губами.

— Заберемо міну і... в табір, — неохоче відповів Клоков. — Це — наша поразка.

Підрильники були пригнічені. Отак намерзнутися і без толку. Поверталися глибоким снігом, напівголодні, з обмороженими ногами.

Клоков боявся, що не зможе зовсім ходити на диверсії. А без цього не мислив бути партизаном. Його лікували, він сам робив усе, аби звестися на ноги. В Клетнянських лісах восени 1942 року остаточно вилікувався і повернувся до підрильників. Чи не найбільш цілющими ліками були для Всеволода Івановича його сила волі, його прагнення знищувати ворожі ешелони.

Клоков став ходити на диверсії з так званими в партизанському побуті «міною на паличку», «на шомпол» та міною зі спрощеним висадником — «на шнур».

Як тільки ворог навчився відшукувати міни на колії, Клоков сконструював свій варіант «нахабної міни», що мала два заряди, сполучені між собою дротом, яку партизани прозвали «балалайкою». Як і всяку «нахабну міну», цю встановлювали тільки тоді, коли паровоз перебував у безпосередній близькості до мінерів, тобто коли гальмовий шлях уже не рятував поїзд від вибуху. «Балалайка» вибухала у двох місцях, удар її був сильнішим од звичайної «нахабної міни». «Грали» на «балалайці» частіше взимку, коли колії вкривав сніг, який утруднював установку мін інших типів, коли майже неможливо було замаскувати встановлену міну. Мінери-«балалаєчники» — мужні, спритні, кмітливі партизани.

Нерідко вони ставили міни на очах у машиніста та обслуги поїзда, нерідко потрапляли під обстріл противника.

Найповніше Клоков-підричник розкрився на виконанні Чернігівсько-Волинським з'єднанням операції «Ковельський вузол», де він був командиром диверсійної групи.

Після виходу з'єднання в район Ковеля заступник командира по диверсійній роботі старший лейтенант Олексій Семенович Ёгоров доручив Клокову випробувати на залізниці Ковель — Сарни нову автоматичну міну сповільненої дії. На цю операцію пішов і двадцятидворічний москвич, колишній студент інституту залізничного транспорту Володимир Павлов.

Павлов перебував у Чернігівському партизанському загоні з осені 1941-го. Влітку наступного року став підривником. Рідко яка диверсія відбувалася без його участі.

І от 7 липня 1943-го Всеволод Клоков і Володимир Павлов з десятима підривниками в супроводі групи прикриття вирушили встановлювати міну нової конструкції.

Клокова і Павлова не могла не хвилювати та обставина, що партизани не знали властивостей нової міни. А перед цим, як на те, ще й інструктора поранило.

Опівночі група підійшла до залізниці. Вирубку між лісом і колією закидано сухим хмизом. Це щоб охорона могла чути хрускіт під ногами підривників. До семафора станції Маневичі — всього якийсь кілометр. Патрулі час од часу проходили аж за семафор. А в кількох сотнях метрів од нього стояла «будка», обнесена земляним валом. В ній перебували солдати охорони.

Партизани залягли й стали спостерігати за колією і німецькими патрулями. В напруженій тиші минуло дві-три години. Потім бійці групи прикриття розійшлися по визначених місцях. За п'ятдесят кроків від колії залишився зв'язковий.

— Пора,— прошепотів Клоков, потиснувши руку Павлову.

І вони поповзли до насипу.

Під ліктями, коліними похрускує сухий сосновий хмиз. Десь на болоті кигикнула наполохана пташка. Клокову і Павлову здалося, що гілочки захрустіли сильніше, що ось-ось той хрускіт почують гітлерівці. З патрулями можна розквитатися: Павлов і Клоков озброєні автома-

тами. Але ж головне — встановити нову міну, випробувати її.

Український штаб партизанського руху покладав на неї багато надій, жде не діждеться результату операції. Застосування мін сповільненої дії мало паралізувати залізницю в час, коли фашисти стали пильно охороняти їх і навчилися знешкоджувати міни, які партизани ставили донині.

Павлов провалився ліктем у виямок. Стукнулась об землю міна.

— Обережніше. А то вірвемося, так і не діставшись до колії,— пошепки каже Клоков.

— Рано вмирати. Треба подивитись, як вона вибухне під ешелоном.

Ось підричники вже на колії. Поклали на шпали автомати. Розіслали плащ-палатку. Клоков став копати яму під шпалою.

Лопата подзвонює, візаючись у щєбінь і дотикаючись рейки. Взялися вигрібати гравій руками. Працювали так, що аж піт лився п'ятоками.

«Тільки б удалося. Тільки б поталанило»,— думав Клоков, пригадавши березневу ніч і день на новгород-сіверській ділянці залізниці, коли поморозив ноги, так і не пустивши під укіс ешелону.

Гальку й пісок складали на розіслану плащ-палатку з такою обережністю, щоб жодна пучка не впала на запарошене сажею полотно. Ця робота їм давно відома. От лише нова міна... Скоріше б установити, доки не нахопився патруль!

Ось Клоков уже «настроює» електроліт міни на заданий термін. Міну обережно опускають до ями і загортають.

Позаду шарудіння і нетерпляче:

— Скоріше кінчайте. Розвиднюється! — Це голос п'ятнадцятилітнього Миколки Слупачка, нерозлучного і вірного побратима Павлова, котрий ходив за Володимиром тінню.

В голосі тому пересторога, але більше невдоволення: ставити нову міну чомусь не взяли його, Миколку, а залишили зв'язковим.

— Замаскували? Я покроплю те місце мазутом! — вийняв він пляшку.

— Іди на своє місце! — обернувся Клоков.

На сході жевріє. Грізно бовваніє на тлі неба огорожа навколо «будки» і сама «будка».

Клоков ще раз обдумує, чи все зроблено як слід. Потім киває Павлову, і той підставляє мішок, куди зсипають зайву землю.

Мінери залишають колію. Але справі не кінець. Вони обов'язково повинні глянути на результати дії нової міни.

Світає. Бредуть патрулі. Підричники хвилюються. Не помітили б. Пройшли, потім вернулися назад.

Та ось із Маневичів у західному напрямку загуркотів ешелон. Клоков, Павлов, їх товариші не відривають очей од місця, де лежить міна. Поїзд промчав.

Згодом пройшов ще один. Потім ще і ще гуркотіли состави.

Павлов не витримує:

— Мабуть, щось неправильно змонтували! Чи несправна міна. Піду, перевірю.

— Не смій, — застеріг Володимира Всеволод. — Виїматимеш, зірвешся сам. Це тобі не «балалайка», не «міна на паличку».

Бубонить хтось із бійців, лає винахідників і тих, хто надіслав такі міни...

Вже полудень. Над лісом, поміж білих хмар проглядає тепле липнєве сонце. Партизани ждуть...

По колії йде обхідник. Раптом він зупиняється, уважно розглядає місце, де закопано міну. Озирається сюди-туди і щодуху мчить до «будки». Певне, фашистський лакуза здивований. Щойно пройшов ешелон і на тобі — під рейками міна? Коли встигли закласти її?

Павло кидає рішучий погляд на Клокова, і той каже:

— Давай.

Володимир, пригинаючись, біжить, перетинає узліссям дорогу обхідникові. Ще кілька секунд — і перевертня розстріляно з автомата.

Група партизанів тепер змушена відійти од залізниці. Патрулі вдарили на сполох. Зататакали ворожі кулемети.

Володимир Павлов наздоганяє своїх:

— Таки несправна міна. Вночі треба зняти її.

Клоков мовчить. Слова друга вразили його прямісінько в серце. Може, й несправна. Може, не так установлена...

Та що там гадати! Клоков ладен ставити нову або повзти вночі до цієї і перевіряти її. Він ладен з нею морочитися й морочитися, аби довести партизанам її бовздатність. Адже сьогодні другий день битви під Курськом! Скільки попереду роботи у партизанських підрильників! Без таких мін їм не перекрити по-справжньому залізниць.

Раптом — вибух! Обличчя мінерів проясніли від усмішок.

А Миколка Слупачок закричав:

— Ура! Якби я покропив те місце мазутом, обхідник не помітив би міну. І ми оце бачили б, що там за ешелончик полетів шкереберть!

— Побачимо! За мною, Колю!

І невтомний Павлов побіг з нерозлучним Миколкою до залізниці. Дізнатися про результат вибуху! А він — непоганий: німецький ешелон з продовольством валявся під насипом. Автоматична міна сповільненої дії спрацювала!

Повернувшись до табору, підрильники Клокова знову взяли міни і рушили до колії. Це було перше масове «нашпиговування» залізниці новими «гостинцями». Тільки в районі станції Маневичі було встановлено 10 мін, які мали вибухати через кілька днів.

Третьої ночі у Всеволода в руках вибухнув капсульдетонатор. Поранило палець. Але не біль мучив Клокова. Цей вибух викликав у підрильників недовіру до нової міни, побоювання її. Бо ще раніше зривався капсуль в інструктора Малишева. Людина досвідчена, інженер Клоков розумів, що таке ставлення багатьох командирів і мінерів до нової міни може пагубно вплинути на завдання «Ковельський вузол». А дорогий кожен день, кожна година. Фашистські ешелони сунуть на схід.

— Товаришу Єгоров! — звернувся Клоков до заступника командира з'єднання по диверсійній роботі. — Міна чудова. Таку нам і треба. Капсуль вибухнув у мене тому, що не я готував його. Свого в темряві не знайшов. Дозвольте продовжувати мінування залізниці!

Тієї ночі група прикриття з тридцяти бійців, з двома кулеметами, охороняла мінерів. Розділившись по двоє, мінери взялися до роботи. Стелився невеличкий туман. Підрильники працювали недалеко від ворожої охорони. Поки їх помітили, перша двійка встановила міну.

Спалахнув бій між патрулем і партизанами. Здійнялися в небо освітлювальні ракети. Світляні кулеметні траси розітнули мряку.

Кулі лопотіли, впиваючись у шпали, в виском рикошетили від рейок. Довелося сповзати з насипу.

Підричники третьої групи не встигли замаскувати встановлену міну.

Клоков невдоволений:

— Ви знаєте, що це означає. Німці доберуться до її пупощів! Забрати міну!

Група прикриття розпочинає шалений вогонь по «будці» і патрулях. Мінери доводять справу до кінця і повертаються до своїх.

На мінах, поставлених уночі, підірвалося два ешелони. Це була нова перемога взводу Клокова. МСД-5 приживалася.

Але стурбованість не покидала Всеволода; зрештою він не витримав — пішов радитись із Дмитром Резуто.

Резуто — залізничник з дитинства: народився в сім'ї колійного обхідника біля Києва. У партизанах спершу був бійцем-постачальником, а під час рейду на Правобережну Україну в березні 1943 року став підривником. Як Клоков і Павлов, Резуто — досвідчений, сміливий мінер, ентузіаст нових мін.

— Дмитре! — звернувся до нього Всеволод. — Минулої ночі наші не встигли було замаскувати міну. Такі випадки ще траплятимуться. Треба мати гарантію недоторканності «емседушки».

— Я думав над цим, — відповів Дмитро. — Треба сьогодні ж сказати Єгорову, мінерам... Хай усі помізкують над тим, як зробити міну недосяжною для ворога. Тим більше, що командування з'єднання та УШПР раз по раз вимагають цього.

І мінери з'єднання Федорова стали думати над новим пристроєм, який не дозволяв би фашистам безкарно чіпати МСД-5. «Конструкторське бюро» очолили Єгоров, Клоков і Резуто. До авторського колективу увійшли всі мінери. Винайдений пристрій створював ще одне, таємне електрополе, яке й давало майже вичерпну гарантію, що міна цілою виїнята не буде.

Про свій винахід фєдоровці відразу ж сповістили в УШПР. Ми в докладній радіограмі розповіли про цей пристрій підривникам інших загонів та з'єднань.

Група Всеволода Клокова за серпень і початок вересня пустила під укiс на дільниці Ковель — Сарни 33 ворожих ешелони. Підривна робота пішла так жваво, що фашистам лише інколи вдавалося провести состав. І то через нестачу вибухівки у партизанів.

У вересні ворог став водити ешелони в обхід, по колії Брест — Пінськ. І Федоров послав на цю ділянку своїх мінерів на чолі з Клоковим.

Білоруські партизани й самі не давали перепочинку німецьким транспортникам та їхній охороні. Про це свідчили довжелезні вирубки дерев обабіч залізниць. А в тих місцях, де колії проходили серед лісових масивів, фашисти ставили посилену варту, на ніч умикали прожектори. Мінувати залізницю на відкритій місцевості тими засобами, які мали білоруські партизани, було майже неможливо. Ці міни ворог виймав. А поставити «нахабну» вдавалося не завжди. Тож білоруси, запроцонувавши підривникам з України групу прикриття, спитали, де буде мінуватися дорога.

Клоков відповів:

— Там, де найменше німці чекають. Десь на безлісному перегоні. Нашого «гостинця» не помітять обхідники, бо то не «міна на паличку», і діятиме вона, коли ми захочемо.

Партизани презиралися. Вони вже чули про битву на рейках, яку розгорнули навколо Ковеля, Сарн, Коростеня українські з'єднання. Прочули вони й про ті дивні міни, що не піддаються знешкодженню, коли і вдасться виявити їх. Вибухають при найменшому дотикові до них.

— Скільки у вас таких мін? — запитав командир білоруських партизанів.

— Двадцять.

— «Махнемо»? Дві міни — на ящик толу?

— Гаразд, — погодився Клоков. — І навчу вас установлювати їх.

В першу ж ніч білоруські підривники, детально проінструктовані Клоковим, вирушили на залізничний перегін лісового району. Спалахнула стрілянина. Від прожекторів і освітлювальних ракет стало видно, хоч голки збирай.

А тим часом Клоков в друзямі дістався на безлісну ділянку колії і став мінувати її. Перші «емседушки»

були встановлені аж на п'ятнадцять днів наперед! Того разу закопали шість мін.

Другої ночі підрильники Клокова поставили три міни, уже на ближчий строк. Так було і наступної ночі.

Білоруським партизанам за цей час не пощастило пустити ешелон під укіс, бо довелося тримати бій з охороною.

Четвертої доби група Клокова закопала ще кілька «сюрпризів».

П'ятої прибув Олексій Федорович Федоров і нагрімав на Клокова:

— Коли будуть вибухи? Коли?!

— Вже скоро, — відповів Клоков. — Цієї ночі будемо мінувати на післязавтра.

— Гляди мені, стратег! — посварився Федоров. — Від тебе їду до Кравченка, подивлюсь, як у нього справи.

Федір Кравченко, бойовий побратим Григорія Балицького ще з сорок другого року, осів на залізниці Брест — Ковель. Його підривна група зросла до міцного загону імені Богуня.

Генерал-майор Федоров поїхав у супроводі автоматників до Кравченка, а Клоков продовжував мінувати дорогу, хоча робити це ставало дедалі важче. Білоруські партизани іронічно посміхалися. Ще б пак! Ось уже сім днів, як прибули сюди мінери генерала Федорова, а ще жодного поїзда не зірвали. Навіть після того, як нагрімав сам командир з'єднання, і то ніякогісінького результату.

Нарешті з полотна залізниці у табір білоруського загону повернувся Клоков:

— А тепер можна й закурити, щоб дома не журилися. Вісімнадцять мін стоїть, крім них дві встановлено з участю ваших мінерів.

— І коли ж вони забахкають?

— Завтра, після проходу двох перших поїздів. Тобто зірветься третій, — відповів Клоков.

Настало завтра. Пройшов на чималій швидкості один, за ним другий ешелон. Третьому судилося звалитися з рейок. Це сталося опівдні.

І почалося... Ледь загарбники розтягнуть залізничку з колії і вкладуть нові рейки, дивись, перевернувся ешелон в іншому місці. Так, ніби за графіком, вибухали все нові й нові міни.

Фашисти кинули цілий легіон охоронників на прочісування лісу. Та состави, як і раніше, летіли шкереберть.

На сьомий день для фашистів скоїлося найстрашніше: вибухнуло і спалахнуло аж чотири ешелони.

До Клокова знову навідався генерал Федоров.

— Чув. Чув уже,— всміхався Олексій Федорович.— Поліцаїв одправили в концтабір, почали розстрілювати за те, що «допомагали партизанам мінувати дорогу».

— От що значить працювати в запас! — не втримався командир мінерів білоруського загону.— Дивина та й годі! Сидиш собі, печеш бульбу, а ворожі состави, мов ті горіхи між дверима, лускають.

— Діло зроблене. Мін і толу нема,— каже Клоков командирові з'єднання.— Що далі?

— А про це поговоримо,— відповів генерал Федоров.— Підеш заступником командира по диверсійній роботі на третю залізницю.

— Яку це третю?

— До Балицького,— сказав Федоров.

— Важкувато, Олексію Федоровичу,— зітхнув Клоков.— Григорій Васильович людина з характером. Це видно навіть з того, що воює він з тріском і шиком.

Балицький справді наводив жах на окупантів. Він не лише підривав состави, а й, «прошиваючи» автоматно-кулеметним вогнем, брав їх штурмом. Командир гукав: «Вперед!», і партизани бігли зі снопами, інші — з в'язками сіна, ще інші — з пляшками бензину. І спалювали те, що вціліло після вибуху.

Загін Балицького дислокувався поблизу табору полковника Медведєва, агентурна розвідка якого, очолювана Миколою Івановичем Кузнецовим, завдяки ровенському підпіллю, була на високому рівні. Григорій Балицький міг знати заздалегідь про рух особливого ешелону і саме йому завдати смертельного удару.

Зовсім недавно Кузнецов передав Балицькому, що йтиме важливий состав до Ровно. Який саме, точно сказати не міг, але що незвичайний, це точно.

І Балицький повів загін на перехват цього ешелону.

Після вибухів двох мін партизани з вигуками «ура» ринулись до вагонів. Та на здивування самого Балицького і його відчайдушно хоробрих бійців, які за своїм командиром завжди ладні були в огонь і в воду стрибати, цього разу грімкотливого фейєрверка з боєприпасів

не сталося. По партизанах ударили спершу поодинокими пострілами, а потім — автоматними чергами. Бійці були здивовані, коли виявили, що по них стріляють жінки зі спілки гітлерівської молоді в уніформі есесівців. Напевне, від страху, але опір чинили вони впертий.

Загін Балицького вже мав на рахунок 50 перекинутих поїздів, коли Клоков прибув туди заступником по диверсійній роботі. Як тільки Балицький побачив нові міни в дії, то відразу ж належно оцінив їх. Невдовзі його підричники висунули гасло: «Жовтневі — сто ешелонів!»

Підричники Балицького — Клокова встигли підкласти 50 мін МСД-5 і довели загальний рахунок до ста знищених ешелонів.

5

Ще 12 серпня 1943 року в УШПР на моє ім'я генерал-майор Федоров дав радіограму про те, що з'єднання з 8 липня по 10 серпня знищило 123 ешелони ворога і дороги Ковель — Сарни, Брест — Пінськ і Ковель — Брест цілком паралізовані.

Ми вже говорили, що на магістралі Брест—Ковель діяв Федір Кравченко, побратим Балицького по диверсіях ще з 1942 року. В Кравченкові поєднувалися холонокровність, точний розрахунок, рішучість і завзятість. Кравченко ніколи не покидав району дій, не виконавши завдання. Він умів знаходити вихід із, здавалося б, безвихідних ситуацій.

Якось у серпні 1942 року біля станції Закопитте, на залізниці Брянськ — Гомель, фашисти так посилили охорону, що до колії неможливо було підійти. Агентурна ж розвідка донесла, що йтиме ешелон з військами. Кравченко запропонував підірвати цей состав з офіцерами танкових та авіаційних частин біля семафора, де ворожа охорона пильнувала не так сильно. Три закладені заряди вибухнули водночас. Партизани обстріляли вагони, які не звалилися, кулеметним вогнем. Наспіла охорона стала відповідати з автоматів. Зчинили стрілянину й офіцери, що вціліли. Підриникам довелося туго. Вони не могли підняти голови. Кравченко відвернув на себе увагу німців і дав змогу основному складові мінерів одійти до лісу.

В листопаді 1942 року Кравченко лежав у московському госпіталі. Його мучила виразка шлунку. Повернувся він у ворожий тил тоді, коли з'єднання Федорова рушило в Ковельський рейд. Кравченко створив диверсійний загін імені Богуна. Про бойові діла цього загону свідчить той факт, що рух поїздів на такій важливій магістралі противника, як Брест — Ковель, з другої половини липня 1943 року був майже припинений.

Для організації загону немало зусиль і хисту віддав старшина цього загону Володимир Бондаренко. За станом здоров'я його не пускали в тил ворога. Але Володимир просто втік з госпіталю і разом з лікарем Гнідашем приземлився на партизанському аеродромі біля села Борове.

6 листопада 1943 року група бійців добиралася до штабу з'єднання і коло міста Любешів Волинської області натрапила на засідку націоналістичної банди. В бою з нею загинув Герой Радянського Союзу Володимир Іларіонович Бондаренко — скромний, роботящий і безмежно хоробрий старшина загону імені Івана Богуна.

...На залізниці Ковель — Сарни від Чернігівсько-Волинського з'єднання діяв диверсійний загін імені Щорса. Його командиром був двадцятидворічний Борис Калач — вихованець ФЗУ, токарь за спеціальністю. Він брав участь ще у диверсіях під Гомелем, де було знищено чотири ешелони. А перед операцією «Ковельський вузол» йому доручили укомплектувати загін підричників. Бійцями його загону, що діяв на дільниці Ковель — Сарни, були юнаки шістнадцяти-двадцяти двох років.

Молодь віддавала диверсійній роботі весь свій запал. Загін Калача підірвав 50 ешелонів, з них 12 — сам командир, за що його, як і мінерів Клокова, Павлова, Резута, Кравченка та Бондаренка, удостоїли звання Героя Радянського Союзу.

Поблизу Сарн діяли групи мінерів з'єднання Івана Пилиповича Федорова. Влітку 1943 року підричники Ровенського з'єднання систематично виводили з ладу залізницю. Особливо активно попрацювали вони на колії

Сарни—Лунінець, куди підривні групи посилав кожний загін.

Загін імені Олександра Невського під командуванням Диковицьких (Сергія Івановича — батька-командира, Миколи — сина-комісара та Андрія — сина-начштабу) в перші ж дні Курської битви знищив пором, висадив у повітря чотири мости на залізниці й шосе.

Загін Максима Місюри підірвав шість мостів на дорогах району Столін — Висоцьк.

В результаті цих диверсій на залізниці Лунінець — Сарни і на автомобільних шляхах рух у напрямку Сарн був припинений на тиждень.

Обидва ровенські з'єднання виконували завдання УШПР по виведенню з ладу Сарненського залізничного вузла. Вони застосовували як тактику «війна на рейках», так і тактику «рейкова війна». Про це свідчать радіограми, передані ровенськими з'єднаннями в Український штаб партизанського руху:

Штабові.

30.06. 1943 року загони Ровенської області «За Батьківщину» (командир Новиков) та імені Чапаєва (командир Кабанов) здійснили наліт на станцію Біла. Бій тривав дві години. Німці викликали на допомогу бронепоезд із Сарн. Вбито більше 15 солдатів противника, підірвано залізничне полотно у кількох місцях, знищена лінія зв'язку. На залізниці поставлено міни МСД. Дорога була виведена з ладу на кілька днів.

Наші втрати — п'ять чоловік убитими й пораненими.

6. 07. 1943 року.

Штаб, Строчаку.

9. 07. 1943 року загін імені Кармелюка (командир Шитов) із з'єднання Федорова пустив під укіс ешелон противника між станціями Рафалівка — Антонівка, який ішов з боеприпасами на схід. Розбито паровоз, пошкоджено 15 вагонів. Убито й поранено кілька чоловік охорони. Боеприпаси ще довго вибухали після диверсії.

Бегма.

Штаб, Строкачу.

Група партизанів загону імені Богдана Хмельницького (командир Степан Шмат) зірвала шосейний міст довжиною п'ятнадцять метрів біля станції Гулькевичі. Міст мав велике значення для руху транспорту противника.

Групу очолював секретар райкому комсомолу Огнєв.

20. 07. 1943 року.

Бегма.

Штаб, Строкачу.

Підривна група Олексія Асоскала (загін Максима Місюри) 28. 06. 1943 року замінувала дорогу біля станції Колки. Німці помітили міну. Але міна вибухнула, коли її виймали. Вбито 6 гітлерівців, у тому числі німецький технік-мінер, за яким наші мінери весь час полювали...

З'єднання Василя Андрійовича Бегми і Івана Пилиповича Федорова посилали своїх підривників також на магістралі Брест — Ковель, Брест — Пінськ, де особливо активно діяли підривники Федорова (чернігівського) і де проводили диверсії білоруські партизани.

Між партизанськими командирами іноді виникали суперечки за райони дій з'єднань і загонів. Але вони, звичайно, були не на користь партизанській боротьбі, і саме життя геть відкидало їх. Підривники багатьох загонів просто полювали на ворожі ешелони й особливо там, де рух пожвавлювався.

Мінери з'єднань Бегми, Федорова (ровенського), бригади Бринського йшли на завдання як на важливу й почесну роботу.

Помічник Бринського Лев Йосипович Магомет так розповідав про підготовку бійців до диверсії:

— Перед тим, як йти на завдання, кожен боєць групи старанно готував технічні засоби, мився і надягав чисту білизну. Потім ми інструктували бійців, ще і ще раз нагадували про нові пристрої до міни, про обережність у поводженні з нею, вимагали від кожного бути дисциплінованим. На завданні горілка — ворог. Це знав кожен підривник... Коли ж група поверталася, її зустрічали,

земов гірників із стахановського вибою. Підризникам — смачніший обід, кращий шмат баранини, підризникам наливає по чарці сам командир, комісар або заступник командира по диверсіях.

Фашисти не лише вирубували ліс обабіч залізниці у глибину на 100—200 метрів. Влітку 1943 року мости, навіть водостічні тунелі огорожувалися колючим дротом у кілька рядів. Біля них споруджувалися двоти. Гітлерівці стали використовувати мирних людей на виявленні та знешкодженні мін. Це було ще одне варварство недолюдів-нацистів.

Як же продовжувати диверсії, щоб не страждали від того селяни, яких щодня гнали на колії фашисти-бандити? Ця тривога й навела підризників ровенських з'єднань на думку про створення «нахабної міни», трохи відмінної від тієї, котру в з'єднанні Олексія Федоровича називали «балалайкою».

Кажуть, що одним із співавторів цієї міни став і шістнадцятилітній Ванько Пікулик з білоруського села Тупіци.

Це було на залізниці Брест — Лунінець, недалеко від станції Парохонськ. Іван Пікулик прийшов туди із виводом прикриття на диверсію.

Поїзди вночі не ходили, й партизани чекали до ранку. Погано коротати час у дощову ніч. Підризники повинні бути якнайближче до колії. Ешелон от-от може пройти. Саме цей, на якого очікують, за даними агентурної розвідки, везтиме солдатів на фронт.

Осіння ніч довга й холодна, чого не передумаєш. Думав і Іванко Пікулик. Думав, як знищити ешелон, щоб помститися фашистам за розстріляних батька, матір, за спалену рідну хату.

На залізничній колії з'явилися патрулі. Попереду брів гурт людей, за ним — солдати з собаками на повідках. Вони обнюхували шпали, тикалися мордами в рейки. Слідом за охороною промчала дрезина. Ще згодом прогукотів контрольний поїзд з порожньою платформою.

До партизанів донеслися вигуки патрулів. Вони один за одним махали прапорцем, що колія вільна. Від станції вже йшов ешелон, якого народні месники ждали з самого вечора.

Іванко побіг до залізниці, пригинаючись мало не до самої землі і притискуючи до грудей міну.

Пікулик схилювся над колією. Його помітила охорона й стала бігти до нього, стріляючи з автоматів. А з другого боку все наближався поїзд. Підричники не треба маскувати міну. Він працює на виду у машиніста.

Не допоможуть ні гурт шукачів, ні солдати з собаками, ні контрольний поїзд з платформою. Паровоз безперервно гуде. З-під коліс сиплються іскри: так скриплять гальма.

Та пізно.

Партизани б'ють по паровозу з ПТР і кулеметів. Вибух.

Пікулик, біг, потім котився, приглушений вибухом ним же встановленої міни. Вагони загуркотіли з колії, осипаючи все навкруг понівеченим заліззяччям.

Тяжко пораненого хлопця підхопили друзі.

7

Читає пам'ятає, що літак, який транспортував нові міни загонів Яремчука, при перельоті через лінію фронту був збитий. Тому Василь Максимович деякий час вимушено знаходився на сабуровському аеродромі, щоб одержати вибухівку для диверсійної роботи на залізниці. Правда, більшість особового складу загону рушила на визначені рубежі відразу ж після одержання частини боєприпасів. А за два тижні до них прибув і сам командир.

До речі, загін імені Кармелюка очолював українець, комісаром був росіянин Степанов, начальником штабу — вірменин Георгій Борисян, командиром підривної групи — єврей Мойсей Бреслав, начальником розвідки — росіянин Михайло Аксьонов. У цьому невеличкому загоні були білоруси, поляки, люди інших національностей.

З Мойсеєм Бреславом Василь Яремчук підривав ешелони ще у 1941 і 1942 роках, коли були вони бійцями Харківського загону імені Котовського, яким командували Воронцов і Гуторов. Навесні 1943-го Харківський загін з'єднався з Червоною Армією в районі Охтирки. Мойсей Бреслав знав, що Яремчук знаходиться в московському госпіталі, і коли загін розформували, попросив направлення в Москву на лікування. Він, дійсно, був хворий на серце. Та не лікуватися приїхав Бреслав, а до Яремчука, щоб летіти з ним у ворожий тил.

Не забувається, як прийшли до мене в кабінет Яремчук і Бреслав. Останній дуже схвилювано сказав:

— Хочу летіти з Василем Максимовичем. Хочу бути в партизанах до самої перемоги над Гітлером. Моя доля у ваших руках, товаришу Строкач. Я спеціально прибув до Москви, аби зустрітися з Яремчуком.

— Пустіть,— замовив слово Василь Максимович.— Він — інженер-будівельник. А такі люди потрібні для нових мін. З Бреславом я не раз ходив на завдання. Хай буде дванадцятим...

— Інженер-будівельник,— повторив я задумливо.— Чого тільки не накоїла війна з мирними професіями. Що ж... Бажаю вам десятків нових знищених ешелонів, нових висаджених у повітря мостів.

До початку бойової діяльності в загоні налічувалося 14 чоловік. Ось витяг із наказу В. М. Яремчука:

Тов. Лозовському наказую: групою з п'яти чоловік вийти на залізницю Олевськ — Рокитне і здійснити диверсійну роботу.

Старшим мінером призначаю Бреслава Мойсея Наумовича. Групі даю радіостанцію з радистом Черновим для постійного зв'язку з загonom. Збірний пункт — село Гробуно. Повернутися на збірний пункт 30. 06. 1943 року.

Про дислокацію групи сповістити по радії в штаб загону.

Командир партизанського загону імені Кармелюка
Герой Радянського Союзу *Яремчук*.

Комісар п/загону *Степанов*.
Начальник штабу п/загону лейтенант *Борисян*.

21 червня на ділянці Томашгород — Рокитне ця група встановила біля залізничного моста дві міни — автоматичну ПМС (паровозна міна Старинова) і керовану електромашинкою. Безперервний дощ не дозволив як слід замаскувати керовану, і її виявила охорона. Коли біля міни зібрався гурт ворожих солдатів, її підірвали. Вцілілі гітлерівці кинулися тікати, але потрапили під автоматний вогонь мінерів. 13 окупантів було вбито.

Вибухнула і ПМС. Паровоз, сім вагонів, у тому числі один з німецькими солдатами, один пасажирський —

в офіцерами і п'ять з бойовою технікою, знищені. Пошкоджено 28 вагонів і 1000 метрів залізничної колії. Лозовський рапортував, що група втрат не мала, на операції відзначилися Мойсей Наумович Бреслав і Вячеслав Васильович Хватов.

Це бойове «хрещення» новоствореної групи поклало початок рахункові ешелонів та гітлерівців, знищених загonom імені Кармелюка. Воно запалило всіх бійців і командирів загону на нові ратні діла.

Загін Василя Максимовича Яремчука налічував од 40 до 60 чоловік, мав чотири-п'ять підричних груп, які «обслуговували» півсотні кілометрів залізниці на захід від станції Олевськ.

Знаходячись у тилу фашистських військ, партизани загону імені Кармелюка з перших же днів завоювали симпатію і шану місцевих людей. «Не дають тобі їсти в тій хаті — не підвищуй голос, не вимагай, іди далі — навчав товаришів Яремчук, — не забувай, що ти захисник тих людей од кривди, від фашистів, націоналістів».

Незабаром селяни, де б не з'являлися підричники Яремчука, стали самі запрошувати їх до себе, ділили з ними останній шматок хліба і любовно називали їх — «наші героїці».

Мінери Василя Максимовича Яремчука влітку і восени 1943 року підірвали на залізниці Сарни — Олевськ 48 військових составів противника. На кожного бійця припадав знищений ворожий ешелон.

Одного разу підрозділ гітлерівців при допомозі провідників з націоналістичної банди оточив Віталія Чернова. Радиста хотіли взяти живим. Шістнадцятирічний юнак упритул стріляв фашистів, спорожнив усі диски, вижбурляв на карателів усі гранати. Коли ж патрони лишилися тільки в пістолеті, він запалив димову шапку й побіг до болота. Один проти ста! А цьому одному в той 1943 рік треба було вчитись у дев'ятому класі. Воістину кожен партизан загону Героя Радянського Союзу Яремчука був героєм війни!

Банда Тараса Боровця, «курени» якої дислокувалися в цих районах, після поразки фашистських військ під Харковом одверто перейшла на бік німців і стала всіляко перешкоджати диверсійній роботі партизанів. Бійці Яремчука, виходячи на операції, вже мали кілька сутичок з ними. Невеличкий загін підричників міг пори-

нути в боротьбу з бандитами і тим самим послабити удари по комунікаціях противника. Проблема ставлення радянських партизанів до націоналістичних формувань переросла в іншу фазу. Ровенський підпільний обком партії і обласний партизанський штаб вжили рішучих заходів проти німецько-фашистських пособників з так званої «Поліської січі» Боровця.

8

Під час наступу німецьких військ на Курській дузі змінили тактику й банди «Організації українських націоналістів» та «Української повстанської армії».

Ці зграї покінчили зі своїм камуфльованим «нейтралітетом» і стали відкрито нападати на партизанські загоны.

Генерал-майор Бегма повідомив, що банда зі ста вісімдесяти чоловік біля села Майдан напала на польський партизанський загін, який виконував завдання обласного штабу. Бій тривав чотири години. Третину бандитів було перебито. Зазнав втрат і польський загін.

А це — радіограма не просто про сутичку, а про велику трагедію, що сталася на Ровенщині:

Коротченко, Строкачу.

Українські націоналісти стали силоміць мобілізувати українське населення в свої вагони. 10 липня в селі Пізнє Висоцького району за відмову людей вступити в націоналісти бандити по-звірячому замучили і зарубали 27 чоловік. В цьому ж селі вони присудили до розстрілу 70 чоловік радянського активу. Населення прибігло в наші вагони просити допомоги. Наші групи під командуванням Міскюри і Диковицького розігнали загін націоналістів, убили до двадцяти бандитів, у тому числі чотирьох керівників ОУН, розігнали їхні штаби, захопили документи, обоз, зброю. Приречене на смерть населення нами врятоване.

15. VII. 1943 року.

Бегма,

Ось що розповідають про цю подію очевидці.

Командир збірної групи двох партизанських загонів Михайло Сергійович Корчев вів бійців на операцію. Раптом тиху липневу ніч розітнули несамовиті вигуки:

— Рятуйте! Вбивають! Убивають!

— Бандерівці вбивають! Антон Соловей!

Партизани зустріли переляканих чоловіків. Один з них назвався Яковом Бубою, інший — Микиткою Холодом.

— Ми — з Пізнього. Біда в нас велика. Ріжуть людей...

В село помчали вершники на чолі з комісаром загону імені Чапаса Митрофаном Зубашевим. Зав'язалася перестрілка. Бандити почали тікати на городи й до лісу.

Партизанів обступили чоловіки, жінки й діти, що трималися рученятами за спідниці матерів і бабусь. Бандити вбили першою Килину Панасівну Хомич — депутата Верховної Ради Української РСР.

Партизани зайшли до хати Килини Панасівни. Вона лежала на підлозі з одрізаними грудьми. Біля неї — мертве тримісячне дитя. В іншій кімнаті — закатований брат депутата і її мати. Кров на підлозі, на ліжку, на стінах.

Голосять люди. Тужать, примовляючи, що нічого злого не скоїли націоналістам Хомич, її мати, брат і ота немовля. А людям Килина Панасівна завжди робила добро. І за те добро, за її розум вона була обрана односельчанами депутатом.

Чулий серцем Митрофан Зубашев — комісар, журналіст, музикант — ледве стримувався, щоб не розридатися.

В іншій хаті на ослоні — дитина з розкраною головою. І там калюжі крові.

— Треба кінчати з цим! — вигукнув хтось із селян.

— Ми тепер знаємо, що робити!

В третій оселі — порубані два чоловіки й жінка. У четвертій — сім трупів. Партизани вже бачили багато жаків, бо побували в усяких бідах; знали, що таке тяжке поранення, смерть у бою, голодна смерть у полоні. Але нащо тому дядькові вибили очі? Чому он в того відрізаний язик, розпоротий багнетом живіт?..

Виносили на вулицю трупи садистськи замучених чоловіків, жінок, немовлят. Двадцять сім нерухомих, по-півечених, закатованих.

Знову затужили жінки. «За що? За що?» — далеко котилося з тремтливих уст.

Та не чули їх розбійники-отамани, що нищпорили в цих краях. Не чули, бо націоналізм гітлерівських годо-ванців Бандери, Мельника, Боровця, Коновальця ніколи не мав нічого спільного з українським народом. Вони перефарбовувалися у будь-який колір в залежності від умов та часу. Бандити у відчаї, породженому безперспективністю боротьби, пройнялися ненавистю до українського народу. І от вона виливається у пізнєнській та інших трагедіях.

— За що? За що? — Здіймали до неба руки старики-жінки і падали на трупи, ридаючи.

Ми знаємо, ми скажемо.

За те, що жителі Пізнього не пішли в банду. За те, що 40 синів Пізнього боролися проти фашистів у партизанах. За те, що село Пізнє мало славу дочку Килину Панасівну Хомич — депутата Верховної Ради УРСР. За те, що жителі Пізнього навіть в окупації серцем і душею підтримували свою рідну Радянську владу. Ось за що бандити вбили 27 і ще хотіли вбити 70 жителів села.

Тієї кривавої ночі жителі Пізнього остаточно переконалися, що, крім іродів-фашистів, є ще іроди-бандити Бандери, Мельника, Боровця... А мерзенна людиноненависницька суть — у них одна.

Вранці Митрофан Зубашев разом з селянами і партизанами складав акт про тяжкий злочин націоналістів у селі Пізнє в ніч з 10-го на 11 липня 1943 року. Той документ закінчувався такими словами:

...Хай хоч як прикриваються націоналісти фразами про незалежну, вільну і самостійну Україну, люди знають, хто є справжніми борцями за вільну Україну. Цими борцями є ті, хто б'ється з німецьким фашизмом, який топчеться у крові по нашій рідній землі. Цими борцями за український народ є радянські партизани, Червона Армія.

Смерть німецьким загарбникам!

Ганьба і смерть запродавцям з націоналістичних банд, які штовхають народ на братовбивчу війну!

Акт підписали:

Митрофан Зубашев, комісар загону імені Чапаєва,

Кирило Оголь, начальник оперативної частини, Яків Буба, Микита Холод, Іван Кухан, Іван Хомич — жителі села Пізнє, Слава Плужников, комісар загону імені Ворошилова, Петро Козинець, розвідник загону імені Чапаєва...

9

Далі на схід од зони дій ровенських партизанів і підвизників Яремчука, на магістралі Ковель — Київ, а також навколо міста і станції Олевськ виконували диверсійну роботу мінери з'єднання Андрія Михайловича Грабчака.

Організаторська група Грабчака була підготовлена УШПР наприкінці 1942 року в складі шести чоловік. До неї, крім командира, ввійшли комісар майбутнього загону — політрук Микола Подкоритов, начальник штабу старший сержант Павло Дем'янович Голдобін, розвідник Іван Мороз, мінер Феодосій Задорожний і радист Володя Сєдашов.

Старший лейтенант Грабчак зустрів перший день війни так, як і належало начальникові застави 97-го Чернівецького прикордонного загону.

Під час відступу Андрій Михайлович потрапив у полон. Фашисти спровадили його разом з кількома тисячами бранців до «уманської ями» — глибокого кар'єру, звідки був тільки один вихід: через ворота.

«Уманська яма» — справжнє пекло. Ерзац-хліба, чогось вареного гітлерівці майже не давали. Правда, іноді вони скидали в кар'єр напівживих коней. Сотні рук роздирали їх на шматки.

Якось Грабчак, будучи в цивільному піджаку й кепці, зміг пробитися до воріт і потрапити до гурту полонених, яких під конвоем виводили на роботу. За межами табору на той час зібралося багато жінок, котрі сподівалися розшукати й визволити своїх близьких і рідних.

Андрій Михайлович непомітно шугонув з колони у натовп, підбіг до жінки, яка стояла біля воза й прошептав:

— Кажіть, що я ваш чоловік. Мовляв, приїхали довідатись про мого брата, — попросив Грабчак.

За мить до них наблизився німецький солдат. Жінка припала до Андрія, обняла його. Та гітлерівця те мало

цікавило. Він шукав селянок, у котрих сподівався вимінити за військовополонених... «шпiг», «яйка, «куркі».

Врятувавшись у такий спосiб з полону, Грабчак рушив до лiнii фронту i через декiлька мiсяцiв тяжких мандрювань перейшов її. З армii ми взяли Андрiя Михайловича до себе. Прикордонник, снайпер, бувалий воїн — таких ми добирали на командирські посади в партизанські загони.

У нас Грабчак зустрiвся з Миколою Михайловичем Подкоритовим, з яким до 1939 року служив на заставі 20-го Червонопрапорного Славутського погранзагону. Дружба давніх товаришiв переросла тут у бойове побратимство.

16 сiчня 1943 року ми вiдрядили з Москви в далеку дорогу групу Грабчака — Подкоритова. Пiзньої ночi вона спустилася на парашутах неподалiк табору Ковпака.

В селах Дiдковичi, Ляховичi до Грабчака прийшли добровольцi. Пiд час просування на пiвдень група зростала i, коли отаборились пiд Олевськом, уже налiчувала 37 бiйцiв. Ще в лютому вони розгорнули бойовi дiї на комунiкацiях ворога.

Приклад десантування цiєї групи до ковпакiвцiв, її коротке перебування серед партизанiв, поповнення недавнiми пiдпiльниками, першi вдалi кроки ще раз доводять, як важливо десантувати органiзаторські групи на партизанські бази, а не наослiп, заради збереження таємницi висадки.

Старший лейтенант Грабчак в основу бойової роботи поклав диверсійну дiяльнiсть на залiзницi i брукованих шляхах. Кращим методом перевiрки новачкiв командир визнавав бойовi операцiї. Особистий пiдхiд мав Грабчак i до полонених полiцаiв: надавав їм можливiсть спокутувати вину перед радянським народом, витрясти з себе все мерзенне й чесно послужити справi перемоги над нiмецько-фашистськими загарбниками.

Тактику загiн обрав таку: не всi разом, а групами всюди; головне — диверсiї, засiдки на залiзницях та шосе. Партизани Грабчака мали за правило: на пiдступнiсть гiтлерiвцiв вiдповiдати подвоєною впертiстю у боротьбi, в таких бойових операцiях, про якi щонайширше йде розголос.

Штаб формування не прагнув бути схожим на штаб військової частини і навіть на штаби інших партизанських з'єднань. Він міг розміститися під будь-яким кущем і виконувати свою роботу.

Підризна справа була альфою і омегою всієї діяльності з'єднання. Визначалась вона трьома пунктами:

1. Якомога більше.
2. Всюди, вдень і вночі.
3. Будь-якими засобами — грамотними й неграмотними: є снаряд — підсовуй; знайшли бомбу — підривай нею фашистів; дій настирливо — не осоромно.

Структуру формування Грабчака становила розгалужена мережа малих загонів, які могли дислокуватися сьогодні тут, завтра там. Нерідко заслонами для підричників Грабчака служили інші партизанські загони. Ця обставина дозволяла Андрієві Михайловичу приділяти всю увагу диверсіям.

Посилаючи підричників на завдання, командир нагадував, щоб за шнур вони смикали тільки тоді, коли передній буфер паровоза буде кроків за шість од міни. В цьому випадку вона, вибухаючи, давала найбільший ефект. Відходити групі належало на дорогу або в населений пункт, де швидко губилися сліди.

На околиці села Меличі Столінського району місцевий партизанський загін капітана Каплуна, в якому налічувалося 70 бійців, був атакований трьомастами гітлерівців. Противник став тіснити патріотів, озброєних тільки гвинтівками, до непрохідного болота, щоб там перебити їх.

Становище ставало критичним. Але на допомогу кинувся Подкоритов з ручним кулеметом, а з ним — кілька автоматників. (Загін Грабчака тимчасово дислокувався неподалік). Комісар крізь вогонь мінометів пробився до висотки і встановив там кулемет. Група автоматників ударилася по карателях з флангу.

Комісар і автоматники до самого вечора стримували каральний загін фашистів і не дали їм розправитися з напівоозброєними місцевими партизанами. А ввечері загін Грабчака й тамешні партизани атакували карателів, убили й поранили понад 100 гітлерівців.

Капітан Каплун і його бійці сердечно обіймали побратимів, які врятували загін од розгрому. Героями бою стали комісар Подкоритов, кулеметник Охрімчук, автоматники

Рогалевич, Малов, Мачула, Перепелиця і Тимошеня. Тут справжнім воїном виявила себе й Оксана Глушеня, котра зі своїм чоловіком Олексієм, залишивши рідний дім, пішла з парашутистами знищувати фашистські ешелони.

...17 лютого 1943 року Вячеслав Антонович Квітінський повів групу робити «почин». За 12 кілометрів од станції Білокоровичі вона висадила в повітря п'ятиметровий місток. Сталося це тієї миті, коли на нього в'їжджав поїзд. Правда, паровоз передніми колесами встиг проскочити зненацька утворену прірву. Та все ж від раптового гальмування вагонів, які падали в прогалину моста, тендер його відірвався. Вщент розбилися 15 вагонів із зерном.

Через тиждень група підричників замінувала біля Рудні-Радовільської семиметровий міст. Але міну помітили патрулі, і підричкови Павлу Дем'яновичу Галдобіну нічого не лишилося, як смикнути за шнур. Міст розлетівся на друзки разом з охоронниками.

Наступного дня розвідник Дем'ян Патюк, «ремонтуючи» на станції мотовоз, на якому працював, спромігся «приліпити» дві магнітні міни до внутрішньої сторони букс вагонних коліс військового ешелону. Вони мали спрацювати через 24 години. Такі міни партизани Грабчака чіпляли нерідко. Але результатів їхніх дій часто, на жаль, не знали. Ешелони до моменту вибухів проходили значну відстань шляху.

У квітні пущений під укіс військовий ешелон мало на своєму рахунку і подружжя Оксана та Олексій Глушені. Чоловік став згодом одним з кращих підричників, знищивши 22 ворожих состави, а дружина підірвала чотири ешелони і тричі брала участь у засідках проти карателів.

Агентурна розвідка повідомила про те, що зі станції Сарни на схід ітиме ешелон з солдатами. Грабчак звернувся до Квітінського:

— Ти, Вячеславе, ще до нашого приходу набив руку на поїздах. Візьми підричників Тимошеню, Мусика, а в групу прикриття — Давидовича й Шмата. Поставте хрест над тим составом. Толу даємо 8 кілограмів. Простеж за тим, щоб заряд вибухнув якраз під паровозом.

— Добре, — спокійно відповів юнак.

Вячеслав у Червоній Армії був артилеристом. Восени 1941 року він став членом Новоград-Волинської підпіль-

вої організації. У червні 1942-го Вячеслав з двадцятьма підпільниками вступив до загону парашутистів-розвідників Івана Андрійовича Петрова, які виконували завдання Генерального штабу Червоної Армії. Не раз Квітинський потрапляв у складне становище, не раз життя його висіло на волосинці. Грабчак був задоволений, що зустрів такого загартованого партизана.

Вячеслав Квітинський завдання виконав. Вагони налітали один на одного, гуркотіли гірським обвалом, лунали крики поранених і передсмертні зойки окупантів.

Це сталося 25 березня о першій годині ночі за сім кілометрів на захід од станції Олевськ.

Серія вибухів поблизу Олевська і станції Пояски спонукала німецьке командування до крутих заходів. Багато кого з охорони було заарештовано, запроторено в концтабори. Фашисти довели свої гарнізони на станціях Рудня-Радівільська до 90, Пояски — до 70 солдатів, а на залізничному мосту через річку Уборть взагалі замінили «козаків» німецькою охороною. В Сновидовичах гарнізон ворога налічував уже 60, а в Олевську — 300 солдатів і жандармів.

Ворожі патрулі стали ходити не парами, як раніше, а ланцюжком, пильно оглядаючи купці праворуч і ліворуч од колій. Противник увів також новий вид наряду. Сім і більше солдатів влаштовували засідки біля місточків, глухих переїздів та інших зручних для диверсій місць.

Керованими мінами зі спрощеним висадником на шнур користуватися стало важко. Німці розкрили цей спосіб диверсії. Вони навіть пустили чутку серед солдатів охорони залізниці, що партизани прив'язують один кінець шнура до міни під рейками, а другий до ноги селянина, який нібито пореється на своєму полі біля колій, і, як тільки він смикне ногою, ешелон летить під укіс.

3 квітня Грабчак послав Цитовича, Храмця, Таргонського і Малова висадити состав. Замість шнура з парашутних строп підрильники мали застосовувати тонкий мідний дріт завдовжки 150 метрів. Дріт помітити важче.

Ешелон був з гарматами. 43 вагони, платформи й обидва паровози, які тягли їх, зіскочили з насипу й розбилися. Розтрощений ешелон солдати охороняли аж три дні.

Група Квітинського виявила справжню винахідливість, змонтувавши новий тип «нахабної міни» з чотирма простими висадниками.

Група підійшла до залізниці вдень і залягла. Чекати довго не довелося. Зачувся стукіт коліс. Квітинський і мінер Мусик кинулися до колії. Вирішують секунди: треба встановити міну, смолою приклеїти вільні кінці шнура-детонатора до рейки і на очах паровозної обслуги відбігти геть.

Стався вибух. Ешелон з продовольством розтрощено. Вбито 10 гітлерівців з охорони поїзда.

В середині квітня мінери Грабчака сконструювали новий висадник. Для нього був використаний вібраційний замикач з однієї міни та годинниковий механізм з іншої. В нову міну вмонтовували суху розжарювальну батарею од радіостанції.

Нових мін з такими висадниками виготовили сім. Ними й замінували ділянку колії, довжиною 1300 метрів, на схід од залізничного моста через річку Уборть.

І от... протягом трьох днів на цій ділянці підірвалися три ешелони, один допоміжний поїзд з ремонтним устаткуванням та інструментами. П'ятою міною вбило гітлерівського солдата, котрий виявив її. Шосту підірвали німці. Сьому викопали сапери противника.

Ось яку оцінку роботі мінерів загону Андрія Грабчака дав командуючий окупаційними військами того району генерал-майор Ноймар. 28 квітня 1943 року в доповідній записці він писав:

Діяльність бандитів у районі посилилася всюди. Вони добре озброєні. Вже на віддалі 5—7 кілометрів од залізниці панують бандити. Цивільне управління тероризоване. Населення не дає нам ні худоби, ні зерна. Доставляти все це під охороною каральних команд теж не вдається. За останні дні було здійснено вибухи навіть удень. 24 квітня вибухи сталися на очах у наших солдатів. Місто Олевськ оточене бандитами. Рух по шосе Олевськ — Коростень став неможливим, в Олевськ можна потрапити лише по залізниці... Вийшли з ладу 7 паровозів, бо вони наскочили на міни, розбито велику кількість вагонів... Бандити ведуть постійне спостереження за дорогою. Навіть коли патрулі проходили один за одним через кожні 18 хвилин, під рейки було закладено міни.

Охорону залізниці ворог посилив. У засідки тепер посилав і кудеметників. Удень колії оглядали дозори з

міношукачами або з вівчарками, навченими виявляти вибухівку. В різних місцях секретно виставлялися спостерігачі. В смузі залізниць гітлерівці запровадили жорстокий режим, з ближніх населених пунктів брали заложників. Збільшилась охорона, зменшилась швидкість руху поїздів. Часто попереду состава їхали дрезиною сапери противника. Кожен дозор мав свою ділянку, груповим методом обстежував і вивчав її.

Партизани почали уважніше приглядатися до свіжовикопаних окопів упродовж залізниці, що вказували на місця засідок ворога. Проти собак стали застосовувати тютюн і зітертий на порошок тол. Ці «ласощі» для собачого нюху розструшували в багатьох місцях колії.

Не вистачало вибухівки. В хід ішли вітчизняні й трофейні бомби та снаряди. Нерідко доводилось самим конструювати міни й висадники-детонатори до них.

Інструктуючи диверсійну групу, яка виходила на чергове завдання, комісар Подкоритов говорив:

— Ось що, хлопці. Тол — «наше повітря». А цього «повітря» лишилося на три «подихи», на три заряди. Для нас не така вже й важка річ підійти до залізниці, де через кожні 500 метрів даєт з кулеметом, де заміновано узбіччя. Ми пройдемо всюди! Головне, щоб тол не потрапив до рук фашистів. Це для нас, підрильників, найприкріша ганьба і невдача. Це — неграмотність мінера, некультурність підрильника. Тол — наша зброя, наша політика проти ворога. Саме за тол головорізи-гітлерівці називають нас бандитами. Як же! Ми воюємо «нечесно», бо знищуємо ешелони, в яких їздять німецькі солдати та офіцери, перевозиться їх воєнна техніка, награбоване на Україні зерно, крадені у селян гуси. Розбійники-фашисти ввірвались у наш дім, ще й кажуть, що ми, а не вони — бандити, бо ми б'ємо їх і в хвіст і в гриву. Тол — це смерть окупантам. Тому вони клянуть нас, підрильників, і вдень, і вночі. Вони хочуть, щоб ми змінили «професію», забули про тол, а більше думали про смачну їжу. Ні, з-під Шепетівки, за сто двадцять кілометрів, хлопці Вячеслава Квітінського й Олексія Глушені везли не масло, не борошно, не гусей, а чотири стокілограмових бомби, якими ми знищимо ще два ешелони з людожерами-фашистами. Проживемо й на бульбі, а тол здобудемо. Таке наше моральне обличчя перед тутешніми людьми, перед Батьківщиною — обличчя народного месника-під-

ривника. Ідіть, хлопці, і пам'ятайте: без вибухівки ми не воїни!..

Підричники Грабчака — Подкоритова були вірними своїй тактиці: бити ворога скрізь, бити великими загонами і групами, використовуючи свої і трофейні боєприпаси.

Отримуючи радіограми від Грабчака, ми не раз дивувалися винахідливості мінерів цього з'єднання. Полковник Старинов, вимогливий педагог і організатор підривної справи, вважав Грабчака одним з найбільш талановитих командирів-мінерів партизанської боротьби. У його диверсійній роботі було немало зрілої технічної думки й вигадки, на яку здатна людина, наділена природною кмітливістю. Не згадаєш без усмішки операцій, яким сам Андрій Михайлович дав назви: «Дипломатія з гебітскомісаром», «Сюрприз»...

Якось партизани звалили стовп з телефонними дротами. Грабчак підключив до них свій польовий телефон і став викликати олевського гебітскомісара. Того розбудили й покликали до апарата. (Мову Грабчака доносила німцеві його перекладачка).

— Я маю відомості, що каральний загін з Олевська роз'їжджає по селах і навчає селян, як боротися проти партизанів. Карателів інструктує особисто пан гебітскомісар. Він роздає людям отруйні таблетки. То знайте, якщо тими таблетками буде отруєний хоча б один партизан, я, всупереч міжнародним конвенціям, застосую проти окупантів і їхніх властей «диверсійний апарат».

Перекладачка кілька разів повторила гебітскомісару слова «диверсійний апарат». Потім перепитала:

— Що застосує командир Буйний? Повторіть ще. Я запишу.

— «Диверсійний апарат», — повторив Грабчак-Буйний розгнівано. — Яка ти безтолкова!

Грабчак знав, що того дня був посаджений на п'ять діб у «холодну» староста села Кишин за те, що перекинулася підвода й побилися пляшки з горілкою. Староста був шпигуном у фашистів. Скориставшись із нагоди поговорити з гебітскомісаром, Грабчак-Буйний продовжував:

— У мене в полоні перебуває обер-лейтенант німецького 154-го піхотного полку Гурцман. А у вас, пане, сидить під арештом мій знайомий — староста села Ки-

шин. Якщо комісар згоден, я готовий хоч завтра обміняти обер-лейтенанта Гурцмана на старосту. Зобов'язуюсь доставити офіцера живим, здоровим. Такого ж ставлення прошу і в комісара до особи пана старости.

Коли перекладачка по-німецьки розтлумачила все це, Грабчак раптом пригадав ще й про коменданта поліції села Галиш, котрий не раз водив у ліси німецьких карателів, і він сказав у телефонну трубку:

— Прошу гебітскомісара з'ясувати, чому не передали вам пакет, який я особисто вручив коменданту поліції три дні тому вечером в Олевську?

Розвідники незабаром доповіли, що обох лакуз фашисти били до непритомності. Так партизани помстилися запроданцям.

Тим часом мінери готували «подарунок» гебітскомісарові: спорядили металевий сейф трьома снарядами, поклали туди п'ять кілограмів толу, пристосували чотири висадники. Міна була встановлена на автоматичний удар.

Цей сейф повезли чотири партизани, зодягнені в німецьку уніформу, маючи при собі пакет, в якому писалося: «Командирові партизанського загону «Спартак» направляється набір шрифту — 32 тисячі знаків — для редакції газети «Червоний партизан». Недалеко від Олевська була ісценована засідка, в результаті якої партизани розбіглися, а підвода з сейфом потрапила до рук застави при в'їзді в Олевськ.

Затриману підводу і «загублений» пакет доставили в жандармерію. Коли сейф із шрифтом відчиняли, стався потужний вибух. Загинули начальник жандармерії, вісім жандармів і поліцаїв.

То був «диверсійний апарат», якого обіцяв застосувати партизанський командир. Після цього в Олевську гітлерівці не наважувалися підходити до селянських підвід.

В серпні, водночас із диверсіями на дорогах, з'єднання Грабчака ліквідувало городницький гарнізон ворога, потім мінуванням доріг стало блокувати гарнізон ємільчинський. Справа дійшла до того, що жандармерія і поліція могла спочивати тільки вдень, а вночі сиділа в траншеях до ранку.

Для того щоб провести «заготівлю» хліба, м'яса та інших продуктів, фашисти прислали в Ємільчине до зубів озброєний загін з 90 есесівців.

Грабчак з цим змиритися не міг і запропонував мінерам Кисюку, Чижу й Аразажіву здійснити операцію «Сюрприз». І ті взялися за справу.

На віз, запряжений парою коростявих шкап, поклали дві авіабомби з власноручно сконструйованим висадником. Після висмикнення чеки годинниковий механізм спрацював через п'ять хвилин. На авіабомби поклали мішок з вівсом, притрусили його сіном. На сіно посадили п'ятеро курей зі зв'язаними лапами.

От «бомбардувальник» готовий. «Льотчиків» знайшов Кисюк: привів у табір двох кумів, які частенько прислужували окупантам.

Мінер Кисюк терпляче розтлумачував заблуклим, що їм слід зробити, аби змити з себе ганьбу перед односельцями й партизанами. Про те, що вибуху відразу не станеться, Кисюк доводив візникам на холостій бомбі з годинниковим механізмом.

— Чекатиму вас за маслوبيнею на городах. Оддасте вантаж есесівцям — і до мене, — говорив боець. — Не бійтеся. За п'ять хвилин можна пройти півкілометра. Ви будете для нас льотчиками, що скинуть бомби на голови фашистів. Ми б і без вас обійшлись, але ваші обличчя охорона моста знає, а наші ні. Словом, ви повинні...

Куми зітхали, переглядалися, проте згодились.

Вартові моста справді пропустили їхню підводу «з курми» без перевірки.

В'їхали до містечка. Коли до будинку, де розмістились есесівці і стояла автомашина, було з сотню кроків, один «льотчик» зіскочив з воза і пішов геть, увібравши голову в плечі.

Другий зупинив підводу за кілька кроків од будинку. Прив'язав коней до паркана.

Кури розкудахтались. До воза підходили солдати від машини. Виходили й з будинку. Добру приманку придумали партизани для есесівців.

— Скільки? — запитав один.

— Не продаю... На сіль міняю... На сіль, — тремтливим голосом відповів візник. Тут він схопив курку, до лапи якої була прикріплена мотузка з мідною чекою висадника. — На сіль...

Селянин позадкував за ріг будинку. Потім побіг, не озираючись, поміж хлівами на городи.

Незабаром земля здригнулась од могутнього вибуху.
— А ти боявся. У нас розрахунок точний! А курку можна було й не душити,— сказав Кисюк «льотчикові» при зустрічі.

— Чека. Ось чека. Приніс! — промовив «льотчик». — Я хотів би, щоб партизани сповістили усім жителям того рідного села Болярки, як я вам послужив.

— Неодмінно скажемо. Ходімо в табір.

Бомбовий вибух зруйнував будинок, де казармували фашисти, завалив приміщення поліції і маслобійню. Жертв серед місцевих жителів не було, бо люди, як правило, обходили десятою дорогою ті місця. А фашистів було вбито стільки, що трупи грузовиками вивозили. Більше гітлерівці «заготівель» тут не провадили...

Ще в дні, коли представники ЦК КП(б) України та УШПР проводили наради в партизанських формуваннях, готуючи їх до нових завдань улітку 1943 року, з'єднання Грабчака зросло майже до 500 чоловік. «Баласту» не тримали. Майже всі бійці брали участь в операціях, засадах. Особовий склад диверсійних груп увесь час мінявся. Залишалися тільки їх командири.

Одного травневого дня Грабчак звернувся до Квітинського, який уже особисто знищив 11 ешелонів, з такими словами:

— Бери з собою, Вячеславе, сім мінерів та осідлай валізники Новоград-Волинський — Шепетівка, Шепетівка — Бердичів і Шепетівка — Здолбунів. Вірних помічників матимеш там. У Корці, Яруні, Городниці — міцне підпілля. Не мені тебе вчити. Добре знаєш ті райони. В трикутнику Городниця — Корець — Новоград-Волинський, поблизу села Кіровка, заснуй базу. Там гарний ліс. Вибухівка й міни — наші, з Великої землі. Крім того, як знаєш, біля Шепетівки залишився великий склад авіабомб.

— Розряджати їх уміємо, Андрію Михайловичу!

— Зв'язок тримай через пошільних. Приїжджай і сам. «Відрядження» в тебе дуже почесне. Шепетівка — вузол стратегічний,— говорив Грабчак.— І я вірю, груди твої, Славо, прикрасить ще не один орден. Отже, тепер ти — командир загону... Як назвеш його?

— Придумайте самі,— попросив Квітинський.

— «Червоний фугас»,— одразу ж відповів Грабчак.— З такою назвою загін твій ніхто не сплутає з іншим.

Квітінський засміявся і мовив:

— Ви — мастак давати назви. Патюкові, коли він був у підпіллі, дали прізвисько Бікфорд, а нам ось — Фугас.

— Щоб не забували, для чого тут, у ворожому тилу, знаходимось. Ну!.. Збирайся, товаришу командир. Пора.

— Бсть.

І Квітінський створив «Червоний фугас», який у дні Курської битви і під час наступу наших військ до Дніпра пустив під укіс 40 військових ешелонів ворога на залізницях Шепетівка — Бердичів, Шепетівка — Здолбунів і Новоград-Волинський — Шепетівка. Умови, в яких діяли підричники, були складними хоча б тому, що в тих місцях лісів не густо.

18 вересня група з «Червоного фугаса» у складі семи чоловік (старший мінер Самосюк) одержала завдання встановити міни на перегоні Хролин — Полонне.

Вночі групу під час спроби мінування колії обстріляла гітлерівська охорона. Підричники потайки відійшли до села. Розташувались у хліві, звідки видніла залізниця на її згині. Там під конвоєм окупантів працювали ремонтники. Проникнути на колію вдень, здавалося, не було ніякої можливості.

Але мінерам уже не раз доводилося знаходити вихід з дуже складних ситуацій. Для здійснення нинішньої операції партизани купили чемодан у хазійки, де знайшли притулок. У чемодан поклали автомат і міну. Згодом підричники Редько і Колупаєв у формі есесівців пішли з цим чемоданом уздовж колії вже згаданої ділянки.

Редько і Колупаєв розмахували руками, ніби про щось там сперечалися. Насправді ж вони пильно стежили за трьома німецькими солдатами, які походжали по насипу. Колупаєв раз по раз перекидав чемодан з руки в руку, аби ті бачили, що дійсно йдуть приїжджі німці. Коли ж охоронників не стало видно, Редько спецножем, а Колупаєв руками взялися копати ямку під рейкою. Міну замаскували. Забравши чемодан із зайвим гравієм, одійшли метрів за двісті й залягли.

За півгодини з'явився товарняк, навантажений залізною рудою. Паровоз, налетівши на міну, перевернувся, його тендер з кількома вагонами трохи пострибав по колії, а потім і собі перекинувся впоперек залізниці.

Ворожа охорона оточила місце аварії. Ремонтно-відбувовний поїзд товкся тут до півночі.

Тим часом решта партизанів надвечір покинула сховище й городами вийшла до залізниці за кілометр до місця катастрофи. Після проходу патрулів Самосюк перевів групу через залізницю туди, де були густіші кущі.

Як тільки трапилась нагода, Самосюк з одним бійцем узявся встановлювати міну, а трьох інших послав у прикриття.

Коли роботу скінчили, пройшов відбудовний поїзд, за ним — ремонтники.

Другу міну аж перед світанком підричники поставили на місці вчорашньої вже ліквідованої аварії. Ремонтники залишили на колії чимало сміття та слідів. Так що маскувати «гостинець» не було потреби.

На першій міні підірвався ешелон, що йшов до Полонного. Розбились 11 вагонів із зерном і паровоз. Того ж дня зазнав катастрофи й ремонтний поїзд. Рух знову припинився, тепер — на цілу добу.

Мінери Грабчака, а також підричники з'єднань кам'янець-подільських партизанів Степана Антоновича Олексенка та Антона Захаровича Одухи раз у раз припиняли рух поїздів на дільницях залізниць Полонне — Шепетівка, Шепетівка — Новоград-Волинський.

Фашисти, особливо під час боїв за утримання Дніпра і Києва, стали покладати великі надії на автотранспорт. Але партизани не дрімали й на шосе. Така магістраль, як Ровно — Київ, уночі зовсім не діяла. Вдень по ній могли проходити машини тільки колонами.

У цей період підричники Грабчака почали застосовувати тактику засідок на брукованих шляхах.

Про одну з них, на шосе Корець — Новоград-Волинський, яку очолював Вячеслав Антонович Квітінський і Марко Онуфрійович Тополь, розповімо.

Мінери вибрали для засідки зручне місце на південний захід од села Володимирівки. Для прикриття флангів були виділені групи бійців. Основний ударний підрозділ партизанів окопався в чистому полі. Партизанський цеп простягся в довжину на 300 метрів, од шосе його відділяло 40—50 метрів. Тут, на випадок появи німецьких танків, готувались до бою бронебійники. Групам, які прикривали фланги, наказувалося в разі потреби вести вогонь по кюветах.

Цього разу на засідку натрапила автоколона, що йшла на схід. Більшість грузовиків мала причеи.

Коли вони опинилися навпроти партизанських автоматників і кулеметників, ударили крайні бійці. Бронебійники одну за одною підпалили кілька машин. Кулеметники сікли по кузовах і причепах.

Згоріло вісім грузовиків. Десятки трупів валялися на шосе, у кюветах. Багато солдатів противника дременуло до залізниці — під вогонь самих німців.

10

Коли наші війська вийшли до Дніпра вище і нижче від Києва, УШПР звернувся шифрованою до Грабчака, щоб він висловив свою думку щодо можливості знищення моста через річку Уборть. Ішлося саме про той міст, неподалік якого партизани пустили під укiс десятки ешелонів. У дні майбутньої битви за Київ, а його німецьке командування будь-що намагатиметься втримати, по залізничній магістралі, на якій знаходиться той міст, ворог перекидатиме резерви. Андрій Михайлович відповів, що його мінери подумують, як це зробити. А через два тижні УШПР одержав од нього радіограму: «Міст через Уборть ми бомбардували».

В штабі не раз дивувалися з хитромудрих повідомлень Грабчака і тому перепитали, що те означає.

Ось що розповів про ту славу операцію її учасник — начальник штабу з'єднання Василь Васильович Кукін:

— Міст через Уборть, що протікає поблизу Олевська, давно вже муляв очі не тільки нам, партизанам з'єднання підричників, а й Українському штабові партизанського руху. Фашисти встановили обабіч моста чотири зенітних гармати, спорудили чотири дзоти з кулеметами. Північніше від нього знаходилась вогнева позиція трьох полкових мінометів. Високий насип і рівнинна безлісна місцевість навкруги давали противнику можливість вести прицільний вогонь у всіх напрямках. Дно річки та її береги на 50 метрів були заміновані, ці смуги обнесені колючим дротом у чотири ряди. Навіть залізничне полотно з боку Білокорівців уночі перетиналося дротяними воротами. Міст охороняли 60 есесівців. Хто з піхотинців потрапляв під вогонь зенітних гармат, коли вони били по наземних

цілях, той знав, які щедрі шрапнелльні снаряди тих скорострілок на осколки.

Грабчак, заклавши руки назад, під розстебнуту безрукавку, ходив по землянці і слухав останні повідомлення розвідників.

— Отже, ніяк не вгризеш той клятий міст! — підсумував він і, взявши карту-кілометровку, вийшов із землянки.

Сонце вже заходило. З болота тхнуло мохом. Шуміли сосни. Перемовлялися партизани біля вогнища. Присів на пеньок і командир. Він розіслав карту на колінах і довго дивився на неї.

«Міст візьмемо!» — нарешті мислено вигукнув Грабчак і покликав свого ординарця: — Піди в кавескадрон і скажи Задорожному, нехай сідлає коней. Для мене — Аллаха.

— Бсть! — відповів той і подався, куди наказано.

Командир повернувся до землянки.

— Миколо Михайловичу, — звернувся він до комісара з'єднання Подкоритова. — Я поїду до Сергія Андрійовича Куделька. А ти пошли під Шепетівку Адама Шматя із взводом охорони. Нехай доставлять півдюжини авіабомб.

Бомби знаходились у Баранівському районі, за 120 кілометрів південніше Олевська, Адамові Шматю доведеться з підводами і взводом охорони пересікати залізницю Сарни — Коростень і шосе Новоград-Волинський — Ровно. Обидві магістралі пильно охороняють фашисти.

В Коробельському заповіднику, за п'ять кілометрів од Шебедихи, розташувався партизанський загін Куделька. Туди й подався Грабчак проводити нараду командного складу.

— Для нас уже стало традицією зустрічати революційні свята і відповідати на радіограми УШПР посиленням бойових дій. Настає знову такий момент. Необхідно послати фашистам «гостинчик», — заявив Андрій Михайлович.

— Що саме? — перепитав начальник штабу загону Синовець.

— Це така штука, про яку не повинен знати жоден житель у межах дій вашого загону. Її ще треба сконструювати й виготовити. А буде це «пекельна машина номер один».

Куделько спитав:

— Хто ж будуватиме ту «пекельну машину»?

— Про це й мова, — відповів командир. — Пам'ятаєте, навесні ви захопили трактор в окупантів. Двигун з нього закопали?

— Закопали, — ствердив Куделько.

— Тепер треба дістати дрезину. Хто у вас мастак на це? Що скаже Бікфорд? — звернувся Грабчак до колишнього підпільника зі станції Пояски, нині комісара цього загону, Дем'яна Патюка.

— Дістанемо, — запевнив Патюк. — Дрезину викрадемо на станції Пояски.

— А хто змайструє ось таку «торпеду»? — Грабчак розіслав на столі великий аркуш паперу зі схемою сухопутної «торпеди». Командири обступили Андрія Михайловича.

— Дивіться. На рейки ставимо ходову частину дрезини. На ній встановлюємо дерев'яну раму, брусся якої повинне бути шести метрів завдовжки. Спитаєте, нащо така довга рама? Скажу. Для того, щоб прилаштовані на ній авіабомби проскочили якнайближче до центра моста. «Торпеду» рухатиме тракторний двигун. З тильної сторони дрезини приб'ємо до рами довгу рейку. До її вільного кінця під прямим кутом укріпимо жердину чотирьох метрів заввишки. Зверху жердини наб'ємо впоперек планку. До неї прив'яжемо міцний шпагат або дріт. Другий кінець дроту підведемо до запобіжної чеки капсуля-висадника. На торпеді, крім авіабомби, будуть ящики з толом. Спереду — ліхтар. Уявіть, що така «торпеда» мчить до мосту. Рейка на чотириметровій жердині б'ється об перекриття ферми, висмикує через шпагат або дріт запобіжну чеку з детонатора і вибух! Ну, як?..

У землянці схвальний гул. Всі дивляться один на одного, потім — на автора конструкції Андрія Михайловича Грабчака.

— Але ж фашисти на ніч перетинають міст дротяною огорожею. Крізь неї і собака не проскочить, — зауважив командир загону Сергій Андрійович Куделько.

— Попереду «торпеди» змонтуємо спеціальний «ніж», котрий проріже ворота, якщо ті будуть зачиненими, — сказав Андрій Михайлович.

— Згоден з твоїми доказами, — погодився Куделько. — Думаю, будівництво очолить мій комісар Патюк. Він — механік.

— Як, Дем'яне? — запитав Грабчак у Патюка.

— Один не справлюся. У селі Тепениця живе коваль Гнат Михайлович Єремєєв. Правда, йому вже за шістдесят. Але на таку справу піде. Дозвольте, Андрію Михайловичу, взяти його помічником у ковальському ділі?

— Коли ти впевнений, що не підведе, запрошуй.

Грабчак пройшовся по землянці й наказав покликати командира розвідгрупи Задорожного.

— Поїдь з п'ятьма бійцями у село Тепеницю. Там живе коваль Єремєєв. Достав його сюди з інструментами.

— Буде зроблено, — відповів Задорожний.

Андрій Михайлович іще довго викладав командирам подробиці наступного плану дій «торпеди».

Увечері в землянку разом з розвідниками ввійшли двоє незнайомих. Один — старий, бородатий. У нього за спиною торба з чимось важким. Другий — молодий з молотом на плечі.

— Це ви Гнат Михайлович? — звернувся Грабчак до старого.

— Так то так. Але твої хлопці, Андрію Михайловичу, прийшли і ні з того ні з сього забрали мене, — промовив Єремєєв.

— Я не Андрій Михайлович, — заперечив Грабчак, дивуючись, звідки коваль міг узнати його ім'я та по батькові, бо навіть прізвище мав партизанське — Буйний.

— Не хитруйте. Наших народних месників і в Німеччині знають. Як же нам не знати про вас?

— Що ж. Це дійсно я, — сказав Грабчак, узявши старого за плече. — А на хлопців не ображайтеся. Війна. Заарештували вас умовно.

— Як це? — не розумів коваль.

— Якщо згодом схоплять фашисти, то скажете, що партизани заарештували. Село буде свідком. І кінці у воду...

— Добре придумано, — повеселішав Єремєєв. — А чим я можу послужити партизанському воїнству?

— А це хто? — запитав Грабчак у Єремєєва, кивнувши на молодика.

— Мій молотобоець Яків Белєнков. Без нього я нікуди не хожу.

Андрій Михайлович невдоволено скривився. Він не чекав, що коваль прийде з молотобійцем, за якого не

могли так упевнено поручитись партизани, як за самого Єремєєва.

— Хочете — приймайте, хочете — ні. Потюпаємо до дому. Робота і в селах знайдеться, — «торгувався» Єремєєв. — Цей парубічок наш, — кивнув на Якова.

— Гаразд. Приймаємо, — погодився Грабчак і став розповідати конструкцію «торпеди».

Єремєєв почував за вухом.

— Складна справа. На місяць роботи. Хто допомагатиме, хто начальником буде?

— Вашим механіком буде Дем'ян Патюк. А всією підготовкою керуватиме Сергій Андрійович Куделько.

— Патюка знаю. Це добре, що він за інженера.

— А зірвемо міст, до нагороди представлю вас, Гнате Михайловичу, — подав руку ковалеві Грабчак. — Товаришу Куделько, з завтрашнього ранку приступайте. Навідаюсь до вас через тиждень. Зверніть увагу на розвідку. Залізниця від Олевська до Поясків повинна бути вивчена як п'ять пальців. Установіть час проходження дозорів по колії, міношукачів, розташування секретів, графік руху поїздів. Все це треба вивчити, як колись дід Єремєєв учив «отченаш»...

І робота закипіла.

З-під Шебедихи партизани привезли тракторний двигун, інші деталі. Теслярі зробили раму «торпеди». Єремєєв з Патюком у кузні виготовили все механічне устаткування. Зі ста двадцяти партизанів загону жоден не залишився без діла. І вдень і вночі бійці приходили до командира Куделька і висловлювали пропозиції, поради, як краще будувати «пекельну машину».

Частина бійців працювала на відбудові Шебедиської залізничної вітки, де мало відбутися випробування «торпеди». Підступи до будівельного майданчика, вірніше галявини, пильно охоронялися. Група Задорожного, яку прислав у загін Грабчак, встановила постійне спостереження за залізницею.

Незабаром партизани привезли до кузні дрезину.

Дев'ятого дня, коли прибув командир з'єднання Грабчак, була закінчена трикілометрова «магістраль» для випробувань. Рейки лежали точно по шаблону.

Хвилювались і Куделько, і Патюк, і коваль Єремєєв з молотобійцем Яшком, як хвилюються всюди робітники й техніки, котрі створюють нову машину.

Завели двигун.

— Давай!

«Торпеда» (поки що без зарядів) рвонула з місця й помчала партизанською залізницею. Результати чудові!

Нарешті повернулася з-під Шепетівки група Адама Шмата з авіабомбами та снарядами на двох возах.

Ранком наступного дня зв'язковий Задорожний прибув у загін, щоб доповісти Грабчакові обстановку.

— Комендант моста з п'ятнадцятьма охоронцями поїхав на станцію Пояски дрезиною.

Грабчак розпорядився:

— Скажи Задорожному, нехай вишле посильного до Тепеницького кар'єру. Ми готові...

Загін рушив у похід. Ішли день і ніч з 30 на 31 жовтня.

Ще в обідню пору рота партизанів захопила село Тепеницю під Олевськом і закрила всі виходи з нього, щоб не вислизнув жоден лазутчик і не сповістив фашистам про партизанську «торпеду». Окрема група бійців вела спостереження за мостом і в разі необхідності була готова блокувати його.

Партизани цієї групи вночі виразно чули, як біля зенітних гармат перегукувалися німецькі солдати.

Та ось над Убортю знялася ракета, на якусь мить освітивши ферми моста.

В таборі охорони деякий час було тихо. Потім хтось загравав на губній гармонії. Кілька сп'янілих голосів затягли пісню. У солдатів нагода повеселитися — комендант поїхав. А за міст особливо уболівати нічого: ось уже два роки недосяжний він для партизанів!

О другій годині ночі через Тепеницю три пари волів провезли на возах розібрану «торпеду».

Грабчак став нервувати: немає із залізниці зв'язкового. Вислав розвідку.

Темрява довкола. Партизани, стомлені тридцятикілометровим переходом, мовчать. Кого зриває на кашель, той прикриває рот шапкою. До переїзду звідси не більше півкілометра.

Грабчак ходить між возами. Кожна вісь, втулка кожного колеса добре змащені ще в таборі.

Повернулися розвідники.

— На переїзді спокійно. Задорожний з людьми там. А зв'язкового не посилав тому, що мав од вас наказ

вислати його о третій годині, а зараз тільки друга,— пошепки доповів партизан.— Ви прийшли скоріше, ніж думалось.

— Підіймайте людей!

Командири стали будити бійців, які задрімали.

— Кінчай почувати! Поряд «железка». Воли онде й ті не сплять! — говорив начальник штабу загону Синовець.

Увійшли в ліс.

— На колії порядок. Комендант моста не повернувся,— доповів інший розвідник, висланий Задорожним назустріч партизанській колоні.— Дротяні ворота на мосту зачинені.

Підводи з «пекельною машиною» до залізничного полотна не дійшли — загрузли в грязюці. Десятки рук ухилилися за дрезину і перенесли її до колії.

Скоро «торпеда» була поставлена на рейки.

Біля двигуна заклопоталися Патюк, Єремєєв і Шмат. Треба поспішати і нічого не забути. Мінер помиляється тільки раз! Цей афоризм, як ніколи до нинішньої ночі, став девізом усієї роботи підривників, творців «торпеди».

Тиша. Кожен знає, що йому робити. Кожен не раз проробив усе, тренуючись на «своїй залізниці».

Вже лежать на «торпеді» чотири авіабомби, вісім снарядів, кілька протитанкових мін і ящик толу.

Патюк прив'язав кінці шпагату до запобіжної чеки підривача.

Спорожнені підводи якомога швидше повертали до лісу. На возі сидів і старий коваль Єремєєв. Серце його в цю мить було там, біля «торпеди», якій він оддав своє вміння, працю рук своїх.

Десять недалеко завалували собаки.

— Начальника штабу сюди! — стиха проказав Грабчак.

— Я тут.

— Розпорядися, щоб оті собаки, замовкли...

На такий жарт був здатний тільки Грабчак. У хвилини, коли нерви кожного напружені до краю,— раптом отакі слова! Бійці пирснули зі сміху, забувши про те, що належить бути «тихішими від води».

Адам Шмат і Микола Рябий крутнули заводну ручку — двигун зачхав, заревів. «Торпеда» рушила до моста,

освітлюючи дорогу фарами. На «торпеді» сиділо четверо.

Проїхавши метрів з двісті і впевнившись у чіткій роботі двигуна, Патюк звернувся до товаришів:

— Машина не підведе! Стрибайте...

Шмат, Беленков і Рябий зіскочили з «торпеди». Останнім покинув «пекельну машину» комісар Патюк. Він летів з колії сторчака.

Німецький патруль, почувши торохтіння мотора й побачивши сніп світла фари, заходився відчиняти ворота. Охоронники були цілком переконані, що це повертається на дрезині їхній гауптман — комендант моста.

Величезної сили вибух струсонув землю. В захмарене небо з моста випорснув стовп полум'я. Ліс гоготів од вибуху. Хурчали уламки металу.

Вдарили зенітні гармати. Застрочили кулемети. Завили міни. Та все — в бік, ізвідки «торпеда» принесла смертоносний вантаж.

То був подарунок партизанів з'єднання Андрія Михайловича Грабчака святові Жовтневої революції і наступаючій Червоній Армії. Завдання УШПР виконане!

Ось що означали в радіограмі слова Грабчака — «Ми бомбардували міст».

Рух по мосту був припинений надовго. Гітлерівцям доводилося перевантажувати ешелони, які прибували на західний берег, у ті, що підходили зі східного берега Уборті.

Фашисти пятакали: «торпеду», мовляв, доставлено з Москви, під час вибуху загинуло два відчайдушних партизани, які повели її на ціль.

11

Під час наступальних боїв наших військ диверсійний батальйон із з'єднання Грабчака, знаходячись у Славутському районі, тісно взаємодіяв з частинами Червоної Армії.

На залізничному перегоні Могильно — Корець ворожий бронепоезд обстрілював радянські війська. Командир дивізії звернувся по радіо до партизанів Грабчака з проханням знешкодити його.

Виконати це завдання було доручено командирові

групи Глушені, мінерам Охрімчуку, Редьку, Жолуденку, Брємбедєєву і Фурманову, розвідникам Белозерову і Власюку. Партизани в маскувальних халатах вийшли на операцію, захопивши з собою 8 кілограмів толу і двокнопову міну.

Щоб дістатися залізниці, треба перетнути шосе, по якому безперервно рухалися колони машин, піпці підрозділи та обози противника. Підривникам довелося понервувати, поки дочекалися «щілини», крізь яку можна було проскочити на той бік бруківки. Це сталось лише о дев'ятій вечора.

Глушення вирішив ставити міну на колії неподалік дзоту з кулеметом охоронників. За кілометр далі знаходилося село, в якому було багато ворожих солдатів.

Белозеров і Власюк висунулися вперед од мінерів на сотню кроків. Позаду, з боку шосе, залягли інші бійці групи прикриття. Глушення і Редько викопали ямку, поклали туди два снаряди, зверху — толові шапки, а на них — двокнопову міну. На відтискні кнопки прилаштували дощечку. Редько тримав кінець дроту від кнопок увесь час, доки Глушення засипав лунку. Не встигли друзі утрамбувати місце над міною, пролунав вигук розвідника Белозерова:

— Бронепοїзд!

Він ішов повільно, неначе підкрадався до мінерів.

Підривники скотилися з насипу й побігли до шосе, петляючи.

Та ось вибух. Бронепοїзд з гуркотом упав з насипу.

Командир дивізії оголосив подяку партизанам-підривникам за здійснення сміливої операції.

Тут, у книзі, ми детально зупинилися на роботі підривників з'єднання Андрія Михайловича Грабчака з кількох причин. Ядро його загону, як відомо було створене Українським штабом партизанського руху. В нас воно пройшло і спеціальну, і військово-партизанську підготовку.

З оповіді про бійців Грабчака видно, як вони виконували основне завдання УШПР, як діяли підривники в перший період перебування у ворожому тилу, як діяли у більш складний період, коли гітлерівці стали пильно охороняти залізниці і, нарешті, як вони діяли за підходу радянських військ.

Те, що робили мінери Грабчака, було спільним для багатьох підривних груп і загонів. Але щоб не розпоро-

шуватися, не повторюватися на методах роботи мінерів інших з'єднань, ми й зосередили увагу на з'єднанні Грабчака, яке зросло з 6 до 1037 бійців і мало, крім того, багатьох розвідників у районах своїх бойових дій.

Історія з'єднання Грабчака — Подкоритова — ще один вагомий і яскравий доказ того, що партизанський рух на Україні був масовим, народним і комуністичним за суттю.

Отой штаб Грабчака, що міг розташуватися під дубом і кущем, підготував сотні мінерів для дальшого розгортання диверсійної війни з ворогом на території західних областей України, Білорусії, дав таких командирів, як двадцятидвохрічний Герой Радянського Союзу Вячеслав Антонович Квітінський, котрий очолив у Чехословаччині ушавлену партизанську бригаду імені Клемента Готвальда.

11 вересня 1943 року на перегоні Миропіль — Полонне група старшого сержанта Малиша підірвала ешелон, у шістнадцяти вагонах якого були солдати, в чотирьох — коні. Група мала завдання знищити ще два состави. Але двічі натрапляла на засідку карателів біля сіл Слобідка і Повінка. Малиш, котрий у ході бою залишився на самоті, був поранений чотирма кулями: двома — в груди, в руку та в плече. Два дні бійці з місцевими людьми шукали командира, ризикуючи життям під кулями фашистів. І розшукали. Малиш був живий. Якийсь пастушок перев'язав йому рани. В партизанському таборі під крилатим дубом хірург Іван Хизький долотом видовбав у Малиша перебиті ребра, кілька тижнів сидів над ним. І врятував воїна, котрий особисто знищив 4 ешелони і 40 фашистських вояків.

Фросина Зінченко винесла від колії командира іншої групи, що був контужений під час вибуху.

Геройські поведила себе в розвідці й на диверсіях Антоніна Максимець, яка прийшла в загін разом зі своїм чоловіком. На рахунку Максимців — не один десяток знищених фашистів.

Тоня Чернуха і Соня Утюгова — сироти. Їх прихистив загін. Дівчата стали добрими розвідницями. Одного разу партизанів обстріляли із засідки фашисти. Тоня Чернуха була вбита розривною кулею. Такі ж кулі розстрожили ноги Соні Утюговій. Фашисти схопили тяжко поранену партизанку, кинули в кузов грузовика і привезли її в містечко Городницю.

— Йди до комендатури! — наказали кати.

Нелюди-гітлерівці дико реготали, бачучи перед собою дівчину з перебитими й залитими кров'ю ногами.

Соня Утюгова поправила волосся. І, зіпіввши зуби, поколінкувала в оточенні натовпу солдатів.

— Пам'ятайте, негідники-бандити! Мій загін і наша Червона Армія скарає вас усіх. А в комендатуру ведете марно. Я вам, мерзотники, нічого не скажу. Нічогісінько! — кричала Соня Утюгова, йдучи на героїську смерть.

За десятками підірваних ешелонів, за сотнями знищених фашистів — досвід, хист, сміливість партизанів. Так, були жертви, були й невдачі. Командир з'єднання підричників Герой Радянського Союзу Андрій Михайлович Грабчак писав з цього приводу в УШПР, що партизани не оплакували невдачі, а негайно ж виправляли їх, керуючись законом народних месників: за око — два ока; за зуб — усю щелепу, за ребро — хребет ворога.

12

На схід від району дислокації з'єднання Грабчака діяли партизани Степана Федоровича Маликова.

Житомирська партизанська дивізія під командуванням Маликова, виконуючи план весняно-літньої кампанії 1943 року, 11 серпня висадила міст через річку Іршу біля станції Турчинка. В операції брали участь два загони.

План знищення 100-метрового моста розробив Костянтин Ареф'єв. Він і повів заболоченим лісом 140 партизанів на Турчинку. За три дні партизани пройшли майже 100 кілометрів.

Перед світанком вони залягли біля річки недалеко від моста. Ареф'єв розділив загін на групи, дав кожній завдання.

Вдалині на колії завиднів поїзд. Він рухався надто повільно, був, напевне, перевантажений.

Партизани спокійно пропустили ешелон і, коли прошмигнув останній вагон, кинулися слідом за ним, ховаючись від охоронників. В цей час розпочався штурм казарм. Одна з них загорілася. Солдати вискакували на подвір'я в самій близькі.

Група Ареф'єва, знищивши вартових автоматним вогнем, захопила міст. Самого Ареф'єва партизани спустили

на кам'яну опору ферми. За ним «прифермилися» командир роти Медведєв і мінер Рубльов. Потім спустили 125 кілограмів толу, бікфордів шнур.

Усе готове, щоб підняти мінерів, які ще пораються внизу.

— Не можу підпалити!— раптом вигук з-під мосту. Напружена секунда. Дві...

— Горить!— гукає Рубльов.

Ареф'єв уже витягнув на міст Медведєва і наказує Рубльову:

— Стрибай у воду!

Той майже з двадцятиметрової висоти кидається в річку. Вибух наздоганяє його під час падіння. Ледве встигає скотитися з насипу Ареф'єв з Медведєвим.

Дим розвіявся. Партизани побачили один кінець ферми у воді.

— Рубльов!— гукнув хтось, не сподіваючись, що той відгукнеться.

Мовчанка.

— Я тут, товариші! Я живий!— почувся голос од берега.

Інший загін під командуванням Волинчука зірвав шосейний міст через річку Іршу на дільниці Коростень—Житомир. Бійці загону знищили в бою 90 ворожих солдатів.

На відбудову тих мостів гітлерівці витратили п'ять тижнів.

У відповідь на радіограму Маликова про успішне здійснення операції Центральний Комітет КП(б) України відповів:

Маликову, Бугаєнку.

Поздоровляємо вас, командирів і комісарів, партизанів і партизанок з блискуче здійсненою 11 серпня великою бойовою операцією по виведенню з ладу залізничної дільниці Житомир—Коростень. Клопочемо про нагородження тих, хто відзначився. Бажаємо успіхів у посиленні боротьби з німецькими загарбниками.

Через три тижні Житомирська партизанська дивізія завдала удару по залізничній станції Ігнатпіль, зірвала міст на дільниці Коростень—Мозир, міст на шосе

Коростень — Овруч. З-за цієї диверсії поїзди не ходили понад два тижні.

В боях під Ігнатполем виняткову мужність виявили бійці роти автоматників, якою командував політрук Федір Іванович Сасенко. Недалеко від західного кордону він потрапив пораненим у полон до німців і перебував у таборі на території Польщі. Коли рана загоїлася, Сасенко втік з полону й пробився на Житомирщину. Там з групою підпільників налагодив зв'язок із загonom імені Кутузова, яким командував Олексій Кулешов. Після операції на Ігнатопільському вузлі командир з'єднання Маликов призначив Федора Івановича Сасенка комісаром одного з найбільших загонів імені 25-річчя Радянської України. Сасенко — за фахом будівельник. Ось чому на його плечі під час походів лягала й нелегка робота по наведенню переправ. З нею Федір Іванович завжди справлявся.

Якщо зважити на те, що великі диверсійні акти житомирських партизанів здійснювалися в дні, коли фашисти напружували всі зусилля, аби підкинути до фронту бовприпаси, техніку, резерви живої сили, а також вивести з цього краю награбоване добро перед відступом, буде повністю усвідомлена ціна допомоги партизанів радянським воїнам у визволенні столиці Радянської України.

Житомирські партизани, можна сказати, діяли біля воріт Києва, через які гітлерівці сполучалися зі своїм глибоким тилом. Тому дії диверсійних партизанських груп у цьому районі мали пряме відношення до визволення Києва нашими військами.

В період літа-осені 1943 року успішно діяли підричники з'єднань О. М. Сабурова, В. А. Андрєєва, А. З. Одухи, Ф. С. Кота, С. А. Олексенка, І. Є. Скубка, В. С. Ушакова, які дислокувалися на Правобережній Україні.

Самовіддано боролися в степових умовах мінери молодіжного загону імені Пожарського під командуванням Дмитра Філімоновича Гарячого і комісара Івана Архиповича Жиліна. Партизани цього загону пустили під укіс і спалили на рейках 16 військових ешелонів з нафтою, живою силою і технікою противника на перегонах між станціями Цвіткове — імені Шевченка, імені Шевченка — Знам'янка, а також імені Шевченка — Помічна — Одеса.

Партизанські загони під командуванням П. А. Дубового, А. С. Куценка, І. Д. Діброви завдавали ударів по комунікаціях ворога в районі залізничного вузла Знам'янка. Тільки протягом травня-серпня 1943 року партизанськими загонами Кіровоградщини було пущено під укіс 46 ешелонів противника.

13

У складних умовах здійснювало історичний Карпатський рейд з'єднання Ковпака — Руднева. Підіймаючи населення західних областей України на боротьбу проти загарбників, засновуючи там усе нові підпільні організації, партизанські групи й загони ковпаківців щодня вели бої з гарнізонами противника. Разом з тим уславлене з'єднання не припиняло й диверсійної роботи.

Мінери груп Платона Воронька, Віри Нікольської, Якова Давидовича та інших командирів пустили під укіс 19 військових ешелонів, висадили у повітря 52 мости на залізницях і брукованих шляхах, у тому числі міст на колії Тернопіль—Гречани, через річку Гніздечна, що мав велике значення для противника і відбудовувався два тижні. А було це в розпал боїв на Курській дузі. На шосейних шляхах партизани Сидора Артемовича Ковпака підірвали труби нафтопроводу Битків — Яблунів, випустили багато нафтопродуктів у Бистрицю. В цьому районі кілька ночей палахкотили пожежі. Своїми діями ковпаківці наводили жах на тамтешні гарнізони німецько-фашистських окупантів.

Гітлерівці розклеювали в селах і містечках відозви, скидали з літаків листівки і газети, в яких оббрівували партизанське з'єднання і закликали населення допомогти окупаційним властям та військовій контррозвідці схопити Ковпака, обіцяючи за його голову величезну суму.

Жителі Городенківського, Надвірнянського, Яремчанського та інших прикарпатських районів розповідали нашим розвідникам у ті дні: «Про партизанів ми почули, ще коли вони були далеко за Львовом. Німці лякали нас, що йде банда, яка грабує і вбиває мирних жителів. Але правди ніде не сховаєш. Ніхто з жителів не вірив у це, не тікав з міст і сіл. Навпаки, партизани допомагали

людям — роздавали їм хліб, крам та інше добро, награване швабами...»

Про винагороду в сумі 250 тисяч злотих за голову Сидора Артемовича Ковпака галичани говорили так:

«От знайшли німці дурників! Ще й розклеїли оголошення, де пишуть, який то є Ковпак. У німців сила, у них зброя, і вони чомусь не спіймали Ковпака. А ми що? Більшість селян такої думки, що ми зібрали 6 ці гроші, аби побачити, який же той, від кого фашисти зі зброєю та панцирниками розбігаються, ніби миші, забачивши kota...»

Населення прикарпатських районів з приходом ковпаківського партизанського з'єднання зрозуміло, що гітлерівці не мають достатньої сили боротися з масовим народним рухом. Ще більше посилилась тяга людей до Червоної Армії, до боротьби проти окупантів.

Після Ділятинського бою в Білі Ослави прибув німецький каральний загін у складі 250 солдатів. Фашисти оточили село й розстріляли 70 мирних жителів — стариків, жінок, дітей. Німці склали акт і хотіли примусити селян підписатися під ним, тобто ствердити, що ці злочини скоїли партизани. Але фальшивка провалилась, а підлий звірячий злочин фашистів був викритий у звіті, складеному 19 серпня 1943 року священиком Володимиром Пилипцем, головою українського повітового комітету у Ділятині, і старостою общини села Білі Ослави Михайлом Лейбюком. В розділі IV звіту говориться:

Німецькі частини в мундирах і сталевих шоломах увійшли в село Білі Ослави і його долину частину. В цей час у селі вже не було партизанів. Окремі групи озброєних німців приходили на подвір'я і до хат місцевих ославських селян, проводили ревізії в хаті, чи нема партизанів, і тут же виводили мужиц, які потрапляли їм у руки. Їх розстрілювали перед хатами, на подвір'ї, під деревом, біля ставу, на городах. Німці нікого не допитували. Вони викликали господаря хати чи його сина словом «ком, ком», виводили на двір і стріляли. Подаємо кілька зізнань наочних свідків.

Параска Чуревич, удова по розстрілянім Федорі Чуревичу з Білих Ослав, українка, 1908 р., в Ославах мешкала в буд. 407, показує:

«В середу 4 серпня 1943 року, коли вже партизани відійшли з села, ми були цілою родиною в хаті. Чоловік Федір, я і наші діти. Крім нас, була сусідська дівчина Параска Гринюк, дочка Петра. Близько 10-ї години ранку прийшли на подвір'я двоє німців в одностроях (мундирах.— *Т. С.*) і сталевих шоломах, викликали нас усіх словами. «Ком, ком». Коли ми вийшли на подвір'я, німці, не сказавши і слова, застрелили мого чоловіка Федора. Я з дітьми — Явдохою та Василюною — кинулася до хати. Василюна зі страху сховалася під лаву, а Явдоха з Параскою Гринюк стали ховатися під постіль. Увійшов до хати німець і застрелив біля мене дочку Василюну під лавкою. Стріляв і в мене і тяжко поранив. Я не рухалась, і він уже не стріляв, думає, що я вже нежива. Відтак підійшов до постелі і застрелив другу доньку Явдоху, а дочці сусіда Парасці Гринюк прострелив обличчя, ніс і праву руку, але не забив. За що застрелили чоловіка і двоє дітей, за що пристрелили тяжко мене і Параску Гринюк, не знаю».

Ганна Стефанюк, хвора жінка з немовлям, дружина місцевого листоноші Семена Стефанюка, говорить: «Мого чоловіка й сусіда Миколу Дячука забили коло хати. Його поштову легітимацію (документ, посвідчення.— *Т. С.*) подерли, гроші, які були, забрали, а опаску листоноші кинули на труп. За що забили, не знаю. Залишилась я вдова, троє малих дітей від першої жінки мого чоловіка і однієї дитини від мене».

Василюна Тирська розповідає, що перед тим, як розстріляли її чоловіка Івана, німці вийняли з тобівки (гуцульської торби.— *Т. С.*) гроші і забрали собі. «Труп мого чоловіка знайшли сильно скаліченим. Лице понівечене, плечі і живіт прострелені, око викотите багнетом, два пальці на лівій руці відрізані, один палець зламаний, стегно правої ноги пробите багнетом. За що вбили, за що замучили старого вояка, що разом з німцями в роках 1914—1918 воював проти руських і так багато дав німцям контингенту збіжжя, худоби, молока, я не знаю.

Таким чином, без усяких причин, без усякого слідства німці розстріляли 70 осіб місцевих українських селян.

Ціла долішня частина села Білі Ослави у тяжкій розпучі й жалобі. Перелякані смертельно жінки і діти не можуть дати собі ради в цьому нещасті, що спіткало їхні родини. Панічно бояться німців, і при появі німецького авто чи німецького мундира в селі люди тікають у ліси. З гіркотою кажуть, що за наші хліб, м'ясо і молоко німці постріляли без суду найкращих людей, навіть жінок і дітей. У багатьох господарствах пропадає жниво, збір хліба і сіна, бо повбивані робочі руки.

Голова українського повітового комітету в Ділятині і парох Білих Ослав разом з місцевим начальником громади стоять зовсім безрадісні супроти того страшного факту, якого ані вяснити, ані виправдати рішуче не вдається.

Ділятин, дня 19 серпня 1943 року.

Михайло Лейбюк, начальник громади Білі Ослави.

Отець *Володимир Пилипець*, голова УПК Ділятина.

Говорячи про криваву трагедію в Білих Ославах, учинену німецько-фашистськими бандитами, я навмисне вупинився не на відомостях партизанської розвідки тих часів, а на документі, складеному людьми, далекими від партизанської боротьби, людьми, які займали офіційні посади в Білих Ославах під час німецької окупації. Цей факт можна пояснити тільки людиноненавистницькою політикою німецько-фашистських головорізів. Над звітом голови повітового комітету в Ділятині і начальника громади в Білих Ославах варто задуматись тим націоналістам, які загравали з окупантами, служили їм, аж зі шкур пнулися, намагаючись кинути тінь на українських радянських партизанів.

...Після того, коли було виконане основне завдання УШПР, з'єднання Ковпака потрапило в скрутне становище. Проти нього фашисти кинули 347-й гірськострілецький полк, а також 6-й і 26-й есесівські полки. Ворог удався до тактики облоги, розраховуючи виснажити партизанів і залишити їх без боєприпасів.

Партизани, маневруючи, мужньо оборонялися. В них було вже 200 поранених. У нерівному бою загинув ус-

лавлений комісар, один з піонерів партизанського руху на Україні генерал-майор Семен Васильович Руднев. Він очолював роту, яка прикривала відхід усього з'єднання. Семен Васильович загинув, щоб жило рідне з'єднання, щоб діяло воно й несло далі прапор перемоги над гітлерівським фашизмом. С. В. Рудневу посмертно було присвоєно звання Героя Радянського Союзу,

Незабаром помер тяжко поранений дев'ятнадцятилітній син Руднева — Радій.

Генерал-майор Ковпак після ділятинського бою вирішив виводити з'єднання з оточення на північ шістьма маршрутами, що нагадували на карті промені або розпахнуте віяло. Ці шість груп дезорієнтували німецьке командування й змусили розпорошити сили. Хоча ковпаківцям і довелося йти з боями, все ж партизани дісталися хутора Конотоп Житомирської області, як і було домовлено перед Карпатським походом.

З'єднання Сидора Артемовича Ковпака пройшло рейдом понад 2000 кілометрів, знищило в боях дивізію ворожих вояків. Карпатський рейд з'єднання під командуванням генералів Ковпака і Руднева був однією з героїчних сторінок в історії партизанського руху на Україні.

Рейд Сумсько-Вінницького з'єднання під командуванням Якова Івановича Мельника і Дмитра Тимофійовича Бурченка — секретаря Вінницького підпільного обкому партії — розпочався з Марківських Хуторів Лельчицького району. Як тільки з'єднання дійшло до шепетівських лісів, його безперервно стали переслідувати карателі. В Кам'янець-Подільській області проти загонів Мельника було кинуто дивізію СС, танкову частину, авіацію. Партизани відбивали психічні атаки гітлерівських молодчиків. У цих умовах підривні групи з'єднання провадили диверсійну роботу на залізниці Проскурів — Шепетівка, Шепетівка—Козятин—Жмеринка.

Оцінка діяльності з'єднання Мельника — Бурченка дана в листах Центрального Комітету КП(б)У на ім'я Верховного Головнокомандуючого від 9 жовтня 1943 року «Про бойові дії партизанів України з 1 серпня по 1 жовтня 1943 року»:

З метою дальшого розвитку партизанського руху в південних і південно-західних областях України за вказаний період часу здійснені рейди двох великих партизанських з'єднань тов. Ковпака із Житомирської області в Прикарпатську Україну і тов. Мельника із Житомирської області у Вінницьку і Кам'янець-Подільську області, до річки Дністер. Під час цих рейдів з'єднаннями тт. Ковпака і Мельника проведена велика політична і масова робота серед місцевого населення, а також завдано удару по комунікаціях і військових об'єктах у глибокому тилу противника.

14

Нелегко доводилось воювати партизанським підривникам Чернігівщини, Лівобережної Київщини, Полтавщини. УШПР не мав можливості висадити туди необхідну кількість досвідчених мінерів-інструкторів. Підривникам Лівобережжя доводилося самотужки опановувати нову підривну техніку, а часом і самим виготовляти міни. То ж ми з повним правом можемо сказати, що кожен пущений під укіс ешелон, висаджений в повітря міст, водокачка на схід од Києва — подвиг.

Часто підривали состави ворога на магістралі Київ—Ніжин підривники Носівського загону із з'єднання «За Батьківщину», де командиром був двадцятилітній Микола Дмитрович Симоненко, а комісаром — старий більшовик, учасник партизанської боротьби в роки громадянської війни Омелян Петрович Хахуда. Підривники Іванов, Чоп, Якименко, на чолі з командиром загону Симоненком, який безпосередньо брав участь у диверсіях, скинули з насипів 48 ешелонів противника. Про їхню винахідливість свідчить такий факт. Трьома одночасними вибухами були зірвані бронепоезд та ешелон з живою силою ворога. Після кожного з цих вибухів залізниця не працювала по кілька днів.

Підривники 2-го полку з'єднання «За Батьківщину» були палкими патріотами своєї справи. Комісар Хахуда розповів такий епізод.

Якось мінера Чопа послали на підводі за картоплею. Той образився за таке «принизливе» завдання, але все-

таки поїхав до села, де була заготовлена картопля. На переїзді через залізничну колію Чоп не втримався від спокуси. Він узяв інструменти в «будочника» й розкрутив болти на стиках рейок. Пройшов ешелон. Аварії не сталося. Чоп зрозумів, що мало розгвинтити болти, треба ще й розсунути рейки, але розсунути так, щоб цього не помітив машиніст. Вправу було дороблено на тому ж місці.

Дочекавшись підходу поїзда і впевнившись, що всі вагони звалилися з насипу, Чоп вернувся в загін. Картоплю наступного дня привезли інші їздові, а Чоп за невиконання «основного» завдання, кажуть, відбувся «легким переляком».

...Фашисти багато дбали, щоб перегін Ніжин—Брянськ був невразливим. Вони вирубали ліс обабіч залізниці на 200—300 метрів. Не допомогло — ешелони летіли під укіс. Тоді була споряджена каральна експедиція. Загін урятувався завдяки попереджувальній радіограмі з УШПР про намір гітлерівців; з'єднання «За Батьківщину» рушило за Десну в розташування партизанів Юрія Олефіровича Збанацького. Через кілька тижнів загін Симоненка — Хахуди знову повернувся до залізниці.

На перегоні Ніжин—Носівка однієї ночі з'явилася група мінерів на чолі з Миколою Симоненком. Перечекавши, доки проходив ворожий патруль, підричники вийшли на колію. На підводах вони привезли 50-кілограмові авіабомби. В них були відгвинчені боеголовки й одрубані стабілізатори, у хвостовій частині зроблено гнізда, в які вставлялися тротилові пашки з висадниками гранати Ф-1.

Авіабомби прикріпили до шпал на десятиметровому мосту. Від кілець висадників, вставлених у бомби, прив'язали шнури й одвели їх в укриття, метрів за сто двадцять.

До того, як мали вдруге пройти патрулі, з'явився поїзд. Мінер смикнув за шнур, і міст розвалився перед самим паровозом. Рух на цьому перегоні був припинений на три доби.

В першій частині цієї книги згадувалося село Рокитне Новобасанського району *.

Я був приємно вражений тим, що командир одного з найвідоміших на Лівобережжі загонів Олександр Єлисейович Кривець — земляк тих мужніх і добрих людей, котрі, ризикуючи життям, допомогли мені і моїм товаришам з Наркомату внутрішніх справ УРСР у дуже скрутні для нас осінні дні 1941 року.

Тієї ж осені літак, де штурманом був Олександр Кривець, вилетів бомбувати переправу противника через Дніпро.

Сонце сховалося за обрій, але крила літака ще блискували від його променів.

Штурман Кривець, навчаючись у авіаційному училищі, не раз милувався в чистому синьому небі світлом тоді, коли із землі його вже не було видно. Так, льотчики мали можливість першими зустрічати сонце й останніми проводити його. Олександр дуже пишався тим, що мав перевагу в цьому перед працівниками інших професій, скажімо, хоча б перед тим же агрономом, на якого він вивчився, скінчивши Білоцерківський сільськогосподарський інститут.

Пролітаючи над Дніпром у районі Ржищева, штурман помітив понтонний міст, по якому, мов сарана, сунула на схід гітлерівська піхота. Про це Кривець негайно сповістив на аеродром, а пілотові сказав:

— Знижуйся, Вітю. Вдаримо по мосту.

Літак пронісся над головами фашистів, поливаючи їх кулеметним вогнем. З високого правого берега не забарились ударити зенітні гармати гітлерівців. Пілот Савельєв вивів машину із зони обстрілу, однак раптом побачив трьох німецьких винищувачів, що зненацька виринули з-за хмари. З шаленою швидкістю «мессери» шугали над не дуже метким і недостатньо озброєним літаком-розвідувальником. Проте влучним вогнем наші льотчики збили одного розбійника. За хвилину і їхній літак спалахнув.

— Вікторе! — вигукнув штурман, пересвідчуючись у тому, чи пілот живий.

* Тепер — Бобровицького району Чернігівської області.

Р-10, охоплений полум'ям, спускався. Савельєв прагнув посадити машину на поле. То були секунди, кожна з яких за переживанням варта цілих років. Такі миті називають останніми; у них метеоритно проноситься в пам'яті все рідне, дороге, миле серцю, що було в житті. За ці секунди Кривець ніби заново пережив усі свої двадцять два роки.

При зіткненні із землею стався удар. Пілота і штурмана викинуло з машини. Тяжко пораненого Савельєва Кривець довго ніс на собі і в одному населеному пункті передав на догляд, лікування вірним радянським людям, а сам...

Як і оточенці тих днів, Кривець попрямував на схід, щоб перейти лінію фронту. Всюди на дорогах шастали автомашини з німецькими солдатами, містечка були забиті гарнізонами ворожих військ, села контролювали поліцейські стани, якими командували німецькі комендатури. І в Олександра Блисейовича виникла думка: «Чого йти через фронт, до якого ще сотні кілометрів, коли всюди фашистів стільки, що тільки бий їх та бий!» Кривець вирішив організувати партизанський загін у своєму Новобасанському районі.

Зима пішла на те, щоб зібрати зброю, згуртувати людей. Коли група була готова до виходу в ліс, Кривця за доносом зрадника заарештували поліцаї.

Всю ніч юнак просидів у коморі. Наступного дня його під конвоем мали вести в гестапо. За годину до цього Кривець одержав записку. Друзі писали, щоб він був готовим до втечі. На конвой вони вчинять напад.

Ось п'ятеро на конях і двоє піших запроданців затупцювали навколо Кривця. Попрощатися з Олександром вийшли майже всі односельчани. Вдома у Кривця залишалися батько і шістнадцятилітній брат, доля яких найбільше турбувала його в ті хвилини. Сам Олександр вирішив утекти, навіть коли й не буде засідки. Краще вмерти під час втечі, ніж потрапити в пазурі фашистів.

Грузькою березневою дорогою брів Кривець під пильним наглядом озброєної варти.

Минули село. Кривець поглядає на кущі. Звідси б і вдарити по конвоеві. Але пострілів не чути. Де ж ще можуть засісти товариші? Край дороги височить ожеред соломи. Якщо там не буде своїх, виходить, їх не буде ніде.

Щойно порівнявся Олександр з ожередом, ударила кулеметна черга. Потім — друга. Поліцаї зі страху сторчма попадали з коней і порачкували до канави, кидаючи гвинтівки. Злякані коні помчали до села без вершників. Кривець устиг схопити дві гвинтівки і теж став стріляти по конвоїрах, які втікали розгрузкою ріллею.

Виручили Кривця Іван Олексійович Головка та Андрій Микитович Бойко. Того ж вечора до них приєднався Павло Миколайович Євєнко. Так створилося ядро загону. Через два тижні в ньому налічувалося 20 чоловік.

У травні партизани дізналися, що в радгосп «Дідове» приїздить чернігівський комендант. Його вийшли зустрічати двоє — Олександр Кривець і Павло Євєнко. Обидва надягли поліцейську форму. Решта товаришів залягла біля лісу. Зупинили машину. Там сиділи підполковник, майор і лейтенант. Шофер був у цивільному одязі.

Після проведеної операції Кривець, Євєнко з трьома переодягненими партизанами заїхали цією ж машиною в радгосп, куди не доїхав справжній комендант. За рахунок тамтешніх гітлерівців патріоти добре озброїлися і поїхали до лісу. Коменданта радгоспу вони не зачепили, бо перекладачка сказала, що той ненавидить Гітлера і може стати партизанам у пригоді. Берта Павлівна (так звали вчительку, що працювала в коменданта) не підвела. Вона і комендант-німець стали партизанськими інформаторами.

Тим часом виникла ідея створити партизанський загін. Тоді ж таки обрали й командира. Ним став Олександр Єлисейович Кривець. Іван Олексійович Головка — комісаром, а Павло Миколайович Євєнко — командиром розвідки.

Так під Києвом виник досить оригінальний за структурою, невловимий і могутній загін імені Щорса. Кривець зі своїми бійцями наводив жах на гітлерівське командування...

Сім великих каральних експедицій довелося витримати загоні! Тільки один раз фашистам удалося наві'язати партизанам Кривця бій. В шести інших випадках бійці загону уникали влаштованих пасток і відходили з району дій карателів на 80—100 кілометрів.

Як це вдавалося?

У загоні Кривця на високому рівні була агентурна розвідка. Ми вже говорили, що інформаторами у щорсівців були німецький комендант радгоспу «Дідове» і його перекладачка Берта Павлівна. На залізничну станцію Бобровиця Кривець послав Миколу Олексійовича Печонкіна, котрий добре володів німецькою мовою, знався трохи на розвідці (він теж не зміг вийти з оточення й залишився битися з ворогом у партизанах). Микола Олексійович влаштувався перукарем. Його послугами користувалися десятки офіцерів як із Бобровиці, так і тих, що їхали на фронт. Там, у перукарні, Печонкін і «вибривав», як говорили народні месники, необхідні їм відомості. Невдовзі Печонкіна взяв до себе циркульником і особистим перекладачем сам полковник Бібрах. Партизанський розвідник став бувати зі своїм шефом на нарадах, де обговорювалися плани каральних операцій проти партизанів. Результативність тих акцій, ясна річ, не пішла від цього вгору. Протягом двох років загонowi Олександра Єлисейовича Кривця вдавалося уникати ворожих пасток.

В Новій Басані жив і займався кустарництвом Іван Тихонович Потенко. Він узявся відремонтувати для партизанів радіоприймач. А згодом теж став розвідником загону.

Поступово Потенко набув довіри гітлерівців. За згодою Кривця він пішов на курси в чернігівську спецшколу окупантів, де готували лазутчиків у партизанські загони. Це була велика перемога розвідки загону імені Щорса.

Через три місяці Потенко повернувся з навчання і знову став співробітничати зі щорсівцями. Потенко допоміг знешкодити 12 шпигунів, які намагалися прослизнути в з'єднання Бовкуна та в загін імені Щорса. Вже коли ошалілі гестапівці стали підозрювати Потенка, він повернувся в загін і став у ньому розвідником.

Своя людина була в щорсівців і серед поліцейського начальства в райцентрі Згурівка. Розвідників загону, які працювали легально і навіть в окупаційних установах, не перелічити. Вони були очима й вухами партизанського загону, допомагали йому бути невразливим, невловимим і блискавкою шукати по ґрунтових та шосейних шляхах під самим Києвом.

Роботу розвідки загону Кривця високо цінив УШПР. Вона — приклад того, як можна було розумно вести спостереження за ворогом, знати про його наміри. Але, на жаль, після війни не обійшлося без перегинів. Мені і Кривцеві довелося немало переконувати деяких працівників, що такі люди, як Іван Потенко, — справжні, радянські патріоти, безстрашні розвідники, котрі заради справ партизанського загону пішли навіть у німецьку спецшколу, щоб завдати сильніших ударів по фашистах. І робили це блискуче.

...Операція щорсівців у Згурівці відбулася на третій день після початку битви на Курській дузі. Партизани загону знищили ворожий гарнізон, спалили 20 грузовиків, кілька мотоциклів.

На жаль, у цьому бою два народних месники були поранені й загинув Олександр Пилипович Маковій — один із зачинателів партизанської боротьби в Новобасанському районі.

Населення Згурівки радо вітало партизанів, вважаючи їх передовим механізованим загonom Червоної Армії. Після велелюдного мітингу партизани посідали на автомашини, мотоцикли і виїхали зі Згурівки іншою дорогою.

Одним з найважливіших завдань Олександр Блисейович Кривець вважав диверсії на комунікаціях ворога. Перебуваючи поблизу залізничних і шосейних шляхів на схід од Києва, його загін розпочав їх ще в 1942 році. Тоді загін не мав зв'язку з Великою землею, не мав мін, вибухівки. Але воювати треба. І партизани ключами-«рачками» відгвинчували гайки на стиках, виймали зі шпал костилі й розсовували рейки. Аварії, що траплялися після цього, були не дуже ефективними. Багато вагонів залишалось неушкодженими. Колію швидко відбудовували ремонтники. Треба було шукати інші засоби застосовувати щось нове у диверсійній роботі.

Якось Олександр Кривець ішов лісом зі своїм другом Павлом Євенком, сміливим і тямущим партизаном. Вони наштотхнулися на штабель снарядів, залишених при відступі в сорок першому році.

— Треба перевірити, справні снаряди чи ні, — сказав Павло Євенко. — Спробуємо, чи бабахне?

Вони відійшли подалі, залягли за товстим деревом. Євенко прицілювався й вистрілював у капсуль одного снаряда.

І заgrimіло, загуло навкруги. Гілки, листя, груддя землі — все здійнялося вгору, затьмарюючи небо.

— З розкішних дубів залишилися одні віники, — промовив Кривець. — Скажи, Павко, хто назве нас розумними людьми? — витирав він рукавом забруднене обличчя і з сумом дивився на понівечені дерева.

— Ти навіть не розумієш, що ми винайшли «чудо»! — відповів Євенок.

— Яке «чудо»?

— Жаль, що всі снаряди вибухнули. Та ще знайдемо не один такий штабель. Тут, у лісах, їх залишилося немало. Ми, Сашко, створимо «чудо».

— Що ти маєш на думці? — не терпілося Кривцю.

— Ось побачиш.

Артилерійські снаряди були знайдені. І Павло приступив до монтажу «чуда». Великий снаряд він обшив дошками. Потім у ящик вмонтував гвинтівочний обріз. Ствол націлив у висадник. До спускового гачка прив'язав телефонний кабель і... апарат готовий.

Вночі підрильники викопали канавку під рейкою, заклали туди снаряд з обрізом, а шнур вивели за далеченьке дерево.

Чекали недовго. Здалека почулося — йде дрезина. Її пропустили. А за п'ять-десять хвилин застугоніли рейки. Мчав поїзд. У пасажирських вагонах світилося. Кривець знав, що це за ешелон. Перекладач Бібраха Микола Олексійович Печонкін передав, що на фронт у ньому їхатимуть гітлерівські офіцери.

І «чудо» спрацювало на диво. Куля з обріза влучила в капсуль-висадник. Вибух важкого снаряда підкинув угору паровоз, і той полетів з насипу, перевертаючись. Вагони порозносило на тріски.

Ранком розвідники доповіли, що жоден з офіцерів не залишився живим, бо після катастрофи состав ще був обстріляний з партизанських великокаліберних кулеметів.

З допомогою винаходу Павла Євенка партизани не раз учиняли грізні диверсії... Загін імені Щорса міг зрости до з'єднання. Але командування вирішило не захоплюватись кількісним зростанням. 300 бійців — найбільше. Новаків, які приходили до щорсівців, Кривець озброював і передавав у з'єднання «За Батьківщину».

Під час боїв наших військ за Харків Кривець виділив із загону 12 підривних груп, які працювали на

залізничних дільницях Бобрик — Кобижча (Київсько-Брянській магістралі), а також на залізниці Київ — Полтава. Крім того, підривні групи Івана Климентійовича Сидоренка, Миколи Денисовича Герасименка, Миколи Михайловича Матузова, Івана Івановича Соловкова контролювали рух на шосейних шляхах у напрямку Полтави, Прилук, де часто руйнували великі й малі мости. Загін Кривця знищив 28 військових ешелонів противника, не рахуючи незначних аварій поїздів.

Фашисти весь час полювали за Кривцем, влаштовували засідки, підсиляли найманців. Але їм не вдалося вбити цього невловимого і безстрашного командира. А от батька Кривця, брата Андрійка і ще двадцять сім рідних і близьких Олександра Єлисейовича есесівці закатували.

Ми навіть не перелічили тут усіх кращих підривних груп українських партизанських з'єднань, загонів і підпільних організацій. Це просто неможливо. Їх було дуже багато. Вони завдавали таких ударів по ворожих комунікаціях, що в серпні 1943 року пропускна спроможність ряду залізниць на окупованій території України зменшилась на дві третини. То була велика допомога українських партизанів військам Червоної Армії, які визволяли Лівобережну Україну, то була справжня війна на рейках.

У період битви на Курській дузі партизанські з'єднання, загони, диверсійні та розвідувальні групи набували бойового досвіду, дедалі більше гартувалися, ставали маневреними, спроможними вирішувати завдання, які ставили перед ними ЦК КП(б)У та УШПР.

Літо 1943 року довело, що українські партизанські формування — надійна допоміжна сила Червоної Армії, своєрідний другий фронт у тилах німецько-фашистських полчищ.

ПЛІЧ-О-ПЛІЧ З РІДНОЮ АРМІЄЮ

1

Відразу ж після провалу операції «Цитадель» на Курському виступі верховне командування німецько-фашистської армії видало наказ про негайне спорудження «Східного валу» — стратегічного оборонного рубежу, що тягнувся від Балтійського до Чорного морів по лінії Нарва—Псков—Вітебськ—Орша—ріка Сож—середня течія Дніпра — ріка Молочна. Особливі надії ворог покладав на широкий, повноводний Дніпро з його крутим правим берегом. У численних директивах фашистське командування вимагало від військ обороняти цей природний рубіж як «поріг власного дому». Гітлерівські генерали були переконані, що влітку і восени радянські війська не наслідяться форсувати Дніпро, не зможуть, принаймні, до зими, переправити на правий берег танки й важку артилерію; отже, гітлерівська армія виграє час і перепочине за високими дніпровськими кручами.

Наш УШПР ще 28 липня 1943 року, в розпал Курської битви, доповів начальникові ЦШПР генерал-лейтенантові П. К. Пономаренку про те, що ворог приступив до спорудження оборонних рубежів на правому березі Дніпра.

Партизанські розвідники повідомляли, що фашисти почали надавати особливого значення обороні Київського укріпленого району. Від Мозиря до Чорно-

били противник будував дзоти, бліндажі, рив окопи. Такі ж оборонні споруди він зводив од села Толокунська Рудня, через Ясногородку, Глібівку і Димер до самого Києва. Смуга укріплень проходила від Борисполя до Боярки та Ірпеня. Укріплювалися Києво-Печерські схили. Окремі будинки в самому Києві перетворювались у вогневі точки. У такий спосіб Київ оточувався двома кільцевими оборонними смугами. Крім того, окупанти поквапливо укріплювали рубіж Черкаси—Кременчук, а також берег від села Пекарі до Канева. Будувалися оборонні споруди на дільницях Умань—Біла Церква та на залізничних станціях Житомир, Тетерів, Білокорівичі, Олевськ, Овруч.

Дані розвідників українських партизанських загонів про намір противника міцно тримати оборону на Дніпрі від Запоріжжя до Чорнобиля підтверджені самими ворогами. Так, командир 574-го німецького піхотного полку заявив солдатам:

Дніпро — наша остання позиція, яку будемо тримати будь-якою ціною.

Про те, що фашистське командування збиралося зустріти зиму на дніпровських кручах, свідчив і той факт, що деяким підрозділам, як, наприклад, 246-му саперному батальйонові, ще до підходу радянських військ до Дніпра інтенданти почали видавати пілотки з теплими навушниками й рукавиці, а в землянках були встановлені печі.

Свій порятунок фашисти вбачали і в евакуації всього дорослого населення придніпровських сіл і міст. Гітлер видав спеціальний наказ про вигнання сотень тисяч людей з України у глибокий тил.

Німецьке командування поквапливо підтягувало для захисту «Східного валу» все нові й нові резерви.

Бойовий досвід у подоланні таких водних перешкод, як річки Ворскла, Псел, Сула, форсування радянськими військами Дніпра було пов'язане з великими труднощами. У практичному здійсненні цієї грандіозної операції значну роль за планами Верховного Головнокомандування Збройними Силами СРСР мали відіграти партизанські загони і з'єднання України, які вже набули досвіду бойової взаємодії з регулярними частинами.

23 серпня 1943 року радянські війська визволили великий індустріальний центр України, другу столицю рес-

публіки — Харків. Долаючи запеклий опір фашистських дивізій, Червона Армія вела наступ на захід і південний захід до Дніпра. Обстановка вимагала координації дій партизанів з наступаючими військами.

У вересні 1943 року Український штаб партизанського руху розробив план взаємодії українських партизанських загонів і з'єднань з радянськими військами в районі Дніпра. План розроблявся у відповідності із завданням військ Воронежського (1-го Українського) фронту і був затверджений командуючим фронтом генералом армії Миколою Федоровичем Ватутіним.

У плані визначалися завдання партизанських загонів і з'єднань щодо подання допомоги Червоній Армії під час форсування Дніпра та визволення столиці Радянської України.

В зв'язку з цим передбачалися операції партизанських формувань по захопленню переправ через Дніпро і Десну. Ті переправи народні месники мали втримувати до підходу частин Червоної Армії.

Окремим пунктом плану передбачався удар партизанських з'єднань і загонів по німецько-фашистських загарбниках на захід од Києва — теж на допомогу Червоній Армії.

Планом визначався порядок постачання партизанів озброєнням, боєприпасами та іншими вантажами. Воно мало здійснюватися з аеродромів, що були в розпорядженні УШПР. Займався цими питаннями як УШПР, так і штаб партизанського руху Воронежського (1-го Українського) фронту.

Для захоплення переправ через Дніпро і Десну та для утримання їх до підходу передових частин Червоної Армії партизанським формуванням визначалися конкретні завдання:

1. З'єднанням Ф. І. Короткова і М. Г. Салая (під загальним командуванням Короткова) належало зосередитись у районі Косачівка—Новосілки—Виповзів, за сигналом захопити переправу через Десну (біля Остра), а також пороми на ділянці Остер—Жукин.

2. З'єднання «За Батьківщину» І. М. Бовкуна та загони А. С. Ярового і В. П. Чепіги мали сконцентруватися в лісі коло Жукина, захопити переправу через Десну біля Свиноїдів і пороми на ділянці Жукин — Новосілки.

3. З'єднанням М. М. Таранущенка і Ю. О. Збанацького

було наказано залишатися в районі Рудня-Вересня — Федорівка — Красилівка, захопити переправу через Дніпро біля Окуниного і пороми на ділянці Окунинове — Новосілки.

4. З'єднанню І. О. Хитриченка та загонів імені Щорса (командир О. Є. Кривець) пропонувалося здобути поромні переправи на ділянці Чарний — Сваром'я.

Для допомоги Червоній Армії в оволодінні Києвом, а також на випадок необхідності подання підтримки партизанським формуванням, які утримуватимуть переправи, створювалися дві ударні групи. До складу першої під загальним командуванням генерал-майора О. М. Сабурова входили: його з'єднання, а також з'єднання Л. Я. Іванова, В. С. Ушакова і Г. Ф. Покровського. Місцем її зосередження визначалася ріка Тетерів, на північ од залізниці Київ — Коростень. Перед групою ставилося завдання: ударом з північного заходу сприяти частинам і з'єднанням Червоної Армії в оволодінні Києвом; вести наступ у межах залізниці Київ — Коростень та шосе Київ — Димер — Іванків; бути готовий до подання допомоги Таранущенко в здобутті і утриманні переправи біля Окуниного.

Другій групі під командуванням генерал-майора М. І. Наумова у складі його з'єднання, а також з'єднань І. І. Шитова, І. Є. Скубка, А. З. Одухи належало зосередитися в районі Тетерів — Радомишль — Макарів, південніше залізниці Київ — Коростень, і завдати удару противникові з заходу та південного заходу, на допомогу частинам Червоної Армії, що наступатимуть на Київ; вести наступ у межах залізниці Київ — Коростень, Київ — Житомир до моста через річку Ірпінь. Бути готовою до подання допомоги Хитриченкові у здобутті переправи в Сваром'ї та її утриманні до підходу наших частин.

Наступний розділ плану передбачав диверсії на ворожих комунікаціях. Партизанським загонам і з'єднанням, які діяли на території Київської, Житомирської, Ровенської, Кам'янець-Подільської і Волинської областей, починаючи з 20 вересня 1943 року, пропонувалося посилити масові диверсійні дії на залізницях та шосейних шляхах з тим, щоб перешкодити противникові у підвезенні резервів до Києва, Кременчука та Дніпропетровська.

Групі партизанських загонів, що діяли в районах Чигирин, Знам'янки, Канева, на залізниці Кам'янка — Ми-

ронівка—Біла Церква, було, до того ж, дано вказівку перешкоджати судноплавству гітлерівців по Дніпру між Кременчуком і Каневом. Ці загони посилювалися диверсійними групами, десантованими штабом партизанського руху при 1-му Українському фронті. Їм виділялася необхідна кількість боєприпасів та вибухівки.

З'єднання С. Ф. Маликова було зобов'язане посилити диверсії на залізницях Коростенського вузла; з'єднання В. А. Бегми — на коліях вузлів Сарни й Здолбунів; з'єднання О. Ф. Федорова — навколо Ковельського вузла; окремим загонам І. Є. Скубка, І. І. Шитова і загони М. П. Андрєєва — на залізницях Шепетівського вузла; загони А. М. Грабчака і Я. І. Мельника мали діяти на залізницях біля Новограда-Волинського та на дільниці Бердичів — Полонне.

Між усіма загонами, які мали брати участь в операції, встановлювався постійний радіозв'язок через УШПР. У великі з'єднання ми споряджали внутрішні радіостанції.

План бойових дій кожному командирові з'єднання вручався особисто під час виклику в Український штаб партизанського руху або ж через офіцерів зв'язку УШПР і штабу 1-го Українського фронту.

На час бойових дій у з'єднання Сабурова, Наумова, Хитриченка, Короткова і Бовкуна УШПР і штаб фронту посилали своїх представників.

Організацію розвідки переправ, передислокацію загонів до них, визначення часу, сил і засобів, а також керівництво боями по здобуттю цих переправ та їх обороні командири з'єднань мали здійснювати самостійно, виходячи з обстановки і керуючись сигналом до початку дій. Момент подання сигналу для захоплення переправ визначала Військова рада фронту з урахуванням часу, необхідного для виходу загонів у визначені райони. Враховуючи, що ударні групи Сабурова і Наумова будуть зосереджені в 60—70 кілометрах од Києва, їх виступ повинен був розпочатися за 3—4 доби до настання бойових дій. Для координації дій при Військовій раді 1-го Українського фронту УШПР створював оперативну групу, в розпорядження якої надавалася радіостанція.

Для дублювання зв'язку з партизанськими загонами під час проведення операції за штабом партизанського

руху при Військовій раді фронту закріплювалося три літаки У-2.

До плану додавалися карта операцій і таблиця сигналів.

15 вересня в день затвердження плану, Центральний Комітет КП(б) України передав усім командирам і комісарам партизанських загонів і з'єднань телеграму-блискавку. В ній говорилося:

Червона Армія успішно веде наступ на всіх фронтах. Настав час, коли партизани України повинні подати ще більшу, безпосередню допомогу Червоній Армії в остаточному розгромі німецьких окупантів.

Найближчими днями ви одержите від УШПР вказівки по виконанню бойових завдань Головнокомандування.

ЦК КП(б) України впевнений, що ви, партизани і партизанки ваших з'єднань, виконаєте це завдання з честю.

2

З плану, розробленого УШПР, видно, що в здобутті переправ найголовнішу роль мали відіграти загопи, дислоковані на північ од Києва. Звичайно, обстановка весь час змінювалася, ускладнювалася. Не всі загопи північно-західного напрямку могли рушити своїми маршрутами до вказаних місць зосередження.

Але з'єднання чернігівських партизанів Збанацького, Тарануценка і Бовкуна дислокувалися ближче до водних рубежів і змогли вчасно вийти на виконання цього важливого завдання.

Юрій Олефірович Збанацький є одним з тих представників командного партизанського складу, які на своїх плечах несли тягар підпільної і партизанської боротьби в перших днів окупації до завершальних, розгромних операцій проти фашистських загарбників у районах дій свого формування.

Уперше почув я про Юрія Збанацького від командира розвідувальної групи Кузьми Савелійовича Гнідаша, котрий був посланий у ворожий тил Генеральним штабом

Червоної Армії і перебував у з'єднанні Збанацького. Гнідаш передав дані про дії партизанів і їхнього командира в Головне розвідуправління, через яке УШПР і налагодив радіозв'язок зі Збанацьким. Потім ми відрядили в це з'єднання радиста і відтоді підтримували з ним постійний зв'язок.

Віч-на-віч я зустрівся зі Збанацьким, коли оперативна група Українського штабу партизанського руху разом з Військовою радою Воронежського фронту передислокувалася ближче до Києва в район Нової Басані — Броварів. Потім він працював у нашому штабі.

До Великої Вітчизняної війни Юрій Олефірович Збанацький вчителював і сам учився заочно на історичному факультеті Київського університету. Війна застала його на посаді редактора остерської районної газети. Райком партії залишив Збанацького для підпільної роботи.

Збанацький вирішив послати в окупаційні установи надійних людей, які б діставали документи на вільне пересування по області. Такою людиною став Грабовський — бургомістр Остра. У кількох селах старостами також були свої люди.

Юрій Олефірович створив групу підпільників у Старій Гуті. Згодом він організував більшу в рідному селі Борсуків.

Пізньої осені 1941 року Збанацький зробив спробу налагодити зв'язок з Чернігівським обласним партизанським загonom. Але проблукавши довгий час, дізнався, що цей загін вирушив на північ. Виснажений, стомлений і простуджений, він ледве дістався до рідного дому.

Незабаром його заарештували. Спершу — тюрма в Острі. Потім — у Чернігові. Але в'язень відкинув звичування: «У мене нема спільників. Заарештували поліцаї по давній злобі».

Минають тижні й місяці, мов близнюки, у напівтемній камері, в кімнаті слідчих, долівка і стіни якої забризкані кров'ю.

Збанацького перевели в яцівський концентраційний табір. Він ждав можливості потрапити в робочу команду. Така нагода трапилась. Конвоїри погнали гурт полонених і в'язнів крити соломомою хлів, який німці хотіли обладнати під складське приміщення.

З даху виднів далекий ліс. Збанацький вдивлявся в синю далечінь засмученими очима. Гірко було на душі.

Як він хотів бути зараз там! Він довів би тоді тюремникам, що є в нього спільники!

— Що ти витріщився на той ліс,— раптом почув голос Збанацький.— Ще конвоїр помітить. Тоді чортів лилого пошлють на роботу!— сказав товариш по нещастю.

— Мене більше ніколи не пошлють...

Поки конвоїри смоктали щось із фляг, Збанацький непомітно вийшов з хліва й подався до бур'янів.

Озирнувся. Все, як і хвилину тому. Збанацький побіг. Серце, здається, от-от вискочить із грудей. Дев'ять місяців він майже не рухався. Але мусить витримати. Інакше нащо райком партії залишав його тут? Щоб гнів у таборі? Ні. То дурна смерть. Він повинен мститися за сплюндровану Батьківщину! І він біг, не озираючись. Незважаючи на кулі, що висвистували поблизу. Бачив лише синє маєво лісу.

— Тримайся, серце!— сказав голосно, наче вірному другові.— Тримайся.

У грудні 1942 року група народних месників прийшла в урочище Червоні Казарми.

— Дорогі побратими! Коли мене допитували слідчі, я говорив їм, що в мене нема спільників. Вони не вірили — катували знову й знову запитували, хто мої однопідданці і в яких селах. Ними були ви, мої вірні товариші! Мені пощастило втекти, і тепер я радий гукнути так, щоб почули й вороги, що сьогодні ми проголошуємо себе партизанським загonom імені нашого славного і мужнього земляка, борця за свободу народу Миколи Олександровича Щорса,— звернувся Збанацький до бійців.

Ранньої весни 1943 року в загоні імені Щорса вже налічувалося 500 бійців. Партизани Збанацького контролювали становище в п'ятдесяти селах межиріччя Дніпра й Десни. Загін Юрія Олефіровича з'явився біля села Ревне, оточив його і знищив солдатів гарнізону та поліцаїв. Зруйнував завод, лісопилку, електростанцію. Спалахнули склади.

Як тільки зійшла крига, бійці Збанацького біля села Євминка атакували караван суден і взяли фавратер під свій контроль.

Бойовими побратимами Збанацького стали брати Науменки зі своїм загonom. Об'єднавшись, партизани вчинили напад на гітлерівський гарнізон у Пирновому, де засіло багато есесівців. А в Острі й Чернігові того

24 квітня 1943 року гестапівці гризли нігті, що не змогли «розколоти» в тюрмі Збанацького, що не втримали його в концтаборі.

Через тиждень німецьке командування кинуло в межиріччя з двох напрямків — від Чернігова й від Києва — кілька каральних частин, щоб покінчити з народними месниками, ліквідувати партизанську зону.

Більш як півмісяця тривала каральна експедиція ворога. Горіли села. Були закатовані сотні радянських людей. Багатьох фашисти кинули до товарних вагонів і відправили на каторжні роботи в Німеччину.

З боями партизани Збанацького відходили в лісові хащі, до боліт. У цей критичний час командир наказав виходити з оточення групами по два, три і п'ять чоловік.

Каральна експедиція ще тривала, а до Києва і Чернігова фашисти вже подавали рапорти про «розгром» більшовицьких загонів у межиріччі.

Загін Збанацького не лише зберіг сили, а й значно зріс незабаром. Межиріччя знову стало партизанським краєм.

Колгоспники поралися на полях, у школах вчителі навчали дітей за радянською програмою. І те було за якихось 50—100 кілометрів од Києва! В усій цій діяльності велика заслуга партизанського командира Юрія Олефіровича Збанацького.

Під час наступу радянських військ на Київ особливе значення мав бій партизанів Збанацького з противником біля села Максим на Десні.

Німці намагалися захопити цей населений пункт і тим зберегти контроль над переправами. До Максима вони послали шість середніх танків. Не було сумніву, що за ними хутко примчать автомашини з піхотою.

— Не встигнемо переправитись! — вигукнув хтось із штабістів.

Становище склалося справді тривожне. Кіннотники ще не перепливли річку. Не всі човни причалили до берега. Збанацький наказав командирові загону Гаврилові Адаменку якнайшвидше виступити з бійцями-петеєрівцями до села. Втрата Максима означала втрату переправи. Сам Юрій Олефірович повів велику групу партизанів в обхід — перерізати дорогу, по якій могло підійти вороже підкріплення.

Адаменко на коні очолює партизанів. Бійці біжать за ним на весь зріст, незважаючи на кулеметний і гарматний вогонь танків.

— Вперед!— гукає Гаврило Адаменко і тут же падає з убитого коня.

— Вперед!— біжить він, піднявши над собою гранату.

Спокій командира, його впевненість передаються бійцям.

Кулеметники б'ють по машинах. Одна спалахнула. Під другу партизан Олекса Чумак жбурнув зв'язку гранат. От він упав мертвим. Впритул розстрілював танкістів, які залишали третю машину, кулеметник Михайло Дерев'янка. І теж поліг смертю героя.

— Вперед!— лунає голос Адаменка.

Бій точиться двадцять... тридцять хвилин. Є вже чимало вбитих, пораниених партизанів. Скільки сили волі повинен мати кожен командир, кожен борець, щоб встояти, перемогти!

Екіпажі вцілілих машин не витримали — відвели танки на вихідну позицію під зливою куль і вибухами гранат.

У бою під Максимом з'єднання Збанацького підбило два танки, спалило кілька грузовиків, знищило більше ста гітлерівців. Партизани відтиснули противника на лівий берег Десни, в Остер. Десна на відстані 50 кілометрів залишалася під контролем з'єднання імені Щорса. Інші загони цього з'єднання були перекинуті до Дніпра в район Окунинове—Навози, де теж контролювали берег.

У цей час з'єднання імені Коцюбинського (командир М. М. Таранущенко), яке дислокувалося в білоруських лісах на північ од залізниці Чернігів — Овруч, захопило чималу частину придніпровських заплав і прагнуло розширити плацдарм в бік міста Брагин. Але в бою з гарнізоном села Перки зазнало великих втрат і відійшло на попередній рубіж.

Коридором, який відбили партизани у фашистів, на захід пішли з'єднання М. Г. Салає і М. І. Шукаєва. Вони за один день форсували Десну та Дніпро. Салає і Шукаєв мали від УШПР завдання пробитися далі на захід і там розгортати боротьбу на комунікаціях ворога.

Гітлерівське командування перекидало війська до «Східного валу» на Дніпрі. Партизани ж робили все, щоб

закріпитися на цьому водному рубежі й забезпечити радянських воїнів засобами для переправи.

Завдяки партизанам військові частини нашої армії уникли багатьох кровопролитних боїв під час форсування Десни, Дніпра і Прип'яті.

Нелегко було партизанам утримувати переправи. Про це говорять купі фрази радіограм, надісланих командирами загонів до УШПР. 26 вересня, наприклад, ми одержали таку:

З'єднання організувало в районі сіл Сивки і Навози переправу для Червоної Армії через Дніпро. Переправа обороняється. Ведемо бої з німецькою армією. Боеприпасів майже нема. Ждемо вказівок.

Збанацький.

3

Перед виходом на відповідальне завдання вишикувалися батальйони 2-го полку з'єднання «За Батьківщину». Перед партизанами виступає комісар полку Омелян Петрович Хахуда. Він поправив окуляри й окинув поглядом шеренги бійців.

— Товариші партизани і командири! Ми вже немало зробили для вигнання німецько-фашистської армії з нашої рідної землі. Але все, здійснене нами, є вчорашнім днем, хоча ми й повік не забудемо його.

Голос Хахуди схвильований, піднесено урочистий. Має що сказати побратимам загартований у боях більшовик. Бійці слухають його, тамуючи подих. Комісар для них — приклад хоробрості і відданості Батьківщині.

Омелян Петрович уже другу війну пліч-о-пліч з вірним другом своїм — дружиною Марфою Тимофіївною — іде через бої та негоди. У 1918 році обоє були червоними партизанами. Боролися проти кайзерівців. Німці конфіскували в Хахуди все майно, вбили батька, брата, стратили чотирьох племінників. Потім навалилися денікінці. Спалили хату і прибудови на подвір'ї. Згодом налетіла зграя петлюрівців. У Марфи Тимофіївни на той час був малесенький син. В годину нападу вона взяла карабін і пішла боронити село від жовтоблакитників. Потім Хахуди стали бійцями Таращанського, а згодом — Богунського

полків, що входили до усталеної дивізії Миколи Щорса. Доводилося брати в руки гвинтівку Марфі Тимофіївній пізніше... Бандити, дізнавшись, що Омелян Хахуда поїхав до Чернігова на курси, вирішили розправитися з його дружиною і малим сином. Вони примусили сусідів підійти до Хахудиної оселі й викликати на подвір'я Марфу. Почувши голос, Марфа Тимофіївна гукнула з сіней:

— Чого вам надумалося прийти о такій пізній порі?! Приходьте вранці.

Марфа Тимофіївна напружила слух. Почула перемовку двох чоловіків. Здається, один голос знайомий. Так і є — бандит Петро Гаврильчук. І вона сказала:

— Приходьте завтра.

— Хм!.. Вона ще й голос подає! — таки не втримався бандит і став ламати двері.

Марфа загнала в карабін патрон. Гримнув постріл. Другий. І залопотіло по двору. Бандити втекли, залишивши труп отамана біля порога.

Тепер ця чорнява, спокійна жінка — знову партизанка. Марфа Хахуда разом з Веклою Скотаркою, Уляною Марухою куховарить у Носівському партизанському загоні, згодом у 2-му полку з'єднання «За Батьківщину». Скільки разів, бувало, німецькі літаки бомбували табір, обстрілювали його з мінометів та гармат. Куховарки ховалися за стовбури сосен, припадали до землі, але кухню не кидали. А тільки-но стрілянина вщухала — вони знову до казанів. Бо то їхній бойовий пост.

Син Марфи Тимофіївни та Омеляна Петровича десь на фронті, в лавах Червоної Армії. І всю материнську любов жінка віддає тепер бійцям-партизанам, підривникам. А вони називають її — матінка. «Мамо! — говорив узбек Вася Бальбуrow. — Мені нічого не треба. Тільки гречаних млинців». «Підсиште ще, мамо!» — «Іжте, хлопці, їжте на здоров'я. Я для вас залишила найкращі шматки м'яса. Ви ж ешелон з гітлерівськими головорізами пустили під укіс! Омеляне! Налий підривникам по чарці. Вони заробили». І комісар — ворог пияцтва — наливав безстрашним підривникам, які повернулися з успішно виконаного завдання.

На початку Великої Вітчизняної війни Носівський райком партії залишив Омеляна Петровича Хахуду для підпільної роботи. Десь за тиждень після приходу окупантів Хахуда пішов на зв'язок з Чернігівським обкомом

партії. Та потрапив у біду. В дорозі нашттовхнувся на німецьких автоматників, що конвоювали військовополонених. Фашисти кинули Хахуду до гурту бранців і дегнали в Пирятин.

По дорозі йому вдалося втекти.

Повернувшись у Носівський район, Омелян Петрович зустрівся з секретарем підпільного райкому партії Михайлом Івановичем Стратилатом, установив зв'язок з підпільною групою Миколи Дмитровича Симоненка, якого добре знав ще до війни. Так утворилось ядро Носівського загону.

— Де будемо діяти? — запитав Симоненко у Хахуди. — З чого почнемо?

— Будемо пускати під укіс ешелони ворога. Нам до залізниці рукою подати. Тут наша робота.

Партизанська група Симоненка — Хахуди налагодила міцний зв'язок із залізничниками. Ті повідомляли партизанів про особливі ешелони. Першою диверсією було знищення шести паровозів, яких переганяли з Києва до Харкова. Вибухівки ще не було. Народні месники розгвинтили чотири рейки й розсунули їх так, щоб не помітив машиніст. Колію пошкодили край глибокого відкосу між станціями Носівка — Ніжин. Всі шість паровозів поспинались один на одного.

До весни 1943 року, коли Носівський загін Симоненка — Хахуди приєднався до загону Бовкуна — Стратилата, його підричники пустили під укіс 20 ешелонів.

В одному бою партизани Симоненка — Хахуди зняли з підбитого танка гармату. Потім установили її на колоди. За пропозицією секретаря Носівського райкому партії Михайла Івановича Стратилата перший постріл по ворогу зробив комісар загону Хахуда. Постріл був не лише урочистим актом, а й випробуванням гармати, змонтованої на селянському возі. Експеримент виявився успішним.

З цієї гармати партизани-гармаші розбили паровоз та бронепоезд окупантів, з якого зняли ще дві гармати. Так у Носівському загоні виникла артилерійська батарея, що наганяла страх на фашистів.

Як відомо, Носівський партизанський загін Симоненка — Хахуди став згодом 2-м полком з'єднання «За Батьківщину».

Незадовго до битви за Дніпро комісар виступив перед усім особовим складом:

— Пам'ятаєте, товариші, той час, коли наш загін, уникаючи переслідування карателів, ішов за Десну. Тоді нам довелося залишити багато стариків, дітей і поранених партизанів. Цих людей ми замаскували серед болота. Разом з ними була медсестра Олександра Гаврилівна Коваленко. Фашисти не виявили наших людей, хоча й пройшли, стріляючи, поряд. Мужня Коваленко в ті критичні хвилини заспокоївала поранених, вселяла в них упевненість, що карателі не знайдуть їх... А згадайте, як узимку четверта рота нашого полку прийняла на себе удар великого карального загону! Тим вона дала можливість усьому з'єднанню відірватись од противника. В тому бою наші партизани автоматним вогнем і гранатами знищили стільки фашистів, що трупи весь день вивозили з лісу.

— Ми не забули, товаришу комісар! — відповіли бійці.

Далі Хахуда говорив про старого селянина Сергія Павловича Покиньбороду, який був партизаном ще в роки громадянської війни. У 1918 році німці замучили його батька. А взимку 1942 року фашисти наказали Покиньбороді вести карателів до табору нашого загону. Сергій Павлович довго мовчав, почувши таке від смертельних ворогів. Він знав, що це буде остання його подорож, але сказав гітлерівцям: «Проведу. Тільки хочу сказати жінці, що відлучусь із села». Ті дозволили. Покиньборода прийшов додому, одягнув чисту білизну, свіжу сорочку і пішов до ворогів: «Я готовий». І повів карателів. Вів так, що їх помітили наші секрети й встигли подбати про безпеку. Покиньборода завів фашистів у трясовину, яка навіть узимку не замерзала. «Ось тепер усе! Звідси живими не вийти. А хто спробує, того доконають партизанські кулі», — сказав окупантам старий. Сергій Покиньборода здійснив такий же подвиг, як у сиву давнину Іван Сусанін. Розлючені фашисти роздягли патріота, прив'язали до дерева і стали обливати болотною водою, яка відразу ж перетворювалась у кригу. Так загинув цей чоловік з кришталево чистою душею. Так віддав життя Сергій Павлович Покиньборода, про якого тепер партизанські поети складають вірші... Григорій Падун та Іван Соловей поверталися із завдання і були вбиті поліцейськими. Наступного дня запроданці забрали сім'ю Падунів — дружину, трьох хлопчиків і дівчину — й закопали всіх живими в яму з трупом загиблого чоловіка-батька. Батька і

матір Івана Солов'я, дружину і двох дітей партизана Кривші розстріляли есесівці. В партизана Худолія вбили дружину. Його дитину, яка прожила всього два тижні, фашист підняв з люльки за вушко й вистрілив у голову. Всіх злочинів ворога та його поплічників не перелічити й за рік, так багато їх скоєно...

Командування Червоної Армії і Український штаб партизанського руху ставить перед нами завдання стратегічного значення. Воно, може, найскладніше з тих, що нами вже здійснені. Новий день вимагатиме більших зусиль, більшої впертості. Попереду — Дніпро і Київ! Такого великого водного рубежу не буде до самісінького Берліна. Нам треба захопити переправи й утримувати їх до приходу частин рідної армії. Комуністи й комсомольці! Подавайте і в цій операції приклади хоробрості, сумлінного виконання обов'язку перед Батьківщиною, перед історією! Вперед же! До Дніпра-Славутича, до Києва! Вперед до остаточної перемоги над гітлерівськими полчищами!

І партизани 2-го полку пішли захоплювати переправи біля села Сорокошичі. Фашисти кинули проти них чималі сили. В бій вступили ворожі танки, авіація. Становище раз у раз мінялося. Наших поранених бійців, яких не встигли винести з поля бою, фашисти спалювали на вогнищах. Але батальйони 2-го полку знову йшли в атаку й вибивали ворога з правого берега. Особливо відчайдушно билися партизани командира роти Коби. Майже всі бійці цього підрозділу й сам командир загинули, але переправу не здали до підходу свіжих партизанських сил.

Такі запеклі бої тривали протягом тижня. Партизани 2-го полку під командуванням Героя Радянського Союзу Миколи Дмитровича Симоненка і комісара Омеляна Петровича Хахуди покрили себе немеркнучою славою. Завдяки їхній витримці, передові частини Червоної Армії перейшли на правий берег і погнали противника далі на південь і захід.

4

19 вересня командир з'єднання «За Батьківщину» Іван Михайлович Бовкун дав наказ 1-му полкові Олександра Івановича Шевирьова забезпечити дві переправи через

Дніпро біля Домантового. Наступного дня передові підрозділи цього полку з боєм форсували Прип'ять у районі Аташів — Крутняки, зайняли оборону і в грізних боях утримували її доти, доки переправлялися через ріку частини 70-ї і 322-ї дивізій Червоної Армії.

21 вересня на переправу біля Теремків проти двох батальйонів 1-го полку фашисти кинули дуже великі наземні сили. Крім того, їх атакувало 50 літаків. На березі не залишилося живого місця після жорстокого бомбардування. Але бійці 1-го полку ціною ста п'ятдесяти загиблих партизанів відстояли переправу.

23 вересня 1-й батальйон цього полку зайняв позиції в районі Аташева на лівому березі Прип'яті, а 1-й батальйон 2-го полку укріпився на правому березі ріки біля Штомиць і Клітовиців. Так була забезпечена переправа наших військ у районі Чорнобиля. Безперервним потоком на правий берег Прип'яті рушили радянські частини.

Бойові операції на водних рубежах 1-го і 2-го партизанських полків з'єднання «За Батьківщину» високо оцінені командуванням військових частин Червоної Армії.

Йдучи з боями на захід, наші частини зустріли на своєму шляху велику організовану силу партизанів з'єднання «За Батьківщину», які своїми діями сприяли швидкому форсуванню рік Десна й Дніпро частинами дивізії.

2-й партизанський полк організував допомогу передовим нашим частинам, які форсували ріку Десна, і тим самим забезпечив успішне переслідування ворога, що відступав.

Особливо велику допомогу 2-й полк подав під час другої зустрічі на Дніпрі. Партизани силами своїх людей і транспорту допомогли в постачанні лісоматеріалами і в організації засобів переправи.

За подану допомогу, вмілу організацію дякуємо партизанам 2-го полку та їхнім командирам, які приділили багато уваги частинам, що форсували Дніпро, особливо командирові полку тов. Симоненку М. Д., комісарові полку тов. Хахуді О. П. і начальникові штабу тов. Ярмоленку М. К.

Прощаючись, бажаємо вам, товариші партизани, дальших бойових успіхів у спільній справі по ви-

гнанню німецьких загарбників з нашої Батьківщини.

За подану допомогу велике спасибі.

Командир частини гвардії капітан *Соловйов*.

Дії всього з'єднання відзначені також командуванням 17-го стрілецького корпусу в радіограмі:

Український штаб партизанського руху, тов. Строкачу.

Через Дніпро і Десну з'єднання «За Батьківщину» повністю забезпечило переправу бойових частин 17-го стрілецького корпусу.

Генерал-лейтенант *Бондарев*.

23 вересня 1943 року з УШПР була надіслана така радіограма командирам полків і батальйонів з'єднання «За Батьківщину»:

Вітаю партизанів і партизанок вашого з'єднання з виконанням винятково важливого бойового завдання, яке поставлене Ставкою перед українськими партизанами, — захопленням переправ через ріку Дніпро для переходу Червоної Армії на правий берег Дніпра.

21 вересня 1943 року.

5

Наступ до Дніпра одночасно вели Центральний, Воронежський, Степовий і Південно-Західний фронти. Битва за Дніпро набувала великих масштабів, включаючи в себе багато складних операцій. Серед них особливо важливе значення мало створення плацдарму на правому березі Дніпра в районі Переяслава. В разі успішного вирішення цього завдання перед радянськими військами відкривався шлях на Київ. Саме на це спрямовувало всю увагу командування Воронежського фронту.

21 вересня 1943 року поблизу села Зарубинці до Дніпра вийшли частини 3-ї гвардійської танкової армії, а на світанку наступного дня батальйон мотопіхоти 69-ї

гвардійської механізованої бригади форсував ріку й визволив це село. Того ж дня батальйон 51-ї гвардійської танкової бригади 3-ї гвардійської танкової армії також переправився через Дніпро і зайняв село Григорівку. Так почалося створення Букринського плацдарму.

Першими форсували Дніпро герої-комсомольці М. Є. Петухов, І. Д. Семенов, В. А. Сисолятин, В. М. Іванов, які за свою безприкладну мужність були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Про те, як відбувалося форсування, розповідають учасники боїв Василь Іванов та Іван Семенов у замітці «Перший човен», опублікованій 13 листопада 1943 року в газеті «Правда». Вони писали:

Почали збирати пліт. Раптом помітили, як з того берега, трохи ліворуч од нас, відокремилася чорна точка. Хтось плив на човні й розмахував руками, подаючи знаки. Ми спустилися нижче. До берега на човні наближався чоловік з червоною смужечкою на кашкеті.

— Я з партизанського загону, — сказав він. — В селі — німці, там їхній штаб.

Чотири воїни-гвардійці з автоматами і гранатами сіли у човен і через кілька хвилин першими пристали до правого берега, зразу ж вступивши у бій з ворогом. У цьому бою М. Є. Петухов героїськи загинув.

У боях за Букринський плацдарм активну участь брали партизани із з'єднання імені Чапаєва, яким командував І. К. Примак. Воно утворилось в червні 1943 року після об'єднання загону, що діяв у Миронівському і Ржищівському районах, із загonom імені Шевченка Переяславського району та загonom імені Щорса. До складу з'єднання увійшли, крім того, ще загони під командуванням В. О. Іванова, М. М. Попова, Касима Кайсенова. Активні бойові дії партизани з'єднання імені Чапаєва почали ще до приходу радянських військ.

Операцію по забезпеченню двох переправ для частин Червоної Армії в районі Переяслава готувало кілька партизанських загонів Лівобережжя під загальним оперативним командуванням Олександра Васильовича Тканка.

Тканко був десантований у тил ворога штабом партизанського руху Південно-Західного фронту.

...Біля однієї з переправ у районі Черкас на лівому березі скупчилися багато ворожих грузовиків, бронетранспортерів, мотоциклів, возів. Німецькі офіцери намагалися перекричати один одного й довести, що саме його підрозділ, а не будь-який інший має право першим переправитися на той берег ріки. На березі панували галас і сутолока.

Та ось до переправи примчав легковий «опель-адмірал». У машині — німецький полковник і майор в супроводі охорони. Полковник вийшов з машини й, оглянувши переправу, став кричати на офіцерів. Ті притихли, зиркаючи невдоволено на оберста і майора.

А полковник продовжував:

— Ви збилися тут, неначе отара овець! Боягузи! Панікери! Через таких вояків, як ви, доводиться відступати. Пане майор! Запишіть їхні частини. Я доповім ставці!

Офіцери опустили голови.

— Я цього так не залишу! — вигукував розлючений полковник. — А зараз машини, обози — геть звідси! Першими переправлятимуться на той берег танки! Ясно?

— М... ми... — заїкнувся один з офіцерів.

— Одведіть свої підрозділи в ліс за три-чотири кілометри. Там чекайте дальших розпоряджень! — наказував оберст. — Добре замаскуйте техніку, щоб не помітили більшовицькі авіатори!

Серед офіцерів пронісся гомін. Дехто хотів заперечити панові оберсту. Все-таки вони дісталися до берега першими і раптом повинні відійти на три-чотири кілометри! А танкової колони ще й не чуто.

— Мовчати! Танки — насамперед! Це наказ вищого командування!

І все на березі закопошилося. Грузовики, бронетранспортери, мотоцикли, вози повертали назад, у ліс. Гурчання моторів, вигуки офіцерів, лайка. А все наробив отой полковник зі своєю танковою колоною!

«Опель-адмірал» з полковником, майором та охороною зник за обрієм. А за півгодини після їхнього від'їзду по лісові, де скупчились німецькі автоколоні й обози, вдарили радянські гармати, гвардійські міномети. З техніки і живої сили противника на лівому березі майже нічого не залишилося. Переправлятися через Дніпро було, по суті, нікому.

Ось чого вартий візит «начальства» на «опель-адмірالی» — командира партизанського з'єднання Олександра

Васильовича Тканка, який був одягнений у форму німецького майора, старшого лейтенанта Червоної Армії партизана Роберта Клейна, котрий переодягся в форму німецького полковника, та інших народних месників.

Передавши артилеристам і мінометникам координати скопчення німецьких бронетранспортерів, грузовиків, мотоциклів, партизани помчали далі — зустрічати колони фашистських військ.

На шляху екіпаж «опель-адмірала» знищив 20 офіцерів противника. Штабний автобус, у якому їхала ця «свита», Тканко доставив у штаб фронту полковникові Асмолову. Полковник сказав сміливцям:

— Спасибі за службу! Я доповім УШПР про вашу сьогоднішню операцію.

Передавши автобус, Тканко і Клейн в трьох автоматниках повернулися в переяславські плавні, в розташування свого загону. Того ж дня до Дніпра підійшли розвідники регулярних частин Червоної Армії.

22 вересня о 17-й годині в табір партизанів Тканка прибув начальник штабу танкового корпусу і попросив партизанів допомогти з'єднанню у форсуванні Дніпра.

На нараді командирів було вирішено, що партизани до підходу наших піхотних частин в ніч на 23 вересня займуть село Григорівку на правому березі й організують переправу. Весь бензин, що був на партизанських базах, передавався армійцям. На час бойових дій для наведення переправ і закріплення плацдарму на правому березі Дніпра партизани дадуть військовим частинам провідників.

120 партизанів під покровом ночі перепливли на човнах ріку й раптовим ударом захопили Луковицю. За ніч з допомогою місцевих жителів підтягли 15 дубів, шість понтонних човнів і на ранок переправили на правий берег багато автоматників і легку артилерію. А ввечері плацдарм в районі Григорівка — Луковиця був зайнятий регулярними армійськими частинами.

В бою за села Григорівку і Луковицю загинуло 26 партизанів. Малесенький п'ятачок під Григорівкою поклав початок Букринському плацдармові радянських військ на правому березі Дніпра.

Одночасно партизани продовжували наступ на південь від Переяслава, перерізаючи противникові шлях до переправ. З'єднання Тканка розгромило ворожий гарні-

зон у населеному пункті Хоцьки, затримало рух окупантів до дніпровських переправ і поставило військові частини гітлерівців під удари Червоної Армії.

Олександр Тканку і Роберту Клейну — німцeve, уроженцeve міста Енгельс — за героїзм і винахідливість у боях за дніпровські переправи на південь від Переяслава Указом Президії Верховної Ради СРСР було присвоєне звання Героя Радянського Союзу.

Допомога партизанів з'єднання імені Чапаєва радянським військам була значною і вона дедалі зростала. Так, 11 вересня партизани загону Ф. Є. Тютюнникова здійснили напад на німецьку інженерну команду, яка готувала переправу через Дніпро, знищивши 47 солдатів та моточовен. Вони також захопили документи штабу одної з військових частин ворога. Серед документів був план переправи німецьких військ на правий берег у районі Черкас. Інший загін цього з'єднання 12 вересня біля сіл Михайлівки і Гурти висадив у повітря два мости через річку Рось довжиною 77 метрів кожний.

В ніч із 18 на 19 вересня партизани-чапаєвці здійснили велику операцію по розгрому ворожого гарнізону в селі Хоцьки. Бій закінчився о 3-й годині наступного дня повним розгромом гарнізону. Противник втратив понад 100 солдатів. Радянські патріоти також визволили 1350 військовополонених. Хоцьківська операція означала повний крах для тих ворожих частин, які ще намагалися переправитися на правий берег в районі сіл Зарубинці і Григорівка.

Партизани з'єднання імені Чапаєва подали велику допомогу військам Червоної Армії у підготовці засобів переправи. Група партизанів під командуванням Касима Кайсенова захопила у фашистів на правому березі шість понтонних човнів і доставила їх на лівий берег. Ці човни були використані нашими військами при форсуванні Дніпра.

23 вересня десант у складі роти радянських автоматників і 120 партизанів форсував Дніпро біля Григорівки. Висадку радянських воїнів прикривала група автоматників і партизани Касима Кайсенова, які закріпилися на правому березі.

Бій за Григорівку точився три години. Командир загону Касим Кайсенов, нині відомий казахський письменник, у книзі «З пазурів смерті» розповідає про мужність

партизанів. В бою смертю хоробрих загинули партизани О. С. Шевченко, П. П. Романенко і ще 16 бійців. Усього під час переправи загинуло 26 партизанів із з'єднання імені Чапаєва. Але народні месники разом з радянськими воїнами мужньо відбивали контратаки ворога, який намагався знищити десант і ліквідувати плацдарм.

Дніпро в районі Букрина радянські війська форсували несподівано для німецько-фашистських підрозділів, що займали тут оборону. Про це свідчать і визнання солдатів противника. Так, один полонений офіцер признався:

— Не встиг я зі своїми солдатами вийти до верховини кругого берега Дніпра, як із-за дерев заокотили в наш бік автомати. Я впав на траву, ховаючись від куль, що засвітили над головою, а потім біля мене заgrimів голос російського солдата. Чинити опір була марна річ. Не знаю, чи скоро дізнались у нашому штабі про появу за Дніпром росіян. Але коли я йшов до річки, мені казали, що правий берег весь наш.

Неоціненну допомогу нашим військам подавало місцеве населення. Будувати міст біля села Козинці Переяславського району вийшло понад дві тисячі добровольців. Працювали під безперервним обстрілом ворожої артилерії і бомбовими ударами фашистської авіації. Тільки протягом 5 жовтня внаслідок нальоту ворожої авіації було вбито 60 і поранено 100 чоловік. Але сапери і місцеве населення не припиняли роботи ні на годину.

6

Серед стратегічних плацдармів, здобутих Червоною Армією з участю українських партизанських загонів на Дніпрі, особливе значення для дальшого розвитку наступу радянських військ мали плацдарми на північ від Києва і на південний захід од Кременчука. До 30 вересня війська Степового фронту очистили лівий берег Дніпра від противника на ділянці Кременчук — Дніпропетровськ і захопили плацдарм на правому березі. В цій операції військам Степового фронту активно допомагали народні месники. Партизанський загін під командуванням М. Р. Соболева зробив сміливу спробу форсувати Дніпро власними силами. Однак противник виявив партизанів і відкрив вогонь з берега і катерів. Загін відійшов на лівий

берег, захопивши в бою 3 катери, а наступного дня з'єднався з регулярними частинами.

Героїчний подвиг здійснила в ці дні підпільна комсомодсько-молодіжна група «Патріот Батьківщини» (командир С. Хейло, комісар І. Подорван). Вони розвідали в районі Кременчука систему ворожих укріплень, розміщення зенітних батарей, казарм, баз продовольства і складів зброї і нанесли їх на карту. 28 вересня партизани цієї підпільної групи зустрілися з бійцями 33-го корпусу 5-ї гвардійської армії і передали представникам військової розвідки карту-схему оборони ворога. Коли Кременчук було визволено, на гранітній набережній Дніпра, перед строем воїнів, командування оголосило подяку юним підпільникам. Більшість учасників загону Соболева і групи «Патріот Батьківщини» стали воїнами 5-ї гвардійської армії.

Про дії кременчуцьких підпільників писала газета «Правда», назвавши імена патріотів — Олександра Криницького, Миколи Зозулі, Володимира Бондаря, Бориса Дегтярьова, Ганни Пономар.

Нелегко радянським військам довелося під час форсування Дніпра між Дніпропетровськом і Запоріжжям, де ширина ріки становить сімсот і більше метрів. Першими до Дніпра вийшли війська 6-ї армії під командуванням генерал-лейтенанта І. Т. Шльоміна, які були на правому фланзі Південно-Західного фронту. Передові частини цієї армії почали переправлятися на правий берег на південь від Дніпропетровська, захоплювали невеликі плацдарми й вели бої за їх утримання і розширення. Тут також неохоче допомагали радянським воїнам місцеві жителі та партизани. Ось як розповідає про це командир дивізії, генерал-майор А. П. Карнов:

...Надійшов наказ Ставки форсувати Дніпро, не чекаючи ніяких засобів переправи. Бійці почали знімати паркани, тини, брали у дворах порожні діжки і готували плоти. І тут я знову не можу не згадати простих людей з навколишніх сіл, які подавали нам допомогу в цій справі. Якийсь дідусь із села, що за 12 кілометрів від місця розташування дивізії, привіз на звичайнісінькому візку свій човен. А наступного дня на такому ж транспорті прибуло ще 8 човнів. Я запитав у людей:

— Де ж ви їх узяли? Адже за схований човен окупанти розстрілювали.

— А ми їх ховали для вас. Ми всі чекали вас і знали, що ви повернетесь.

29 вересня о першій годині ночі 57-а гвардійська дивізія під командуванням А. П. Карнова почала форсувати Дніпро. Першим переправився на невеликий плацдарм шириною 150 метрів батальйон Важеніна. Житель села Воронівка Синельниківського району бакенщик Н. П. Западний першим повів через Дніпро паром з групою радянських воїнів на чолі з старшим сержантом Т. Г. Кащевим, яка висадилася на правому березі поблизу села Військове. Місце для переправи мужній бакенщик вибрав дуже небезпечне — поряд був поріг Ненаситень. Але саме тут противник менше всього чекав десантників. Вони з'явилися раптово, знищили ворожу батарею і закріпилися на правому березі.

Старий колгоспник із села Новий Орлик, прізвище якого залишилось невідомим, зустрівшись із червоноармійцями, провів їх ярмом до затоки і показав місце, де були затоплені човни. Тут знаходився також і німецький катер, якого навмисне посадили на мілину місцеві лоцмани незадовго до приходу радянських військ. За допомогою цих засобів радянські солдати висадились на протилежний берег Дніпра. Гармати ж встановили на плоті і доставили на правий берег біля Бородаївки.

Учасник боїв на плацдармі біля села Військового Г. І. Валькін пригадує:

Я ніколи не забуду стару жінку, яка під вогнем приносила нам воду та їжу. В той час фашисти потопили понтони з продуктами. Радянським бійцям у години запеклого бою навіть не було часу напиться води, хоча Дніпро був поряд. Ім'я тої селянки Євдокія Ісаківна Заходило.

Міст завдовжки 700 метрів був збудований в нечувано короткий строк — за одинадцять днів.

Будівництво цього моста широко висвітлювалося на сторінках газет «Правда» і «Радянська Україна». То були хвилюючі розповіді про мужність, відвагу і колективний героїзм солдатів-саперів і місцевих теслярів, котрі на чолі з Мусієм Божком забивали палі на середині річки, клали

поміст, працювали не розгинаючи спини, коли весь Дніпро клекотів од граду осколків. Жителі Зарубинців Роман Овер'янович Шевченко і голова колгоспу імені Леніна Логвин Володимирович Коробка переправляли радянських воїнів на човнах і на поромі під нестихаючим вогнем противника.

Р. О. Шевченку в 1943-му було за сімдесят. Але старий патріот не сидів удома. Два його сини — воювали на фронтах Вітчизняної війни, а він, Роман Овер'янович, був зв'язківцем у партизанському з'єднанні імені Чапаєва. Під час виконання бойового завдання його схопили гітлерівці. Фашисти катували старого, намагаючись вивідати у нього відомості про партизанів. Та Шевченко не видав своїх. Тоді кати заарештували дружину Романа Овер'яновича, під час допиту викололи їй око. Але мужня українська жінка відповіла фашистським катам: «Ви можете вбити мене, але я вам нічого не скажу, бо нічого не знаю про партизанів!» Фашисти кинули Романа Овер'яновича у переяславську тюрму. Незабаром у Переяслав увірвалися радянські війська і старий партизан був визволений. Роман Овер'янович добре знав свій рідний Дніпро і багато допоміг нашим військовим частинам під час форсування ріки. Він перевозив на поромі радянських воїнів, гармати і легкі танки.

Отже, Букринський плацдарм було здобуто. Воїни передових радянських частин докладали героїчних зусиль, щоб розширити плацдарм — вийти на оперативний простір у напрямку Білої Церкви. Успіх справи залежав не тільки від бойового досвіду бійців і командирів, їх уміння, мужності і героїзму, а й від допомоги, яку подавали їм партизани і місцеве населення.

Взаємодія українських партизанських загонів з регулярними частинами Червоної Армії в боях за плацдарм на Дніпрі була досягнута завдяки великій організаторській діяльності Українського штабу партизанського руху. Командування УШПР тримало міцний зв'язок з штабами Центрального та Воронежського фронтів і керувало партизанськими загонами при оволодінні переправами на Десні, Прип'яті й Дніпрі.

Вже після війни виявлені нові імена патріотів, які самовіддано допомагали військам у форсуванні Дніпра.

Так, газета «Придніпровський комунар» опублікувала лист Героя Радянського Союзу Я. Г. Вергуна, учасника боїв за плацдарм у районі Мишуриноного Рогу. Автор кореспонденції звернувся до місцевих жителів Івана Перетили і Федота Сопільника, які у 1943 році були ще підлітками:

Ви подали нам велику допомогу у форсуванні Дніпра. Це ви вночі зустрілися з розвідниками передової частини Червоної Армії, показали їм заховані у затоці човни і разом з червоноармійцями переправилися на правий берег у розвідку. А наступного дня у цьому місці радянські воїни форсували Дніпро...

Так плани гітлерівського командування закріпитися на пресловутому «Східному валу» і стримати на Дніпрі навальний наступ Радянської Армії провалилися. Фашистські війська зазнали тут не тільки воєнної поразки. Солдати противника відчували силу ударів радянських військ, а вони справляли величезний деморалізуючий вплив на фашистських вояків. Про це свідчать, зокрема, нотатки солдата 326-ї німецької піхотної дивізії. Ось вони:

22. 09. Відступили. Перейшли за Дніпро.

26. 09. Перебуваємо в Криничках.

27. 09. Одержали завдання вибити росіян, які переправилися через Дніпро. Нас було в роті 60 чоловік. Після атаки залишилося 13. Всі інші вбиті або поранені. До вечора не могли витримати напруження. Ми змушені драпати, бо з гвинтівками проти станкових кулеметів нічого не вдієш.

На західний берег Дніпра тікала вся фашистська армія від містечка Лосєва до Запоріжжя. Однак із словом «драпати», яке так вдало вживав німецький солдат, звичайно, не могло погодитися гітлерівське командування. Воно застосовувало «військову термінологію». Наприклад, катастрофічний відступ своїх армій влітку і восени 1943 року нацистська штаб-квартира найменувала «скороченням лінії фронту». Обґрунтовуючи цю стратегію перед солдатами та офіцерами, газета 17-ї німецької армії 22 червня 1943 року писала:

Скорочення фронту зробить його більш насиченим, ніж він був, і створить резерви...

В листах додому, в Німеччину, солдати іронізували з приводу такої «стратегії», наголошуючи, що насиченість фронту військами відбувається не стільки з німецької сторони, скільки з радянської, що справа не в «скороченні», а в непоправній поразці фашистської армії на Дніпрі.

Гітлер, звичайно, не міг не знати про такі настрої в армії. Не випадково в той час він заявляв:

Боротьба на сході дуже важка. Але я досить вивчив історію, щоб знати, що останню битву виграв той, хто виявляє в собі найбільшу впертість.

Наші бійці на сході роблять неймовірно. Те, що я вимагаю, страхотливе. Я вимагаю зробити неможливе можливим. Як би тяжко не було...

Але ніщо вже не могло врятувати фашистську армію від деморалізації, ознаки якої відкрито стали проявлятися в результаті поразки на Дніпрі. Так, рядовий 3-ї роти 574-го полку 304-ї піхотної дивізії писав рідним у Німеччину:

Відступ од Дніпра викликав цілковиту розгубленість серед солдатів і офіцерів. Ніхто не розумів, що відбувається, і як далеко будемо відступати. Настрій у солдатів поганий. Солдати без міри п'ють горілку. Я щодня теж випиваю пляшку. Зараз дуже болить голова. Одне втішає, що скоро все скінчиться...

Ще один фашистський вояка так слізно скаржився батькові:

Тепер мене знову мучать цілі скопища вошей. Просто не знаючи, з якого боку чухатись. «Обезвоження» стало мрією нашого брата. Матиму надію, що доля буде милостивою до мене, і я незабаром все це пророблю... Як удалося росіянам переправитися через Дніпро, ширина якого тут перевищує кілометр, і створити передмостові укріплення? Невже німці виявилися неспроможними захищати позиції на Дніпрі?.. Нам залишається тільки дивуватись, як німецька стратегія допускає, щоб ворог безперервно розширював плацдарм? Та краще я мовчатиму.

Так, сила Червоної Армії ставала дедалі могутнішою. Одним з важливих факторів цього зміцнення була допомога радянським воїнам, яку подавали їм партизани, підпільники, все населення тимчасово окупованих ворогом районів.

Битва за Дніпро, що розпочалась у двадцятих числах вересня 1943 року, вже на початку жовтня увінчалась успіхом. У смузі середньої течії радянські війська успішно форсували ріку і створили плацдарми в трьох районах: на північ від Києва, на південь від Переяслава і на південний схід від Кременчука. У цій великій історичній перемозі визначну роль відіграли партизанські з'єднання й загони, керовані Українським штабом партизанського руху. Під час боїв на ріках Десні, Дніпрі і Прип'яті захопили, організували й утримували 25 переправ.

Німецько-фашистське верховне командування особливо турбувалося про оборону лівого берега в районі Запоріжжя. Ще влітку окупанти приступили до створення тут міцної смуги оборонних укріплень, яка займала 40 кілометрів по фронту й 20 кілометрів у глибину. Гітлерівці виганяли копати траншеї всіх жителів. Працювати доводилось без їжі й води у тридцятиградусну спеку. Люди падали, знемагаючи від спраги. Фашисти підштовхували їх прикладами.

Головна лінія фашистської оборони проходила на відстані 12—18 кілометрів від міста, а друга смуга укріплень створювалась на східній і північно-східній околиці Запоріжжя. До неї входили мінні поля, дротяні загородження, блоки дзотів і бліндажів, зв'язаних між собою ходами. Перед смугою був викопаний суцільний протитанковий рів шириною до шести, глибиною до чотирьох метрів. Цей район обороняли п'ять піхотних, одна танкова дивізії та інші військові частини ворога. Тут було 1000 гармат, 200 танків і штурмових гармат.

Ось чому операція радянських військ у районі Запоріжжя мала винятково стратегічне значення для всієї битви за Дніпро. Приємно відзначити, що й тут велику роль відіграли партизани у розгромі угруповання противника.

В боях частин і з'єднань Червоної Армії по ліквідації ворожих військ діяльну участь брали такі формування народних месників: загони під командуванням Н. Г. Філатова, М. Карпенка, Б. Михальчука, Ф. В. Фонтіна, партизанські групи «Запорожець» (командир П. Р. Чорний) та «Дід» (командир А. М. Сизоненко). Загін під командуванням О. І. Яценка здійснював розвідку ворожих укріплень. Дані розвідників негайно передавалися по радіо за лінію фронту. Виходячи з них, ра-

дянська авіація знищувала понтонні переправи ворога, по яких проходили танки і моточастини. За даними командира 5-ї ударної армії генерал-полковника В. Д. Цвєтаєва, партизанський загін М. Карпенка — В. Михальчука, який налічував 300 бійців, підтримував міцний зв'язок із штабом армії. В районі Запоріжжя партизани загону «Гроза», виконуючи наказ командування, підірвали наведений ворогом міст.

Партизанський загін імені Чапаєва взаємодіяв з 60-ю гвардійською дивізією, передаючи відомості про скупчення танків і розташування складів противника.

Багато допоміг радянським воїнам у боях партизан Костянтин Великий. Він проводив їх такими місцями, де не було вогневих точок ворога, і тому удари бійців були раптовими, навальними. Костянтин Великий потім пішов розвідником у армію і там був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Ранком 14 жовтня 1943 року, зломивши жорстокий опір фашистських частин, радянські війська пробилися на околиці Запоріжжя, оволоділи залізничним вузлом, а на кінець дня штурмом визволили місто. Противник за п'ять днів битви втратив більшу половину особового складу — близько 23 тисяч солдатів і офіцерів і 160 танків.

У ті дні великих успіхів добилися також війська Степового фронту, перейшовши 15 жовтня в наступ з плацдарму на південний схід від Кременчука. Танкові з'єднання 5-ї гвардійської танкової армії прорвали ворожу оборону і вийшли до Кривого Рога, в район Знам'янки, вклинившись у розташування противника на 125 кілометрів.

Успішне просування військ 2-го Українського створило умови для наступу 3-го Українського фронту з плацдармів на захід і південь від Дніпропетровська. Наступ почався 23 жовтня. І на цій ділянці фронту радянським частинам подавали допомогу партизани й підпільники. Активно взаємодіяли з армійськими частинами партизанський загін Криничанського району під командуванням В. С. Терещенка і бойові групи Дніпродзержинської підпільної партійної організації на чолі з П. Л. Педиськом. Ударами з тилу партизанські групи підтримували наступ регулярних частин Червоної Армії.

Коли наші підрозділи ще билися на околицях Дніпродзержинська, в центрі міста розпочалася стрілянина з гвинтівок, пролунали вибухи гранат. Це вдарили по фашистах бойові групи підпільної організації. Сутички розгорталися за кожну вулицю, за кожен квартал. Тут сміливими й мужніми бійцями виявили себе підпільники Ф. Бендер, П. Піддубний. Відважні дніпродзержинці приєдналися до червоноармійців, а хто не мав зброї, допомагав воїнам, чим тільки міг. Багато патріотів бажало стати провідниками, вони вказували червоноармійцям на місця, де засів ворог. Дніпродзержинці Василь Терещенко, Григорій Сторожко, Павло Мартиненко, Денис Терещенко, Андрій Дудко, Іван Мартиненко та інші багато в чому допомогли солдатам капітана Булаха.

25 жовтня 1943 року воїни Червоної Армії при сприянні бойових груп підпільної партійної та комсомольської організацій і партизанів загону Криничанського району визволили від німецько-фашистських загарбників Дніпродзержинськ. Того ж дня війська 3-го Українського фронту оволоділи Дніпропетровськом.

7

У дні підходу радянських військ до Дніпра з'єднання київських партизанів у складі шести батальйонів відтягувало на себе значну кількість військ противника.

...Проти партизанів у районі Фастів — Біла Церква — Богуслав фашисти раз у раз організовували каральні операції. Незважаючи на тяжке становище на фронті, гітлерівці були змушені тримати тут чимало військ, увесь час посилювати охорону Фастівського залізничного вузла і залізниць Фастів — Київ, Фастів — Біла Церква.

...Ще на початку 1943 року підпільні організації Димерського, Бородянського, Розважівського, Новошепелицького, Чорнобильського та Іванківського районів на північний захід од Києва і підпільники Бишівського, Васильківського, Фастівського, Білоцерківського, Сквирського, Богуславського, Таращанського районів на південному заході і півдні області утворили партизанські загони, дії яких півкілцем охоплювали Київ.

Створення поблизу Києва міцних, босездатних загонів було доручено Центральним Комітетом КП(б) України

Сидорові Артемовичу Ковпаку, Семенові Васильовичу Рудневу та Іванові Костянтиновичу Сиромолотному ще напровесні 1943 року, коли з'єднання Ковпака прирейднувало на територію Київщини. В рішенні ЦК КП(б) України говорилося:

Для оперативного керівництва підпільними партійними організаціями, бойовими групами і партизанськими загонами в районах Київської області затвердити штаб керівництва в складі: начальника штабу тов. Ковпака, членів штабу тт. Руднева і Сиромолотного. Всі партійні підпільні організації, бойові групи і загони, які не мають зв'язку з центром, підкоряються штабові керівництва.

Сидір Артемович Ковпак і члени штабу познайомилися з командирами і комісарами бойових груп і загонів, провели велику організаційну роботу. Її результатом і було створення з'єднання київських партизанів.

Командиром з'єднання став Іван Олександрович Хитриченко. Український штаб партизанського руху призначив комісаром цього великого формування уповноваженого ЦК КП(б) України Івана Феодосійовича Чепурного.

У це з'єднання влилося понад 20 партизанських загонів Київщини, в тому числі в 4-й батальйон увійшли Фастівський, Бишівський і Васильківський загони, а 6-й батальйон утворився з Богуславського, Медвинського і Миронівського загонів.

4-й і 6-й батальйони знаходились на важливій комунікації ворога, що сполучала Київ з півднем і південним заходом України. Ці два батальйони діяли у винятково складних географічних умовах, і тому на їх бойовій роботі треба зупинитися докладніше.

Влітку 1941 року в бою під селом Павлівкою, неподалік Білої Церкви, був тяжко поранений і контужений старший лейтенант Червоної Армії Герой Радянського Союзу Антон Степанович Гресюк. Відправити його в госпіталь не пощастило. Санітари й поранені потрапили в оточення. Гресюка взяла до себе родина Степана Яковича Савченка з села Коціївка Фастівського району. Згодом пораненого Гресюка забрав рідний брат Петро,

інвалід праці, який служив у лісництві на хуторі Вишняки. Ще хворим Антон Гресюк думав про боротьбу проти фашистів. Його однопумцями та спільниками в цій боротьбі стали брати Петро та Микола. В лютому 1942 року група Гресюка зросла до 20 чоловік.

Тібі ж весни в село Дорогинку прибув колишній секретар Ленінського райкому комсомолу м. Києва Федір Павлов. Він влаштувався у лісництві бондарем і згодом створив з військовополонених патріотичну групу. Павлов і його товариші відразу ж почали збирати зброю, боеприпаси. Незабаром Федір Павлов зустрівся з Антоном Гресюком. Їхні групи об'єдналися.

Залишивши частину підпільників у селах, бійці Гресюка і Павлова 1943 року вийшли в макарівські ліси.

Тим часом тут уже перебувала група з 20 чоловік на чолі з батальйонним комісаром Гнатом Михайловичем Іванниковим. Цих людей Іванников підняв на боротьбу в селах Томашівка і Ярошівка. Бійці Іванникова розгромили куц поліції, спалили Веприківський лісопильний і смологінний заводи, безперервно знищували телефонний зв'язок між селами Фастівського, Бишівського і Брусилівського районів. Одним з організаторів підпілля в селі Томашівка був професор-медик Петро Михайлович Буйко.

У травні 1943 року підпільники групи Гресюка — Павлова утворили загін імені Кармелюка. Це був новий крок до створення 4-го батальйону.

Батальйон сформувався через місяць. Командиром його став Іван Дмитрович Дубинін, а комісаром — Григорій Григорович Кухар. Після загибелі Дубиніна в бою представники загонів призначили командиром політрука Шаміля Мукагова.

За кілька днів до початку Великої Вітчизняної війни Шаміль Мукагов був обраний секретарем райкому партії в одному з районів Північно-Осетинської АРСР, а вже 26 червня 1941 року на пероні вокзалу він розпрощався з дружиною, п'ятирічною донькою і відбув на фронт.

...Понура осінь. Відступ. Переправу весь час обстрілювала німецька артилерія. Мукагова підкликав якийсь полковник і запитав:

— Ви — комуніст?

— Так.

— І це ваш батальйон?

— Мій.

— Тоді заткніть пельку німецьким артилеристам!

За годину фашисти замовкли. Наші війська продовжували переправлятися на східний берег. А батальйон під командуванням політрука Мукагова вибирав окупантів із села Дернівка. Політрук Мукагов не сказав нікому про те, що поранений. Під час атаки Мукагов стік кров'ю і разом із групою бійців потрапив у полон.

Бранців замкнули в хліві. Лікар Микола Козаков перев'язав поранених. Того ж дня Одарка Дармостук із села Черкас Білоцерківського району забрала Мукагова з табору як свого чоловіка.

Одужавши, Шаміль пішов працювати на млин біля залізничної станції Василькія. Млин обслуговували полонені, і вся його територія була обнесена колючим дротом. Проте були там і цивільні, яким тепер вважався і Мукагов.

Товариші бачили, що цьому високому, худому чоловікові важко поратися з лантухами зерна і борошна — рана ще давалася взнаки. Прилаштували Шаміля Мукагова на склад.

Невдовзі у млині виникла підпільна організація. До неї ввійшли Павло Бубнов, Іван Дубинін, Костянтин Яременко, Яніс Лейман, Дмитро Сумароков і, звичайно, Шаміль Мукагов. Явочна квартира була у техноруна Шелестуна, який жив на території млина. Зв'язковим між підпільниками став шістнадцятирічний Микола Статін — кмітливий, спритний хлопчина. Статін тримав зв'язок з П. Т. Торським і А. І. Самарасем, які слухали радіопередачі з Великої землі й друкували листівки для населення.

Скоро підпільна організація стала налічувати кілька десятків чоловік. Підпільники доручили Мукагову втертися в довір'я до шефа млина Ганса Прюллера. Тим часом Прюллер сам шукав такого, хто міг би бути очима й вухами серед робітників і полонених, бо знав, що підпілля вже діє. Око шефа впало на Шаміля, «азіата, котрий міг бути невдоволеним Радянською владою». Мукагову вдалося взнати для товаришів цінні відомості у Прюллера. Та згодом Шаміля заарештували гестапівці.

На допитах його нещадно били. Іван Бабин, котрий сидів з Мукаговим в одній камері, розповів, що Шаміль якось три доби стояв на колінах, бо не міг ні сісти, ні

лягти. На його тілі не було живого місця. Але мужній і гордий, як гірський орел, син Осетії лишався незламним, високим у мріях, у бажанні мстити фашизмові.

Гестапо так нічого й не довідалось від Мукагова. На прохання шефа млина Прюллера його через три тижні випустили з тюрми.

Мукагов продовжував боротьбу — знищував ешелони й мости під Фастовом і Радомислем, убивав окупантів під Мотовилівкою і Дорогинкою...

4-й батальйон дислокувався в лісах біля сіл Дорогинка, Пришивальня і Кошіївка. Своїми діями він не давав змоги окупаційним властям виганяти радянських людей до Німеччини, «заготовляти» сільськогосподарські продукти й ліс.

Ще в 1942 році в селищі Борова Фастівського району згуртували підпільну групу Віктор Головка і Микола Панасик. До неї ввійшли Дмитро Соколов, Георгій Босий, Марія Крюківська, Лариса Дідківська, Іван Сагін, Андрій і Раїса Гриценки. Панасик полагодив радіоприймач, і підпільники стали слухати передачі з Москви. Група вела не тільки інформаційну роботу серед населення, а й розбивала німецькі грузовики, виводила з ладу сільськогосподарські машини, перешкоджала окупантам у вивезенні хліба до Німеччини. Згодом група Головка — Панасика влилась у Васильківський загін. Микола Панасик і Лариса Дідківська залишилися в Боровій як розвідники загону.

Бійці боровської групи зразу ж добре зарекомендували себе в бойових операціях. Віктор Головка став одним з кращих розвідників. Якось на станцію Мотовилівка прибув поїзд із карателями. Про це Головка завчасно доповів командуванню загону, і бійці влаштували засідку. Більшість партизанів була фашистів з одного боку колій. Віктор викопав собі окоп на протилежному. Ворожі солдати, рятуючись од куль бійців засідки, бігли прямо на Головка. Віктор стріляв влучно. Після бою він приніс трофеї — 10 автоматів. І став героєм дня, бо у партизанів на той час цієї зброї було обмаль.

...Немало ризикованих завдань виконав у Васильківському загоні Павло Торський. Він зустрівся віч-на-віч з ворогом ще в перші тижні війни. Під час оборони Києва у серпні 1941 року біля Віти-Поштової його, тяжкопораненого, підібрали жителі села. Тільки через два мі-

сяці Павло зміг піднятися. Він переїхав до Василькова, став членом підпільної групи. У партизанському загоні Торський був розвідником, брав участь у диверсійних операціях на залізниці.

Якось Торський доповів начштабові загону Антонові Гресюку і комісарові Дмитрові Сумарокову про те, що залізницею йтиме ешелон з гітлерівськими солдатами. Мін з Великої землі загін тоді не одержував, і Гресюк та Головка вирішили приготувати заряд самі. Вони взяли німецьку ручну гранату з довгою ручкою, вмонтували її у ящик з толом. Зверху прибили кришку. Висадник гранати з'єднали з телефонним кабелем завдовжки в сім-десять метрів. Ешелон було підірвано.

Згадаємо і патріотку з Васильківського загону Марію Крюківську. Ця дівчина виносила з поля бою поранених і подавала їм першу медичну допомогу, воювала нарівні з усіма. Одного разу комсорга загону Петра Ковшевацького поранило в голову. Маруся кинулась на допомогу, але ворожа куля обірвала життя відважної патріотки.

В ту пору фашисти заарештували партизанських розвідників у Боровій Миколу Панасика і Ларису Дідківську. На допитах підпільники трималися мужньо. На очних ставках заперечували належність до партизанів і говорили, що не знають одне одного. Фашисти присудили Панасика і Дідківську до страти й відвезли їх у Бабин Яр.

Микола Панасик уже стояв у шерензі смертників, яка чекала розстрілу, але катам знадобилися люди для прибирання тисяч трупів розстріляних. Фашистські звірі намагалися замести сліди кривавих злочинів.

То була жахлива, нелюдська робота. Серед мертвих, яких привезла душогубка, Микола впізнав і труп свого вірного товариша по підпіллю Лариси Дідківської. Ще не так давно їх обох допитували гестапівці, але вони ні слова не сказали про своїх товаришів у лісі і в Боровій. В ті дні Панасик посивів. Та все ж знайшов у собі сили боротися. Він згуртував навколо себе групу полонених. Товариші вирішили: «Краще померти, втікаючи, ніж чекати смерті в Бабиному Яру!»

Темної осінньої ночі в'язні вирушили в останню для більшості путь. Дорогу перетинав колючий дріт, по них стріляли вартові-кулеметники, за втікачами гналися солдати з собаками. В'язні гинули десятками од куль, їхні

тіла рвали на шмаття вівчарки. Та живі бігли далі й далі, щоб здобути волю і мститися фашистам за Бабин Яр.

Микола Панасик таки дістався до свого партизанського загону. Товариші не впізнали його: був схожий на привид. Але в кволіму тілі Панасика знайшлися сили продовжувати боротьбу. А по війні Панасик давав свідчення Міжнародному трибуналові в Нюрнберзі.

...24 липня 1943 року 4-й батальйон за наказом штабу з'єднання вийшов рейдом у район Радомишля для участі в розгромі комунікацій і гарнізону міста.

Загони просувалися різними маршрутами. На Васильківський ще вранці раптово напали каральний загін, поліція і жандармерія з Брусилова, озброєні автоматами й мінометами.

Розпочався бій.

Влучним вогнем патріоти-васильківці вбили кілька десятків поліцаїв, а молодий партизан Олександр Гордецький пострілом з карабіна поклав самого начальника жандармерії Гофмана. Бій під селом Фасова точився довго. Партизани вирвалися з кільця, але йти за маршрутом штабу з'єднання не змогли і повернули під Фастів.

Два інші загони 4-го батальйону — Бишівський і Фастівський — пройшли крізь ворожі заслони, біля Радомишля прилучилися до інших підрозділів київських партизанів і взяли участь у бойовій операції.

Гарнізон Радомишля налічував понад 1000 гітлерівців. Командування з'єднання виділило для операції 1500 партизанів, у тому числі й загін кіннотників імені Котовського.

4 серпня опівночі партизани ввірвалися у Радомишль і після бою, який тривав годину, оволоділи містом. Недобитки гарнізону противника були розсіяні. Партизани визволили з тюрми 70 радянських громадян, знищили вузол зв'язку, електростанцію, водокачку, ливарний завод, два гаражі, сінопункт, німецьке підсобне господарство, склад пального. Підричники висадили в повітря міст через Тетерів довжиною 480 метрів. В цій операції особливо відзначилися бійці взводу Арсена Орленка і кулеметник Петро Сиченко.

Вранці партизанські батальйони Київського з'єднання, вишикувані в похідні колони, з піснею залишили місто.

Та смілива операція паралізувала рух на шосе Житомир — Київ. Вона примусила вище німецьке команду-

вання кинути на «прочісування» лісів кілька військових частин.

Український штаб партизанського руху виніс подяку всім командирам і партизанам Київського з'єднання, які брали участь у розгромі ворожого гарнізону Радомишля і знищенні комунікацій навколо нього.

Після цього обидва загони 4-го батальйону з великими трофеями повернулися на південь, у район попередньої дислокації. Здобута в боях з окупантами зброя знадобилася для новоприбулого поповнення.

Партизани 4-го батальйону обстрілювали військові ешелони гітлерівців на ділянках залізниць Фастів — Боярка, Фастів — Біла Церква, підривали поїзди з живою силою ворога.

В 1923 році мости в Соснівці та Макарові зводив тесляр, потім десятник, Гнат Іванников. Тепер комісар 4-го батальйону Гнат Михайлович Іванников удруге навідався до творіння рук своїх, навіть упізнав тесане ним брусся. Але цього разу він прийшов знищувати мости, аби затримати рух автотранспорту ворога.

Київські партизани стали настільки загрожувати близьким тилам фашистів, що ті раз у раз посиляли на партизанів по кілька тисяч карателів. Нерідко для участі в облавах на станції Фастів і Мотовилівка прибувало три-п'ять ешелонів німецьких військ.

У каральних експедиціях брали участь також гарнізони, жандармерія і поліція Фастова, Бишева, Василькова, Білої Церкви. Всюди, навіть на околицях Києва, фашисти влаштовували засідки на партизанів.

30 серпня група партизанів на чолі з начальником штабу батальйону Антоном Степановичем Гресюком розгромила куцх поліції в Оленівці. В бою відзначилися Гресюк, Павлов, комісар батальйону Іванников, розвідник Каламбет і борець Туловський.

31 серпня Васильківський, Фастівський і Бишівський загони, очолювані Мукаговим, здійснили напад на Бишів. Партизани розгромили комендатуру, охорону складів, знищили базу постачання, спалили маслозавод.

Подібних операцій майже без втрат батальйон провів чимало. Саме до таких боїв у районних центрах невеликими силами за добре поставленої агентурної розвідки й закликали представники ЦК КП(б) України й

УШПР, коли перебували в партизанських загонах на півночі України.

В 4-му батальйоні з'єднання ця розвідка була на висоті. Немало попрацював для створення розвідувальної мережі один з ініціаторів партизанської боротьби у Фастівському районі Федір Павлов.

У багатьох вдалих операціях 4-го батальйону брав участь і шістнадцятилітній розвідник Микола Статін.

Майже безперервні сутички з карателями «поїдали» партизанські боеприпаси. В кінці жовтня виникла необхідність будь-якою ціною роздобути патрони для гвинтівки і трофейних автоматів.

Командир батальйону Мукагов викликав до себе Колю-маленького — Статіна, який уже не раз виконував подібні завдання.

— Колю! Ти повинен пройти у Васильків. Там зустрінешся з Самараєм. Передаси рішення штабу — доставити в ліс зброю і боеприпаси. Машина чекатиме в домовленому місці. Сам розумієш, без патронів ми пропадемо.

— Зроблю все, як наказуєте, — відповів розвідник.

Ранком, переодягнений у жіночий одяг, Статін добрався до Василькова.

Біля явочної квартири Микола побачив свого батька, але батько не впізнавав переодягненого сина, аж доки той не заговорив до нього. Статін-старший розповів про обстановку в місті. На квартирі в Зиміна відбулася зустріч з потрібними людьми.

Микола залишився чекати вечора, а підпільники пішли виконувати завдання. Частина боеприпасів і зброї була вже зібрана ними в одному місці. Але патріоти вирішили роздобути ще дещо зі складу поліцаїв.

Раптом сталося непередбачене. Будинок, в якому Микола знаходився, оточили жандарми.

Гітлерівці, роблячи обшук, вишпорили попід ліжками, по закутках, у ящиках столу... На подвір'ї розмовляв з вартовими німецький офіцер. Долю хлопця могли вирішити секунди. Треба було якось діяти, поки жандарми не виявили в нього пістолет ТТ.

Вирішено. Статін щось жбурнув у вікно. Німці кинулися до вибитої шибки. А він стрибнув у двері і вискочив на подвір'я.

Майже водночас ляснули два постріли. То була дуель партизана з ворожим офіцером. Схопившись за груди, фашист упав, а юнак перестрибнув через паркан і, супроводжуваний пострілами, зник на базарі.

Зупинився Статін аж у сусідньому селі. А надвечір знову повернувся до Василькова.

Партизани скористалися із стрілянини біля базару. З допомогою активної підпільниці Лілі Краховець, яка працювала в гебітскомісаріаті, вони забрали зі складу поліції багато патронів, гвинтівок і вивезли все те в надійне місце.

А вночі шофер-партизан і Микола Статін пригнали з млина автомашину. Незабаром з групою підпільників, котрі віднині ставали бійцями загону, машина помчала глухими дорогами до лісу. Опівночі 4-й батальйон одержав трофейну зброю і боеприпаси.

Молодий розвідник Микола Статін з честю виконав і це складне завдання.

Одного дня партизани знищили трьох гестапівських офіцерів, які їхали з Києва у Бишів легковою машиною.

У відповідь на це гітлерівці вчинили облогу в селах Пришивальня, Томашівка, Ярошівка, Соснівка і Коціївка. Крім того, фашисти послали багато карателів до Дорогинського лісу. Командування партизанського батальйону вирішило одночасно вдарити по карателях у різних місцях, щоб створити враження широкого фронту. Батальйон розділився на дрібні маневрені групи.

Фашисти оточили ліс. Після інтенсивної артилерійської та мінометної підготовки карателі трьома перенгами, одна за одною, приступили до «прочісування». На лісових дорогах і просіках з'явилися броньовики, кілька танків. Партизани знали, що допомоги чекати нема звідки, тому кожен бився за трьох.

Першу шеренгу ворога народні месники зустріли залпами з кількох напрямків. Німці стріляли розривними кулями. Вони рвалися навіть од дотику до гілки. Шум від них величезний, діє на психіку. Але бійці були загартовані.

Вияткову мужність і витримку виявили командир батальйону Мукагов, командир розвідки Шамрай, командир Бишівського загону Михайличенко, командир взводу Кірі і боець Смирнов.

Фашисти оточили цю п'ятірку. Нерівний бій тривав кілька годин. Кожен партизан був уже поранений, а комбат Мукагов — кілька разів. Проте всі вони билися з ворогом до самого вечора.

Коли зовсім стемніло, карателі помилково зчинили стрілянину між собою. Спершу пролунали поодинокі постріли. А потім з двох напрямків над головами п'ятірки партизанів застрочили кулемети. Порадившись, патріоти вирішили пробиватися в село крізь вогонь ворогуючих підрозділів противника.

Шамрай, Михайличенко, Смирнов і Кірі поповзли, тягнучи на плащ-палатці тяжко пораненого комбата.

Мукагов намагався не стогнати.

— Все одно вийдемо, — шепотів комбат, коли поранені друзі зупинялися перевести дух.

І вони вийшли до групи партизанів. В цьому їм допомогли не стільки темрява й перестрілка, що зчинилася між карателями, скільки велика воля до боротьби, впевненість у собі.

На ранок партизани довідалися, що Мукагов, Смирнов, Шамрай, Михайличенко і Кірі в учорашньому бою знищили понад 100 гітлерівців. Тут особливо відзначився Олексій Михайлович Михайличенко, якого звали у загоні Льонею. Шаміль Мукагов сказав тоді товаришам, що «Льоня навчився вирішувати проблему забезпечення боеприпасами за рахунок ворога».

Хоробрими розвідниками були в батальйоні сибіряк Тимофій Семенович Долгозвягов, нагороджений двома орденами Червоної Зірки, і шістнадцятирічний місцевий житель комсомолец Михайло Малишенко. Приклад сміливості подавав партизанській молоді секретар комсомольської організації 4-го батальйону Олександр Гордецький. Ніколи не згасне в пам'яті народу і подвиг секретаря комсомольської організації Васильківського загону Петра Ковпешацького, котрий бився з ворогом до останньої можливості. Його, тяжкопораненого, схопили фашисти і закопали в землю живим...

Командиром батальйону став старший лейтенант Антон Степанович Гресюк. Він наказав партизанам виходити малими групами в населені пункти. Іншого порядку не було. Вся надія покладалася на місцевих жителів. І вона справдилася. Люди сховали своїх захисників у хлівах, погребях, на горищах.

Коли ж фашисти зняли з лісу облогу, партизани покинули села і стали продовжувати бойові дії проти загартбників.

...У дуже складних умовах степу перебував 6-й батальйон Київського з'єднання в складі Богуславського, Миронівського і Медвинського партизанських загонів. Командував цим батальйоном Іван Нужний — один з організаторів підпілля. Комісаром у нього був Михайло Никитенко — воїн Червоної Армії, котрий залишився у ворожому тилу в зв'язку з пораненням у голову. Одужавши, він теж боровся проти окупантів у підпільній організації.

6-й батальйон, що дістав бойове «хрещення» в бою під Радомишлем, здійснив рейд у богуславські паркові ліси. Відтоді його майже безперервно переслідували карателі. За півтора місяця батальйон витримав 20 облав, одтягуючи на себе чимало регулярних частин і військових гарнізонів противника.

В одному з боїв карателі мало не захопили в полон пораненого лікаря Івана Маркова — недавнього члена підпільної групи професора Петра Михайловича Буйка. Марков уже хотів було застрілитись, але раптом серед тих, хто облягав партизана, вибухнули гранати. То група командира Нужного виручала свого лікаря. Марков, скориставшись із замішання ворога, непомітно відійшов у поле. А 30 партизанів зі своїм командиром Нужним од місця бою відступили ровом, заповненим по пояс водою. Цей рів збив собак-вівчарок із сліду, і надвечір карателі припинили погоню.

В урочищі Ганчине фашисти оточили групу партизанів з 6-го батальйону. 11 поранених бійців потрапили до рук ворога. Есесівці тут же розіклали величезне багаття і спалили їх. А трохи раніше від цієї бузувірської наруги над пораненими кати-гітлерівці живою закопали в землю комсомолку, партизанку-зв'язкову з села Михайлівки Марину Гризун.

Доки сонце світитиме, доки людство існуватиме, доти найчорнішою лайкою буде слово «фашист»! Бо не знала історія більш страхітливих злочинів, садистськи витонченішого терору, ніж його насаджували скрізь і всюди претенденти на світове панування — нацисти-гітлерівці.

І ніколи не померкне у віках слава радянських воїнів, радянських партизанів, патріотів-підпільників, усього

радянського народу, який ціною величезних жертв здобув усесвітньо-історичну перемогу над таким сильним, підступним і жорстоким ворогом, як німецький фашизм.

...— Буде вам розплата! —
Старий ліс гуде.
— Армія Червона
На Берлін іде!..

Це слова з пісні, складеної молоддю Богуслава над могилами Марини Гризун і одинадцяти спалених партизанів.

Каральні експедиції фашистів не припинялися.

Біля села вони схопили дев'ятнадцятирічного патріота Василя Синицина. Кати випитували в нього місце перебування партизанів Нужного і Никитенка. Виродки повикручували йому пальці. Відірвали вуха. Відрізали носа. Та партизан мовчав. Тоді гестапівці стали вибивати хлопцеві, через один, зуби, аби більше завдати мук.

— Де партизани?

— Всюди, навкруги вас, — була відповідь Василя Синицина.

Синицин був закатований напередодні 26-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, в день визволення столиці Радянської України Червоною Армією. Того дня проти 160 партизанів загону Нужного і Никитенка гітлерівці кинули понад 2000 головорізів. Партизани Київщини постійно відтягували на себе великі сили окупантів.

..Хоробро билася з німецько-фашистськими загарбниками і 27-а партизанська бригада імені Кірова під командуванням політрука Володимира Петровича Яромова. Разом з кількома червоноармійцями з 6-ї Чонгарської дивізії генерала Константинова, які потрапили в оточення, Яромов розпочав війну проти окупантів у білоруських лісах. В серпні 1942 року керована ним бригада, що виросла з невеличкого загону, виконала важливе розвідувальне завдання нашої Ставки під Києвом. Восени того ж року бригада, громлячи ворога під Наровлею, Красновкою, допомагала загоніві «За Батьківщину» і з'єднанню Сабурова здійснити рейд на Правобережжя України.

Володимир Петрович Яромов зарекомендував себе в боях сміливим, розумним партизанським командиром,

здібним організатором, гідним вихованцем славного Військово-політичного училища імені Леніна.

Восени 1943 року бригада імені Кірова налічувала понад 1000 бійців. Взаємодіючи з 8-ю дивізією 13-ї армії, вона вчиняла диверсії на залізницях Коростень — Житомир, Коростень — Київ, вела розвідку навколо Києва і в самому місті. Імена Володимира Клейсона і Федора Волкова стали відомими в УШПР після операції, в якій мінери знищили 45 цистерн з паливом.

Хоробними розвідниками була сім'я робітника «Ленінської кузні» Олександра Васильовича Шохіна. Фашисти вбили дружину Шохіна, на міні підірвався син-піонер Юра, але Олександр Васильович, як і раніше, виконував партизанські завдання.

Розвідники Олександр і Юлія Корнієнки, словак Яків Шиняньський регулярно постачали штаб бригади цінними відомостями про ворога, які звідти передавали по рації за лінію фронту.

Не можна не згадати добрим словом і невтомного лікаря бригади Михайла Меломедова, вихованця Вінницького медінституту, учня професора Буйка. В тяжкій обстановці Меломедов перевіз на 14 підводах за лінію фронту 40 поранених партизанів з бригади Яромова.

В 1944 році з'єднання під командуванням Володимира Петровича виконувало бойові операції проти фашистських військ на території Польщі.

...У південних районах Житомирщини сміливо нападав на ворожі комунікації невеликий загін кіннотників імені Суворова — дітище комсомольця Василя Вадика із з'єднання Пилипа Шуляка.

Під час рейдів партизанських з'єднань улітку і восени 1943 року велику допомогу подав народним месникам спецзагін імені Дзержинського під командуванням Федора Сергійовича Манзієнка, котрий здійснював глибоку агентурну розвідку в тилах противника.

25 вересня партизанські з'єднання під командуванням Василя Сільвестровича Ушакова, Георгія Федоровича Покровського та Івана Олександровича Хитриченка розпочали наступ на Новошепеличі.

«До полудня партизани оточили містечко,— розповідав учасник цієї операції із з'єднання Ушакова юний розвідник Валентин Дідківський.— По правому берегу Прип'яті наступали бійці з'єднання Хитриченка й партизани загону підполковника Покровського. Протилежний берег контролювався білоруськими партизанами. Гітлерівці укріпились на високих прибережних схилах, сподіваючись відбити наступ радянських військових частин, які ось-ось мали підійти до Прип'яті. Партизани йшли по грузькому полю, де недавно викопали картоплю. Ішли врозсип, згинці. Місцевість рівна-рівна. То ж не зайве постерегтися кулеметів противника. Попереду, на відстані кілометра-півтора, заблищали проти сонця криті залізом дахи. Заметушилися ворожі солдати на околиці містечка...»

Фашисти знали, що оточені партизанами, і готувалися до бою, розраховуючи на підкріплення, що мало підійти до них. Оборона загарбників була справді міцною. Од лісу видніли дзоти, бліндажі, з'єднані ходами сполучення. В цегляних будинках встановлено кулемети. Мало укріплена ділянка була лише з боку самого містечка. Противник, звичайно, менш за все думав про те, що партизани підбиратимуться до них саме звідси.

Рота Ляпушкіна і група Савицького обережно просувалися вперед, щоб зненацька не зазнати втрат і передчасно не виявити себе. Командири цих підрозділів розраховували на те, що загін Устинова зайде в тил противникові і посіє там паніку. З цього скористаються партизани Савицького й Ляпушкіна.

Так і сталося. Устинов раптово ввірвався до містечка і, долаючи опір противника, повів наступ на центр. В цей час над Прип'яттю здійнялася стрілянина — то розпочали штурм ворожих позицій бійці Київського з'єднання і з'єднання Покровського.

Крок за кроком партизани відтісняли загарбників. Бій точився у траншеях, між будинками. Ляскали постріли з підвалів: деякі гітлерівці вдавались до самогубства.

До полудня містечко було повністю визволене від окупантів. На вулиці висипали жителі містечка. Вони радо вітали партизанів.

Командири з'єднань турбувалися про головне — якнайшвидше навести переправу. Партизанам узялися допомагати сотні людей. Роботи, вистачало всім. Рубали й

возили дерева, майстрували пором, лагодили човни. Зі складів вивозили зброю і розподіляли її по загонах. А ще треба було дати раду півтисячі тонн зерна, виявленого на складі. Та головне — скоріше укріпитися на правому березі. Кожен усвідомлював, що противник з поразкою не змириться й неодмінно кине сюди нові сили, щоб знищити партизанів і ліквідувати плацдарм.

На переправі дружно дзвеніли сокири, лунали вигуки саперів-партизанів і жителів містечка.

Наступного дня переправа була готова. А невдовзі народні месники зі слізьми радості зустріли підрозділи радянських піхотинців. Десять на розгрудлих дорогах позастягали автомашини, гармати, міномети. Було дивно, що під час переправи піхотних частин Червоної Армії в небі не з'явився жоден німецький літак. Безперечно, гітлерівці не чекали партизанського удару з тилу, а збиралися зупинити підрозділи червоних військ дець на підступах до ріки. Але Прип'ять уже форсовано!

Та скоро фашисти отямилась. Діставши відомості про те, що під Яновом партизани з'єдналися з передовими армійськими частинами, ворог кинув на плацдарм танки, підтримані мотострільцями, й літаки. Однак під зливою металу червоні воїни з партизанами стримували натиск противника. Впевненість відчувалась у доповідях командирів рот і взводів: «Мої не підведуть!», «Ворог не скине нас у ріку», «Переправу відстоїмо».

Пішов дощ. Голодні й змоклі до нитки партизани разом з воїнами 8-ї стрілецької дивізії стримували шалений натиск переважаючих сил противника. Прорватися з цього півкілця не таке вже й складне завдання. Але потрібно втримати, зберегти переправу до підходу основних сил.

Ще кілька таких атак, як були вчора, і не стане патронів. Ось чому командири попереджають: «Стріляти тільки в ціль, берегти боеприпаси».

Ще один навальний приступ загарбників одбито. Нарешті берег загомонів: прибуло підкріплення. Вистояли. Плацдарм відстояли. Німці були відкинуті на кілька кілометрів. Завдання Українського штабу партизанського руху виконано!

Командування Сталінського з'єднання відбуло в радянський тил. Туди ж вирушили й командири Київського

з'єднання. У них відбудеться зустріч з керівниками УШПР. Особовий склад цих з'єднань поповнить лави Червоної Армії.

А Київському загонів командира Устинова й роті Ляпушкіна знову належить пробиватись у ворожий тил. Нелегко розлучатися зі своїми воїнами, з побратимами-партизанами, наражати себе на нові тривоги й небезпеки. Та емоції поступаються перед залізною логікою: «Треба!»

Бійці Устинова й Ляпушкіна, об'єднавшись із загonom Карасьова, утворили батальйон, що згодом переріс у з'єднання. Перед ним простелилась далека-далека дорога — на землю братнього польського народу. Командиром цього формування став Віктор Олександрович Карасьов, удостоєний згодом звання Героя Радянського Союзу. Загін імені Боровика, очолюваний Савицьким, пішов діяти у фашистських тилах самостійно.

Лунають упевнені командирські голоси:

— Вперед, хлопці! На захід!..

Командир 8-ї стрілецької дивізії гвардії полковник Гудзь пізніше розповідав:

— Прип'ять ми форсували з допомогою партизанів. Ще кілометрів за тридцять до Прип'яті вони зустріли нас на чолі з командиром взводу — двічі орденоносцем. Він сповістив про те, що партизани за допомогою населення збудували переправу й утримують її, б'ючись з окупантами. Вони й провели наші підрозділи до переправи. За одну ніч ми досягли Прип'яті. Міст був чудовий, споруджений з колод, бочок і дощок, — шириною п'ять і довжиною сто сімдесят метрів. Крім того, партизани підготували багато човнів, два пороми.

Командування партизанських з'єднань, які брали участь у взятті Новошепеличів 29 вересня, надіслало в УШПР таку телеграму:

Знаходимося в Новошепеличах. Утримуємо переправу, збудовану нами. Вже переправлена 8-а дивізія 15-го стрілецького корпусу. Завдання виконали. Одержали подяку від Рокоссовського.

В ті ж дні бойові дії партизанських з'єднань були відображені в ряді телеграм командування частин Ра-

дянської Армії на адресу Центрального Комітету КП(б)У та Українського штабу партизанського руху. Ось одна з подяк партизанам:

Повідомляю, що партизанські з'єднання Київської області, де командир Хитриченко, комісар Чепурний, командир Ушаков, комісар Волков, під загальним керівництвом УШПР до приходу наших частин зайняли з боєм райцентр Новошепеличі, а також збудували своїми силами міст через Прип'ять, два пороми, приготували 50 човнів. Ці заходи забезпечили переправу тринадцяти частинам 15-го стрілецького корпусу.

Оборону переправ, безпеку в цьому районі забезпечили партизани.

Заступник командира 15-го стрілецького корпусу,
полковник *Іванов*.

9

От уже десять днів за рішенням Центрального Комітету КП(б)У я перебуваю при Військовій раді Воронезького фронту. Моя робота — координування дій партизанських формувань з діями армійських частин. Зі мною оперативна група УШПР з радіостанцією. Тримаємо постійний зв'язок з партизанськими загонами та з'єднаннями, Москвою і штабом фронту.

Оперативний план, розроблений нами на початку вересня, успішно виконується.

Вслід за радіограмою Івана Михайловича Бовкуна про здобуття 21 вересня трьох переправ на Дніпрі й Прип'яті ефір став приносити добрі вісті звідусіль. У період з 20 по 27 вересня партизани, за неповними даними, захопили 25 переправ. З них — три на Десні, десять — на Дніпрі й одинадцять — на Прип'яті.

Партизани не лише утримували здобуті переправи до підходу регулярних частин Червоної Армії і допомагали нашим військам долати водні перешкоди, а й визволяли десятки населених пунктів, в тому числі райцентр Новошепеличі.

Я щиро радів з того, що вкладений у розвиток партизанського руху труд давав такі чудові результати.

30 вересня я інформував про бойові дії партизанів штаб і Військову раду Воронежського фронту.

Дехто з вищих командирів після моєї доповіді був щиро здивований силою, розмахом партизанського руху й погодженістю дій наших формувань з діями регулярних частин Червоної Армії. Фотографії, які я привіз із «Мокрого мішка», були для багатьох приємною несподіванкою.

...Два роки тому полк НКВС та інші армійські частини проривались із оточення після героїчної оборони Києва. Два роки тому біля Борисполя, Переяслава, Баришівки, Нової Басані відчув я всю гіркоту скрути, в яку потрапили наші військові частини, що останніми залишали столицю Радянської України. Але й тоді я знав, усім серцем вірив, що наша армія неодмінно повернеться в ці місця. Та надія збулася!

Сьогодні вирішив проїхатись газиком по місцях запеклих боїв 1941 року.

Зі мною інженер капітан Яків Трохимович Кравчук — новак у нашому штабі. Він прибув до нас із Москви. Воював на Західному та Волховському фронтах. Очолював оперативну групу мінерів у 1-й гвардійській бригаді.

Такі спеціалісти нам потрібні, бо хоча й розформовуються на Лівобережній Україні деякі партизанські загони, наш УШПР роботи не згоратиме.

Кравчук у нас всього кілька днів, але я встиг помітити, що цей молодий симпатичний капітан має чесне й одверте серце. Вчора йому випала неприємність, в якій винуваті старші офіцери штабу. Але капітан навіть не заїкнувся, що йому дали на виконання копіткої роботи не півтори доби, як належало, а тільки годину. Коли я дізнався про це, то спитав Кравчука: «Чому не сказали, що вам визначили такий малий строк?» — «А я ніколи не звальював вину на когось». «Що ж, цей не киватиме за власні прорахунки на іншого».

Машина мчить ґрунтовими дорогами, здіймаючи за собою куряву. Знайомі села визирають із далини. Гінкі тополі візаються в синяву неба. Степ. Запах стерні. Кольори золотої осені.

От і Баришівка. Водокачка, з якої нас у 1941-му обстрілювали гітлерівські автоматники, зрівняна з землею. Перед відступом її підірвали фашисти. Зруйнований і міст через Трубіж, котрий ми брали штурмом два роки

тому. А онде подзьобане кулями та осколками гранат приміщення станції. З його даху ми «викурювали» ворожих автоматників того вересневого дня.

Іду через окопи, порослі травою. Відшукав і свій колишній командний пункт. Звідси чекісти і червоноармійці 22 вересня 1941 року чотири рази кидалися а атаку на противника, що оточив нас. Тут загинули десятки наших бійців. А чому ці траншеї свіжо засипані землею?.. Старик, місцевий проводжаний, пояснює: «Це сліди злочинів фашистських недолюдків. Окупанти розстрілювали жителів, які не хотіли евакуюватися на захід разом з німецькими військами. Страчених закопували в ці траншеї, вириті два роки тому».

Звірі. Хижи, безпощадні звірі! Чи ж буде на вас кара сповна?!

Поїхали далі, в напрямку Нової Басані.

Пройжджаємо Піски. Тільки поодинокі явори з обпаленим віттям шумлять жалісливо, мов на цвинтарі. Всюди купи битої обгорілої цегли. Неначе й зараз пахне згарищем. Чорні остови димарів здалеку схожі на людей, скам'янілих у скорботі за сплюндрованими оселями.

Я попросив шофера зупинитися навпроти одного подвір'я. У вічі впали незабутні деталі: два стовпи і перекладина з металевого прута, а під нею — двопудова, перевернута на бік гиря.

На сусідньому городі збирала картопляне бадилля бабуся. Я запитав у неї:

— Хто тут жив? Чий це турнік?

— Це нашого Сашка. Ще коли студентом був, усе викручувався на ньому та гирею грався,— відповіла стара.

— Силач ваш Сашко.

— Ще б пак! Він хвашистів набив видимо-невидимо. Вони, іроди, спалили не лише його хату, а все наше село. Вбили його батька, братика і всіх як єсть тіток, дядьків і навіть сестер троюрідних,— тремтливо прошамкотіла бабуся й витерла очі.— Сліз уже нема. Всі виплакала, поки він десь там під Волгою...

— Хто ж цей Сашко?

— Командир партизанський. Олександр Єлисейович Кривець. Може, чули? Він усе на машинах та мотоциклах страху наганяв на німців.

— Чув, бабусю! Ваш Сашко — справжній герой.

— Авжеж! Якби не такі, як він, мо' й досі хриців не вибили б звідси.

— Я добре знаю його. Ним варто гордитися. Бувай-те здоровенькі, бабусю!

— Ходіть і ви здорові, — побажала стара й побрела збирати картопляне бадилля, певно, на паливо.

Завидніло дворище радгоспу під Рокитним. Тіло про-йняв дріж. Як склалася доля Гаврила Ілліча Стригуна?

І тут усе дощенту спалене фашистами. Жодної вці-лілої хати, жодного хлівця.

Он там стояв будинок Стригуна. На подвір'ї, порос-лому бур'яном, серед руїн людського житла висвистув вітер. Недалечко, в здичавілому осиротілому садочку, блукає дівчина років сімнадцяти. Височенька, боса.

— Добрий день! — вітаюсь.

Звела погляд, тугіше зав'язала хустку.

— Здрастуйте.

— Хто тут жив? — запитую.

— Люди.

— А прізвища цих людей — Стригуни?

— А ви хто? — підійшла ближче дівчина. — Людонь-кі добрі, — сплеснула в долоні. — Та це ви? Товариш нар-ком! Товариш Строкач!

— Тебе, здається, Наталкою звать...

— Так. Наталка Стригун. Тоді я ще малою була, і ви не впізнали мене.

— А татко де?

— Татка незабаром після того, як ви зі своїми то-варишами пішли від нас, забрало в Нову Басань гестапо. А потім — у Ніжин. Хтось доніс, що ви зупинялися в нас і що наші дали вам одержу. Татка присудили до розстрі-лу. Та він за кілька хвилин до того, як мали прийти по його душу, наклав на себе руки. А потім фашисти спа-лили наш дім і все село, — крізь сльози розповідала Наталка.

— А мама?

— Маму ось кликну.

Євдокія Панасівна. Тоді, в 1944-му, вона була рум'я-на, струнка й моторна, а зараз — землисто-сіра, квола в ході. Велике горе зігнуло її, горе, принесене гітлерів-цями в її рідний дім, в її сім'ю. Жінка з хвилину по-мовчала, ніби щось пригадуючи, потім сказала:

— Повернулися? Ми вірили, що повернетесь, товаришу Строчак! А наших багатьох і Гаврила мого нема. Коли б тоді був партизанський загін, як сталося на весні сорок другого, воював би мій чоловік разом з Олександром Кривцем і Дмитром Павловичем Ревіцьким. Пам'ятаєте голову сільради, що вам добирав одяг? Він воював у загоні Кривця... Та що там говорити! Бачите, що трикляті з селом скоїли?!

Я довгенько розмовляв з Євдокією Панасівною та її дочкою, записав прізвища людей, які колись допомагали нам. Серед них була й Оксана Миколаївна Єреп — тітка командира партизанського загону Героя Радянського Союзу Олександра Єлисейовича Кривця.

Розпрощавшись із настражданими, але ще милішими, ніж раніше, жителями села Піски, я сказав капітанові Кравчуку:

— Здогадується, хто ці люди для мене. Фактично вони врятували і мене й моїх товаришів з Наркомату внутрішніх справ восени сорок першого. Так от... Я допомагатиму цим людям завжди чим тільки зможу. Поки живий, не забуду їх... Командири наших загонів сперечаються, кого вносити в списки партизанів і підпільників. Особливо тепер, коли з'єднання Ушакова, Хитриченка, Покровського, Збанацького, Таранушенка, Бовкуна розформовуються і більша частина партизанів іде до лав Червоної Армії. А хто внесе до тих списків Євдокію Стригун? Її чоловіка, що загинув у катівні гестапо? Хто внесе Оксану Єреп, яка віддала, може, єдине пальто свого чоловіка моєму товаришеві? І скільки таких людей у кожному селі, кожному місті!

— Це — правда, товаришу генерал. На Україні весь народ, за мізерним винятком нікчем-запроданців, — бійці руху опору, як називають партизанів у Франції. Їх — мільйони!

10

Радянське командування надавало великого значення створенню стратегічного плацдарму між Каневом і Черкасами. Ось чому зразу ж після здобуття Букринського плацдарму, починаючи з 25 вересня 1943 року, воно почало засилати групами в тил ворога бійців 3-ї і 5-ї

повітряно-десантних бригад, які приземлялися на території Канівського, Миронівського, Ржищівського та Смілянського районів, де діяло багато партизанських загонів і підпільних груп.

Десантники — люди героїчної вдачі. Однак вони були недостатньо обізнані з місцевістю, не могли швидко орієнтуватись у ворожому тилу. Воїни-парашутисти дуже часто потрапляли в райони, де були скупчення військових частин противника, нерідко опинялися у відкритому полі, і ворог негайно вживав заходів до їх знищення.

На допомогу одним парашутистам прийшли жителі села Македони Ганна Пикулик і Ольга Семещенко. Вони сховали червоноармійців від ворога в льоху, а вночі переправили їх у партизанське з'єднання імені Чапаєва. Сім'я Тодося і Ганни Григоренків із села Кердани Тарашанського району взяла до себе радистку парашутної групи В. І. Соколову. Лісник С. Б. Мірошниченко, що живе під Смілою, врятував од карателів півсотні парашутистів з роти гвардії старшого лейтенанта Зюзюна.

Партизанський загін, яким командував Г. К. Іващенко (комісар С. Н. Пальоха — секретар Черкаського підпільного райкому партії), зібрав у лісах підрозділ десантників, що налічував 400 чоловік. Цей загін об'єднувався з парашутистами під єдиним командуванням і посилював удари по окупантах.

Загін імені Пожарського, створений у серпні 1943 року організаторською групою під командуванням Д. Ф. Гарячого і комісара І. А. Жиліна, прийняв до себе майже 100 солдатів-десантників. Народні месники цього загону врятували від голоду багато парашутистів, оточених фашистами на Мошніанських горбах. Для цього пожарці захопили продовольчий склад городищенського гебітскомісаріату в Млієві, забрали з німецької ферми у Старосілля півсотні корів. Партизани навантажили кілька підвід мішками з борошном, цукром, сушеними фруктами, м'ясом і спершу з боєм, потім крізь болота пробилися до оточених.

Неоціненну допомогу роздрібненим повітряно-десантним підрозділам подали партизани Канівського району (командир К. К. Солодченко), які до середини жовтня в Таганчанському лісі згуртували навколо себе понад тисячу парашутистів на чолі з командиром повітряно-десантної бригади підполковником П. М. Сидорчуком. Партиза-

ни забезпечили воїнів продовольством, а бійці-парашутисти — Канівський загін озброєнням. Бойові операції на шосейних шляхах і залізниці Таганча — Корсунь вони проводили спільно.

УШПР спрямовував зусилля партизанських загонів і підпільників на всебічну допомогу парашутистам, на перетворення розпорошених десантних груп у боєздатні військові одиниці. Так, уже 27 вересня УШПР послав великий загін «Винищувач» під командуванням В. С. Канунникова із завданням установити зв'язок з десантниками. Такий же наказ дістала і група Б. К. Бабенка, яка зустріла армійців-парашутистів у районі Таращі. На початку жовтня нами були передані в партизанські загони радіограми про подання максимально можливої бойової і матеріальної допомоги десантникам. Чимало радіограм було адресовано представникам УШПР при Військових радах Південно-Західного, Південного та Воронежського фронтів. Ось деякі з них:

9. 10. 43 р. Асмолову, Метельову, Погребенку.

До цього часу вами не здобуто відомостей про десантований 25.09. 43 р. десант у районі Канева. Ще раз дайте завдання загонам і блискавично передавайте дані, де точно десант, його чисельність і стан.

Строкач.

З цього документа видно, що Український штаб партизанського руху фактично брав на себе тимчасове керівництво бійцями-десантниками і дбав про забезпечення їх продовольством. Цю думку підтверджує і телеграма від 10 жовтня представникові УШПР при Військовій раді Південного фронту П. А. Метельову:

...Терміново уточніть місце перебування Коршикова і сигнали для скидання вантажів. Вказівку про використання десанту одержите додатково. Повторіть радіограму Коршикова про запаси продовольства, боєприпасів.

УШПР також повідомив по радіо командирів загонів П. А. Дубового, Д. Ф. Гарячого, Д. О. Коршикова, які діяли в районі Сміла — Черкаси — Мошни, про те, що

групи десантників, які прибувають до них, підпорядковуються партизанському командуванню. Ця вказівка була викликана обстановкою: доля десантних груп повністю залежала від оперативності, безздатності й винахідливості партизанів.

Потрібно було майже три тижні, щоб зібрати роздрібнені групи парашутистів на партизанські бази, з'ясувати їх кількість і безздатність. З цим завданням партизани справились до двадцятого жовтня, і УШПР почав надсилати представникам партизанського штабу при фронтах і безпосередньо командирам партизанських загонів радіограми іншого змісту:

19. 10. 43 р. Метельову.

Дайте вказівку Коршикову відрядити 400 чоловік десантників у район Потапні, 44 км на південний захід від Канева, до Сидорчука. Якщо їх більше, — то всіх. Коршикову забезпечити десантників надійними провідниками, які добре знають місцевість.

Аналогічні телеграми були передані всім загонам і групам, куди прибували десантники. Район Таганчанського лісу на південний захід від Канева було обрано місцем зустрічі.

Протягом трьох тижнів, що минули від часу приземлення перших десантних груп, не дрімав і противник. Вороже командування розуміло, що в його тилу згуртовується сила, здатна підтримати наступ радянських військ з глибини німецької оборони і здобути плацдарм на Дніпрі. Це завдало б непоправного удару по обороні фашистів у даному районі, відкрило б шлях радянським військам на Умань, Вінницю — на заході і Кривий Ріг — на півдні. Ось чому фашистське командування проводило одну за одною каральні експедиції проти партизанів і десантників, використовуючи регулярні частини 72-ї піхотної дивізії та окремі моторизовані частини.

Парашутистам і загонів імені Пожарського, приміром, у жовтні довелося відбити кілька навал каральних експедицій і двічі виходити з оточення. Не уникли жорстоких сутичок і десантники, що взаємодіяли в ті дні з партизанами Канівського загону. Тяжкий бій стався поблизу Потапні, у Таганчанському лісі. Ворог п'ять разів атаку-

вав оборонні рубежі партизанів та десантників і п'ять разів відкочувався на вихідні позиції, залишаючи на полі бою трупи. Тут фашисти втратили вбитими й пораненими понад 1000 солдатів і офіцерів. Всього ж у каральній експедиції брало участь кілька тисяч солдатів противника.

Бої в районі Таганчанського лісу свідчать про провал каральної експедиції і великий успіх об'єднаних сил партизанів і десантників Червоної Армії, приклад їх бойової взаємодії. Про силу ударів народних месників говорять записи в щоденнику одного фашистського вояки:

3.09. Щодня повітряні нальоти. Вночі партизани. Це, мабуть, ще гірше...

28.09. Навкруги дуже багато партизанів...

22.10. Поїзд пущено під укіс партизанами.

28.10. Рота розбита. Вбиті мої останні друзі Бремк і Фріц. Божевільне становище.

30.10. Знову підірвано колію на Миронівку. Все заражено партизанами...

30.10. Частина зовсім розбита. В роті десять чоловік і жодного офіцера...

Ці нотатки німецький солдат робив у районі Сміли — Миронівки. Отже, 72-а піхотна дивізія, в якій служив автор щоденника, знекровлювалася в боях смілянськими та черкаськими партизанами і десантниками. Тільки за вересень і жовтень підбивники загону імені Пожарського на ділянках Сміла — Черкаси, Сміла — Миронівка, Сміла — Помічна пустили під укіс 14 гітлерівських ешелонів. Систематичні диверсії на залізниці Фастів — Сміла та на шосейних шляхах Сміла — Черкаси, Сміла — Орловець — Городище здійснювали мінери загонів, якими командували Я. І. Сивороцов і Т. Ф. Прокін.

Після бою 24 жовтня бригада десантників, а також партизанські загони, серед яких найбільшим був Канівський, згідно з наказом командування 52-ї армії передислокувалися ближче до Дніпра, у Черкаські ліси. Під час походу вони витримали бої з ворожими гарнізонами у Моїнах і Байбузах.

В результаті допомоги партизанів і місцевого населення на кінець жовтня десантна бригада стала цілком боєздатною. Про це свідчить повідомлення нашого представника в УШПР:

30. 10. 43 р. Строкачу.

Повідомляю обстановку в десантників. Бригада передислокувалася з району Поташні в Черкаські ліси. 1-й батальйон перебуває в Білозір'ї, 2-й батальйон — у Єлизаветівці, 3-й, 4-й батальйони — в Руській Полянї. Посадочний майданчик літаків У-2 — висота 173,9, на південний захід від Мошни, місце скидання — висота 185,2, на південний схід од Байбуз. На цьому майданчику відбувалося скидання вантажів. Десантники мають діяти диверсійними групами на комунікаціях противника... Вважаю, що десантники, діючи у взаємодії з партизанами, можуть подати величезну допомогу військам 2-го Українського фронту.

Бондарєв.

Отже, партизанські загони і населення Черкаського, Смілянського, Миронівського, Таращанського та Канівського районів, де приземлялися десанти, під керівництвом Українського штабу партизанського руху не лише врятували воїнів-парашутистів від знищення фашистськими військами, а й зробили все можливе, щоб підготувати об'єднану десантну бригаду до виконання бойових завдань радянського командування. То була велика, спільна перемога десантників, партизанів і населення, — приклад бойової співдружності, взаємодії партизанських загонів з десантною бригадою, якою командував Герой Радянського Союзу підполковник П. М. Сидорчук.

11

У той час, коли частини нашої армії наближалися до дніпровських переправ, зайнятих партизанами, противник за добу-півтори посилив гарнізони в оперативній глибині тилу, на захід од Києва, скупчив охоронні частини біля залізничних станцій та в населених пунктах уздовж автомагістралі Київ — Житомир.

Визначеного часу було досить, щоб партизанські формування Шитова, Скубка і Олексенка прибули під Київ, де мали діяти під командуванням генерал-майора Наумова. Та вони затрималися поблизу Олевська, чекаючи вантажів з радянського тилу, й тепер вже не могли вчасно

вийти найкоротшим маршрутом під Макарів і Радомишль, як було вказано в плані УШПР, погодженому з Військовою радою фронту.

Ударна група генерал-майора Сабурова зосередилася на захід од залізниці Овруч — Мозир. Але не перейшла її в напрямку Києва через зіткнення з великими ворожими заслонами. Сабуров посилив диверсійну діяльність навколо Овруча.

Незважаючи на несприятливу для просування партизанських загонів обстановку, генерал-майор Наумов із своїм з'єднанням 22 вересня досяг села Майданівки за 57 кілометрів од Києва. Противник кинув проти партизанів великі сили піхоти, підтримані танками та броньовиками. Бої точилися протягом 23 і 24 вересня. Партизани витратили майже всі боеприпаси і ввечері другого дня відійшли на захід, за річку Тетерів, для прийому вантажів з радянського тилу.

У ці дні з УШПР Наумову було передано завдання: діяти на залізниці Київ — Коростень і на шосе Київ — Житомир.

15 жовтня перед з'єднанням Наумова постало нове завдання: разом з частинами Червоної Армії увірватися в Київ. І Наумов повів своїх кіннотників на схід. До партизанського ар'єргарду п'явкою присмокталися 213-а охоронна дивізія гітлерівців, посилена власовськими батальйонами, та окремий Бранденбурзький полк СС. Але партизани продовжували йти до Києва, витримавши 16 жовтня тяжкі бої під Великою Криницею і 22 жовтня — в селі Вишковичі.

Кіннотники Наумова зайняли Клавдіївські ліси з населеними пунктами Нова Гребля, Красногірка, Плахтянка, Миколаївка, Козинці, Діброво-Ленінське. Партизани вийшли на рубіж за 25 кілометрів на захід від Києва. З'єднання націлювалося на Святошин і готувалося допомогти частинам Червоної Армії у боях за визволення столиці України.

До складу ударної групи під командуванням Наумова входили партизанські загони: Конотопський, «Смерть фашизму», Червоний, Вірменський імені Мікояна, Київський та інші.

Генерал Наумов привів під Київ грізну партизанську силу з 3200 бійців, переважно вершників. Ця сила дуже непокоїла німецьке командування і воно стягувало піхот-

ні, артилерійські та бронетанкові частини, готуючи операцію по знищенню партизанського з'єднання.

Ще до початку боїв за Дніпро штаб 1-го Українського фронту послав у район Києва розвідгрупу парашутистів під командуванням офіцера Забіяки. Київський Місцевий загін Миколаєнка і Третій Бородянський Миндича за наказом Наумова відразу ж стали взаємодіяти з посланцями Червоної Армії.

Партизанські розвідники, а їх було десятки й сотні, добре знали місцевість, використовували для діяльності зв'язки з родичами та знайомими, що проживали в Києві. Так уся сім'я підпільника Чебукіна працювала на розвідку: сам Василь Федорович і його дружина Ганна Михайлівна збирали відомості про ворога, а їх одинадцятилітній син Володя передавав їх партизанам. На квартирі в Чебукіних на бульварі Т. Шевченка лікувалась поранена радянська парашутистка.

В ту пору багато розвідників ходило під виглядом «міняйл» речей на продукти. Бували вони скрізь: у Києві, Ворзелі, Бучі, Ірпені, Гостомелі, Горенці, Боярці... І всюди мали своїх людей, свої «вуха й очі». То ж нам надходили найточніші відомості про опорні пункти, траншеї і дзоти, про розташування артилерії, танків, про мінні поля, яким німці приділяли особливу увагу.

На початку листопада наші війська перейшли в рішучий наступ на Лютизькому плацдармі, спрямовуючи удари на Святошин, щоб перерізати шлях для відступу ворогові на захід. У такій обстановці потреба штурмувати Київ силами партизанів однала. Командування 1-го Українського фронту відмінило завдання, раніше поставлене з'єднанню Наумова, й наказало йому відходити в тил ворога.

З'єднання кіннотників вирушило в рейд, відволікаючи на себе значні військові сили противника, тільки Київський і Бородянський загони залишилися для розвідувальних і диверсійних дій на місцях перебування.

Ми не назвали й десятої частини із загальної кількості партизанських загонів, які півкілцем діяли біля Києва, брали безпосередню участь у здобутті переправ через водні рубежі, захопленні плацдармів на правому березі Дніпра та утриманні їх до підходу частин Червоної Армії.

З'єднання С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, І. П. Федорова, В. А. Бегми, О. М. Сабурова, І. Я. Мельника, С. Ф. Маликова і десятки інших партизанських формувань теж мають пряме відношення до битви за Дніпро. Всі вони завдавали відчутних ударів по ворожих комунікаціях там і в той момент, які були вказані керівництвом партизанського руху.

Не можна скидати з рахунку і ту обставину, що дії наших партизанських загонів проти німецьких гарнізонів у прифронтовій смузі, в близькому і глибокому тилу відтягували на себе великі сили ворога.

Отже, діяльність партизанських загонів України влітку й восени 1943 року становила собою одну комплексну операцію, розроблену й організаційно здійснену нашим Верховним Головнокомандуванням.

12

Український штаб партизанського руху і штаби при фронтах ще до початку Курської битви десантували у тил ворога багато груп партизанів-парашутистів. На місцях ці групи швидко зростали до загонів і з'єднань. Так було з організаторськими групами Івана Гордієвича Салая, Михайла Антоновича Рудича, Івана Миколайовича Слюсарєва, Дмитра Сергійовича Корчагіна...

Тільки за першу половину 1943 року наші десантники створили 40 партизанських загонів і з'єднань та десятки підпільно-диверсійних груп.

Показовим є і такий приклад. 6 десантників полковника Михайла Іларіоновича Щукаєва, приземлившись на базу з'єднання «За Батьківщину», переправились через Десну, Дніпро, Прип'ять і вийшли до залізниць Шепетівка — Ровно, Житомир — Бердичів. Уже в жовтні 1942-го Щукаєв створив 45 диверсійних груп. За два з половиною місяці його підричники пустили під укіс 139 військових ешелонів з технікою, живою силою і продовольством противника. Комсомолец Володимир Горячев особисто знищив 12 составів. З'єднання Щукаєва завершило похід у Чехословаччині, налічуючи в своїх лавах 6000 бійців.

Шість і шість тисяч. Я співставляю ці цифри не для наших читачів. Літні люди самі, а молодші від батьків

і старших братів знають, хто такі партизани і скільки їх було. Наводжу цифри для тих зарубіжних авторів, котрі у своїй писанині намагаються применшити розмах нашого партизанського руху. Немає потреби наводити точні дані про кількість народних месників, членів партійного і комсомольського підпілля на українській землі під час німецько-фашистської окупації. Хто уважно читає цю документальну книгу, той сам дійде висновку, що проти загарбників боровся весь наш волелюбний народ.

А парашутисти-десантники, образно кажучи, були тим қиснем, од якого вогонь усенародної борні спалахував усе яскравіше. Вони об'єднували і скеровували в русло тактично грамотного ведення війни вже створені групи патріотів, піднімали партизансько-підпільницький рух до рівня завдань Ставки Верховного Головнокомандування по розгрому ворожих полчищ.

Масове десантування організаторських партизанських груп — великий успіх Українського штабу партизанського руху і всіх партизанських штабів, які керували народною боротьбою проти ворога в його тилу від Балтики до Чорного моря. Безперечно, в діяльності десантників величезну роль відіграли ті з'єднання й загони, які приймали парашутистів на своїх майданчиках, допомагали їм робити перші кроки. Але було б неправильно думати, що всі наші десантні групи опускалися на розчищені доріжки партизанських аеродромів. Багато організаторських груп десантувалося в райони, де порівняно слабо був розвинутий партизанський рух, де партійне й комсомольське підпілля зазнавало провалів, де належало поновити втрачені зв'язки з патріотами, де вимагалось виконати спеціальні завдання як розвідувального, так і диверсійного характеру.

ЦК КП(б) України, УШПР та його представництва при Військових радах Воронежського Степового, Південно-Західного і Південного фронтів приділяли особливу увагу ближній зоні ворожого тилу, а також західній і південній — степовій — частинам України.

В серпні 1943 року полковник Олексій Микитович Асмолов, наш представник при Південно-Західному фронті, послав на Полтавщину загони Івана Тарасовича Шейченка і Митрофана Романовича Соболева. Ці загони стали організаторами активної боротьби в Оржицькому, Чорнобаївському, Іркліївському, Золотоніському ра-

йонах. За короткий строк партизани знищили штаб есесівської частини, унтер-офіцерську школу, гестапівське начальство в Лубнах, пустили під укіс 8 ешелонів, а при підході Червоної Армії до Дніпра брали участь у здобутті переправ.

Відділ штабу партизанського руху при Південно-Західному фронті підготував 60 парашутистів для десантування в Ірдинський ліс (між Смілою і Черкасами). Групи висаджувалися по 7—10 чоловік, налагоджували зв'язки з місцевими партизанами, підпільниками й приступали до формування партизанських загонів. Найперші з них очолили такі досвідчені командири, як Дмитро Филимонович Гарячий, Трохим Федорович Прокін, Олексій Йосипович Манько, Хрустальов, Галка. З цих загонів сформувалося з'єднання «Грізний», яке рушило в рейд і розгорнуло активну роботу на залізницях Фастів — Козятин, Фастів—Житомир. У дні битви за Київ до з'єднання «Грізний» входило 14 загонів.

Як завжди, до нової парашутно-десантної групи наш представник від УШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту підполковник Метельов добирав добровольців. Але цього разу лейтенант Дмитро Филимонович Гарячий і комісар Іван Архипович Жилін самі відшукали нашого представника.

— У нас є вже група, товаришу підполковник! Ось рекомендація Краснодарського міського комітету партії. 25 чоловік готові вилетіти у ворожий тил. Створимо там загін і допомагатимемо Червоній Армії,— сказав Жилін.

— А ви хіба не в армії?

— Ні. Працюємо на відбудові шахти один-два біс. Я за електровозами стежу. Тимофій Литвин — наваловідбійник, а лейтенант Гарячий у нього підручним... — продовжував Жилін.

— Виходить, усі ви — командний склад майбутнього загону?

— Є така думка,— відповів Гарячий.— Тимофія Литвина пропонуємо начальником розвідки. Це діло він добре знає ще з армії. Шолтеса — начальником штабу. Комісаром буде Жилін. Він три курси педінституту скінчив. Ну, а мене обрали командиром. Служив у кавалерії розвідником. Тричі поранений. В армію поки що не беруть. А в тилу не сидиться. Не відмовте, товаришу

підполковник! Ну, а Жилін — снайпер, — сказав після паузи Гарячий.

— Звідки ви родом?

— Литвин — з Придніпров'я, Гарячий — з Вінниччини, я — з Курської області, Шолтес — із Литви, — відповів за всіх Жилін.

— Значить, усі ви — бувалі люди і хочете стати партизанами?

— Так.

— Подумаємо. Але наперед кажу, що полетіти зможе тільки сім чоловік. Серед них — наші радист, мінер та інструктор по комсомольській роботі. Адже у вашому загоні буде переважно молодь.

— Ми згодні й на сім, — відповів Гарячий, перемовившись із товаришами.

— За відповіддю прийдете через три дні, — сказав підполковник Метельов, прощаючись з новими добровольцями.

Зайвих ускладнень в прийнятті рішення про десантування групи Гарячого у ворожий тил не було. Міський комітет партії — за. Всі люди перевірені в боях.

15 серпня о другій годині ночі група вилетіла транспортним літаком на захід. Вона мала десантуватися біля Холодного Яру, де дислокувалися партизанські загони Петра Антоновича Дубового, Дмитра Олексійовича Коршикова, і звідти рушити в район Сміла — Черкаси.

Підполковник Метельов тієї ж ночі зателефонував мені в УШПР, що група лейтенанта Гарячого і Жиліна десантувалася.

— Правда, вже в літаку виявилось...

— Що?

— Та комісар Жилін... без руки.

— Як без руки?

— А так. Утаїли всі. Не знаю, відомо чи ні це було Краснодонському міському комітетові партії, який рекомендував їх. Я особисто не раз розмовляв з ним. Але не помітив. Той же Гарячий снайпером називав Жиліна. Інструктор, який супроводжував їх, заборонив Жиліну стрибати з літака. А десантники, як один, стали на захист комісара. Видно, змовились про це давно, берегли таємницю. Сказали, якщо інструктор буде чіплятися до них, то полетить на землю... Самі знаєте, який народ ці десантники!

— Авжеж знаю!— відповів я.— Простежте за їх виходом на радіозв'язок. Поцікавтеся, як приземлялися? Як комісар?

— Головне, що самі прийшли проситися. Якби не це, то ми б дізналися, що комісар безрукий,— продовжував Метельов.

— Нема руки в людини — то півбіди. А те, що така людина полетіла в тил ворога створювати партизанський загін, ризикуючи розбитися в момент приземлення, свідчить про її високі духовні якості.

Я довго не спав тієї ночі, все думав про студента-комісара, що безруким полетів з товаришами за лінію фронту. Горде почуття виповнює душу, коли чуєш про таких, коли бачиш таких зовні непоказних, а внутрішньо гарних і сильних людей, як отой комісар Іван Жилін.

Група Гарячого—Жиліна благополучно приземлилася в заданому районі і зустрілася з партизанами загону Коршикова. Але вранці, як часто бувало в степових районах, зіткнулася з карателями.

Групі вдалося вийти в район Сміли. Там вона сформувала загін імені Пожарського, до якого влилося кілька сот юних патріотів зі Смілянського підпілля, з підпілля, що діяло на паровозоремонтному заводі, депо станції імені Шевченка, увійшли також комсомольці з сіл Білозір'я, Балаклії, Буди-Орловецької, Малого Старосілля та інших. Уже через місяць загін імені Пожарського налічував понад 700 бійців. Загін зростав і далі. І не випадково. Ще в 1941 році тут діяв 2-й Київський Комуністичний партизанський полк Віктора Івановича Щедріна, загони братів Савченків і Сергія Наумовича Пальохи. В 1942-му тут боролосся міцне і велике підпілля, створене комсомольцями Юрієм Канарським, Надією Забеліною, Олександром Міщенко, Миколою Атамановським, Володимиром Ткаченком, Женею Хижняк, яких по-звірячому вбили фашисти. Відразу ж по створенні загону імені Пожарського підпільники влилися в його лави. Іван Гаджієнко, Віктор Благодар і Леся Вовченко стали кращими його розвідниками.

За два місяці загін пустив під укіс біля Сміли 15 ешелонів з технікою і живою силою противника. Чотири состави маломагнітними мінами знищив Леонід Беренштейн — підпільник з 1941 року, якого в жовтні 1943-го УШПР затвердив начальником штабу загону імені

Пожарського і якого згодом було послано командиром цього ж загону в східну Словаччину. Полетів з його бойовими побратимами й невтомний та мужній партизанський хірург Леонід Якович Ревенко.

Цьому партизанському загоні теж судилося відіграти неабияку роль в боях за плацдарм на Дніпрі.

13

Проти загонів фашисти кинули в Чорний ліс регулярну дивізію. Гітлерівці мали танки, гармати, міномети. Бій тривав п'ять днів. Здавалося, ось-ось зашморг навколо партизанів затягнеться. Та мужні патріоти прорвали кільце, знищивши понад 300 гітлерівців. Партизани загону, яким командував Семен Іванович Долженко, відбили 15 атак.

Під час одного бою прийшла із села в Кам'янський ліс крізь німецькі застави вчителька Оксана Сіряк. Вона разом зі своїм чоловіком вступила в партизанський загін ще в серпні 1941 року, потім працювала в підпіллі, писала листівки й розповсюджувала їх. В неї була конспіративна квартира, в неї одужували поранені й хворі партизани. Оксана не раз брала участь у боях з фашистськими загарбниками. Цього разу, завдяки її повідомленню, загоні вдалося вийти з оточення.

Сама Оксана Сіряк невдовзі потрапила до рук фашистів. Її посадили в тюрму. Незабаром партизанка таємно передала для командира партизанського загону Куденка записку:

Андрій Степанович!

Шлю палкий більшовицький привіт Вам і всьому партизанському загоні. Я відірвана од Вас. Я працювала з Вами два з половиною роки. Тепер сиджу в тюрмі під загрозою розстрілу... Працювала з Вами, а як доведеться помирати, помру зі словами: «За Батьківщину!» Прошу лише, не забудьте моїх дітей, зробіть усе, аби вони знали, що мати боролася за їхнє щасливе життя до останньої краплі крові. Якщо маєте змогу визволити, то не затягуйте, тому що через днів два мене розстріляють.

З привітом. Ваша Саня. Всім партизанам привіт. А як усе ж доведеться помирати, то помру чесно, не викажу нікого.

Цей лист прочитали всі партизани. Вони зуміли виволити з фашистської катівні свою мужню розвідницю, і вона продовжувала боротися з ненависним ворогом.

Хіба могли фашисти зламати таких партизанів, як Оксана Сіряк, як друзі, котрі визволили її з в'язниці, як розвідники Арсен Живогляд, Микола Пшенишний, Іван Ткаченко, що виконували в ті скрутні дні завдання секретаря обкому партії Скирди, командирів Діброви та Долженка?! А гітлерівська офіцерна з каральної експедиції наперебій доповідала вищому командуванню, що в районі залізничного вузла Знам'янка ними розгромлено партизанський загін, що з нього залишилися тільки окремі безсилі групи.

Через місяць-півтора ті фашистські заяви були спростовані в боях.

Командир 31-ї танкової бригади полковник Новиков повідомив Кіровоградський обласний штаб партизанського руху, що червоні мотострільці атакуватимуть Дмитрівку, а народних месників просив у той же час захопити Богданівку.

Секретар підпільного обкому партії Михайло Михайлович Скирда, одержавши цю радіограму, вирішив атакувати Богданівку загонами, що знаходились в Чутівському лісі. Для підтримки армії кілька танків. Командувати операцією штаб кіровоградських загонів призначив Іллю Даниловича Діброву, посланця УШПР, який спустився на парашуті в рідні місця у січні 1943 року.

Ранком противник атакував партизанів двома батальйонами піхоти при підтримці бронемашин. Народні месники відбили напад ворога і під прикриттям танків повели наступ на Богданівку. Село було взяте, коли механізована стрілецька бригада ще не підійшла. Тоді партизани продовжили наступ на Дмитрівку, що була ворітьми до важливого залізничного вузла Знам'янка.

Ворог кинув на захист Дмитрівки піхоту, 14 танків, 8 самохідних гармат, чимало піхоти, артилерії та мінометів.

Наступальні дії патріотів-знам'янців виявилися великою несподіванкою для фашистського командування, бо, як уже говорилося, воно було впевнено в тому, що партизанські загони розгромлені під час осінніх каральних операцій. Єдиним противником воно вважало для себе регулярні війська 2-го Українського фронту, що націлювали удар на ці населені пункти зі сходу. Саме звідти гітлерівці й споруджували укріплення.

Партизани оволоділи Дмитрівкою. Протягом дня її бомбувала німецька авіація, село піддавалося інтенсивному гарматно-кулеметному вогню. Обстріл припинявся тільки тоді, коли ворожі піхотинці слідом за танками розпочинали черговий наступ. Таких атак було шість.

Партизани опинилися в скруті. Озброєння в них було слабке, щоб стояти проти «тигрів» і «фердинандів», а чотири наших танки, які прорвались у ворожий тил разом з партизанами, тимчасово вийшли з ладу. В такій ситуації М. М. Скирда, І. Д. Діброва, К. І. Сабанський і Н. П. Роздобудько дали наказ бійцям сховатися в хлівах, клунах, на городах і пропустити повз себе фашистські танки. Вони пройшли без опору. Коли ж рушила піхота, по ній зненацька вдарили партизани з гвинтівок, автоматів і кулеметів. Атаку було відбито.

Прийшли могутні дуби, ясени, клени, липи Чорного лісу. Мряка й туман оповили землю. Падає листя. Мила грибна пора в лісі. Тихо на величезній галявині біля будівель лісництва. Такої пори тільки мріяти в цьому, мабуть, найпрекраснішому з усіх Чорному лісі, під Знам'янкою.

Точилася неголосна розмова між командирами кіровоградських партизанів Скирдою, Дібровою, Долженком і комісаром Сабанським.

— Ви передали розпорядження загонів у Плоскому перетнути дорогу, коли вдаримо по ворожій колонії звідси?— запитав Скирда у вершника.

— Так. Другий загін готовий. Кажуть: «Нехай віє вогонь тихий з Холодного Яру!»— додав Арсен Живогляд, один з багатьох зв'язкових, що воює пліч-о-пліч із секретарем обкому ще з серпневих днів 1941 року.

«Вогонь тихий з Холодного Яру...» Ці слова, з поеми Тараса Григоровича Шевченка про славних народних месників XVIII сторіччя — гайдамаків — були знам'ян-

ським партизанам кличем до помсти, благословінням перед битвою.

— Нехай знову віє,— промовив засмучено командир в'єднання Діброва.

Той смуток серцем відчув Скирда і спитав:

— Ти занедужав, Ілля Данилович?

— Ні, просто... Дивлюся на могили наших партизанів під яблунями в цьому лісництві. А скільки їх на узліссях Холодного Яру? А скільки їх буде там, на заході?

Глянув на ті могили й Михайло Михайлович Скирда. В ту хвилину він, звичайно, не думав, що через рік, 11 жовтня 1944 року, в далекій Чехословаччині в бою під Явориною загине його друг, організатор 2-ї партизанської бригади, безстрашний і талановитий командир Ілля Данилович Діброва, що після війни його останки перевезуть на батьківщину, в місто Олександрію, під тихий шелест рідних дерев.

Минула година. Десь далеко погуркувала артилерія. Там фронт.

Ось по слизькій дорозі на пагорбок виповзли грузовики.

— Пора, товариші. Першими рушать два танки. Потім ударимо ми. Треба загнати ворожі машини й обозників у балку. Там їх і спопелить «вогонь Холодного Яру».

Постріл розітнув туман. Загурчали мотори. На машини й обоз помчали «тридцятьчетвірки». По ворожій колоні вдарили партизанські кулеметники, автоматники, стрільці. Ворог став відходити до Плоского, кидаючи машини, вози. Але звідти їх зустріли дружним вогнем партизани 2-го загону. Фашисти зайняли кругову оборону. Та патріоти не збиралися тримати облогу, а поки не розвіявся туман, атакували противника і відкинули його в балку. Деякі партизани вбили в цьому бою по десятеро фашистів на брата. Партизанський командир Ілля Данилович Діброва поклав особисто в бою під Дмитрівським лісництвом 20 окупантів. А всього було знищено 400 й полонено 65 гітлерівців. Патріоти спалили й захопили понад 100 автомашин, 7 мінометів, 3 гармати, відбили більше 300 коней.

Після боїв за Дмитрівку, де партизанські загони завдали дошкульного удару фашистам, командування 5-ї гвардійської танкової армії узгодило з командиром

партизанських загонів Кіровоградщини М. М. Скирдою план спільних дій по взяттю міста і вузлової станції Знам'янка.

Це було складне завдання, бо ворог сильно укріпив Знам'янку. Два дні основною силою в боях з танками, піхотою й численною артилерією ворога були партизанські загони. Місто й станція після багатьох атак були взяті штурмом партизанськими загонами та частинами 2-го Українського фронту, які підійшли на третій день. Тільки під час цієї нічної атаки було вбито 1500 гітлерівців і захоплено 20 танків.

Участь кіровоградських загонів у боях під Знам'янкою, за саме місто та залізничний вузол — славна сторінка в партизанській боротьбі на Правобережній Україні восени 1943 року.

14

В той час, коли війська 1-го Українського фронту вели героїчні бої за визволення столиці Радянської України, в середній течії Дніпра здійснювали бойове завдання Ставки Верховного Головнокомандування війська 2-го Українського фронту під командуванням І. С. Ковева. В кінці жовтня тут точилися запеклі бої. Закріпившись на річці Інгулець, з'єднання фронту розпочали перегрупування сил з метою їх підготовки до нових ударів по ворогові на Криворізькому, Кіровоградському і Черкаському напрямках.

На правому крилі фронту від Канева до Чигирина діяла 52-а армія генерал-лейтенанта К. А. Коротєєва, яка в період боїв за Київ сковувала значні сили німецько-фашистських військ. Перед нею було поставлено завдання форсувати Дніпро і, визволивши Черкаси, розвинути наступ на Смілу.

Тим часом війська 1-го Українського фронту вже вийшли на рубіж Чорнобиль—Малин—Житомир—Фастів—Трипілля. Але фашистське командування, зосередивши на захід від Житомира і Фастова великі сили, контратаками зупинило просування лівого крила наших військ. 1-й Український фронт перейшов до оборони, відбиваючи шалені атаки противника. В цей час війська

2-го Українського фронту вели уперті бої на Кіровоградському і Криворізькому напрямках.

Залізничному вузлові імені Шевченка німецьке командування надавало особливого значення. В системі комунікацій ворога він відігравав важливу роль. Тому гітлерівці всіма силами зміцнювали оборону на підступах до нього.

Противник намагався також будь-що втримати Черкаси, щоб не допустити військ 52-ї армії на правий берег Дніпра. Вдовж ріки він створив міцний оборонний рубіж з довготривалими вогневими точками, бліндажами, траншеями. Перша лінія оборони мала добре організовану систему вогню. Ріка прострілювалася фронтальним вогнем. Друга смуга оборонних споруд проходила біля придніпровських сіл — Лозівок, Сокирка, Свидівок, що прикривали підступи до лісового масиву, в якому діяли партизани. Село Свидівок було оточене траншеями, протитанковим ровом та дротяними загородженнями. В центрі — споруджені дзоти. Місто Черкаси фашисти перетворили в добре укріплену фортецю, оточивши його смугою інженерних споруд: протитанкових ровів, мінних полів, дротяних загороджень, дзотів, кулеметних гнізд і снайперських точок.

Армійська й партизанська розвідки зібрали досить повні дані про німецьку оборонну смугу, про чисельність і нумерацію німецько-фашистських частин. На ділянці від Канева до Свидівка займали оборону 217-й піхотний полк 57-ї дивізії, 676-й полк 332-ї дивізії, бригада СС «Валонія» і танкова дивізія СС «Вікінг»; від Свидівка до Боровиці — 72-а піхотна дивізія, один полк 167-ї дивізії, чотири окремих батальйони і танковий полк дивізії «Вікінг».

То були добірні війська з великим бойовим досвідом. Особовий склад цих формувань відзначався жорстокістю у поводженні з мирним населенням і військовополоненими. Насильство, вбивства, грабежі становили норму поведінки гітлерівських солдатів. Сліди звірств радянські бійці бачили на протязі всього шляху наступу до Дніпра. Тільки у Великих Липнягах, на Полтавщині, було вбито і спалено живцем 370 мирних жителів, у тому числі 125 дітей, 115 жінок і 84 стариків. Полонених червоноармійців солдати цих дивізій по-звірячому вбивали. Боячись відповідальності за скоєні злочини, гітлерівці, як

правило, в полон не здавалися і чинили опір до кінця.

Всього проти 52-ї армії в середині листопада 1943 року протистояло 4 дивізії, в число яких входила одна танкова есесівська дивізія «Вікінг». Крім того, в районі Сміли і Канева німці мали значні резерви.

З таким противником і з такою оборонною смугою ворога довелося зустрітись бійцям 373-ї, 254-ї і 294-ї радянських стрілецьких дивізій у районі Черкас — останнього опорного рубежу окупантів на середній течії Дніпра.

Щоб відтягнути сили противника з напрямку головного удару і позбавити ворога можливості користуватися залізницею Знам'янка — Біла Церква, 52-а армія одержала наказ частиною сил форсувати Дніпро й оволодіти Черкасами, а потім ударити по Смілі та залізничному вузлу імені Шевченка. Решті сил належало утримувати попередній рубіж оборони. Однак вперті бої, які відбувалися за плацдарм біля озера Довгун і в селі Хрепцатик, а також дані розвідки свідчили про зосередження на правому березі Дніпра, в районі Черкас, великих сил противника. Це навело наше командування на думку, що успіху в боях за плацдарм у цьому районі можна добитися лише спільним ударом з фронту і з тилу. Удар з правого берега намічалося завдати силами повітряно-десантної бригади підполковника П. М. Сидорчука і партизанських загонів, що дислокувалися у Черкаському та Смілянському районах.

Командування розуміло, що без переваги в силах успіх операції залежатиме від раптовості й швидкості дій наших військ. Важливо, щоб противник не встиг підкинути резерви до місця прориву. Труднощі полягали ще й у тому, що ворог займав дуже зручний оборонний рубіж.

Завдання вимагало від кожного солдата, сержанта й офіцера величезного напруження сил. Боротьба з танками ворога покладалася, головним чином, на артилерію, котру потрібно було переправити на правий берег з першими ж підрозділами бійців.

Війська вели старанну підготовку. До намічених для переправи місць підвозилися човни, пороми, плоти, збудовані саперами й місцевими жителями. Офіцерський склад вивчав маршрути виходу частин до переправ і напрямки наступу після форсування ріки. Особливо багато

турбот мали артилеристи. Вони обирали вогневі позиції якнайближче до Дніпра, щоб на початку операції можна було бити по ворогові на велику глибину, шукати зручні спостережні пункти. Як відомо, таких пунктів на лівому березі Славутича небагато. Деякі з них довелося розташувати на залізничному насипу, шосе, на високих деревах.

Наступ призначався в ніч на 13 листопада. Війська мали форсувати Дніпро на широкому фронті у п'ятьох місцях, щоб примусити ворога розпорозити сили і не дати йому можливості визначити головну переправу. Артилерії наказувалося відкрити вогонь лише після того, як противник дізнається про форсування ріки. Вогонь наших батарей був заздалегідь продуманий, гармати пристріляні по виявлених вогневих точках.

Головна переправа планувалася проти розташованого на самому березі Свидівка, до якого з заходу підступав ліс. Плацдарм коло села виводив наші війська у найближчі підступи до Черкас і через лісовий масив — до Сміли, куди націлювала вістря атаки 254-а стрілецька дивізія полковника Путейка. 294-а дивізія полковника Сергєєва, як і раніше, мала тримати оборону на лівому березі від Каліберди до Домантового, а 373-я дивізія полковника Сазонова — форсувати Дніпро у трьох місцях: біля Дахнівки, Змагайлівки і в районі острова Затинь. Із заходу й півночі до сіл Свидівок та Лозівок підтягувалися десантники й партизани.

Одним з найбільших серед них був Черкаський загін, який, починаючи з жовтня 1943 року, діяв разом з десантною бригадою під командуванням П. М. Сидорчука. Подаючи максимальну допомогу наступаючим армійським частинам, наприкінці жовтня — початку листопада загін посилив бойову діяльність. Про це свідчать записи, зроблені комісаром С. Н. Пальхою:

...25 жовтня 1943 року підривна група Коваля розбила легкову машину з фашистським полковником і ад'ютантом. Шофера живим доставили в штаб. Серед документів був план укріплень «Східного валу» на ділянці Рось—Черкаси—Леьски.

2 листопада був налагоджений безпосередній зв'язок з командуючим 52-ї армією генерал-лейтенантом К. А. Коротєєвим. Надійшла радіограма:

«Збудувати посадочний майданчик». На роботу пішло населення острова Чайкине, і 5 листопада аеродром був збудований. Про це ми передали по радіо наступного дня.

7 листопада, 00 год. 15 хв. Літаком прибув офіцер зв'язку Дергачов — для вироблення оперативного плану. Треба завдати удару з тилу по передніх лініях гітлерівської оборони біля Дніпра. Про день атаки домовимось згодом. Того ж 7 листопада о 20.00 майор Дергачов відлетів на Велику землю.

Дбали про оборону. Допомогали місцеве населення. Зробили завали лісу на флангах оборонної смуги і на околиці села Будище. В окремих місцях викопали протитанкові рови...

11 листопада, 6 год. 00 хв. З штабу одержали наказ: «Захопити села Лозівка, Єлизаветівку, Сокирне і Свидівка».

За цими сухими рядками криється чимало подвигів, здійснених черкаськими партизанами. Одним з них стало будівництво серед болота посадочного майданчика для прийому літака з штабу фронту. Після прибуття представника 52-ї армії майора Дергачова в розташування загону був розроблений план взаємодії партизанів і десантників. На нараді командирів були визначені завдання кожному із загонів, а також чотирьом батальйонам десантної бригади під командуванням М. П. Сидорчука.

Ця незабутня для черкаських партизанів і десантників нарада відбулася в селі Свидівка, у хаті підпільника Федора Дмитровича Заболотного, де протягом двох років була явочна квартира Черкаського підпільного району партії.

Через десять днів це село було назване в повідомленні Радянського Інформаційного Бюро. Ось витяг з інформації від 19 листопада 1943 року:

На Черкаському напрямку наші війська, успішно форсувавши Дніпро, оволоділи на правому березі сильно укріпленими пунктами ворога Єлизаветівка, Будище, Свидівка, Дахнівка, Василиця, Соснівка, Геронимівка і, продовжуючи тиснути його частини, вели бої на підступах до Черкас. Подолати

водний рубіж допомагали радянські підрозділи, скинуті з літаків на правий берег Дніпра. Ці підрозділи разом з партизанами завдали німцям раптового удару.

Командири, комісари і начштаби партизанських загонів вивчали маршрути руху своїх бойових груп, їхнє місце в бою за плацдарм на правобережжі Дніпра.

Командири партизанських загонів Гарячий і Прокін, підполковник Сидорчук і капітан Ведясов з його частини добре знали місцевість.

— Загін Сергія Наумовича Пальохи і рота Ведясова спершу вдарять на Лозівку, — ставив завдання підполковник Сидорчук. — Частина загону Гарячого, загін Прокіна і наша бригада йдуть на Свидівку. — Далі Сидорчук звернувся до Гарячого: — Ваших більше тисячі, тому залиште міцні заслони на лісових і ґрунтових дорогах з тилу. Дніпро вже й так напився крові...

Запала мовчанка. Чулося сонне дихання дітей, що покотом лежали в зачіпку, на полу. На стіні — тінь від сонної постаті матері. Її рука покоїлась на дитячій голівці.

Тихо гомонять партизанські командири.

— Біля берега й на кручі окопаються десантники, взвод бійців із загону товариша Пальохи, — говорив підполковник Сидорчук.

— Там відкрита місцевість. Треба надійних, — сказав заклопотано Жилін, комісар пожарців.

— Взвод Анатолія Горницького і є надійним. Сьогодні Горницький з Борисом Богатирьовим, Віктором Харченком, Іваном Кучеренком повернулися з Білозір'я. Ранком хлопці підірвали ешелон з боєприпасами, — втрутився Пальоха. — Шелесту наробили чимало. Всі стрілки понівечено вибухами. Я послав підрозділ туди, щоб фашисти не змогли підкинути бронепοїзд. Бо вже раз було таке, і ми з десантниками дорого заплатили за появу бронепοїзда в своєму тилу.

— В село завезено цілі штабелі мін. Не всі ворог устиг розставити. Це на руку нам, — промовив хтось із командирів.

— Де проходи між мінними полями, Гребенюк? — запитали в місцевого розвідника.

— Я проведу червоноармійців...— відповів партизан.— У селі противник має до двадцяти танків. Є дзоти. Більшість обернута амбразурами до Дніпра.

— Німці ждуть нападу Червоної Армії лише з лівого берега,— сказав підполковник Сидорчук.— Вас, партизанів, і нас, десантників, вони скинули в терезів після каральних походів. То добре. Плацдарм під цим придніпровським селом, товариші, має неабияке стратегічне значення у планах Верховного Головнокомандування на Правобережній Україні. Наше завдання будь-що захопити його і втримати до приходу військових частин з лівого берега. Це повинен знати кожен партизан, кожен червоноармієць. Звіримо годинники...

І на Свидівок широкою трикілометровою лавиною рушила партизанська сила. По центру села били міномети десантників. Партизани «викурювали» ворожих танкістів із хат, захоплювали танки.

«Тигри», «фердинанди» й «пантери» з есесівської дивізії «Вікінг», яких танкісти ще ввечері готували для знищення червоноармійців, котрі насміляться вийти з лівого на правий берег, тепер нічого не могли вдіяти.

По обороні було завдано такого раптового удару, що гітлерівці металися, мов ошпарені.

Всупереч сподіванням німецько-фашистського командування наша ставка як основну силу для здобуття плацдарму використала десантні підрозділи і партизанські загони, так і не знищені великими каральними військами противника протягом кількох місяців.

Бої партизанів і десантників за населені пункти скували чималі сили ворога. Фашисти безперервно контратакували партизанів в Білозір'ї та Дубіївці. Ті села по кілька разів переходили з рук у руки. Про напружений характер боїв свідчать записи в щоденнику С. Н. Пальохи:

21 листопада. 3-я група під командуванням Смирнова раптовим наступом захопила Дубіївку. Знищено 45 ворожих солдатів. Захоплено обоз із 19 підвід, склади продовольства і боєприпасів, а також 35 полонених. 2-а група під командуванням Сопілки атакувала Білозір'я і утримувала його 5 годин, але фашисти при підтримці танків вибили наших із села. Втрати ворога — 110 солдатів, знищена одна мінометна батарея і 5 автомашин.

22 листопада. Противник великими силами атакував нашу 3-ю групу в с. Дубіївка. Партизани відступили і зайняли оборону в 2-х кілометрах на захід. Втрати ворога: 2 танки, 20 автомашин, до батальйону піхоти. Ми втратили — 120 чоловік.

23 листопада. 7.00. В тяжкому бою нами знову захоплено Дубіївку. 7.30. Ворог силою до батальйону перейшов у контратаку і лише в полудень відтіснив наших бійців до школи й переправи.

Знаменно й те, що в боях за Дубіївку і Білозір'я у групі С. Т. Сопілки брали участь партизани-французи. Ось їхні прізвища: Анрі Бле, Роже Ваксив'є, Альфред Рув-Ре, П'єр Делл-Ера, Ежен Жиру, Жак Косте Расте.

Ці мужні сини Франції раніше з примусу працювали в будівельній команді, яка споруджувала вузькоколіїну залізницю. Антифашисти встановили зв'язок з нашими підпільниками. Принесли їм радіоприймач. Передавали цінні відомості про дислокацію німецько-фашистських військових частин.

У травні 1943 року секретар підпільного райкому партії С. Н. Пальоха («Старик») почав виводити окремі підпільні організації у партизанський загін. На ту пору поведінка французів з робочої команди викликала підозру у фашистів. Пальоха дав сигнал іноземним товаришам йти до лісу.

Шестеро французів прибули в загін на чотирьох підводах з гвинтівками, кулеметом, ящиками патронів.

— Сини рідні! — обіймав французів Пальоха. — Вашому подарункові ціни немає!

На той час зв'язку літаками з Великою землею черкаські партизани не мали, тому кожна гвинтівка добувалась у ворога з боєм.

Бійці-французи часто ходили в розвідку, зокрема на залізничний вузол імені Шевченка; їхні дані передавались у загін імені Пожарського, а звідти через радіостанцію — в УШПР. Французькі товариші у складі диверсійних груп брали участь у засідках, знищували на дорогах автомашини з боєприпасами, зброєю і солдатами противника.

В архіві Черкаського обкому Компартії України зберігаються документи, в яких розповідається про діяль-

ність французів-антифашистів у Черкаському партизанському загоні. Ось один з них:

Анрі Бле, 1908 року народження, француз.

Домашня адреса: Понт Амуссо.

Партизан Анрі Бле під час виборів на батьківщині завжди голосував за комуністів. Був мобілізований німцями на роботи. Працював у Берліні, Ровно, Свидівку — на вузькоколіїці. Налагодив зв'язок з молодіжною комсомольською організацією через Йосипа Носенка і Андрія Блажка. Приніс підпільникам радіоприймач. Потім пішов до лісу. Брав участь у знищенні німецького транспорту і живої сили противника на шляху Черкаси — Мошни, у боях за Дубіївку, де були здобуті трофеї, а також в оборонних боях. Виявив себе стійким партизаном. Особисто знищив кілька фашистів.

Командир групи *С. Т. Сопілка*.

Написано стримано, скупими фразами, але сказано ними багато. Подібні характеристики дано й Ежену Жирю, Роже Ваксив'є, Жаку Косте-Расте, Альфреду Рув-Ре і П'єру Делл-Ера.

Після зустрічі з Червоною Армією шестеро партизанів-французів відбули до Москви. У 1944 році вони вступили до армії генерала де Голля.

Як далі склалася доля наших французьких побратимів? З цим питанням колишній комісар загону С. Н. Пальоха звернувся через Українське відділення Комітету культурних зв'язків із закордоном до Асоціації «Франція — СРСР». Згодом з Франції надійшов лист. Його написав президент ради асоціації Андре П'єрар, якого знають у нас на Україні як соратника Героя Радянського Союзу Василя Порики, автора кіноповіді про нашого земляка. Андре П'єрар пише, що він розшукав п'ятьох з шести своїх співвітчизників, колишніх українських партизанів, учасників битви на Дніпрі, і що двоє з них відповіли йому. Ось їхні листи:

Друг зустрів у журналі «Франція — ССРСР» мов прізвище й відразу ж прибіг до мене. Так, писалося про моїх товаришів, з якими ми воювали пліч-

о-пліч на Україні під керівництвом комісара Пальохи. Товариш Пальоха виявляв до нас виняткову сердечність і доброту. Добре пам'ятаю, що він називав мене: «сину мій». Дуже жалкую, що не можу згадати прізвища хлопців з ма́кі, молодших командирів і офіцерів. Але всі вони були справжніми борцями і хорошими хлопцями. Це я повторюю всякий раз, коли розповідаю про свою одісею в Росії. Щиро вдячний журналу «Франція — ССРСР», який допоміг зв'язатися з нашими друзями. Висловлюю свої добрі почуття усім на Україні, хто в тяжкий момент був справжнім, відданим справі бійцем.

П'єр Делл-Ера
м. Сент Аме.

Прочитав у відділі «Пошук» журналу прізвища шести товаришів, котрі воювали в ма́кі на Україні. Я теж був серед цих товаришів. Дуже щасливий тим, що боровся під керівництвом комісара Пальохи, про якого зберіг найкращі спогади і якому висловлюю свою щирю вдячність. Хотілося б узнати, де тепер знаходиться Йосип Носенко, Дуся Булановська з села Свидівок.

Роже Ваксів'є
м. Брініє.

Про славні діла французьких побратимів не забувають українські партизани, весь радянський народ.

Плацдарм поблизу Черкас було збудовано в результаті жорстоких, упертих боїв, у яких разом з регулярними військовими частинами брали участь і загони народних месників. Партизани прикривали фланги військових частин, здійснювали засідки та диверсії на комунікаціях ворога, вели постійну розвідку, виділяли піхотним і танковим частинам досвідчених провідників. Один з наших провідників, боєць загону імені Пожарського Сергій Мірошніченко, вже перебуваючи в лавах Червоної Армії, одержав високе звання Героя Радянського Союзу.

Про діяльність партизанських загонів Канівського, Смілянського і Черкаського районів газета «Правда» в статті «На Черкаському напрямку» писала:

...наступ на оборону противника розпочався з тилу і з фронтів. Зведені загони десантників і партизанів, здійснивши лісовий марш, атакували населені пункти. Гітлерівці, затиснуті з двох сторін, зазнали великих втрат і змушені були відступити...

А ось текст бойової характеристики на партизанський загін, даної 9 січня 1944 року:

Загін тов. Іващенко в період форсування Дніпра і прориву оборони противника в районі села Свидівок з 13 по 18 листопада 1943 року нападом з тилу на район Єлисаветівки, Будища, Свидівка привернув увагу противника, скував частину його сил і цим допоміг підрозділам армії успішно форсувати ріку. В період боїв за Черкаси і Білозір'я загін тов. Іващенко до 3 січня 1944 року займав оборону в лісовому масиві на південний захід від Черкас, у взаємодії з 294-ю стрілецькою дивізією забезпечив прикриття правого флангу армії й одночасно контролював більшість доріг у південно-західній частині лісового масиву на рубежі болота Ірдинь. Крім того, забезпечував дії підрозділів армії в лісі провідниками. За весь період здійснення Черкаської операції з поставленими бойовими завданнями партизанський загін справився.

Командуючий 52-ю армією генерал-лейтенант
Коротєєв,

Член Військової ради армії генерал-майор
Бобров,

Начальник штабу армії генерал-майор
Коломинов.

Учасникам ніколи не забудуться подробиці тих боїв.

Гітлерівське командування дало наказ будь-що змести партизанів із Свидівка у води Дніпра. Воно кинуло сюди авіацію, танки і кілька батальйонів піхоти.

Тяжко було партизанам і десантникам. Петеєрівці били по танках. Але більшість машин просувалася вперед. Танки переповзали через окопи, за ними йшли автоматники.

— Ні кроку назад! Стріляти по автоматниках!— вигукував Василь Григорович Іщенко, політрук роти з партизанського загону імені Пожарського.

Не вперше Іщенкові зустрічатися з ворогом віч-на-віч. За мужність ще в боях з білофіннами його було нагороджено орденом Червоної Зірки.

Танкісти, збагнувши, що залишилися без прикриття, відступили й собі. Тільки одна машина продовжувала обсипати кулями партизанів. Але хтось поповз до неї. Гусениці от-от накриють його. Партизан звівся, заніс руку з гранатами. Ще мить — і його зсугулена постать подалася вперед. Танк струснуло вибухом. Охоплений димом і полум'ям, він заляк. Смертю хоробрих загинув Яків Гребенюк — уродженець придніпровського Свидівка.

З села залишилось згарище. Ріділи лави партизанів, десантників-червоноармійців. Обшарпані, голодні, з незліченними ранами на тілі стояли десантники, смілянські й черкаські партизани на відбитих у ворога рубежах і другого, і третього дня...

Ріка кипіла од вибухів, почорнів од воронок берег.

Із сизої далини виринули назустріч німецьким бомбардувальникам «яструбки» — битва розгорілася в повітрі. На західний берег переправлялися все нові й нові підрозділи.

Йшли частини, з'єднання Червоної Армії, щоб незабаром в районі Корсуня оточити угруповання німецько-фашистських військ, розвинути наступ на Кіровоград, Вінницю, Миколаїв, Одесу, Кишинів, Чернівці, Ровно, Луцьк, Тернопіль і Львів, завершити вигнання гітлерівських полчищ з радянської землі і гордо нести далі на захід священний прапор визволення народів.

На захід!

Ішла піхота, котились гармати, мчали танки...

А попереду регулярних частин Червоної Армії з боями рейдували по ворожих тилах численні формування народних месників.

Незабаром виступлять на захід українські партизанські з'єднання і загони. На захід полетять партизанські десанти...

Кінець першої книги

СЛОВО ПРО ГЕНЕРАЛА СТРОКАЧА

У серпні 1963 року перестало битися серце визначного військового діяча генерал-лейтенанта Тимофія Амвросійовича Строкача. Він до останнього подиху віддавав себе вірному служінню Батьківщині.

Швидко плине час. Восени 1978-го наш народ урочисто відзначатиме 35-річчя грізної битви за Дніпро, за визволення Києва — столиці Радянської України — від німецько-фашистських окупантів. В ту битву внесли чималу бойову лепту і народні месники партизанських формувань України, допомігши доблесній Червоній Армії змести гітлерівські полчища з високих Дніпрових круч, зі «Східного валу», за яким загарбники збиралися відсидітись до слушного часу, щоб потім вернути собі стратегічну ініціативу у веденні війни. Безперечно, в тій допомозі є заслуга і начальника Українського штабу партизанського руху генерал-лейтенанта Т. А. Строкача.

«Незабаром виступлять на захід українські партизанські з'єднання і загони. На захід полетять партизанські десанти...» Так закінчується перша книга спогадів Т. А. Строкача.

Друга книга мала бути присвячена розповіді про бойові дії народних месників України в Польщі, Чехословаччині, Румунії та Угорщині.

У спеціальних школах, організованих при УШПР, навчалися сотні поляків, чехів, словаків, румунів та угорців, котрі виявили бажання стати парашутистами-партизанами в ім'я свободи своїх народів.

Центральні комітети комуністичних партій Польщі, Чехословаччини, Румунії та Угорщини мали своїх представників при УШПР.

За вказівкою ЦК ВКП(б) від 3 квітня 1944 року Український штаб партизанського руху передав чотири польських з'єднання, які діяли в складі наших формувань народних месників, Польському штабові партизанського руху. До цього штабу були послані 18 працівників УШПР і чотири радисти з раціями.

У травні-червні 1944-го на територію Польщі УШПР відрядив 15 партизанських загонів загальною чисельністю 4500 бійців.

У липні за наказом УШПР був посланий у Словаччину перший десант під командуванням Петра Величка, в 11 парашутистів. Уже через тиждень ця організаційна група поповниться півторастами місцевих патріотів. Згодом на землі Чехословаччини висадяться десанти, очолювані героями цієї книги Олексієм Єгоровим, Вячеславом Квітінським, Дмитром Резуто, Всеволодом Клоковим, Леонідом Беренштейном та іншими партизанськими командирами.

У серпні на території згаданих країн приземляться 22 партизанських десанти у складі 470 парашутистів. Характерно, що на день вигнання німецько-фашистських загарбників з української землі — 14 жовтня 1944 року — за державним кордоном СРСР боролися проти гітлерівців 9 з'єднань і 44 загони, сформовані Українським штабом партизанського руху. 13 460 радянських партизанів знищать за рубежами Батьківщини тисячі гітлерівських солдатів та офіцерів, пустять під укіс 42 військових ешелони, спалять 55 танків, висадять у повітря 59 залізничних мостів.

В день 30-ї річниці визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький, відзначаючи на врочистому засіданні, присвяченому цій знаменній даті, велику організаторську роль ЦК КП(б)У у розгортанні всенародної боротьби на тимчасово окупованій ворогом території, наголосить на тому, що «Український штаб партизанського руху на чолі з Тимофієм Амвросійовичем Строкачем систематично посилав за лінію фронту своїх представників, встановлював дійовий зв'язок з народними месниками, займався підготовкою кадрів для партизанських загонів, направляв їм зброю, боеприпаси, координував бойову діяльність партизанів з частинами Радянської Армії».

Читаць книги «Наш позивний — свобода», здається, не міг не помітити, що в цьому художньо-публіцистичному творі, написаному від першої особи, рідко зустрічається займенник «я». Дійсно, всі помисли Т. А. Строкача в процесі збирання та осмислення матеріалів до книги були спрямовані на те, щоб розкрити всенародний характер партизанського руху й боротьби підпільників, якими керувала наша славна Комуністична партія. Цілі розділи й окремі підрозділи присвячено вузьковідомим на той час фактам з історії партизанського й підпільницького руху часів Великої Вітчизняної війни. Мені, співавторові твору, за дорученням Т. А. Строкача випало побувати в різних містах і селах усіх 25-ти областей України, зустрічатися з сотнями колишніх партизанів і підпільників, вивчати десятки звітів, які зберігаються у партархівах республіки, бувати на місцях минулих боїв народних месників з фашистськими військами. Тоді ж Тимофій Амвросійович зустрічався з колишніми партизанами у Києві. Квартира Строкача стала ніби партизанським штабом. Двері не встигали зачинятися, як приходили й приходили побратими, несучи своєму головному начальникові спогади, писані й усні оповіді.

За кілька годин до смерті Тимофія Амвросійовича його відвідав Герой Радянського Союзу, командир диверсійного загону у Великій Вітчизняній війні, він же герой нашої книги Василь Максимович Яремчук, котрий розповів своєму генералові про один з бойових епізодів війни на рейках. Оповідь Яремчука була записана Тимофієм Амвросійовичем нечітким почерком, не в міру великими літерами, бо в жилах цієї мужньої людини вже холонула кров.

Комуністична партія і Радянська держава високо оцінили військові заслуги Тимофія Амвросійовича Строкача перед Батьківщиною. Ще за особисту доблесть та ініціативу в боях з білоросійськими військами влітку 1929 року під час конфлікту на Китайсько-Східній залізниці червоний командир Строкач був нагороджений іменною зброєю та іменним годинником. Він удостоєний трьох орденів Леніна, двох орденів Червоного Прапора і двох орденів Червоної Зірки, а за зразкове виконання завдань Ставки Верховного Головнокомандування в організації партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни відзначений одним з найвищих військових орденів — Су-

ворова 1-го ступеня. Груді Т. А. Строкача прикрашали також три ордени Чехословацької Соціалістичної Республіки і два ордени Угорської Народної Республіки.

Життя Т. А. Строкача і в мирні і в воєнні роки було життям справжнього бійця левінської партії. Він весь час перебував на вістрі боротьби за торжество ідеалів Комуністичної партії, боротьби, яка вимагала всіх моральних і фізичних сил.

Тимофія Амвросійовича Строкача немає серед нас. Але його бойові діяння, його талант партизанського полководця з плином часу не стають меншими. Строкач жив і живе у пам'яті бувалих прикордонників, колишніх партизанів і підпільників громадянської і Великої Вітчизняної воєн, у пам'яті нинішніх охоронців кордонів нашої Батьківщини. Життя його гідне окремої книги, може, роману, бо на цьому житті сучасні й прийдешні покоління радянських людей можуть учитися щирій людяності, відданості службовим обов'язкам, безмежній, до останнього подиху, до останнього удару серця вірності Вітчизні — Союзові Радянських Соціалістичних Республік.

Павло АВТОМОНОВ.

З М І С Т

<i>Частина перша. КИЇВСЬКІ КОМУНІСТИЧНІ ПОЛКИ</i>	5
<i>Частина друга. ПАРТИЗАНИ СОРОК ПЕРШОГО РОКУ</i>	48
<i>Частина третя. ЗА ПОКЛИКОМ СЕРЦЯ</i>	96
<i>Частина четверта. НАШ УШПР</i>	161
<i>Частина п'ята. В ЗАГОНАХ НАРОДНИХ МЕСНИКІВ</i>	255
<i>Частина шоста. БИТВА НА РЕЙКАХ</i>	310
<i>Частина сьома. ПЛІЧ-О-ПЛІЧ З РІДНОЮ АРМІЄЮ</i>	381
<i>СЛОВО ПРО ГЕНЕРАЛА СТРОКАЧА</i>	460

Тимофей Амвросиевич Строкач **НАШ ПОЗЫВНОЙ — СВОБОДА**

Литературная запись
Павла Федоровича Автомонова
(На украинском языке)

Политиздат Украины

Завідуючий редакцією *В. Й. Марков*
Редактор *І. В. Яворський*
Молодший редактор *Н. М. Кравченко*
Художнє оформлення *М. І. Ткаченка*
Технічний редактор *Л. О. Ємець*
Коректори: *А. М. Протодьяконова, І. П. Рижкова*

Інформ. бланк № 1195.
Здано до набору 30.03.78. Підп. до друку 10.11.78. БФ 33830.
Формат 84 × 108¹/₃₂. Папір друк. № 2. Звич. нова гарн. Вис. друк.
Умовн. друк. арк. 24,36. Обл.-вид. арк. 24,95. Тираж 165 000.
Зам. 975. Ціна 1 крб. 90 коп.

Політвидав України, 252025, Київ-25, Десятинна, 4/8.

Київська книжкова фабрика республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ,
Воровського, 24.

177. H. B. D. D. D.